

THALASSA

Pszichoanalízis–Társadalom–Kultúra

94/1–2

HOLOCAUST

Edith Gyömrői: *Egy koncentrációs tábor túlélő, fiatal lány* **Fűzesléry Éva:** *A családi tudattalan* **Judith S. Kestenberg:** *A túlélők gyermekei* **Virág Teréz:** *A holocaust-szindróma* **Vikár György:** *Zsidó sors(ok)* **Várnai György:** *A holocaust pszichoszomatikus hatásai* **Gabriele Rosenthal:** *Nemzeti-szocializmus és antiszemitizmus* **Dan Bar-On:** *Holocaust-áldozatok és náci bűnösök* **Jádi Ferenc:** *Halálnak halálával holz* **Claude Lanzmann:** *A megértés obszcenitása*

T-TWINS KIADÁSA

BEVEZETÉS HELYETT

*Niht fordem kind
(Részlet a Napkönyvből)**

Kornis Mihály

... '55-ben - vagy '57-ben? - a Mártírok Falának felavatása után néhány nappal apám kíváncsiságból kivitte a családot a zsidó temetőbe.

Ahol én azelőtt sose jártam.

Vagy ki tudja. Sose lehet tudni. Kozma utca hat.

Előtte gondban voltak, mit mondjanak nekem, ezt mindjárt észrevettem. A temetőbe megyünk, mondták, de ne féljek, mert jó lesz. Sajnáltam őket, azt hiszik, nem tudom, mi az a halál, igyekeztem tapintatosan nem kérdezni semmit. Elfordulva ugráltam a padlón.

Azt is mondták, apa mondta asszem, meglátogatjuk a nagymamát, vagy hogy most meglátogatod mindkét nagymamádat, én pedig hozzáképzeltem, „akikaföldben vannak”, de azért egészen konkrétan nem láttam magam előtt, hogy is van ez. „Ahogy a halottak.” Vagy ki tudja. Mondom, sose jártam még arrafelé. Nem is nagyon figyeltem az egészre. A Mártírok Faláról ugyan elég sokat pusmogtak az előző napokban, mint vacsora közben mindig **niht fordem kind**, de valamiért azt hittem, hogy ez a Mártírok Fala kábé olyan, mint egy szobor, csaknem szobor, hanem fal, mert a hatalom végre teljesítette a dolgozó tömegek egy régi jogos követelését, szóval felnőttek marhasága, nem túl érdekes.

Akkoriban a zsidókról nem tudtam egészen pontosan, hogy kicsodák, igaz, ma sem tudom, mégis többet képzelődtem e kérdésről, mint azt bárki hinné, vagy pláne hitte volna! Szegény szüleim. Tudniillik, mást ne mondjak, az idő tájt jelent meg Albert Russell: A HOROGKERESZT RÉMTETTEI című, számos, mondhatnám érdekes fényképpel illusztrált történelmi munkája a zsidóírtás - korabeli szavacska- éveiről Európában, és ezt aztán a nagypapa hónapokig meg nem unva bújta, azonban sűrűn kijárván a vécére, sajnálatosan megújra a kanapén felejtette... Úgyhogy én akkor láttam először hullahegyet, halálmenetet, sterilizált ikreket, elszenesült csontvázat.

Vagy ki tudja.

Tudniillik imádtam a fényképeket, mint általában mindenfajta képet, és

* Pesti Szalon, Bp., 1994.10-15. o.

reszkette kuksiztam az ilyesmit, mert mintha már láttam volna, és még egyszer akarnám, holott kifejezetten meg volt tiltva a számomra, hogy belepillantsak például ebbe a könyvbe is. Na igen. Persze a szédülésig felizgultam tőle, mintjárt sejtettem, hogy nem kellett volna megnéznem, továbbá, hogy igazán rendes dolog a szüleimtől, hogy ezt kereken megtiltották nézni, mert tényleg nem való az ártatlan lelkemnek, hátha a végén megijedek, hogy netán én is zsidó vagyok.

Tudniillik nem voltam az, csupán a szüleim. Mint a Móricka a viccben.

Engem ugyanis nem metéltek körül, haha, és nem látott rabbi, és nem kaptam zsidó nevet, nem írtak be a hitközség könyvébe se, szóval felekezeten kívüli vagyok, mondták a szüleim, ezt később az '56 körüli időkből számtalanszor a lelkekre kötötték, te vallástalan vagy, ha bárki kérdezi...

De minthogy ez csak vázlat ehhez a mellékes temetői izéhez... hol is tartottam... amikor aztán a kapunál meg kellett fogni a kezüket, izgatott lettem és kissé elfogódott, mert mindjárt a kerítés mellett láttam azt a sok elfeketült falú mauzóleumot, bazi öreg halálházakat, ilyen - később tudtam meg - bárói, bankári családi sírokat. Kértem, hogy azonnal siessünk innen a nagymamákhöz.

Szóval hogy hát hova megyünk? Miért erre megyünk?

Ugyanis oldalt mentünk, egyre csak oldalt, oldalt, mintha az apámék a sírokhoz egyáltalán be se akarnának menni. Ám ijesztően erre a kérdésemre se válaszolt a családom. Egészen megváltoztak. Erősen megfeszült az arcukon a bőr, öregebbek lettek, a hátuk furcsán meggörnyedt, az apám belekarolt az apjába, holott egyébként szólni se szeretett hozzá! Akkor az anyámhoz fordultam, de az sem hallott meg, vagy nem akart, a szép szája ellenszenvesen elvékonyodott, mintha egyszer s mindenkorra összezárta volna.

A csuklómnál fogva húzott, meleg volt.

Egy meleg őszi nap, nem túl meleg, de azért meleg, rosszkedvű, ködös nap, avaros, füledt. És nem hallotta senki, hogy üvöltök! A földön húztak. Nem is szóltak rám, oda se ütöttek, az orruk elé bámultak, bele a levegőbe, valahogy ők is elfekedtek... Szerettem volna megkérdezni, amit addig véletlenül pont elfelejtettem, hogy majd nekem mit kell most tennem? Mint ahogy a játszótéren hintázni, az óvodában engedelmeskedni, a buszon szépen ülve kinézni, hát most mit kell csinálni ilyenkor a gyerekeknek?! De akkor már levegőt se kaptam az izgalomtól - csakhogy félelem volt! -, és darabjaira szétesett a kép, mint máskor is pánik szülte állapotaimban, olyan egész morzsás lett a levegő, bebarnult, talán ordítottam is, nem emlékszem, illetve apa most mintha felém fordulna mégis, ez megjelenik, elfehérült szájjal toppant, látszik rajta, megfogadta, hogy itt a kapun belül nem fog reagálni a cirkuszaimra, de már mégiscsak tűrhetetlen, amit művelek, és kihúzó a gyufát, ha nem térek észhez. Közben látom, ő nincs az eszénél! a tekintete vibrál, mintha a haja fájna, kék láng a szemében! reszket, mint a nyárfalevél, *magyarnyelvű hasonlat*, majdnem sír...

S akkor itt vagyunk váratlan egy téren. Nagy üresség, akárha előbb lebombázták, aztán takarosán felgereblyézték volna. **Valaki. A nyilasok. Egy ház-mester büntudatból.**

„A halálfal”, hallom.

Erre már kellenül felkapom a fejem. Jobbra tényleg számomra gigantikus méretekben ilyen kőfalak. **Halálfalak.**

Alattuk görnyedt házaspárok, vasárnapi emberek. Gyerek alig, inkább karikálábú vénasszonyok, befőttesüvegben virággal, meg afféle apuszerű kalaposok is, de egész furcsa mozgással, hogy először mind közel settenkednek a falhoz, mintha szimatolnák, aztán gyorsan odébállnak, mint akik nem is akarják látni, csak épp megbizonyosodni - miről?

Hátratett kézzel, megnyúlt nyakkal, göthös madárnépség, ilyen zsidó darvak, hol a falra néznek, hol féloldalt ránk pillognak, mit szólunk mi hozzá. **Ugyebár kegyedék is zsidók? Nem tesz semmit, a gyerek már biztos ki fogja nőni. Mit akarnak, maguk szerencsések, szinte nem is látszik a létszámon umberúfen, de ne nézzük egymást, kérem, mert feltűnik!** Egyik-másik letérdel a falhoz, morog... Hányingerem van.

„A halálfal” - ismétli nagyPapa szakszerűen.

Apa meg Anya sápadtan nyeldek. Felveszik a sunyi madártartást, oda-lépdelenek a falhoz, egész közel mennek... Valamiért úgy találom, mégis az lesz a legjobb, ha most egy kicsit távolba szaladgálok, ismert nyugtató játék ez, semmi baj. Kivonom magamat ebből a hepajból. Hát voltaképp ez is egy ilyen kirándulás, ahol a felnőttek feszesen felnöttes marhaságokat csinálnak, nem kell tapadni, „halálfal”, így is lehet mondani, csak nézzék, szörnyűség, de majd csak abbahagyják, aztán meglátogatjuk a nagymamákat a földben.

De mégse bírom ki: odamegyek.

Miért?

Mert már a kapunál valószínűleg attól bögttem el magam, ahogy belém villant, és ahogy nem akartam tudni mégse, hogy **tudom, pedig meg van tiltva, igen, mi a háborúban ki lettünk irtva, hát jó, nem tudom, úgy teszek, mintha nem tudnám, de már fejlett vagyok, koravén, és amikor először mondták, már tudtam, hogy a falba ezek a lágeri zsidók vannak belekenve, oda vannak szegények belepaszírozva a téglába, a szadista fasiszták gondosak belepaszírozták Őket, és utána még kiégették, de úgyse fáj nekik, mert aki meghalt, annak már semmi sem fáj, hiába is akarták, csak most már sehogy se lehet kiszabadítani őket, pernyék a zsidók, mégis hazacipelték Ausvichól az összest, de minek?, hát azért, hogy az élve maradt lássa, megfoghassa legalább a falat, felrakták sétatéri falnak a rokonaikat, rémes, idejönnek, de nem mernek igazán közel menni, titokban félnek tőle, hátha harap, harap a harag, ártatlanok haragja a falban, á, persze, ha megkérdezném, úgyis letagadnák, ha felnövök, és le fogom tagadni a gyerekem előtt, naná, mehet a földbe gondolkodni a halott, miért halt meg, miért, hát én még alig éltem!, ilyen szerencsétlen zsidók vagyunk, csak a proletárállam megengedte, hogy most dolgozó emberek legyünk, és ha nem öberkodunk, élhetünk, sőt jó kint a francba még temetünk is lehet, fő, hogy nem nagyon kell kimutatni, fűnek-fának hencsenni vele, szegény anyukám is, hol a régebbi férje? meg apa vastag húga, ó, mi szegény gusztustalan mindannyian, csak azt nem értem, mit kell nézni ezen a falon! milyen dolog ez, idehozzák, aztán nézik, mint egy kirakatot, fuj, más szemével nézik a saját halálukat...**

Szóval, kissé lábujjhegyen közelebb mentem, és - most jön az érdekes — látom, tele van írva ez a halálfal névvel, százezer nevek, **nevek és nevek és**

nevek, mint a hangyák sűrű oszlopokban egymás mellett meg alatt az összes kiégetett zsidó neve, döbbenek rá, **beléjük vésték még ráadásul a neveiket is a falba, nem elég kín a haláluk, még rá is írnak a testükre, a vallásuk követeli meg? ez ilyen betanít zsidó dolog?** töprengek, ám ahogy féllábon ugrálva megközelítem, hogy alaposabban szemügyre vegyem a vasárnap délelőtti túlélőket, mivel látni szeretném, ilyen izé mártírfal előtt mit ír elő a zsidó szokás, azt ugyanis a nagyPapa hoppáiból tudom, hogy rém kacifántos kötelességeik vannak, **vagyis voltak** az izraelitáknak, **kik azok?** még jó, hogy ez megszűnt és betiltották, különben lenne mit csinálni a családnak egész nap, mint titokban a gardróbban a nagyPapa -

hát látom, szegények mind otthonosabban álldogálnak a falnál, már nem is nézik egymást annyira, és a többség nem is a halott nevekkal van elfoglalva, azt az újonnan jövők silabizálják enyhe pírban, tartózkodó érdeklődéssel, nehogy még illetéktelenek azt higgyék, hogy ők is zsidrákok, **á, nem, ők csak ezt az izét nézik, mint különlegességet, hogy jó, tényleg ide vannak írva, akiket a Hitlerék a kemencébe, ugye ezeket mind...?** de apuék például zsebkendővel a fejükön térdepelve morognak, nagyPapa ledobta maga elé a nagy kabátot, egészen közel térdepel a falhoz és hadonászva beszél - beszél?!

igen, hajladozva motyorog

még gesztikulál is

és az apám is!

És akkor már hallom a zsiszegést. Mint köröző bogárhad egyre hangosabb, hogy lúdbőrzők, igen, a falból jön, és aki idejön, titokban ezért jön.

Mind beszélget a fallal.

Főleg az öregek kiabálnak józanul és türelmetlenül, hogy MI VAN A LICIVEL, A LICIT MONDD, RÓNA ÁRMINNÉ, SZÜLETETT MINK LICI, HALLGASS IDE, AZ ÁRPÁD MEGÖRÜLT, EGY FILLÉR NÉLKÜL KIMENT AUSZTRÁLIÁBA, FELADTA AZ ITTENI EGZISZTENCIÁJÁT, KILÉPETT A PÁRTBÓL, MIT MONDJAK A KISLÁNYODNAK, FRIEDMANN, HOGY HALTÁL MEG, SEGÍTS NEKEM, APUKÁM, AZ A GYEREK KÉSZ IDEGBETEG, MIÓTA TÉGEDET NEM NYÜJT TÁLCÁN AZ ÉLET, RÉGI DOLGOK MIATT NEM AKARJÁK FELVENNI AZ EGYETEMRE, A BÍRÓ MANCI MEG MINDENEN MÍSZMACHOL, MEGÖRÜLÖK, A HÁZKEZELŐSÉG TULAJDONBA VETTE A TELJES KÉSZLETET, ÉRTSD MEG, MINDENÜNKET! NINCSENEK KIVÉTELEK, DE A STRÓMANOD AZ EGY TISZTA EMBER, AMIT LEHETETT, VISSZAADOTT, MONDD, UGYE ESZEL AZÉRT? KERESSEM HAJÓS SAMU KÖZJOG- ÉS VÁLTÓÜGYVÉDET, BÉRKOC SIS UTCSA17/B. 2. EMELET 3. ALATTI LAKOS, KÉK SZEMŰ, BARNA HAJÚ, CSUPA KOMOLYSÁG ÉS JÓSÁG meg ilyesmik

de a falból jövő csicsergést, a lázas válaszokat viszont nem hallottam tisztán, részben mert az élők izgatott-fojtott karattyolása a százezer-millió halott hangot összezavarta, részben ugyebár ezt akkor se lehetne érteni, ha halálos csend volna a fal környékén, ahhoz túlságosan sokan beszélnek egyszerre **magában a falban is izegnek-mozognak összesülve őrzőgenek biztos mind azt reméli majd éppen hozzá jönnek kéregetve mondja a nevét-címét elveszett rokonai után könyörög hátha de soha ő nem az kizárt** ebben a hangzavarban örökké épp mást keresnek a hozzátartozók, és mást

keresnek a halottak, annyian vannak, hogy elbeszélnek egymás mellett teli torokból, berekedésig és azon is túl üvöltöznek egymással a zsidók **áhá most már értem** de persze nem értem, suttyomban irtózkodva nézem a Miksa nagyapámat, tenyerét a falnak döntve, eszelősen földre szegett fejjel kiabál térden **vajh kinek, talán a családukból mások is a háborúban haltak meg? mindenki? nem csak a Magduska meg a Poldi bácsi? csak ezt nekem eddig nem merték kerek perec megmondani, szegény Papa, talán most akarna bemutatni a rokonságnak, de milliók között itt 6 hiába ordít, hiába nem akarja tudomásul venni**, a tökkopasz fején ügyetlenül rázkódik a négyoldalt csomózott zsebkendő, szeretnék odaszaladni hozzá, nincs messze, ám az apám pont elé áll, felkap, lázasan arcon csókol, már ő is levette a kabátját, felültet a karjára, felindulástól kicsit nyálas puszikkal takarja el a szememet, „ne zavard most, ezért könyörgött, hadd ugassa ki magát, na, hogy tetszik ez, mit szólsz”, nyugősen nyújtózkodom a karjában, „sehogy, még meddig tart, anyu hol van”, rettentően szégyellem magam, kapaszkodom a nyakába, „tegyél le”, szót fogad, csodák csodája, letesz, sőt átrohan a fal túlsó oldalára, mulatságosan mozog az inge a pocakján, talán hallott valamit, biztos a nevét, igen, **most neki szóltak ki, de ki?**, utánasettenkedem, a fal sarkánál azonban a kihűlt tekintetű anyámba ütközöm, már rosszkedvűen cigaretta után kotozászik a táskájában, „hagyd most apádat, kicsit még futkározzál, ne is törődj az egésszel”, a szimmetrikusan felgereblyézett salakon járkál, előredől, a feltámadt langyos szél cibálja a könnyű kabátját, tűnődöm, **rám se néz**, meg **pecsenyelila a szája a rúztól**, és eszembe jut, **a volt férje is itt van, akit jobban szeretett**, elfelejtek az apám után menni, visszabámulok a rettenetes falra, valahogy olyan szemérmetlen

erről majd biztos megint nem szabad senkinek se beszélni.

---- És hiába ordítottam kifelé menet is: Menjünk a nagyanyákhoz a földbe!

...

KULTÚRA ÉS RASSZIZMUS*

Fodor Gábor

Amikor a huszadik század vége felé járva visszapillantunk a mögöttünk álló időre, s arról ejtünk szót, hogy miféle szerepet is játszhat a kultúra az önkény keltette gyűlölet ellen folytatott állandó küzdelemben, akkor első pillantásra nem sok okunk lehet az optimizmusra.

Hiszen épp ez volt az a század, mely talán a legmélyebben kikezdte a kultúra iránti bizalmat, másként szólva ez volt az a kor, amely a legszigorúbb önvizsgálatra kényszerít mindannyiunkat, amikor arról ejtünk szót, hogy mire is való a kultúra. Kit ment meg, miként és miféle rettenettől óvja meg a ma élőket. Nem felelhetjük el, hogy mindaz, ami történt - a népirtások szörnyű története, mely a századelőn Musza Dag negyven napjával kezdődött, aztán a Gulag tengerében folytatódott, végül Auschwitzban és a többi megsemmisítő lágerben teljesedett ki -, mélységes pesszimizmussal tölthet el bárkit, aki a humanizmus megőrzésére vállalkozik, aki érveket keres a kultúra megőrzése és haszna mellett. A „kultúra úgy hull le rólam, mint ruha másról a boldog szerelemben”, írta halhatatlan költőink egyike - épp arra a szörnyű élményre utalva, amely a korral magával is megtörtént. Való igaz. Csak nehéz szívvel beszélhetünk arról, hogy a kultúra bárkit megvédene, illetve megvédett volna. Ha csak arra a fiatalemberre gondolunk, akit a kiváló Kertész Imre - Önmaga ifjúkori önarcképeként - örökített meg a *Sorstalanság* oldalain, akkor érthetjük, hogy milyen nagyok és mélyek a kihívások. Emlékszünk rá, halhatatlan alakjára, a fiatalemberre, akit ártatlansága védtelenségében egyenesen *az iskolából vittek Auschwitzba*. Megannyi megrázó történetet ismerünk a kultúra hűségéről - és az önkény közönyéről. Szerb Antal nem emigrált Amerikába, hiszen ott nem értették volna Vörösmartyt. Az 1944-es év iszonyatát itthon rendíthetetlen bátorsággal végigélő Márai Sándor aztán fogcsikorgatva kényszerült emigrációba, hogy megőrizze a szabad magyar szó becsületét - s aggastyánként úgy lett öngyilkos, hogy életműve a becsület és

* Elhangzott a Társadalmi változások-Előítélet-Idegengyűlölet szimpóziumon a Soros Alapítvány és a Ferenczi Egyesület szervezésében 1994. szeptember 26-án, valamint megjelent a *Magyar Hírlap*, 1994. okt. 1-i számában.

hűség metaforája, a reménytelen magányban is megőrzött elegancia lenyűgöző csodája lett.

Akármit legyen is: csak pár éve van, hogy abban reménykedhetünk, a hűségért sem a halállal, sem az emigrálással nem kell megfizetnie a kultúra neveltjének. Okkal remélhetjük, hogy végre otthonra lelhet városainkban és falvainkban *mindenki*, aki emberi életet akar élni, aki tenni akar valamit saját és társai sorsának jobbításáért. Nagyon remélem, hogy a történelem nem állít többé olyan elviselhetetlenül nehéz próbákat az új nemzedék elé, mint elődeinkkel tette, nem ismerteti meg velünk a választások poklát, hadd higgyem, hogy beérhetjük az olvasással, Pilinszky lapozgatásával, aki a *túlélők* közül talán a legpontosabban tudta, hogy bármily rettentő kéz törölte el egyik vagy másik embertársunk életét, soha nem felejthetjük el, hogy „*És mégis itt állt.*” (Pilinszky: *Mégis:* „Látják a bejáratí fényben / a szőlőlugast? A meszelt padot? / A levelek nyomasztó, viaszos zöld / távollétét? *És mégis itt állt.*”)

De azért ne higgyük, hogy ha túl vagyunk is a nehezén, egy pillanatra is elégedettek lehetnénk.

Előttünk újabb munka áll: elsősorban is meg kell szabadulnunk a félelemtől, s meg kell szabadítanunk attól társainkat. Ez a legnagyobb munkánk. Ez a politikai feladatunk.

Kibontani, elsimítani a félelem által keltett görcsöket, felszabadítani a gyanakvás és gyűlölet összes rosszindulatú élményét - a párbeszédben, a kimondott és okos szavakban.

Meg kell tanulnunk minél kevesebb komplexussal élnünk s „elviselnünk” egymást. Ez az, amibe egy modern és nyitott oktatási rendszer és kultúra óriási segítségünkre lehet. Egymás és önmagunk jobb megértéséhez, megismeréséhez vihet közelebb.

Hiszen - ha komolyan utánagondolunk - az átlagemberek, azok, akik elviselik a történelem történeteit e hazában is, az első világháború óta szinte folyamatos félelemben éltek. Félniük kellett, majd egy évszázadon át, félniük - mindig mástól. Hol attól, hogy gyerekeiket lemészárolják valahol az Isonzónál, hol attól, hogy akik megjöttek, meghalnak spanyolnáthában. Utóbb pedig rettegve nézték, hogy mit beszél Kun Béla, s még fel sem ocsúdhattak a félresikerült világmegváltás különös és kegyetlen kalandjából, máris megjelentek a román csapatok, aztán a különítményesek, hogy rendet teremtsenek karddal, kivégzéssel - de hadd ne nyissak én itt vitát arról, hogy a vörös vagy a fehér terror volt-e jogosulatlanabb. Nincs terror, amely jogosult lehet.

S ami engem illet, én a Horthy-korszakot nem tartom a béke és csend, a nagyszerű emelkedés korának. Mert továbbra is félnie kellett annak, aki például szociáldemokrata volt. Vagy izraelita. Vagy csak liberális polgár. S nem sok jó várt e hazában József Attilára, de úgy emlékszem, Babitsra sem. A *Nyugat*, a kultúra szigete már a *Másik Magyarország volt*, a félelem görcsei nem nagyon oldódhattak ekkor sem.

S jött a rettenetes 1944-gyel záródott világháború, amelynek emlékei, kimondatlan szörnyűségei között élünk ma is. És mindössze három év maradt arra, hogy bárki azt higgye: itt szabadon és boldogan lehet élni. Bibó nagyszerű, reménnyel teli három éve, melynek végén az oly csodás író már így mutatkozott be: Szép Ernő *voltam*. Félnie kellett a túlélőknek, a kitelepítetteknek, svábnak és kúriai bírónak, s végül de távolról sem utolsósorban bizony

félhetett a paraszt, s volt is mitől félnie. Erről szólnak a pár éve halott Galgóczy Erzsébet ifjúkorát idéző novellái, ezek a nagyerejű remek novellák: a megalázott és félelemben tartott embertömegekről a falvak mélyen. És eszembe jutnak a gyerekkoromban hallott ötvenes-hatvanas évekbeli gyöngyösi történetek. A félelem még mindig, még akkor is tartott.

És még nem volt vége. Mert 1956 után, a példátlanul brutális megtorlás ismét csak a néma és évtizedeken át beválthatatlan félelem újrászülője lett. Ma látjuk, hogy mennyi tönkrement sors, mennyi elpazarolt, jóvátehetetlenül megszakított élet vár még a megismerésre, mennyi sérelem vár csitító szóra.

Talán most a század végére ennek is vége lehet. „Legyen vége már.” - mondja Babits. Talán most nyílik alkalom arra, hogy tényleg rendezzük közös dolgainkat.

S egyre inkább szükségünk lehet végre a kultúrára, a pesszimizmus ellenére is okunk leltet a reménykedésre. Mert a kultúra döntően párbeszéd.

Folyamatos dialóguskínálat. Újra és újra megismerni a Másikat. Megértem a Másik realitását. Együtt élni az újjal. Nos, *erre való a kultúra. Segíteni e tanulásban. Képpéssé leríni a párbeszédre. Segíteni abban, hogy megértsük egymást.* A félelem oldása azonos a Másik ismerőssé válásának örökké folytatódó programjával. Semmi sem fontosabb tehát, mint az ismerkedés, a társalkodás. Mi nagyon bezártan éltünk, nemzedékek alig utazhattak, milliók nem nagyon látták a világot. Most végre ezen is változtathatunk, nemzedékem és a nálam fiatalabbak végre ismerősek Európa nagyvárosaiban, nem rémülnek meg, ha idegen nyelven szólnak hozzájuk, s nem teljesen tanácstalanok, ha leülnek egy számítógép elé.

Az idegentől nem rettegnek, hanem érdeklődve fordulnak hozzájuk - ez a legfontosabb ok a reményre, az új nemzedékek egyik legnagyobb kiváltsága bizony éppen ez. Ehhez persze rengeteg minden kell, pénz, jó iskolák, türelmes tanárok, bölcs szülők, akik örömeiket lelik a világból megtérő gyerekeik új tapasztalatainak megértésében.

A félelemtől megszabadult emberek nyitottak a Másik iránt. Nem gyanakszanak, nem vak előítéletek rabjai. A szemüknek hisznek, saját tapasztalataiknak - erre kell képessé tenni őket. Ha azt kérdik tőlem, hogy ugyan mire és miért neveljenek az iskolák, akkor ez a válaszom. A félelemmentes életre. A méltóságra, a másik megbecsülésére. Annak felismerésére, hogy van miről beszélnie egymással annak, aki a kerületi iskolába jár, és annak, aki a mellette lévő buddhista közösséget látogatja, vagy hogy a katolikusnak szót lehet és kell értenie a reformátussal, izraelitával, a Hit Gyülekezetének tagjával. Bárkivel.

Egyetlen dolgot nem szabad elfogadnunk - a kultúra nevében. A gyűlöletet. A félelemből fakadó gyanakvást. A sértettségből eredő gőg ostoba felfuvalkodottságát. Csupán annyit kell felismernünk, hogy mind Mások vagyunk. Mindannyian - valamiféle - kisebbséghez tartozunk, és különbségeink csodás sokszínűséggé állnak össze. Mindannyiunknak tiszteletben kell tartanunk a másik ember szokásait, szabadságát, amíg az minket vagy másokat nem korlátoz hasonló szabadságunkban.

Szeretném hangsúlyozni: mondandóm - szándékom szerinti - lényegéhez érkeztem. Végre is a kultúra autonóm, de *legmélyebb meggyőződése, hogy nem önmagáért való.* A kultúra való „valamire”, a kultúra a realitással, a társadalmi valósággal való viszony megszervezésének módszere, eszközrendszere. Nem

pusztán múzeumi félálom, nem pusztán gyönyörködés. Társadalmaink legmélyebb problémája a türelmetlenség, az intolerancia, a Másik realitásának nem ismeretéből fakadó megvetése. Nos, épp ezért a kultúra *arra való, hogy csökkenjen a mindennapi élet rasszizmusa, gyanakvása, a félelem okozta ingerültség.*

Gondolják meg: a világszerte hódító divattá lett etno zene - amelyet az antirasszista küzdelemben egyébként oly nagy szerepet játszó Music Television is népszerűsít - bizony egyike a leghatásosabb eszközöknek. Mindazok a fiatalok, akik ismerik a Gipsy King-et, vagy a magyarországi cigányság olyan zenekarait, mint a Kalyi Jag vagy az Andro Drom, azok már ismernek valamit egy addig számukra elzárt kultúra realitásából, mindennapi beállítódásuk is megváltozik. S hadd maradjak még egy percig a cigányságnál. Kérem, idézzék fel magukban Balogh Attila verseit: e cigány identitású magyarul író költő verseit, akinek munkássága arra kényszeríti olvasóit, hogy egyszerre nézzenek szembe a kiszolgáltatottság és megalázottság dokumentumaival, és a megrázó erejű felülemelkedés monumentumaival. Van-e értelme arról vitatkozni, hogy Balogh Attila cigány-e vagy magyar, magyarul író cigány vagy magyar író cigány származással, vagy érzük be azzal a meghatározással, amelyet az imént használtam, s amely - legjobb tudomásom szerint - a költő önidentitásának még a legjobban megfelel.

Nem hiszem, hogy másról lenne szó, mint annak felismeréséről, hogy *kultúránk vagy csodás sokszínűsége által létezik, vagy sehogy.*

Valamiért és valamiként mindannyian valamely kisebbség tagjai is vagyunk - aki ezt a belátást megtette, az többé már soha nem beszél egy képzeletbeli többség evidens dominanciájának a nevében. Az az ember többé nem képzelet, hogy előjogai vannak, hogy bárkinél több lenne. De ugyanúgy, ahogy azt felismerjük, hogy mind kisebbségiek is vagyunk, egyúttal érzékelhetjük a szolidaritás, a kooperáció megannyi formáját, feltáruló lehetőségeit. Mindannyiunkat a legkülönbözőbb kulturális identitások hálója tart fogva, illetve tart fenn. Mindannyiunknak tudnunk kell, hogy az emberi személyiség a hagyományok, adottságok összegéből épül fel. „*Ne mondj le semmiről*” - szólt a hegyi próféta, a minderről oly sokat tudó Babits.

Mindenkinek jogában áll megőriznie saját kultúrái mindegyikét, és mindenkitől elvárható, hogy tartsa tiszteletben a Másik ember világát, kulturális ön kifejezésének színtereit.

Az a megtiszteltetés, hogy a kultúra és az oktatás ügyeit felügyelő miniszterként szólhattam Önökhöz, ez a felelősség számomra annyit jelent, hogy mindent elkövetek a félelemmentes élet boldog és emberi realitásának megalkotásáért. Köszönöm, hogy meghallgattak, köszönöm, hogy szólhattam Önökhöz, nem formálisan, nem pusztán a hivatali kötelezettség okán.

(ESET)TANULMÁNYOK

**A PSZICHOANALÍZIS HOZZÁJÁRULÁSA
A HOLOCAUST TANULMÁNYOZÁSÁHOZ****Milton E. Jucovy*

Az Elise M. Hayman Díj megalapításával Dr. Max Hayman kifejezésre juttatta érdeklődését a jelenlegi holocaust-kutatások iránt. A díjat igen nagy hálával fogadtuk, és mélyen tudatában vagyunk annak a felelősségnek, ami a díj eredeti céljainak elérése szolgálatában ránk hárul. Jelen munkánkban áttekintést nyújtunk arról, hogy a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat miképpen járult hozzá azzal kapcsolatos tudásunkhoz, hogy a trauma hatásai milyen késői következményekkel járnak a holocaust-túlélők körében, illetve hogy az érintett populáció hogyan képes befolyásolni gyermekeinek fejlődését, alkalmazkodóképességét. Kiemelten foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy miképpen fejleszthetők azoknak a mentálhigiénés szakembereknek a terápiás készségei, akik az érzelmi problémákkal hozzájuk forduló traumatisztált embereken próbálnak segíteni.

A holocaust után

Érdeemes áttekintenünk, hogy az egyes nemzedékek miképpen kerültek a mentálhigiénés szakemberek figyelmének középpontjába, és mindez hogyan vezetett el a túlélők gyermekeinek vizsgálatához. Vannak hasonlóságok és különbségek abban, ahogyan az egyes nemzedékek életében a kutatók érdeklődésüket a túlélők és családtagjaik érzelmvilága felé fordítják. A második világháború végén a szövetséges erők győzelme lehetővé tette a koncentrációs táborok felszabadítását és azt, hogy a túlélők megkísérelhessék újra megtalálni helyüket az élők sorában. Néhányan megpróbáltak visszatérni eredeti otthonukba, de csak azt látták, hogy reménytelenség és ellenségeség fogadja őket. Mások megpróbáltak kivándorolni Palesztinába még 1948 előtt; sokukat elfogták és Ciprusra internálták. A túlélők igen jelentős hányadát ápolták speciálisan e célra szervezett táborokban; megint másoknak sikerült vízumot

* Ez a szöveg előadásként hangzott el az Elise M. Hayman Díj átadásának alkalmából, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület 37. kongresszusán (1991 július-augusztus, Buenos Aires), és nyomtatásban az *International Journal of Psycho-Analysis*-ben jelent meg (1992. 73. 267-282).

szerezniük és így ismét együtt lehettek azokkal a rokonaikkal, akik már korábban kivándoroltak az Egyesült Államokba, Kanadába vagy bizonyos dél-amerikai országokba.

A felszabadulást követő első években a túlélők energiáját teljesen lekötötte az, hogy megtalálják a normális életbe visszavezető utat. Ez gyakran azzal járt, hogy új nyelvet kellett tanulniuk, új foglalkozást kellett keresniük, és olyan környezethez kellett alkalmazkodniuk, amelyet idegennek véltek, nem annyira valamiféle fizikai fenyegetés miatt, hanem azért, mert olyan világban kellett élniük, amely gyakran félelemmel és tisztelettel vegyes tartózkodást és bizalmatlanságot tanúsított a túlélők iránt. Ők pedig érthető módon a múlt elfelejtésére törekedtek. A családok egymásba kapaszkodtak, egymás közelségét keresték, de ezzel egyúttal új gettókat is teremtettek, amelyeknek előnyei paradox módon oda vezettek, hogy tagjaik egyre inkább elidegenedtek új közösségüktől.

A felszabadulás drámája és az áldozatok megsegítésének égető szükségessége látványos akciókat indított el, és egy ideig a világ figyelmének és lelkiismeretének középpontjába állította a túlélőket. Hamarosan azonban leereszkedett a hallgatás függőnye; a túlélőknek és a külvilágnak is egyaránt szüksége volt a felejtésre. Csaknem egy évtizeden át intenzív egyéni és kollektív elhárító mechanizmusok örködtek azon, nehogy a múlt borzalmai felőröljék az emberek lelkét. A hallgatás korszakát a tagadás és az elfojtás uralta. Ez az időbeli és érzelmi távolság elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a túlélők egyáltalában képesek legyenek újra felvenni elfojtott emlékeik fonalát, és hogy jól képzett és tapasztalt terapeuták jelenjenek meg a színen, akik szembe mertek nézni a konfrontációt és beavatkozást követelő kérdésekkel. Williams és Kestenberg (1974) a holocaust fényeinek feldolgozásával kapcsolatos saját vonakodásukat elemezve egyfajta „látenciakorszaknak” nevezik ezt az időszakot. Ennek a periódusnak feltétlenül el kellett telnie ahhoz, hogy a múlt tragédiáinak elviselése érdekében mozgósított elhárítások egy sürgető és hasznos cél érdekében feloldhatókká váljanak.

A szakadék áthidalásának fontos eleme volt az az esemény, hogy a Német Szövetségi Köztársaság 1950-ben törvényt hozott a náci üldözések áldozatainak kártalanításáról. Mivel a viktimizáció és a későbbi patológiás következmények közötti kapcsolat bizonyításához orvosi és pszichiátriai vizsgálatokra volt szükség, a pszichiáterek óriási mennyiségű esettanulmányt gyűjtöttek össze a segítséget kereső túlélőkkel folytatott interjúk alapján. A pszichiátriai konzultációk során gyűjtött anyag abban az időben még meglehetősen szegényes volt, mivel a túlélők vonakodtak terápiás segítséget kérni, valószínűleg azért, mert egyrészt továbbra is szükségük volt az elhárításra, másrészt meg a lélek mélyén azt érezhették, hogy még a túlélő-terapeuta sem lenne képes igazán megérteni problémáikat.

Annak ellenére, hogy részletes terápiás információ nem sok áll rendelkezésre, a visszaemlékezésekből és a személyes interjúkból összegyűjtött jelentések mégis kezdtek napvilágot látni - főként pszichiátriai folyóiratokban. Niederland (1961) leírta a koncentrációs táborban elszenvedett stressz ellen mobilizált elhárításokat és az ott megjelenő pszichiátriai rendellenességeket. Chodoff (1963) és Eitinger (1961) megindító képet festett a foglyok rettegéséről és tehetetlenségéről. A túlélők problémái a Nemzetközi Pszichoanalitikus

Egyesület 1967-es kongresszusán kerültek a nemzetközi érdeklődés középpontjába. A szimpózium később „Pszichés traumatizáció társadalmi katasztrófa során” címmel (1968) közreadott anyagának szerzői többek között Sime-nauer, Winnik, Nederland, De Wind, Wangh és Hoppe voltak. A fő témák között szerepelt a traumaelméletek módosításának esetleges szükségessége, valamint felbukkantak olyan technikai kérdések, mint a rekonstrukcióra irányuló törekvés, a gyermekkori emlékek visszaidézésének fontossága és az analitikus áttétel elemzése. A túlélők gyásza és krónikus depressziója ugyan-csak előtérbe került.

A Nederland által leírt tünetcsoport (1968) fontos mérföldkő volt a holo-caust-áldozatokkal kapcsolatos kutatásokban. A Nederland által „túlélési szindrómának” nevezett jelenség körülhatárolása nem jelenti sem azt, hogy ez a klinikai kép minden túlélőnél megjelenjen a túlélők között, sem pedig azt, hogy jellemzői egyediek vagy kizárólagosak volnának. Bár bőséges anyag gyűlt össze más népi történeti tragédiák következményeivel kapcsolatban is, nem rendelkezünk olyan összehasonlítható adatokkal, amelyek dokumentálnák egy olyan terv végrehajtásának késői következményeit, melynek célja az volt, hogy szándékosan megsemmisítsen egy népet, amelyről egyesek úgy döntöt-tek, hogy nincs helye e földön.

Van olyan nézet, mely szerint más, ember által okozott/illetve természeti katasztrófák hasonló tüneteket válthatnak ki, mások szerint viszont ez a felfo-gás trivializálná a holocaustot. Egy kiegyensúlyozottabb nézet szerint minden emberi szenvedés szálanomra méltó, és minden tragédiának megvannak a maga speciális vonásai, így a tudományos kutatás feladata legfeljebb annyi lehet, hogy az összegyűjtött tudásanyaggal foglalkozik és nem bonyolódik bele az ellentmondások tömkelegébe. Az üldöztetésre visszavezethető tüne-tek mutató túlélők mindazonáltal a pszichopatológiai következmények olyan agglomerátumát tárják elénk, amely világosan kitapintható és felismer-hető. Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sok túlélő, talán éppen a megpróbáltatásokra adott válaszként, a pszichikai erő és a belenyugvás hihe-tetlenül magas fokát mutatta, és nagy lelki erővel alkalmazkodott új körülmé-nyeihez. Sokan közülük jelentős sikereket értek el, és elkötelezetten életigenlő attitűdjük eredményeként arra ösztönözték gyermekeiket, hogy többek kö-zött olyan idealoknak szenteljék magukat, mint a társadalmi értékek iránti felelősségvállalás és elkötelezettség.

A második generáció

Az idő múltával felnőtt a túlélők gyermekeinek nemzedéke; E fiatal embe-rek többsége intelligens volt, jó neveltetésben részesült, és érzelmi zavarok jelentkezése esetén adva volt számukra a terápia lehetősége. Sokan közülük mégis éppen olyan bizalmatlanok voltak a pszichológiai beavatkozással szemben, akárcsak a szüleik. Akik mégis terápiába kerültek, nem mindig ismerték fel konfliktusaik mögött a holocaust hatását, és ez szerencsétlen módon sokszor a terapeuták előtt is rejtve maradt. Mindazonáltal, bár a második generációra vonatkozó mentálhigiénés irodalom igen gyér volt, a terület mégsem volt teljesen elhanyagolva. Az első jelentések Sigal (1971,

1973), Rakoff (1966, 1969) és Trossman (1968) tapasztalataiból születtek, akik túlélők családjából származó gyermekeket, illetve serdülőket kezeltek. Vizsgálataik azt mutatták, hogy a túlélők leszármazottait fokozottabb mértékben fenyegetik fejlődésük során érzelmi zavarok, bár az is igaz, hogy nem minden túlélő családban voltak pszichológiailag sérült gyermekek.

Több tanulmány jelent meg az Anthony és Koupernik által szerkesztett kötetben (1973) - ezek jelentős része Izraelben készült. Az anyag legnagyobb részét interjúkból és pszichológiai tesztekben gyűjtötték, míg néhány esetben pszichoterápia volt a forrás. A túlélők gyermekeivel végzett pszichoanalitikus munkával foglalkozó tanulmányok némelyike igen figyelemreméltó, mivel az ilyen íráskorok abban az időben még ritkák voltak. Laufer (1973) leírta egy serdülő fiú analízisét, aki azután született, hogy apja koncentrációs táborban meghalt. Az anya és a fiú Angliába emigrált, ahol az anya a fiú négyéves korában újra férjhez ment, majd meghalt, amikor a gyermek éppen elérte a serdülőkort. Az elárvult fiút mély büntudat gyötörte, mert nem volt képes gyászát nyíltan kimutatni.

Az analitikust egy ideig a szülők esetleges öngyilkossági hajlama foglalkoztatta. A további analízis már optimisztikusabb kicsengésű volt, mivel incestusfantáziák kerültek napvilágra, amikor a fiú arról beszélt, hogy anyja halála óta képtelen megérinteni péniszét. A munka folytatása hozzásegítette a páciens megoldatlan gyászának feldolgozásához, és az analízis befejezése után készült tanulmányok már megfelelő adaptív funkcióról számoltak be. Laufer úgy vélte, hogy a bemutatott analitikus anyag a sérülékenységeknek olyan jellegzetességeire világított rá, amelyek jellemzőek lehetnek a túlélők gyermekeire. Ezek között olyan fantáziák is szerepeltek, hogy a holocaust során az anya prostituált volt, így a gyermek attól félt, hogy törvénytelen származású.

Furman (1973) egy négyéves fiúval végzett analízisről számolt be. A gyermek alapvető beszédnehézségekkel küzdött, nem tudott önállóan étkezni és zavarai voltak az én differenciálása terén is. Az anya nárcisztikus volt és túlkontrolláló, az apa világtól elvonult tudós. Mindkét szülő Kelet-Európából származott, az anya ortodox, az apa pedig világi háttérű családból. Az anya és szülei túléltek a koncentrációs tábor, a család többi tagja elpusztult. Az apa ugyancsak tábor-túlélő volt, feleségét a háború után ismerte meg, majd a házasságkötést követően az Egyesült Államokba emigráltak. Minden bizonnyal nem lényegtelen az sem, hogy a páciens egy ikerpár túlélő tagja, akinek testvére nem sokkal a születés után halt meg. A páciens korai éveit bizonytalan és fluktuáló gondozás jellemezte. A gyermek úgy érezte, hogy két polarizált világhoz kell alkalmazkodnia: egyfelől arra unszolták, hogy igazi „amerikai” fiú legyen, másfelől meg elvárták tőle, hogy maradjon meg a nagyszülők vallásos világában. A kezelési folyamat azzal bővült, hogy a terapeuta segítő tanácsokkal látta el az anyát, s azt javasolta, hogy fontos lenne a gyermeket korának megfelelő módon tájékoztatni a holocaustról.

Brody egyik klinikai tanulmánya (1973), amely egy menekült fiának analízisét írja le, kimutatja a kapcsolatot az apának a náci elöl való menekülése és a páciens serdülőkori konfliktusai között. A körülmények elősegítették, hogy a fiú ödipális vágyait az apára vetítse, ami végül oda vezetett, hogy apját „ödipális” bűnözőnek látta. Brody hangsúlyozta az elkerülhetetlen ösztön-

készítések és a tényleges történelmi események közötti kölcsönhatást, ami az elhárító mechanizmusok természetét, illetve végső soron az egyén karakterstruktúráját is meghatározza.

Judith Kestenberg akkor kezdett el mélyebben érdeklődni a holocaustnak a fiatal generációra tett hatása iránt, amikor analitikus munkát végzett egy túlélő fiával (1972), aki bizarr módon viselkedett és analitikusát ellenséges üldözőként kezelte. Az analitikusnő kérdőíveket küldött szét a kollégáknak a világ számos országába, és megkérdezte őket, kezeltek-e már túlélők családjából származó gyermekeket. A válaszok azt mutatták, hogy csupán néhány ilyen gyermek került analízisbe. Az is kiderült, hogy sok kolléga korábban meglehetősen közömbös volt Kestenberg kérdései iránt és megdöbbsen azon, hogyan lehetséges, hogy régebben sohasem jutott eszükbe összekapcsolni pácienseik konfliktusait és tüneteit a szülők üldöztetésének történetével. A kérdőívre adott válaszok nyomán, Kestenberg szívós kitartásának és vállalkozó szellemének köszönhetően, létrejött egy napjainkban is létező munkacsoport, amely módszeresen a holocaustnak a második generációra tett hatását kutatja, pszichoanalitikus forrásanyagokra támaszkodva. A munkacsoport 1974 óta áll fenn. Az esetmegbeszélések először a páciens által jelzett általános problémákkal foglalkoznak, ezután azt vizsgálják, mi a holocaust szerepe a beteg konfliktusainak és működés módjának jobb megértésében. E kutatók elsősorban arra keresnek választ, hogy vajon a túlélő szülők saját traumatikus élményeik következtében befolyásolják-e gyermekeik fejlődését és konfliktusait, illetve utódaik alkalmazkodóképességét. Ha kiderül, hogy ez valóban így van, akkor fontos azt is meghatározni, hogy ez az átvitel milyen módon megy végbe és milyen formákban jelentkezik. A specificitás problémájával persze nehéz megbirkózni. A kutatóknak komplex információknak kellett eligazodniuk, meg kellett határozniuk, mi az, ami a páciens „privát” patológiájából fakad, és melyek azok a tényezők, amelyek specifikusan a holocausttal függenek össze. A patogén tényezőknek egy sajátos paradigmáját kellett feltárni, tehát olyan probléma jelentkezett, amely a pszichoanalitikus és más kutatási metodológiákban is általánosan előfordul. A feltárt klinikai anyagok nagyfokú változatosságot mutattak. A kizárólag a szülői holocaust-élményekhez kapcsolható tünetkomplexumokat mutató gyermekek mellett számos olyan páciens is volt, akiknél a klinikai kép hasonló ahhoz, amelyet egyéb traumatizált csoportok gyermekeinél, illetve a kultúránkban átlagosnak tekintett populációnál tapasztalunk.

A csoport több mint ötven pácienset vizsgált meg. Volt köztük néhány felnőtt túlélő is, de legtöbbször olyan fiatal ember volt, akiknek a szülei túléltek a holocaustot, akár koncentrációs táborokban, akár mint partizánok vagy gettóharcosok. A német kollégák együttműködése lehetővé tette náciuk gyermekeinek analíziséből származó anyagok kutatását is. Azt kellett látnunk, hogy a náciuk gyermekei ugyancsak áldozatok, és az a lehetőség, hogy az üldözött gyermekeket összehasonlíthattuk az áldozatok gyermekeivel, végül mélyebb belátást nyújtott számunkra az emberi psziché struktúráiba, különösen abból a szempontból, hogy ezek miként működnek stresszhelyzetekben. A kutatások napjainkig még nem zárultak le. A pszichoanalitikus anyag tanulmányozására kínálózkodó minden lehetőség a probléma olyan aspektusaira világíthat rá, amelyek azelőtt háttérben voltak, és így az egyéni patológia

és a társadalmi katasztrófa interakciójából származó trauma hatásaival kapcsolatos tudásunk remélhetőleg a jövőben is tovább bővíülhet majd.

Visszatérő témák és konfliktusok a túlélők gyermekeinek körében

Az a kiváltság, hogy tagja lehettem egy olyan csoportnak, amely a holocaustnak a második generációra tett hatását vizsgálta, és a csoport társelnökeként dolgozhattam több mint egy évtizeden át, elkerülhetetlenül rányomta bélyegét mindarra, amiből saját személyes véleményem kialakult. Mindazonáltal vállalom a teljes felelősséget ezekért a véleményekért és minden olyan kijelentésért, ami eddig a saját publikációimban szerepelt vagy a jövőben szerepelni fog.

Ha a második generációval kapcsolatos kutatások semmi mást nem eredményeztek volna, már akkor is érdemes részt venni egy olyan programban, amely a mentálhigiéniai szakmában dolgozó kollégák egész nemzedékének a gondolkodását ráirányította erre a problémára. A korábbi kutatásokban szereplő utalások ellenére egyre inkább világossá vált, hogy a terapeuták nagyon ritkán figyeltek fel arra a tényre, hogy pácienseik holocaust-túlélők gyermekei voltak. A fiatal kollégák gyakran említették, hogy szupervizoraik szerint nem fontos, illetve érdektelen dolog a terápiás folyamat során a holocaust-élmények hatásával foglalkozni. Az ilyen kérdésekkel való foglalkozás fontosságával kapcsolatban általános pesszimizmus uralkodott el. Lehetséges, hogy néhány szupervizor, aki maga is holocaust-túlélő volt, hasonló elhárító mechanizmusokkal élt, mint az első generáció tagjai.

A megfigyelések során feltárult néhány jellegzetes konfliktus, illetve ismétlődő mintázat a különböző érzelmi problémák miatt terápiás segítséget kérő holocaust-túlélő gyermekek körében. Célszerűbb, ha ezeket a mintázatokat vagy tüneteket inkább „profilnak” vagy „komplexusnak” nevezzük, mintsem hogy szindrómának címkézzük vagy a hagyományos értelemben vett betegségnek tartjuk őket. Hasonlóan ellentmondásos attitűdöket tanúsítottak a holocaust sebeit viselő elsőgenerációsok a második generáció szimptomáinak és jellemvonásainak „megcímkézését” illetően is. Kiderült, hogy a túlélők gyermekeiben intenzív szükséglet él arra, hogy szüleik megmentésként lépjenek fel, akiknek a holocaust során megélt mérhetetlen szenvedése továbbra is folytatódott a megoldatlan gyász és a késői következmények formájában. A második generáció gyermekeit a szülők valóban túlértékelték és túlságosan óvták, de még egy fűszálat sem volt szabad eltaposniuk, mivel a szülők igen nehezen tolerálták gyermekeik agresszív viselkedését, és adott esetben hajlamosak voltak „kis Hitlernek” nevezni őket, ily módon is kifejezésre juttatva saját szükségletüket az agresszorral való azonosulás, a gyakran projektív identifikációnak nevezett jelenség iránt. A túlélő családok gyermekei az átlagnál több konfliktust éltek meg serdülőkorukban az autonómia eléréséért vívott küzdelmük során, és abbeli igyekezetükben, hogy feloldják a szüleikhez való túlzott mértékű kötődést. Nem véletlen, hogy sokan közülük valamilyen segítő szakmát választottak, és ezek a megváltói törekvések néhány szélsőséges esetben szinte messianisztikus méreteket öltöttek, általában sérült én-funkciók mellett.

A kutatások egyik drámai következtetése az volt, hogy a túlélők gyermekei erősen hajlamosak olyan életvitelre, amelyben a múltbéli események mélyen belenyúlhatnak a jelenkor realitásába. Ez a Kestenberg (1989) által „transzpozíciónak” vagy „időalagútban” való élésnek nevezett jelenség gyakrabban fordul elő olyankor, amikor a gyermek a nácik keze közt elpusztult valamelyik családtag után kapja a nevét. Bár az újszülöttek halott rokonokról való elnevezése kétségtelenül igen ismert jelenség, és nem kizárólag zsidó szokás, még nagyobb felelősség terheli azt a gyermeket, akit a szülei „visszatérő lélekként” kezelnek. A holocaust során elvesztett, mártírhalt gyermekekre történő emlékezés mellett még az is súlyosbítja a helyzetet, hogy a szülők gyakran nem képesek megbirkózni gyászukkal, és ez egy újabb dimenziót ad a múlthoz való viszony problémájához. Az így megterhelt fiatal emberek gyakran úgy érzik, hogy egyidejűleg két életet kell élniük, és képzeletüktől hajtva sokszor olyan célokat tűznek maguk elé, amelyek még a szülők által sugalltaknál is sokkal merevebbek és elérhetetlenebbek.

A „transzpozíció” vagy „kettős regisztrálás” tipikus példáját említette egy holocaust-túlélő család leánygyermeké, akinek családjában még a legtriviálisabb és legártatlanabb megfigyelések is rosszindulatú jelleget öltöttek. A lámpa hosszabbítózsínorja által alkotott hurok az akasztófa kötelének tulajdonságait hordozhatja, és ez azonnal előhívja a holocaust során végignézett akasztások képét. Egy holocaust-túlélőnek elég meglátnia, hogy véletlenségből egy egyenruhás rendőr közeledik az autója felé egy amerikai nagyvárosban, és máris kitör rajta a pánik. Ha az anyja mellett ülő gyermek tanúja lesz egy ilyen jelenetnek, ez újra csak megerősíti azt az érzését, hogy milyen ingatag és bizonytalan is egész létünk.

A túlélő családok problémáira vonatkozó másik konzisztens eredményünk azzal kapcsolatos, hogy a nemzedékek miképpen kommunikáltak egymással a szülők holocaust-beli élményeiről. Bár igen nagy változatosság mutatkozott abban, hogy a szülők mennyit meséltek el gyermekeiknek, mégis szembetűnő a polarizáció a legmélyebb hallgatástól a szívettépő élmények teljes nyíltsággal történő elbeszéléséig. Ezt az átcsapást a kutatók kezdetben úgy értékelték, hogy a szülők megbánták, hogy a gyermek kímélése érdekében szándékosan elhallgatták kimondhatatlan szenvedéseik történetét, mivel a gyermekek az elejtett információkból sokszor még a ténylegesnél is borzalmasabb fantáziákat produkáltak. Ezt az elgondolást felváltotta az, amely nem annyira a konkrét tartalmakat, inkább a generációk közötti kommunikáció természetét veszi tekintetbe.

Általában véve az a benyomás alakult ki, hogy azok a szülők, akik partizánként vagy gettóharcosként éltek végig az eseményeket, sokkal inkább megosztották élményeiket gyermekeikkel, mint a koncentrációs vagy a haláltáborok túlélői. A generációk közötti kommunikáció problémáit azért is rendkívül fontos előtérbe állítanunk, mert ezek a legteljesebb mértékben áthatják magát a terápiás folyamatot is. A családi helyzetben meglévő hallgatási „konspiráció” rendkívül erős hatással van a kezelés során felmerülő ellenállás természetére és mértékére, különösen az áttételi helyzetre.

A holocaust-kutatások és a pszichoanalitikus traumaelméletek

A holocaust-kutatások több szempontból is lényegesen befolyásolták a pszichoanalitikus elméletet, így új fejleményeket hoztak a trauma pszichológiai hatásainak vizsgálatában is. A trauma fogalmának középpontba állítása valószínűleg annak köszönhető, hogy a trauma-konceptió igen szoros kapcsolatban áll a rekonstrukció technikai szempontból rendkívül fontos gondolatával. Blum (1977) is rámutatott arra, hogy a rekonstrukció az elméletalkotás igen jelentős eszköze, és egyúttal az elméleti konstrukciók és megfogalmazások ellenőrzésére is felhasználható.

A traumának a pszichoanalízisben történő rekonstrukciója Sigmund Freud korai munkásságában merült fel, akkor, amikor Freud a neurotikus tünet kialakulását a páciensei által elbeszélte elcsábítási traumával hozta kapcsolatba. Későbbi klinikai tapasztalatainak fényében Freud módosította a patogenezis elcsábítási elméletét, és ezzel utat nyitott a gyermeki szexualitás felfedezéséhez. Ez lehetővé tette a kielégülésre törekvő ösztönkésztetések és a kitörésük ellen mozgósított elhárítások közötti harc nyomán kialakuló konfliktusok további feltárását. Ezek a konfliktusok vezetnek a később neurotikus tünetek, illetve karaktervonások formájában megnyilvánuló kompromisszum képződmények kialakulásához.

Freud (1920) traumatikusnak tekintett minden olyan élményt, amelynek sikerül áttörnie az úgynevezett ingerkorlátot. Freud szerint külső izgalomról van szó, amely elegendő ahhoz, hogy áttörje a szervezet védőpáncélját. Később felismerték, hogy ez a megfogalmazás egy sor olyan hipotézisen nyugszik, melyek szerint az emberi szervezet fel van szerelve olyan apparátussal, amely megvédi az egyént a túlingerléstől. Ez a hipotetikus védőburok feltehetőleg csak egy bizonyos ingertartományon belül képes működni. Az inger túlادagolása esetén ez a korlát összeomlik, a sokk és a szervezetlenség állapota következik be. Freud hangsúlyozta a trauma ökonómiai jelentését is, azt feltételezve, hogy az ingerkorlát sérülése csupán átmeneti jelenség, és némi átmeneti szenvedés után a szervezet, az ártalmas inger visszavonása után visszatér a viszonylagos nem-fenyegetettség állapotához. Ezt a megfogalmazást használta fel A. Freud (1967), amikor azt írta, hogy a külső trauma akkor válhat belsővé, amikor mélyen fekvő fantáziákkal, illetve szorongásokkal esik egybe. A mentálhigiénés szakemberek a koncentrációs táborok túlélőinek körében jelentkező késői következményes tünetek megértésére tett erőfeszítéseik során azonban úgy látták, hogy a traumának az emberi szervezetre tett hatásával kapcsolatos korábbi meghatározásokat nem könnyű összeegyeztetni saját klinikai megfigyeléseikkel. Egyre inkább világossá vált, hogy a náci üldöztetés áldozatai számára a megaláztatással és a halállal való, hónapokig-évekig tartó együttélés következtében egy új pszichés valóság alakult ki.

Grubrich-Simitis (1981) igen hasznos gondolatokkal járult hozzá a trauma hatásainak kutatásához azt fejtegetvén, hogy ezek kumulatívak lehetnek, és nem időleges, hanem állandó változásokat okozhatnak a pszichés apparátusban, bármiféle predispozíció látszólagos hiánya esetén is. A szerző rámutatott arra, hogy ezekben a példákban a nárcisztikus kimerültség, kiürültség veszélye nem csupán a külső forrásoktól való hosszan tartó megfosztottság-

ból eredt, hanem abból is, hogy az áldozatok lelki készüléke ellen intézett intenzív támadások változásokat okoztak a felettes-én szerkezetében is. Ezek a változások a felettes-én működésének archaikus formáihoz való regressziót idézték elő, és olykor súlyos változásokat az én-ideálban is. Az üldözők által táplált és az áldozatok által intenzíven megélt leértékelés alattomos módon befészkelte magát az áldozatok én-ideáljába is. Ez a folyamat végtelenül tragikus, és paradox módon éppen az agresszorral való azonosulás útján ment végbe, annak a mechanizmusnak a segítségével, amely eredetileg a reménytelenség elleni harc fenntartását és a nárcisztikus kiürülés folyamatának megfékezését szolgálta. A felettes-én, illetve az én-ideál fenti változásai mellett az üldözött és traumatizált személyek én-működésében is jelentős módosulások mentek végbe. E hatások néhány esetben hosszan tartóak voltak, és korántsem enyhe formában jelentkeztek.

Néhány példa jól illusztrálja, hogy a hosszan tartó és intenzív trauma miképpen károsítja az optimális adaptív működést, illetve hogy a szülőkre ható trauma hogyan érinti a túlélő családok második nemzedékének tagjait. Egy fiatal férfi arról számolt be terapeutájának, hogy amikor gyermekkorában rosszul viselkedett, akkor anyja a sütőbe nyomta a fejét, ezzel emlékeztetve őt arra, hogy a náciuk ugyanezt művelték a zsidókkal a koncentrációs és haláltáborokban. Egy másik páciens elmondta, hogy anyja milyen gyakran idézte vissza auschwitz-i fogságának élményeit. Amint felidézte anyja elbeszéléseit, a páciensnek olyan érzése támadt, mintha az anya valamiféle vidám kalandról beszélt volna, mintha csak nyári vakációra ment volna falura a barátnőivel. Bár kétségtelenül megvolt a maga adaptív funkciója annak, hogy a túlélők kilátástalan helyzetükben a menekülésről, a rokonaikkal, barátaikkal való újraegyesülésről szőtt fantáziákkal vigasztalgatták magukat, az ilyen fantáziák fennmaradása és az elbeszélő szerint valós emlékké való transzformálódása nem csupán a szülő krónikus zavarodottságát mutatja, hanem egyúttal azt is, hogy az ilyen látszólagos emlékek pontos és valószerű esete-lése a gyermek optimális én-fejlődését is megzavarta.

A túlélők igen jelentős hányada képes arra, hogy koncentrációs táborbeli élményeit a legmesszebbmenő élességgel és részletességgel mesélje el. A beszámolók egy másik része azonban gyakran viszonylag jelentéktelen és értelmetlen eseményeket idéz fel - ezek olykor unalmasnak tűnnek, és hiányzik belőlük a várt dráma és feszültség. Ezek a leírások a gyermekkori fedőemlékekhez hasonlóak, és valószínűleg elhárítási okokból végrehajtott eltolásokat foglalnak magukban. Az is lehetséges, hogy a koncentrációs táborban tapasztalt rendkívüli körülmények csaknem lehetetlenné teszik az élmények logikus és koherens módon történő felidézését és elbeszélését.

A regresszív folyamatoknak a fejlődő és sérülékeny pszichés struktúra károsítására irányuló tendenciája súlyos és kumulatív trauma esetén gyengítheti a korábban ép én-funkciókat is. Az ilyenkor megfigyelhető jelenségek sokkal inkább az elsődleges folyamathoz tartozó gondolkodásra emlékeztetnek, mintsem a másodlagos folyamatra jellemző olyan gondolkodásra, amelyet egy szokványos önéletrajzi beszámólótól elvárnánk. Az ilyenkor felmerülő tartalmak inkább lidércnyomásra, mintsem éber, világos emlékezetre hasonlítanak. Az álomszerű élmények ezután persze transzformálhatók egy koherensebb és elfogadhatóbb emlékezeti tartalommal, de ez végső formájá-

ban sokkal triviálisabbá és banálisabbá válik. Azt gondolhatjuk, hogy itt párhuzamok vannak az álombeszámolók során megfigyelhető másodlagos elaborációval, minthogy e beszámolók csak megközelítőleg adják vissza, de nem rekonstruálják pontosan az eredeti álomélményt.

Jucovy (1982) eseteírása arról tanúskodik, hogy egy korai élettörténetében lényegében normális fejlődést mutató személy milyen súlyos késői következményektől szenvedhet a holocaust-viktimizáció miatt. Egy ötvenéves nő csaknem állandóan fennálló büntudat- és szorongásélménye miatt kért terápiás segítséget. A páciens emésztőrendszeri, illetve szív- és érrendszeri okoknak tulajdonított szomatikus panaszai miatt gyakran fordult meg kórházi ügyeleteken. Ám továbbra is napi két doboz cigarettát szívott el annak ellenére, hogy az orvos teljesen eltiltotta a dohányzástól. Olyan férfihez ment feleségül, aki az Egyesült Államokban született, elkeseredett és durva volt, részben legalábbis amiatt, mert gyűlölte műszaki jellegű munkáját, ami meggátolta kreatív képességeinek fejlődését. A családi viszálykodás rányomta bélyegét az otthoni légkörre is. A házaspárnak két felnőtt gyermeke volt; lányuk, az idősebb gyerek sikeres volt a szakmájában, de valószínűleg bulimias volt, és párkapcsolati nehézségekkel küzdött. A fiú képesnek tűnt sikeres életpálya kialakítására.

A páciens egy zsidó család leánya; egy nyugat-európai országban született, amelyet megszálltak a német csapatok. Tízéves volt, amikor egész családját, bátyját is beleértve, elfogták, és koncentrációs táborba hurcolták, ahol négy évet töltöttek el. A családból mindenki életben maradt, kivéve a páciens apját, aki vérhast kapott és a kislány karjaiban halt meg néhány héttel a tábor felszabadító amerikai csapatok megérkezése előtt. A páciens ritkán beszélt élményeiről másoknak, a terápiában azonban készséggel megtette ezt, és számos más túlélőtől eltérően teljes részletességgel leírta a tábor borzalmait, ahol sokszor már végleg elvesztették annak reményét, hogy megéri a másnapot. A páciens az a gondolat vigasztalta, hogy ha az élet már végképp elviselhetetlen lesz, még mindig ott a bizonyosság, hogy a halál azonnali megkönnyebbülést hoz számára.

A fogság éveiben a páciens apja nagyon fontos szerepet játszott a család életeterejének fenntartásában. Mindent megtett értük, és megtartotta optimista kedélyét, a szövetségesek győelmét és az üldöztetés végét jóslva. A páciens mérhetetlen szomorúsággal elevenítette fel apja utolsó napjait, amikor már teljesen kimerítette a tüdőgyulladás meg a dysenteria. Tudta, hogy nem volt képes kellően meggyászolni elvesztett apját. A felszabadulás után anyjával és bátyjával együtt visszatért szülővárosába. Anyja hamarosan újra férjhez ment; a páciens nem szerette mostohaapját és nem rendült meg a halálakor. Pár évvel később a család az Egyesült Államokba emigrált.

A kezelés kezdetén óvatosan viselkedett, ám később egyre növekvő bizalmat tanúsított; sokáig mégis megtartotta könnyed és cinikus modorát, ami éppen az erős érzelmek távoltartására szolgált. Mélyen belemerült büntudat-érzésébe, és folyvást aggodalmaskodott gyermeke, anyja, férje és a kutyája miatt. Legnagyobb örömét a munkájában lelte, amelyet ügyesen és felelősséggel végzett. Munkaadója egy idősebb férfi volt, és a páciens iránta tanúsított csodálata nyilvánvalóan az apjához fűződő viszonyából származó áttételtől fakadt. A terápia során gyakran állt elő saját értelmezésekkel, s ezek

meglepően helytállóknak bizonyultak. Úgy érezte, ha bármi értékeset elfogad a terapeutától, ez kínosan lekötöztetné teszi őt az analitikussal szemben, és ily módon hátrányos helyzetbe kerül. A hó végén mindig kifizette a számlát, még mielőtt ténylegesen kézhez kapta volna. A terápia során kínos pontossággal figyelte az idő haladását, és rendszerint saját maga fejezte be az ülést, mivel felismerte, hogy nem bírja elviselni, ha semmibe veszik és elküldik, így inkább ő maga szabta meg a távozás idejét.

A terapeuta megállapítása szerint a páciens korai fejlődése nem adott alapot azokra a krónikus felnőttkori rendellenességekre, amelyek a holocaust utáni években jelentkeztek. A büntudatérzés, az ön-leértékelés, a szomatizációs tendencia, a másoktól való visszahúzódás és a xenofóbiás attitűdre való hajlam - mindezek korábban nem jellemezték a páciens, és ezért olyan tünetcsoportként írhatók le, amelyet kései következményként gyakran megfigyelhetünk a holocaust-túlélők körében. A korai pszichopatológiai sérülés hiánya arra enged következtetni, hogy a tünetek legfőbb okát az üldöztetés során elszenvedett tapasztalatokban kell keresnünk. A páciens akkori életkora valószínűleg különösen érzékenyvé tette őt a kumulatív trauma iránt. Apjához fűződő meghitt kapcsolata ugyancsak hozzájárulhatott ahhoz, hogy a család egyetlen, nem túlélő tagjával azonosult, és ez okozta, hogy kötelességének érezte, ő legyen a túlélő családban az áldozat.

Vannak esetek, amikor olyan páciensekkel találkozunk, akiknek a patológiája már a holocaust előtt megjelenő külső és belső tényezőkre vezethető vissza, és ilyenkor a terapeuta nem látja szükségét további okok keresésének. Freedman (1978) írt le egy ilyen esetet, melynek megbeszélését Blum (1978) adta közre. A páciens egy szokatlan perverzió miatt kért terápiás segítséget. Ez pedig az volt, hogy keresett magának egy sztereotip náci módjára kinéző borbélyt, és kérte, hogy borotválja meg. Egyre alaposabb borotválást kért, miközben mindvégig maszturbált a testét beborító lepel alatt. A borbély egyre fokozódó türelmetlenségét és felháborodását látva, a borbély megdöbbenett dühkitörése közepette végül ejakult.

A páciens fiatalkorában egy lengyel katonai iskola hallgatója volt. Mint az egyetlen zsidó diák, osztálytársai és tanárai brutális heccelődésének tárgya volt, és védekezésként bosszúálló szadisztikus fantáziákat alakított ki. A háború kezdetén a páciens késői serdülő éveiben járt. Anyját és nagymamáját megölték, apját elszakították tőle. Folyékony lengyel tudása miatt végül sikerült lengyelnek kiadnia magát. Később a varsói gettóban rekedt, ahol a náci elleni felkelés egyik hőse lett. Ezt az időt élete egyetlen szorongásmentes korszakaként élte meg. Az analitikus úgy értelmezte a perverziót, mint olyan helyzetet, ahol a páciens egyszerre játszhatta az áldozat és az agresszor kettős szerepét. A terapeuta úgy érezte, hogy a páciens pszichopatológiájának magyarázatához szükséges összes feltétel már a holocaust eseményei előtt jelen volt. Azt is hangsúlyozta, hogy a háború során a tünetmentes időszakot az tette lehetővé, hogy a páciens ebben az időben büntudat nélkül kiélhette szadisztikus impulzusait, és a perverz tünetek csak a holocaust túlélését követően jelentkeztek.

Diszkusziójában Blum egy alternatív értelmezést is lehetségesnek tartott. Szerinte a perverzióban fontos szerepet játszó borbély többet jelent, mint az antiszemita lengyel tisztet a hadiiskolában. A tiszt ugyanúgy lehetett

áthelyezett tárgyak a páciens apjáról egy korábbi időszakban, mint a nácik egy későbbi periódusban. Blum azt hangsúlyozta, hogy a varsói gettófelkelés horrorja szolgált a perverzió fixációjának szervező elveként - normális körülmények között a tünet talán nem is jelen t volna meg a páciens felnőtt életében. Blum szerint a perverziót a túlélési szindróma részének is felfoghatjuk, olyan jelenségként, amely a viktimizációt, majd a náci üldözőkön aratott végső győzelmet reprezentálja. Hogy a páciens miért éppen ezt a konkrét tünetet választotta, és nem valami mást, azt nem lehetett előre megjósolni, a klinikai esetleírás mégis azt mutatja, hogy a holocaust eseményei képesek kulcsfontosságú szervező tényezőkként működni, és olyan tüneteket válthatnak ki, amelyek esetleg sokkal korábbi élettapasztalatokban gyökereznek.

A holocaust-kutatások és a terápiás technika

Amikor a túlélők a mentálhigiénés szakemberek figyelmének középpontjába kerültek, senki sem volt túlzottan optimista afelől, hogy a pszichológiai beavatkozás bármi lényegeset nyújthatna egy ilyen mértékben traumatizált populáció számára. A gondos értékelés és a felhalmozódó tapasztalat azonban azt mutatta, hogy mégiscsak lehet változásokat eszközölni és a folyamatokat kedvező irányba terelni. Bergmann (1982) a terapeutára nehezedő rendkívüli elvárásokról beszélt, amelyek különleges készségeket, tapintatot és érzékenységet kívánnak meg. Bergmann ellentétes attitűdöket is leírt, amelyeket egyrészt olyan terapeuták körében figyeltek meg, akik maguk is túlélők voltak, másrészt olyan fiatalabb kollégák körében, akik nem szenvedtek közvetlen veszteségeket a holocaust során. Ezek az érdeklődés hiányaként, illetve szorongások manifesztálódásaként jelentkeztek, ami gyakran a terápia idő előtti befejezéséhez vagy a klinikai anyagról való túl korai elméletalkotáshoz vezetett. Olyan tendenciákat is sikerült kimutatni, melyek egyfelől a holocaust állandó megalapozatlan túlhangsúlyozásában rejlettek, másfelől abban, hogy nem ismerték fel a holocaust szerepét a páciens életében.

Noha az empátia használhatósága koncepcióként az utóbbi időben megkérdőjeleződött, az empátia szerepét mint alapvető segédeszközt a terapeuták közül jónéhányan már hosszú ideje elismerik. Ám fontos különbség van aközött, hogy a terapeuta valóban empatikus, vagy pedig enged a kísértésnek, hogy a megmentő szerepében tetszelegjen a páciens előtt. Ez utóbbi attitűd alááshatja a terápiás folyamatot, mivel meggátolhatja a szükséges és fontos áttételi válaszok kialakulását, például azt, hogy a páciens a negatív áttételben ellenséges üldözőként élje meg az analitikust. Az ilyen érzések átdolgozása elengedhetetlen a kezelés sikeres befejezése érdekében. A terapeuta számára csábító lehet a vágy, hogy megkönnyítse a folyamatot a traumatizált páciens számára, ám az analitikus munka optimális menetéhez szükséges fázisok kárt szenvedhetnek a terapeuta menekülési fantáziái következtében, amelyeket a holocaust-páciensek igen nagy hatásfokkal mozgósítanak.

A túlélők és gyermekeik kezelésében igen fontos szabály a terapeuta anonimitásának fenntartása. Ezt a kevésbé formális légkör kialakítása érdekében igen gyakran megszegik. A klasszikus pszichoanalitikus elméletben és technikában általános egyetértés van a tekintetben, hogy az analitikus személyes

élettörténeti adatainak ismerete megzavarhatja a páciens optimálisan produktív áttételi neurózisának menetét. Kestenberg (1982) drámai példát ismertetett az analitikus anonimitásával kapcsolatosan. Leírta egy fiatal páciens krízisét, aki megszakította a kezelést, mivel elkeseredett amiatt, hogy analitikusa nem szolgáltatta ki neki a születésével kapcsolatos asztrológiai adatokat. Ebben az esetben a terápiás szövetség áldozatul esett az anonimitás fenntartásának szolgálatában, és egy sértődött acting out lett az eredmény. Elgondolkozhatunk azon, hogy a páciens követeléseinek való behódolás mennyiben idézett volna elő még nagyobb nehézségeket, és mennyiben teremtett volna még zűrzavarosabb terápiás helyzetet. A hagyományos analízis mundérjának becsületét védve mondhatjuk, hogy ez a páciens vélhetőleg nem volt alkalmas az analízisre. Klein (1968) egy ellenkező álláspontot tükröző példa kapcsán megjegyezte, hogy amikor páciensei megtudták, hogy ő maga is holocaust-áldozat volt, akkor paranoid projekcióik csökkenni kezdtek. Azt mondhatjuk tehát, hogy az anonimitás fenntartása elősegítheti a projekciót, ám ennek a terápiás folyamatban történő megjelenése a későbbiek során lehetőséget nyújt a páciensnek a projektív anyag átdolgozására, és ily módon előreviszi az analitikus munkát.

Az interpretációk időzítése

A holocaust-túlélő családok tagjainak kezelésében jelentkező általános kérdések után áttérhetünk néhány speciális problémára, amely rendkívül fontos e páciens-típus terápiájában. Általános megjegyzés van abban, hogy az interpretáció megfelelő időzítése technikai kulcskérdés. Ez különösen fontos azokban az esetekben, amikor a páciens súlyos érzelmi trauma éri. Jucovy (1982) egyik klinikai példája azt mutatja, milyen nagyfokú figyelemre van szükség a terapeuta beavatkozásának finom adagolásában és időzítésében. A páciens, egy jó karban lévő, negyvenes éveiben járó, energikus férfit egy kolléga küldte, aki előzőleg családi és házassági problémák miatt foglalkozott a pácienssel és annak családjával. Amikor a páciens jelezte neki, hogy egyéni terápiába szeretne menni, a kolléga azonnal felhívott és időpontot kért. A páciens rögtön el is mondta legfőbb panaszát - hogy egyre inkább előnti a féltékenység egy olyan viszony miatt, amelyet a felesége még évekkal a házasságuk előtt folytatott. A tünetet az váltotta ki, hogy a páciens otthoni könyvtárukban rábukkant egy könyvre, melynek belső címlapján a felesége régi barátjának bejegyzését látta meg. Bár a szöveg korántsem volt lángolóan erotikus, a páciens gyötrelmes és részletekre kiterjedő fantáziák lepték meg felesége és annak volt barátja szexuális tevékenységével kapcsolatban.

A beteg értelmesen és összeszedetten számolt be családi háttéréről. Egy kelet-európai stettlen született, ahol a lakosok többsége egy merev és tekintélyelvű rabbi vezetése alatt álló ultraortodox hásid szektához tartozott. A páciens apja éveken át tüdőbeteg volt, ami korlátozta munkaképességét. Apja halálakor a páciens tizenkét éves volt. A temetés után a gyászoló árvát több hónapon át démonikus figurákkal benépesített álmok gyötörték. Az analitikus észrevette, hogy a páciensnek nehézségei voltak a rémséges képeket leíró angol szavak megtalálásával, és ezért „a Halál Angyala” héber kifejezést

javasolta neki segítségül. A páciens a felismeréstől elmosolyodott, és meglepve konstata, hogy az analitikus ismeri a héber kifejezést. Ezután folytatta a család szörnyűséges nyomorának ecsetelését az apa halála után. Az akkori szokás szerint a páciens elküldték a szomszédos házakhoz kéregetni, ahol maradékot kapott enni, és úgy érezte magát, mint egy megalázott koldus. Az apa halála után nem sokkal a páciens húga is beteg lett, és egy félrekezelte fertőző betegség következtében meghalt.

A náci éppen ekkortájt rohanták le azt a területet, ahol a páciens élt. Tizenhárom éves volt, amikor anyjával együtt elfogták, marhavagonba terelték és Auschwitzba vitték őket. A hírhedt szelekció során elválasztották anyjától, és sohasem látta őt többet. A páciens napokon át zokogott, majd valamiféle megnyugvás lepte meg. Különös módon, a lágerbeli élet leírásakor átsiklott azokon a brutalitásokon és embertelenségeken, amelyeket a foglyok átéltek. Ehelyett inkább fogolytársai iránti ellenszenvéről és bizalmatlanságáról beszélt. Fegyelmezetségük miatt csodálta baloldali elkötelezettségű társait. Néhány hónap múlva munkatáborba vitték át, ahol már jobb körülmények voltak, és a páciens úgy találta, hogy a parancsnok különlegesen elnéző volt. Elgondolkodtató volt az a különbség, ami a páciens kétfajta attitűdjé között jelentkezett: egyfelől ellenséges érzülettel viseltetett fogolytársai iránt, ami a szülővárosabeli szomszédok iránt érzett indulataira emlékeztetett, másrészt viszonylagos jóindulattal emlegette náci üldözőit. A tábor felszabadítása után a páciens egy cionista csoportba csatlakozva Izraelbe ment, és több évig egy kibucban dolgozott, mielőtt az Egyesült Államokba emigrált volna. Ott tanulni kezdett, üzleti pályára lépett, megnősült és újult energiával vetette bele magát új életébe. Múltjából csak némi fájdalmas keserűség maradt meg, de ez is főleg a stétbeli élete ellen irányult. Lappangó gyanakvása akkor robbant ki egy csapásra, amikor felfedezte a felesége korábbi barátja által ajándékozott könyvet.

A kezelés során a páciens bizalmatlansága hihetetlen mérvű ellenállással változott át. Meghallgatta ugyan az analitikus eljárás szabályait, ám vonakodott lefeküdni a díványra, és ragaszkodott a szemtől szembeni kapcsolat folytatásához. Elmondta, hogy korábban már több terapeutánál járt, és mindegyikkal szemben kifejezte fenntartásait. Meggyőződése volt, hogy egy korábbi analitikusnője a lehető legcsábítóbb pózban helyezkedett el a fotelben. Élesen polarizált attitűdöket mutatott irányomban is - dicsérgetett, hogy meglehetősen intelligens és humánus vagyok, de kétségeit fejezte ki, vajon intellektusom és szaktudásom elegendő-e ahhoz, hogy kezelni tudjam a problémáját. Ízléstelennek tartotta, hogy túlságosan zsidósan nézek ki, és úgy találta, hogy túlságosan sok zsidó témájú könyvet és képet tartok az irodámban. Bevallotta, hogy az általa látott tárgyak gyermekkori közösségére emlékeztették, ahol olyan lekezelően bántak vele. Abban is kételkedett, hogy egyáltalán szüksége van-e pszichológiai kezelésre, és gondolkodási időt kért, mielőtt elszánja magát az analízisre.

A páciensnek állandóan könnyezett a szeme, és más szénanáthás tünetei is voltak, amelyeket az allergiájának tulajdonított. Azt mondta, ilyen körülmények között lehetetlenség a díványt használnia. Mivel éppen akkor beszélt nekem arról, hogy Auschwitz kapujában elválasztották anyjától és akkor említette az ezt követő szakadatlan sírását, én megkérdeztem, vajon nem

lehetséges-e, hogy tünetei kapcsolatban állhatnak az imént felidézett emlékek által keltett érzésekkel. Bár előzőleg arról panaszkodott, hogy én túl sokat hallgatom és túl keveset beszélek, most szemrehányást tett nekem, hogy elhamarkodott következtetéseket vonok le. A következő napon száraz nyálkahártyákkal érkezett az ülésre. Mosolygott, majd szarkasztikusan azt mondta, bizonyára nagymértékben csökkent a levegő pollentartalma.

Nem sokkal ezután a páciens elmesélte egy álmát, amelyben *egy sziklán állt egy kietlen helyen. A környező táj sivár volt és visszataszítóan félelmetes. Az egyik oldalon koncentrációs táborra emlékeztető épületek álltak. Tudni lehetett, hogy nácik járőröznek a környéken, zsidókra vadásznak, és ha nem menekül, hamarosan elkapják. Habozott, de a környező vidék olyan fenyegető volt, hogy úgy érezte, jobb lesz, ha inkább hagyja elfogatni magát.* A páciens mélyen megdöbbenett az álmom, és képtelen volt asszociálni hozzá. Azt mondtam neki, hogy az analitikus munkához való elköteleződéssel kapcsolatos nehézségei azt az érzést tükrözhetik, hogy bennrekedt a múltban, és fél, hogy csapdába kerül. Az a döntése pedig, hogy engedi magát elfogni, lehet, hogy vágyat jelent az anyjával való találkozásra. Ígéretet tett, hogy fontolóra veszi az általam nyújtott kommentárokat, de másnap azzal jelent meg, hogy az előző nap említett álma egyáltalán nem volt újkeletű. Abból az időből származott, amikor családjával együtt felkeresték azt a pszichiátert, aki hozzám irányította őt. Azt mondta, akkor sokkal értelmesebb interpretációt kapott, csak most nem tud visszaemlékezni rá. Amikor megkérdeztem a páciens, mi jut eszébe arról, hogy kitervel és végrehajt egy kísérletet a jelenlegi analitikusával, rámförmedt, szemrehányást tett, amiért hazugnak neveztem, és azt mondta, véget vet a kezelésnek.

A terápiás folyamat elakadása bizonyára több tényező összejátszásának következménye volt, bár az esetet éppen azért választottam ismertetésre, hogy az értelmezés időzítésének problémáját érzékeltessem általa. A páciens tünetei és viselkedésmintái szinte már a paranoia határait súroló erős projekciós hajlamra engedtek következtetni. Ez az eset azzal a kihívással szembesít bennünket, hogy a páciens „privát patológiáját” a holocaust-élmények által keltett, illetve fenntartott patogén hatásokkal egybevetve vizsgáljuk. A klinikai tapasztalat azt sugallja, hogy a fiatalabb éveikben üldözött áldozatok sérülékenyebbek abban a vonatkozásban, hogy késői következményeket fejlesszenek ki, mint azok a társaik, akik már felnőtt fejjel szenvedték el a traumatikus élményeket. Az sem kizárt, hogy ezt a páciens fogsága idején homoszexuális csábítás érte, talán éppen a munkatábor „kedves” parancsnoka részéről, csak éppen nem volt alkalma kihasználni ezt a lehetőséget. Amennyiben ez így történt, akkor ez a későbbi üldöztetés szenvedésein túl visszaidézhetette a korábbi megaláztatások és visszaélések emlékét is. Nyilvánvalónak látszott, hogy ez az ember - talán éppen a behatolástól való félelmében - szükségét érezte, hogy ne lehessen túl könnyen megérteni. A terápiás szövetség erőltetése, a segítő megjegyzések, például a Halál Angyalával kapcsolatban, és a szénanáthás tünetek okainak feltárására tett kísérlet - mindez éppen ellentétes hatást váltott ki. Az említett példák arra a paradoxonra figyelmeztetnek bennünket, hogy a mégoly korrektnek látszó, ám korai interpretációk ártalmasak lehetnek a terápiás folyamat kibontakozására nézve. Az ehhez hasonló esetek leggyakrabban a súlyosan traumatizált páciensek körében fordulnak elő.

A családi titkok és a hallgatás konspirációja

Munkánk során állandóan titkokkal találkozunk, tudatosakkal és tudatlanokkal, melyek feltárásától dinamikus, strukturális és ökonómiai változásokat várunk a nagyobb adaptációs képesség elősegítése érdekében. A titkokkal való szembesülés munkánk elengedhetetlen része, ám ezek hatása különösen fontossá válik a sérülékeny csoportok tagjainál. A túlélő családok generációi közötti kommunikáció problémái arra tanítottak bennünket, hogy a szülők részéről történő információ-visszatartás befolyásolja a gyermek fejlődését. A szülők élményeinek jószándékú feltárását a bizonytalanság, a torzulás vagy a rejtélyek leple nehezíti. A titkok vigyázatlan feltárása olyan forgatókönyv eljátszására indíthatja a gyermeket, amely voltaképpen egy általa előzőleg nem ismert családtag élettörténetének a része. A páciens még a „hallgatás konspirációjába” is beleviheti a terapeutát az áttéti kapcsolat során a kezelés alatt, ily módon fenntartva a hatalmas erejű ellenállást.

Egy koncentrációs tábor túlélő szülőktől származó fiú képtelen volt rászánni magát, hogy megkérdezze szüleit a tapasztalataikról, mert attól félt, hogy szüleinek csak a nációkkal való kollaborálás árán sikerült túlélniük. Az anya nemcsak mélyen hallgatott a holocaustról - nem is volt hajlandó igénylőként jelentkezni a jóvátéti törvények idején. Ellenállása csak tovább táplálta a páciensnek azt a fantáziáját, hogy anyja annak idején prostituálta magát a nációnak. Ebben a családban az apa másféle hallgatási stratégiát választott, mint az anya. Elmondta a fiának, hogy a tábor felszabadulását követően jiddis nyelven megírta emlékiratait. A páciensnek, bár folyékonyan beszélt jiddisül, igen nagy nehézségei támadtak a memoár megértése terén. Ez a probléma világosan jelzi az emlékezet és a konfliktus közötti kapcsolatot. A páciens családja meglehetősen különös konstellációt teremtett a holocaust megbeszélésével kapcsolatban. A fiatalember gátlásainak szelektív és betokosodott jellegét jól mutatja az a tény, hogy alkalmatlansága csakis a jiddisre korlátozódott, és ezen belül is csupán az apja által leírt holocaust-emlékekre. Ily módon létrejött a hallgatás konspirációja, ahol a memoárban rejtőző esetleges anyai titkoknak nem volt szabad elérniük a tudatosság szintjét. A gátlás analízise helyreállította a páciens folyékony jiddis nyelvtudását, lehetővé tette számára az emlékirat elolvasását és visszaadta az anyjába vetett hitét.

Az analitikus munka során a titkok kezelésének rendkívüli fontosságára már több szerző is rámutatott. Greenson (1967) szerint súlyos károk keletkezhetnek abból, ha a páciens ismert titkot rejteget az analízisben, és hangsúlyozza, hogy az analitikusnak mennyire szilárdnak és tapintatosnak kell lennie e titok felfedésében, amikor annak jelenléte már nyilvánvalóvá válik. Jacobs (1980) rámutatott, hogy a „titok” (angolul *secret*) szó ugyanabból a latin gyökből származik, mint a *secretion* (kiválasztás), így szerinte a titok fogalma a testi szekrétumokkal rokonítható. A titok tehát a kontroll és a hatalom kérdéseivel kapcsolódik, és egyúttal az én-fejlődés korai szakaszával is összefügg. A titkok rejtegetése büntudatot okozhat, ami a libidinózus és az agresszív ösztönkésztetések túlstimulálásából ered.

Jucovy (1985) szerint a holocausttal kapcsolatos családi titkokat a gyermek egyéb titkaival összefüggésben is szemlélhetjük, szorosabb összefüggésbe

hozva az univerzális fejlődési konfliktusokat és a specifikus holocaust-problémákból származó kérdéseket. A túlzott ösztönstimuláció felerősítheti a szexuális és agresszív fantáziákat és az e fantáziákhoz kapcsolódó maszturbációs tevékenységet. A titok részleteinek ismerete vagy nemismerete szkopofil fantáziákat indíthat el, különösen az ösjelenethez kapcsolódó tartalmak körében. Az olyan szavak használata, mint például „ismerni”, valamely konkrét, archaikus és „bibliai” értelemben speciális színezetet adhat a fallikus és ödipális fantáziáknak. Az ebből kialakuló büntudatérzés újabb problémákat jelent az ödipális konfliktusok adekvát megoldása és a felettes-én-funkciók további érése és stabilitása szempontjából. A titokból való kizártság, illetve az abba való beavatottság terhe egyaránt növeli az ámítás és a fondorlatos rejtőzködés iránti toleranciát. Ezt a mintázatot láthatjuk néha olyan családoknál, ahol fenntartják a hallgatásra vonatkozó megegyezést, illetve ahol a holocaustról való kommunikációt személyes mítoszok vagy torzítások színezik át. A patogén következmények említése mellett azt is el kell ismernünk azonban, hogy a titkok fontos szerepet játszanak a rokoni kötelek fenntartásában, és különösen nagy értéket képviselnek vészhelyzetekben vagy rendkívüli körülmények között.

A holocausttal kapcsolatos gyász és megemlékezés

A gyászfolyamat teljessé tételére irányuló törekvés és az emlékezés parancsa mindannyiunk számára kiemelten fontos abban a napjainkban is folyó harcban, hogy a holocaust ne történhessen meg újból. Hosszú lappangási idő után újra az aktív felébredés állapotában vagyunk, amint ezt jól mutatják a túlélők és gyermekeik által alkotott csoportosulások, a szimpóziumok és konferenciák, az archívumok számára felgyűlemlő tanúbizonyságok, az oktatás-nevelés és a kutatás. Emlékműveket tervezünk és építünk. Az Emlékezés Napja, a Jom Hasoah megszületett, és számos országban megtartják. Vannak persze helyek a földön, ahol még soha nem hallottak a holocaustról, és talán soha nem is fognak. Ettől a tényről eltekintve és azon revizionista törekvések ellenére, melyek szerint a holocaust sohasem történt meg, az elérhető és racionális világ tudomással bír a horror és az embertelenség e sötét korszakáról.

Eissler (1969) azok közé tartozik, akik szilárdan fellépnek a tagadás ellen. Ő mondta, hogy „Az igazság, ha mégoly keserű is, kitágítja az ember énjét, ahogy ez már a múltban is olyan gyakran megtörtént, és az ember, egy vagy több tagadást lerázva magáról, élvezheti megnövekedett belső szabadságát, még annak ellenére is, hogy rádöbben, milyen könyörtelen is az a valóság, amelynek ő maga is részét alkotja” (312. o.). Wangh (1984) a jövővel szembesít bennünket, leírva az áldozatok és a külvilág holocausttal kapcsolatos elhárításait, amelyek végül tagadáshoz, bénultsághoz és hallgatáshoz vezettek. A szerző figyelmeztet, hogy az ilyen elhárítások által kínált kényelmes védelem mennyire veszélyes lehet a nukleáris holocaust árnyának fenyegetésében, és a naiv tespedtség milyen elképzelhetetlen katasztrófába sodorhat mindannyiunkat. Alig huszonöt évvel egy olyan háború után, ami világosan megmutatta, hogy a társadalom miként képes meggyilkolni a saját lelkét, olyan

események történtek az Egyesült Államokban, amelyek megmutatták, hogy a becsvágy, a hataloméhség és a féktelen erőszak csaknem megfojtottak egy országot. A Watergate-jelenség Rangell (1980, 1984) általi feltárása súlyos vádiratként mutatja meg, hogy egyszerű emberek integritása hogyan esik áldozatul egy lelkiismeretlen vezető és klikkje akaratának.

Roth (1988) hangsúlyozza, hogy a gyászolást veszteségekre találták ki, nem pedig katasztrófákra. Ezért úgy érzi, hogy az áldozatok többsége számára a pszichológiai problémákban hiányzik az a szektor, amelyben teljes mértékben integrálni lehetne a holocaustot. Krystal (1984) a korosodó túlélők problémáival foglalkozott, és úgy vélte, hogy a lelki béke megtalálásához szükség van a gyász teljes kiélésére, ami az üldöztetés idején nem volt lehetséges. Krystal némileg több optimizmussal úgy gondolja, hogy a gyalázatos gaztettek az idők során egyre távolabb kerülnek majd egy öngyógyító folyamat során, bár maga is elismeri, hogy ez rendkívül nehéz feladat, mivel számos túlélő jogosan úgy érzi, hogy üldözőik számára ez posztumusz győzelmet jelentene.

Moses (1984) kifejezte azt a reményét, hogy a holocaustról való megemlékezés nem válik valamiféle „társadalmilag kötelező” eseménnyé, hanem az emberek belső késztetésből fognak majd gyászolni és emlékezni. Ez némileg ellentmondásos gondolat, mivel az intézményesített gyász nagyonis hasznos célokat szolgál. Cohen és Moses (1988) arra az érzelmi közelségre vagy távolságtartásra irányították rá a figyelmet, amelyet a holocausttal kapcsolatos reakcióinkban megengedünk. Azt javasolják, hogy figyeljünk oda intrapszichés folyamatainkra, arra, hogy milyen mértékig érint meg bennünket a szenvedés, a bánat és a gyakran elkerülhetetlenül szükséges borzalmas választások ténye. Cohen és Moses szerint érettebb elhárítást kell kialakítanunk és fenntartanunk, mint az agresszorral való azonosulás. Ennek tudatos törekvésnek kell lennie arra, hogy önmagunkban lokalizáljuk az agresszort. Egy ilyen folyamat lehetővé teszi a holocausttól való megfelelő távolságtartást, bizonyos fokú belső békét és nyugalmat ad, és ha sikeres, ahhoz segíti a pácienssé váló áldozatokat és az őket kezelő mentálhigiénés szakembereket egyaránt.

Konklúzióként megemlíthetjük Roth (1988) javaslatát. Ő úgy érezte, hogy közülünk azoknak, akik távol voltak - legalábbis földrajzilag - és nem szenvedtek közvetlen veszteségeket, ugyancsak jelentéssel bíró módon integrálniuk kell a holocaustot. Azt szokták mondani, hogy az üldöztetés éveit alatt nem minden áldozat volt zsidó, de minden zsidó áldozat volt. A mentálhigiénés szakemberek számára különösen megdöbbentő az a tanács - amint ezt Jucovy (1989) is szóvá tette, aki ugyancsak nem szenvedett el közvetlen és személyes veszteségeket -, hogy oltásuk be magukat a traumatikus élményeknek legalább egy homeopátiás dóziséval, és érezzék meg a fájdalmat és az emberi méltóság elvesztését ugyanúgy, ahogyan azt annyian mások megtapasztalták. A gyermekkori fantázia-életünkben megélt fájdalom és terror lehetővé teszi számunkra, hogy legalább pillanatokra átérizzük mások érzéseit, valahogy úgy, ahogyan a túlélők gyermekei mintegy prizmán átszűrve megélhették szüleik élményvilágát. A túlélők gyermekeinek speciális feladata az, hogy enyhítsék azt a túlzott „megváltási szükségletet”, ami a gyermekeket oly szorosan szüleikhez köti, és problematikussá teszi a végső autonómia és individuáció elérését. A gyászfolyamatban való részvétel a javasolt deszenzi-

tizáció segítségével enyhíthető és felhígítható egészen odáig, hogy már nem jelentkezik pszichológiai teherként. Bízunk abban, hogy a holocaustban elvesztettek emléke megfelelő módon megőrizhető, a túlélőket pedig ugyanúgy megilleti a tisztelet, de egyben a produktív és méltóságteljes élethez való jog is, és bízunk abban, hogy az eljövendő nemzedékek képesek lesznek fenntartani történelmi és kulturális identitásukat és a lehető legjobban kihasználni majd lehetőségeiket.

Ehmann Bea fordítása

IRODALOM

- ANTHONY, E.J. - KOUPERNIK, C. (Szerk.), 1973. *The Child in His Family: The Impact of Disease and Death*. New York: John Wiley.
- BERGMANN, M.S., 1982. Recurrent problems in the treatment of survivors and their children. In: *Generations of the Holocaust*. (M. S. Bergmann - M. E. Jucovy szerk.) New York: Basic Books, 247-266.
- BLUM, H.P., 1977. The prototype of preoedipal reconstruction. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 25. 757-785.
- , 1978. Psychoanalytic study of an unusual perversion: discussion. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 26. 785-792.
- BRODY, S., 1973. The son of a refugee. *Psychoanal. Study Child.* 28.169-191.
- CHODOFF, P., 1963. Late effects of the concentration camp syndrome. *Arch. Gen. Psychiat.* 8.323-333.
- COHEN, Y. - MOSES, R., 1988. The meaning of the Holocaust for those not directly affected. Read at the Fourth Conference of the Sigmund Freud Center of the Hebrew University of Jerusalem, May 24-26.
- DE WIND, E., 1968. The confrontation with death: symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Int. J. Psychoanal.* 49. 302-305.
- EISSLER, K.R., 1969. *The Psychiatrist and the Dying Patient*. New York: Int. Univ. Press.
- ETINGER, L., 1961. Pathology of the concentration camp syndrome. *Arch. Gen. Psychiat.* 5.371-379.
- FREEDMAN, A., 1978. Psychoanalytic study of an unusual perversion. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 26. 749-777.
- FREUD, A., 1967. Comments on psychic trauma. In: *The Writings of Anna Freud*. 5. New York: Int. Univ. Press, 1969.221-241.
- FREUD, S., 1920. *Beyond the Pleasure Principle*. S.E. 18.
- FURMAN, E., 1973. The impact of the Nazi concentration camps on the children of survivors. In: *The Child in His Family: The Impact of Disease and Death*. Id. kiad. 379-384.
- GREENSON, R.R., 1967. *The Technique and Practice of Psychoanalysis*. New York: Int. Univ. Press. 128-133.
- GRUBRICH-SIMITIS, I., 1981. Extreme traumatization as cumulative trauma. *Psychoanal. Study Child.* 36. 415-450.
- HOPPE, K., 1968. Re-somatization of affects in survivors of persecution: symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Int. J. Psychoanal.* 49.324-326.
- JACOBS, T., 1980. Secrets, alliances and family fictions: some psychoanalytic observations. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 28. 21-42.
- JUCOVY, M. E., 1982. Prelude. In: *Generations of the Holocaust*. (M. S. Bergmann - M. E. Jucovy szerk.) New York: Basic Books, 3-29.

- , 1985. Telling the Holocaust story: a link between the generations. *Psychoanal. Inq.* 5. 31-49.
- , 1989. Some controversial issues in holocaust studies: psychoanalytic reflections. In: *The Psychoanalytic Core: Essays in Honor of Leo Rangell, M.D.* (H. P. Blum et al. szerk.) Madison, CT: Int. Univ. Press. 453-482.
- KESTENBERG, J. S., 1972. How children remember and parents forget. *Int. J. Psychoanal. Psychother.* 1/2.103-123.
- , 1982. Survivor-parents and their children. In *Generations of the Holocaust.* (M. S. Bergmann - M. E. Jucovy szerk.) New York: Basic Books. 83-102.
- , 1989. Transposition revisited: clinical, therapeutic and developmental considerations. In: *Healing Their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and Their Families.* (P. Marcus - A. Rosenberg szerk.) New York: Praeger. 67-82.
- KLEIN, H., 1968. Problems in the psychotherapeutic treatment of Israeli survivors of the Holocaust. In: *Massive Psychic Trauma.* (H. Krystal szerk.) New York: Int. Univ. Press.
- KRYSTAL, H., 1984. Integration and self-healing in post-traumatic states. In: *Psychoanalytic Reflections on the Holocaust: Selected Essays.* (S. A. Luel - P. Marcus szerk.) New York: Ktav. 113-133.
- LAUFER, M., 1973. The analysis of a child of survivors. In: *The Child in His Family: The Impact of Disease and Death.* Id. kiad. 363-373.
- MOSES, R., 1984. An Israeli psychoanalyst looks back in 1983. In: *Psychoanalytic Reflections on the Holocaust: Selected Essays.* Id. kiad. 53-69.
- NIEDERLAND, W. G., 1961. The problem of the survivor. *J. Hillside Hospital.* 10.233-247.
- , 1968. Clinical observations on the „survivor syndrome”: symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Int. J. Psychoanal.* 49. 313-315.
- RAKOFF, V., 1966. Long term effects of the concentration camp experience. *Viewpoints.* 1.17-21.
- , 1969. Children and families of concentration camp survivors. *Canada's Mental Health.* 14.24-26.
- RANGELL, L., 1980. *The Mind of Watergate: An Explanation of the Compromise of Integrity.* New York: Norton.
- , 1984. German psychoanalysis, the moral issue. *Amer. Psychoanal. Assn. Newsletter.* 18.1-6.
- ROTH, S., 1988. The shadow of the Holocaust. Read at the Fourth Conference of the Sigmund Freud Center of the Hebrew University of Jerusalem. May 24-26.
- SIGAL, J., 1971. Second generation effects of massive trauma. *Int. Psychiatry Clinics.* 8. 55-65.
- , 1973. Hypotheses and methodology in the study of families of holocaust survivors. In: *The Child in His Family: The Impact of Disease and Death.* Id. kiad. 411-418.
- SIMENAUER, E., 1968. Late psychic sequelae of man-made disasters: symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Int. J. Psychoanal.* 49. 306-309.
- TROSSMAN, B., 1968. Adolescent children of concentration camp survivors. *Canadian Psychiatric Association J.* 12.122-123.
- WANGH, M., 1968. A psychogenetic factor in the recurrence of war: symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Int. J. Psychoanal.* 49. 319-323.
- , 1984. On obstacles to the working-through of the Nazi Holocaust experience and on the consequences of failing to do so. In: *Psychoanalytic Reflections on the Holocaust: Selected Essays.* Id. kiad. 197-205.
- WILLIAMS, M. - KESTENBERG, J.S., 1974. Introduction and discussion in workshop on children of survivors. Summarized in: *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 22.200-204.
- WINNIK, H. Z., 1968. Contribution to symposium on psychic traumatization through social catastrophe. *Inf. J. Psychoanal.* 49.298-301.

EGY KONCENTRÁCIÓS TÁBORT TÚLÉLT FIATAL LÁNY ANALÍZISE*

Edith Ludowyk-Gyömrői

Anna Freud (1960) John Bowlby *Bánat és gyász* című munkájához írt kommentárjában olyan koncentrációs tábort túlélő fiatalok analízisével foglalkozik, akik születésüktől csecsemőkorukon át ismételten traumatikus szeparációk áldozatai voltak. Várákozásai szerint ilyen esetek vizsgálata révén részletesebb ismeretekhez juthatunk a korai szeparációról és annak későbbi patológus következményeiről. Az itt következő írás e gyermekek egyikének analízisének alapul, és megkísérli felvázolni a személyiségfejlődés útjában álló akadályokat, amelyek a helyzetek ilyen végzetes összejársásának hatására keletkeznek.

Elizabeth előtörténete

Elizabeth történetének kezdete kevés, egymástól elszigetelt részletből áll össze, amelyek főként a csoportjában levő többi gyerektől és azok rokonaitól nyert információkon alapulnak. Neki magának az Angliába érkezését megelőző időszakról - egy-egy elszigetelt képtől eltekintve - semmi emléke nem volt. Feltételezhető, hogy Helen nevű nővérével együtt Csehszlovákiában születtek, és Auschwitzba már szüleik nélkül kerültek. Legalábbis az auschwitzi tábor jegyzőkönyvében sem szülők, sem rokonok neve nem szerepel a nevük mellett. A gyerekekről a karjukra tetovált számokon kívül semmiféle dokumentum nem volt fellelhető.

Auschwitzban egy olyan nyolc gyerekből álló csoportot alkottak, akiket ismeretlen okból életben hagytak. Charlie, a legidősebb gyerek volt a nagy védelmező testvér, és - a túlélők elmondása szerint - fontos szerepe volt életük megmentésében. A gyűlölt örökkel való folyamatos csatározások során arra tanította a többi gyereket, hogy ne válaszoljanak a reggeli Appelon, hanem bújjanak el a barakkok mögé. Azon a napon, amikor a nácik a felsza-

badítók érkezésének hírére a barakkok lakóit sorra agyonlőtték, a gyerekek utasításainak megfelelően cselekedtek, és megmenekültek.

A felszabaduláskor, orvosi vizsgálatok alapján Elizabeth életkorát négy, nővéreét pedig öt évre becsülték. Minden kísérlet, amely arra irányult, hogy megtudjuk, hol töltötték az Angliába való érkezést megelőző időszakot, eredménytelen volt. Azt sem tudjuk, hogy a felszabadulást követő hónapokban hol gondoskodtak róluk, hol ápolták őket.

Angliába való megérkezésétől a kezelés megkezdését megelőző évig Elizabeth egy olyan speciális gyermekotthonban élt, melyet kifejezetten koncentrációs tábor túlélő gyermekek számára szerveztek. Az otthonban Alice Goldberger odaadó és szakképzett gondozása alatt álltak, aki mindent megtett azért, hogy természetes, otthonos körülményeket biztosítson számukra, és minden lehetőséget megteremtett növekedésük, fejlődésük és adaptációjuk érdekében. Goldberger kisasszony leírása szerint a nővérek érkezésükkor sápadt, öreges, puffadt arcú kis felnőtteknek hatottak, súlyos bőrproblémákkal küzdöttek; rühesek voltak és a hajuk egészen rövidre volt nyírva. Viselkedésük zajos volt, túlzóan vidám. Minden új élményt boldog sikollyal fogadtak, legkedvesebb elfoglaltságuk a tánc és az ének volt.

A csoportba tartozó gyermekek valamennyien nagyon ragaszkodtak egymáshoz, Elizabeth és nővére viszont teljességgel elválaszthatatlanok voltak. Esténként odamentek egymás ágyához, átölelték és megcsókolták egymást. Bensőséges viszonyuk számára megőrzött speciális csecsemőnyelven sugdolóztak egymással. Még évekkel később is, anyát és gyermeket játszva, gyakran voltak egymás karjaiban. Ilyenkor Elizabeth volt a gyerek, aki csecsemőnyelven beszélt és úgy is viselkedett. Feltűnően izgatottak voltak látogatók, főként férfiak jelenlétében, akiknek igyekeztek az ölébe mászni és ölelgetni őket.

Elizabeth a látencia-szakaszban

Miss Goldberger beszámolója szerint Elizabeth számára nem okozott nagy problémát az új környezet. Fizikailag jól fejlődött, büszke volt gyönyörű, hullámos hajára, és élénk arcocskája is megfelelt korának. Egyedül az tűnt fel viselkedésében, hogy túlságosan is jó volt. A jószág volt számára a leghatásosabb fegyver folytonos harcában azért, hogy a csoportban elismerést vívjon ki, és felkeltse azoknak a felnőtteknek a figyelmét, akikhez különösen mély és dependens módon ragaszkodott. Az egyik első előmeneteli értesítője szerint, amely talán egy évvel érkezése után készült, „nagyon kedves, feladatai érdeklik”, és ezen időszak alatt „jó előmenetelről tett tanúbizonyságot”. Bár néhány tárgyban akadtak nehézségei, tanára szerint „nincs kétség afelől, hogy a következő tanév során mindezek megoldódnak majd. Nagyon érdekli a jövő. Kedves, barátságos személyisége minden osztálynak javára válik.”

Ahogy azonban Elizabeth a látencia-szakaszba került, fejlődése nem mindenben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Hamar világossá vált, hogy az iskolai feladatok iránti odaadásának alapja nem annyira a tantárgy iránti érdeklődés vagy a tanulásvágy, hanem inkább a tanárhoz való viszony. Egyik tanévről a másikra, attól függően, hogy történt-e tanárváltás, eredményei gyökeresen megváltozhattak. Ha nem tudta elérni, hogy ő legyen a legjobb és

tanára legkedvesebb diákja, elviselhetetlenné vált, zavarta az osztályt és képtelen volt tanulni. Az otthonában is hasonló volt a helyzet - a túlságosan is jó, kedves, a foglalkozásokon buzgó és a színelőadásokban boldogan részt vállaló gyermek, valahányszor úgy érezte, nem becsülik kellőképpen, hangoskodóvá, türelmetlenné és szemtelenné vált

Amennyire ez viselkedéséből és bizalmas közléseiből megállapítható volt, ebben az időszakban a hiányzó anyai kapcsolatot különféle módokon próbálta pótolni. Ezek egyike manifeszt és állandó várákozása, hite abban, hogy anyja visszatérhet. Ezt a vágyat éltette minden más olyan anya váratlan feltűnése, akit korábban halottnak hittek. Nem volt hajlandó elhinni, hogy anyja meghalhatott: „ahhoz túl fiatal volt”. Megjelent aztán e vágyteljesítő, a valósággal éveken keresztül hatástalanul szembesülő gondolkodásnak az *ellentéte* is: az anya szükségességének tagadása. Ez Miss Goldbergerhez való ragaszkodásában nyilvánult meg. Gyakran ismételgette, hogy senki sem lehetne olyan kedves, olyan jó, olyan segítőkész hozzá, mint Miss Goldberger. Áldotta a szerencséjét, hogy vele élhet és nem a saját anyjával. Csak Miss Goldberger erőfeszítéseinek köszönhetette, hogy felismerte igazi anyjával kapcsolatos saját álmait és fantáziáit, melyeket ez a védekezés elfedett. Az, hogy Elizabeth lelkében Miss Goldberger és a hiányzó anya alakja összeolvadt, abból is látható, ahogyan az előbbinek a kórházi kezelésére körülbelül tizenegy éves korában reagált. Elizabeth meglátogatta Miss Goldbergert, és kedveskedő, vigasztaló, szeretetteljes leveleket írt neki. Ugyanakkor azonban az őt figyelemmel kísérő személyek számára ijesztő változáson ment keresztül. Fésületlen volt és elhanyagolt. Haja, ami mindig tükörképe volt hangulatának, bozontos szalmakazalként övezte arcát. Az iskolából is panasz érkezett: goromba volt tanáraival és nem volt hajlandó dolgozni. Maga a vezető tanár jött rá, hogy ezeket a változásokat a Miss Goldbergertől való kényszerű elválás idézte elő. Hogy a kislány milyen mély megrázkódtatáson esett át, azt Miss Goldbergerhez írott egyik levelének sorai bizonyítják, melyekben arról medítál, hogy vajon megengedheti-e neki, hogy szanatóriumba menjen. Aztán arra a következtetésre jut, hogy ezt megteheti, mert „Maga nem fog elmenni, ahogyan ezt mások tették, hanem visszajön majd, ahogyan azt anyám tette volna, ha életben van”.

Volt egy másik, egész életét meghatározó módszere is az anyjához való kötődés kifejezésére. Eltekintve a testvéréhez fűződő ragaszkodástól, a stáb tagjai és az idősebb intézetbeli lányok közül néhányat egymás után kiválasztott imádata tárgyául és felajánlotta nekik barátságát. Mivel olyan lányokat választott, akiknek megvoltak a saját egyéni problémái, sok boldogtalanságnak, szenvedésnek és sérülésnek tette ki magát. Ahelyett azonban, hogy ezzel felhagyott volna, csüggött a kiválasztottakon, újra meg újra megmutatta, mennyire kedveli őket, fáradhatatlanul próbálkozott, kéretlen szolgáltatokat tett, nagylelkűen felajánlotta segítségét és mindenét, amije volt, s csak akkor sírt keservesen, ha visszautasították.

Amikor Elizabeth nyolcéves volt, egy család közeledni próbált a testvérpárhoz, készen mutatkozva örökbefogadásukra. Ebben az esetben Elizabeth volt a visszautasító fél. Elutasított minden közeledést, keményen kritizálta a nagyvonalú házaspárt, mondván, hogy azok „túl gazdagok”, és nem volt hajlandó elmenni hozzájuk. Kritikus beállítottsága elfedte szeparációs félelmét.

Változások a serdülőkorban

Ahogy Elizabeth a serdülőkorba lépett, egyre fokozottabban élte át képtelenségét arra, hogy saját maga legyen, hogy higgyen saját képességében és kövesse saját vágyait. Az a dependencia, amely a látencia-szakaszban a jó, alkalmazkodó kislány képe mögött rejtve maradhatott, a fejlődés új, függetlenségi törekvéseivel szembekerülve ijesztő arányokat öltött. Önmagát is beleértve mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy egy-egy adott időszakban a kiválasztott idealizált személyekkel milyen szolgai módon viselkedett. Lett légyen az egy egyszerű konyhai alkalmazott vagy egy vizsgáira készülő ambiciózus diák, Elizabeth egyaránt késztetést érzett arra, hogy utánozza mozgásukat, viselkedésüket, attitűdjüket, tekintet nélkül arra, hogy mit szeretett vagy nem szeretett ő maga, hogy milyenek voltak saját képességei. Ugyanilyen bizonytalan volt a fiúkkal szemben is. Velük kapcsolatban kiszámíthatatlan módon váltakozott az izgatott provokáló a szégyenlős, visszahúzódnó lánnyal.

Tizenhét éves volt, amikor maga kért segítséget, és a segítség módjaul az analízist választotta. Ez részben saját belátási képességének volt a következménye, részben azonban ismét a másokkal való azonosuláson, mások utánzásán alapult. Olyan nevelőotthoni növendékekről van szó, akik már korábban analízisbe kerültek.

Az analízis kezdete

Az első interjú idején azt kérdeztem tőle, milyen segítséget vár tőlem. Azt felelte: „Én nem létezem. Mindig valaki más vagyok.” És valóban, ez volt kóros viselkedésének a magva. A haja minden nap másmilyen volt. Máshogy mozgott. Lehetetlen volt, hogy a sokféle szerep mögött meglássuk a valódi személyt. Egyetlen mozdulata sem volt spontán és természetes, viselkedése mindig szándékoltan kiszámított volt. Minden lépést azzal a tudattal tett meg, hogy most ez és ez lép ilyen vagy olyan módon.

Hamarosan lehetővé vált, hogy a megjelenésének és viselkedésének változásait kapcsolatba hozzuk éppen aktuális rövid lejáratú barátságával, amely sosem tartott egy-két napnál hosszabb ideig. Azok a kapcsolatok, amelyek a partner kitartása következtében hosszabbra nyúltak, csak a kérdéses személlyel együtt töltött órák idején léteztek számára.

Zömök felépítésű, kerek képű lány volt, rövid, kövér lábakkal. Vastag pulóvereket és olyan szűk nadrágokat viselt, hogy az ember azon gondolkodott, hogyan is tudta felvenni őket. Aztán hirtelen valami csiricsaré ékszer vagy egy szalag a hajában. Feküdni akart a díványon, mint a felnőttek, ám mindkét lábával rálépett és úgy vetette le magát, mint a totyogós kisgyerekek teszik. Intellektusa alacsonynak tűnt, és kétséges volt, megérti-e, hogy az analitikus mit vár el tőle. Mivel érzelmeit nem tudta szavakkal kifejezni, problémáit, amikor azok számára már a megérthetőség birodalmába jutottak, lépésről lépésre nekem kellett szavakba öntenem. Minden képességemet latba kellett vetnem annak a veszélynek az elkerüléséhez, hogy tökéletesen üres csendbe süppedve feküdjön a díványon.

Az analízisről nem folyamatában fogok beszámolni. Hasznosabbnak tűnik, ha oly módon csoportosítom anyagomat, ami megkönnyíti, hogy megérthes-sük, hogyan alakult és fejlődött a gyermek személyisége a kezelés előtt és annak folyamán. Elöljáróban meg kell említenem *jellegzetes viselkedését az órák alatt*. Ezáltal vált lehetővé, hogy betekintést nyerjünk személyiségének alap-problémáiba, és kezelhessük nehézségeit. Ekkor kezdődött a nagy mesélés szakasza, ami a hosszú kezdeti némaságot követte.

Kétfajta történetet mesélt. Azokat, amelyeket a fiúknak mesélt, akikkel találkozott, aránylag könnyű volt megérteni. Képtelen volt elmondani az igazat saját magáról. Kitalált egy családot, akik olykor Itáliában, olykor a világ valamely más táján éltek. A cél nyilvánvaló volt. Mélységesen szégyellte, hogy zsidó, hogy koncentrációs táborban volt. Nyolcéves volt, mikor néhány másik gyerekkel együtt kérte, hogy sebészileg távolítsák el a karjukba tetovált számot. Egyszer azt mondta: „Lehetetlen, hogy annyi sok embert bezártak volna, ha nem érdemelték volna meg.” Mélyen meg volt győződve róla, hogy van valami szégyene, amit el kell titkolnia, szégyen, ami megkülönbözteti őt osztálytársaitól, s ez az, ami miatt az édesanyja elhagyta őt, mert nem érde-melte meg, hogy gondoskodjanak róla. Ezek a történetek arra szolgáltak, hogy elrejtsek szégyenét.

A díványon elmondott történetei egészen más természetűek és nagyon zavarosak voltak. A teljes csendet egyik-másik élményének kidolgozott elbe-szélése váltotta fel. Történetei valószínűtlenek, egymásnak ellentmondóak voltak, nem illettek össze; nemcsak jellegükben, de az időre és a térre vonat-kozó részleteikben is ellentmondtak egymásnak. Ha az egyik igaz volt, a másik semmiképpen nem lehetett az. Leggyakrabban valamiféle lopáshoz vagy más megtörtént „rossz dologhoz” kapcsolódtak.

A történetek első kézenfekvő magyarázata az volt, hogy úgy érezte, nincs benne semmi, ami őt értékesé tenné és ami felkeltené analitikusa érdeklődé-sét. Ezért ki kellett találnia történeteket, hogy az én figyelmemet lekösse. Ráadásul úgy tűnt, azért mesél önmagáról „rossz dolgokat”, hogy ezzel ellenőrizze, vajon, ha rájövök, hogy ő valami rosszat tett, abbahagyom-e az analízisét. Ez a magyarázat, mivel nem volt kellően megalapozva, nem veze-tett tovább, és elég hamar le kellett tennem róla.

Inkább a tények megfigyelése és a külső értesülések, mintsem az analitikus anyag értelmezhetősége következtében jöttem rá, hogy nem kitalált törté-neteket mesélt. Mind megtörtént dolgokhoz kapcsolódtak, csak éppen nem vele, hanem más gyerekekkel estek meg. Akkori értelmezésem szerint azért kölcsönzött élményeket másoktól, hogy fenntartsa az érdeklődésemet, hiszen azt gondolta, ő nem elég jó ahhoz, hogy törődjek vele. A később nyert anyag birtokában világossá vált, hogy ez hibás értelmezés volt. Ennek ellenére eredményhez vezetett. Abbamaradt a történetek sora, és első ízben sikerült anélkül egy kislánnyal barátságot kötnie, hogy hozzá hasonlóvá próbált volna válni. Hogy egy rossz értelmezés miként válthatott ki ilyen hatást, az a későbbiek során nyer majd magyarázatot.

Analízisének harmadik évében már képes volt arra, hogy emlékezzen. Emlékei az Angliában töltött első évhez kapcsolódtak. Zavarosak voltak ugyan, de magyarázatul szolgáltak történeteire. Most értettem meg, hogy mindennek az volt az alapja, hogy nem tudja saját magát megkülönböztetni

a többi gyerektől. Mintha nem létezett volna egy jól körülhatárolható „Én”-je, hanem helyette egy „Mi”-tői, a gyerekcsoport-tudattól érkezett segítség. E csoport tagjaival közös a sorsa, közösek a szeretett személyek, közös mindennük. Története most a nem létező Én helyébe lépő Mi élményeihez kapcsolódtak. Az első néhány angliai év emlékeiben ez az identitászavar olyan impresszív volt, hogy az embernek az az érzése támadt: számára nincs különbség *self* és nem *self* között.

Az egyik legmeglepőbb története az volt, amit kedvenc babájáról mesélt. Ezt egy bizonyos Ágnesről kapta Csehszlovákiában, és nem engedték, hogy magával hozza Angliába, mert annyira piszkos volt. Tény, hogy a Theresienstadból - és nem az Auschwitzból - érkezett gyerekek dédelgetett emlékeiben szerepelt egy Ágnes nevű asszony. Valószínűtlennek tűnt, hogy neki is lett volna egy Ágnese. Aztán például olyan emléke is volt, hogy már nagyobb korában is bepisilt álmában. Ez pedig Miss Goldberger szerint nem volt igaz, de mások, nevezetesen két fiú esetében valóban előfordult ilyesmi. Úgy érzem, itt az ideje, hogy Elizabeth korai fejlődéséhez néhány gondolatot fűzzek.

Tárgykapcsolatok

Már az analízis kezdetén mély benyomást tett rám, hogy tárgykapcsolataim milyen kezdetlegesek. Barátságai, melyek csak addig tartottak, amíg a másik jelen volt, a tárgyak utánzása a Helene Deutsch-féle (1934) „mintha”-páciensteket juttatták eszembe. A különbség az, hogy az utóbbiaknál úgy mennek végbe az érzelmi változások, hogy azokat valójában nem érzik, olyan érzelmeket és gondolatokat mutatnak, melyekről úgy vélik, hogy lenniük kellene, és ezeket az identifikációs mintáról modellálják. Elizabeth utánzásai azonban csak a tárgy olyan külső jegyeire vonatkoztak, amelyek a legkezdetlegesebb észlelés körébe estek, mint például az öltözködési szokások, mozdulatok. Mulandóak és esetlegesek voltak, és közelebb álltak a tárggyal való egybeolvadás fantáziájához, mint ahhoz a vágyhoz, hogy hasonlítson hozzá (Jacobson, 1954a; 1954b; Reich, 1954). Ezekben a kapcsolatokban inkább csak kielégülésre, mint a szükségletkielégítő tárgyra vágyott. Ameddig a tárgy egyáltalán létezett, addig a külső világ része volt, nem alakult ki róla mentális reprezentáció, s ahogy nem volt jelen, nyomban megszűnt létezni. Nem volt reális énképe (*self conception*), ami „pontosan tükrözné testi és lelki korlátait” (Jacobson, 1954a). *Self*-határai nem körvonalazódtak, a többi gyerek nem volt elkülöníthető entitás, hanem benne foglaltattak, és maga a szeparáció tűnt veszélyesnek.

Miss Goldberger és Elizabeth Anna nevű barátnője (egyike a theresienstadi gyerekeknek) Angliába való érkezésétől kezdve, testvére pedig egész életén keresztül világának a része volt. E kapcsolatait a kitartó ragaszkodás jellemezte. A ragaszkodás célja, úgy tűnt, a fenyegető szeparáció megelőzése. A szeparációs szorongás azonban nem fejezi ki pontosan lelkiállapotának ezt az aspektusát. Inkább megfelelt a szeparációra való állandó várakozásnak, melyre, ha az akár csak egy rövid időszak erejéig is bekövetkezett, tompa, szálnalmas beletörődéssel reagált. Amikor eljött az első nyári szünet, és analí-

zise során először szakadt el tőlem, adtam neki egy címet, ahova a leveleit küldheti. Ezzel akartam fenntartani kapcsolatunk állandóságát, mikor veszély fenyegette. Elizabeth azonban, aki még a látencia-szakasz végén képes volt arra, hogy Miss Goldbergerrel levelezzen, azaz fenntartsa egy kapcsolatot, most megírt ugyan néhány levelet, de aztán nem küldött el egyet sem. El sem tudta képzelni, hogy levelei eljuthatnak valakihez, aki nincs jelen, azaz, nem létezik. Ezért esett nehezebb például a telefonálás is.

Amikor úgy élte át, hogy Miss Goldberger meg a többi gyerek tőle szeparáltan léteznek, nagyon igyekezett, hogy jó legyen és megfeleljen nekik. Hagyta, hogy testvére meg Anna a legváltozatosabb módokon kizsákmányolják. Szófogadása és szolgálatkészsége nem belső, hanem külső tárgyak felé irányult tehát, mintegy megvesztegetésként, hiszen amit nem önmaga részeként élt át, az számára potenciálisan elveszett.

Agresszió

Agressziója, már amennyire ez egyáltalán megnyilvánult, szintén tárgynélkülinek tűnt. Olyan gyerek agressziója volt ez, aki meg akar szabadulni valamitől vagy el akar pusztítani valamit, ami kellemetlen számára. Magát a kellemetlenséget és nem a kellemetlenséget okozó tárgyat akarta eltávolítani. Időnként gorombáskodott, ám gorombasága nem személy ellen, hanem valamely kellemetlen helyzet ellen irányult. „Gyűlöletet” tételezett fel olyankor, ha valaki nem elégítette ki érzelmi szükségleteit s ezért idegen maradt számára. Ezt a gyűlöletelvárást látjuk Annemarie P. Weil (1953) eseteiben, ahol „a kapcsolat hiányának kivetülése paranoid trend kialakulásához vezethet: »ezek engem nem szeretnek« - aztán - »ezek engem gyűlölnék«.”

A *self* és a külvilág elkülönítésének folyamata, a *self* és a tárgyrepresentációk kialakulása, mely az én-határok kialakulásához vezet, igen lassú folyamat. Sandler és Rosenblatt (1962) különbséget tesznek az imágók és reprezentációk között; az utóbbiak fokozatosan alakulnak ki az előbbiekből sokaságából. Piaget-t idézik, aki szerint tizenhat hónapos kor előtt nem beszélhetünk tartósan létező reprezentációkról. Szerintük a *self*-reprezentáció az a szerveződési forma, amelyben úgy jelenik meg a személy, ahogy az tudatosan vagy tudatalanul észleli önmagát.

A *self*-reprezentációk összessége annak a megalapozása, amit általában identitásnak nevezünk, és ami végső formáját a serdülőkorban nyeri el (Erikson, 1956).

Ha megkíséreljük Elizabeth első éveit rekonstruálni, fel kell tegyünk, hogy nagyon korán elválasztották édesanyjától, valószínűleg két éves kora körül, az idő tájt, amikor az identifikáció az *egynek levés* érzéséből a tárgyhoz való *hasonlóság* érzésévé alakult át. Az első szeparáció bizonyára újra működtetni kezdte azt az igényt, hogy tárgyával eggyé válhasson. Anna Freud szerint (1952) „öt és huszonnégy hónapos kor között a tárgytól való szeparáció hihetetlen kint okoz, bár a gyermeket ebben az időben oly mértékig uralják szükségletei, hogy egy adott időszakon túl (ami néhány órától néhány napig terjedhet) nem is tudja fenntartani kapcsolatát egy számára nem kielégítő tárggyal. Amikor ez, a gyermek számára lelkileg nagyon felkavaró időszak

végetér, más tárgytól is elfogadja szükségleteinek kielégítését, ragaszkodását (cathexis) helyettesítő tárgyakra teszi át." Ha Elizabethnek az anyától való elválasztást követően lehetősége lett volna arra, hogy mással helyettesítse őt, a tárgykapcsolatok kialakítására való képességének fejlődése folytatódott volna. Fel kell tennünk, hogy a kislány környezete és a róla gondoskodó személyek állandóan változtak, s így libidója csekély ideig sem kötődhetett egy és ugyanazon személyhez.

A fokozatosan kialakuló énkép nemcsak a saját élményekből származó igények és kielégülések által meghatározott *self*-reprezentációkat foglalja magába vagy mindazt, ami a belső és külső világ megkülönböztetését követi, hanem beletartozik mindaz, amit a környezetében lévő emberek a gyermekről gondolnak és a mód, ahogy ezen elképzeléseiket közvetítik. Egy kisgyermek azonban, akit egyik helyről a másikra hurcolnak, aki a legnagyobb bizonytalanságban élő rokonság köréből egy másik hasonló családba került, akit feltehetően az egyik táborból vittek a másikba, soha nem élhette át egy anya vagy anyahelyettes állandóan ismétlődő reakcióit, pedig ez az a reakció, amely visszatükrözi azt a képet, ami az anyában a növekvő gyermekről kialakult.

Ami a hibás értelmezést követően pozitív fejlődést váltott ki Elizabeth analízisében, az valójában a következő volt: az a feltételezés, hogy az értelmezésnek közvetetten van némi jogosultsága, és hogy történetei lekötötték és fenntartották analitikusa figyelmét, s így próbára tett engem, önmagában nem lett volna elég ahhoz, hogy felhagyjon a mesemondással. Valójában az történt, hogy az értelmezés az analitikusnak azt a meggyőződését közvetítette Elizabeth számára, hogy ő önálló személy, akinek vannak saját, mindenki másétól különböző élményei. Elizabeth az analitikussal való azonosulás során elfogadta azt a gondolatot, hogy ő önálló személyiség. Ez adódott hozzá saját, igen kialakulatlan *self*-reprezentációjához, és ez pozitív hatással volt rá. Hasonló ez ahhoz, ami a gyermek normális fejlődése esetében megy végbe: a mama például azt gondolja, hogy a gyerek elég nagy már ahhoz, hogy segítség nélkül, egyedül egyen, és a gyerek ezt az elképzelést összekapcsolja mindazzal, amit addigra saját magáról kialakított, és ennek megfelelően cselekszik.

Elizabeth érési folyamatában ez a hibás értelmezés volt az első lépés.

Az áttétel fejlődése

Sok időnek kellett eltelnie, mire az első áttételi reakció észlelhető és megérthető volt. Kezdetben Elizabeth számára elsősorban reális lény voltam, élete során az első, aki csak az ő számára létezett, akit nem kellett senki mással megosztania. Neki én csak az órák idején léteztem, sem előtte, sem utána. Sokszor hajtogatta, hogy nyolc-, kilencórás üléseket szeretne - ami kapaszkodási vágyának kifejeződése volt. Néhány hónap múlva elkerülhetetlenné vált, hogy észrevegye: vannak más betegek is. Ettől kezdve az az igénye, hogy az óráknak ne legyen vége, részben a szeparáció elhárítására, részben egy olyan helyzet fenntartására irányuló kísérlet volt, ahol van valaki, aki csak rá figyel, akit nem kell senkivel sem megosztania. Figyelemreméltó volt, hogy a kislány

sem analízisében, sem azon kívül nem mutatta az irigység egyetlen jelét sem. Mindezt óvatosan megpróbáltam értelmezni. Azt mondtam, hogy olyan örömet akar meghosszabbítani, amelyben korábban soha nem volt része, nevezetesen azt az érzést, hogy van valaki, aki csak hozzá tartozik. Ezután egyszerűen csak szavakba tudta önteni, hogy mostanában gyakran fél attól, hogy én meghalhatok. Hosszú hallgatásai most a meghalt anyával való egyesülést jelentették, az elmerült csendben egy anya-csecsemő kapcsolat újbóli megszilárdítása zajlott, egy olyan kapcsolaté, amelyben a megértéshez nincs szükség szavakra.

Mesemondásának értelmezése után, amikor önmagára már mint önálló személyre gondolt, én természetfeletti erővel bíró fantázia-anyává váltam. De én voltam az az anya is, aki bármely pillanatban elhagyhatja. A csendeket gyakran szakította meg azzal a felkiáltással, hogy „Rohadt egy páciens vagyok”. Így hozta tudomásomra, hogy úgy érzi: saját szégyenteljes fogyatékosága miatt hagyom majd el.

A csendek fontos részei voltak analízisének, és meg lehetett figyelni a csendek jelentésében beálló finom változásokat. A csend első jelentése, amint azt korábban már említettem, a preverbális korra való regresszió volt. Ezt időnként, főleg kellemetlen élmények után, durcás csend váltotta fel. Ezeket a csendeket mindig megtörtem, mert fennállt az a veszély, hogy egyre jobban elmerül bennük.

Kezelésének előrehaladottabb szakaszában jelentkezett a harmadik fajta csend. Ez általában valamilyen csalódást vagy szorongást kiváltó esemény nyomán bukkant fel. Úgy viselkedett, mint akinek nagy fájdalmai vannak és aki minden elérhető libidóját a fájdalmas szervre igyekszik összpontosítani. Ezeket a csendeket nem szakítottam meg. Lehetővé tettem, hogy átélje azt a biztonságot, hogy képes visszahúzódní, hogy meg tud vigasztalódní és újra békére tud lelñi. Ez a szótlanúság nagyon különbözött az előző kettőtől, és én ezt a biztonságot és önbizalmat adó csendet nem vettem el tőle. Olyan volt ilyenkor, mint egy kisbaba, aki a mamája ölében biztonságban érzi magát. Ez idő tájt már nem fenyegetett az a veszély, hogy a beteg és az analitikus közti, vékony szálon függő kapcsolat ettől megszakadna.

Ekkortájt megjegyzéseket tett arra, ha én hallgattam: „Maga akár meg is halhatott ott mögöttem.” Ez arra utalt, hogy az „anya” és a „halál” nagyon közelálló fogalmak voltak. Élő anyáról nem voltak emlékei, számára az anya halottként létezett.

A következő lépés, mely az áttételben is kifejeződött, akkor jelentkezett, mikor valakitől megtudta, hogy nekem is vannak veszteségeim, volt egy fiam, aki meghalt. Most nemcsak hallgatott, hanem teljes mozdulatlanúságban feküdt a díványon. Ez a hullamerev tartás segített abban, hogy rájöjje: az anya-gyermek kapcsolat újratereztéséhez ezúttal megfordította a szereposztást. Most ő volt a halott, és így lett ő az én gyereke. Mikor ezt az áttételben megmutatkozó jelenséget értelmeztem (ekkor már nyíltan értelmezhettem, és el is fogadta azt), gyenge hangon azt felelte: „Magának ott vannak a saját gyerekei, akiket szerethet.” Mindebben nem volt semmi irigység. Azért mondta, hogy megcáfolja az áttételre adott értelmezésemet. Így vált láthatóvá reményvesztettsége, hogy valaha valaki az anyja legyen.

Égészen analízisének végéig, noha változó formában, az áttételben mindig az a vágya jelentkezett, hogy újrateremtse anyját.

Amnéziájával kapcsolatos problémák

Noha az áttételes kapcsolat megszilárdult, és már lehetővé vált az értelmezés, az élete első öt évét borító amnézia továbbra sem volt szűnőben. Még egy sikeresnek mondható analízis után sem sikerült anyagot nyerni erről az időszakról. Ez felveti a kérdést: miben különbözött a múlt kitörlésére alkalmazott módszere az infantilis amnézia szokásos típusától.

A legkorábbi időszakra vonatkozó felejtést általában az elfojtás következményének tartjuk. Az elfojtás azoknak a primitív csecsemőkori ösztön-élményeknek a tudatban maradása ellen irányul, melyeknek a csecsemő ellenszegül. A védekezést nemcsak a csecsemőkori szexualitás, az agresszivitás, a halálkívánságok elutasítása hozza működésbe, hanem legalább olyan mértékben okozója a boldogtalanság, azaz az előbbieket következtében elszenvedett frusztrációk, csalódások és megaláztatások.

Az is igaz, hogy a preödipális és ödipális élmények, melyek az infantilis amnézia áldozatává esnek, fedőemlékek formájában valami nyomot mégis hagynak. Miközben a tudat számára a fedőemlékek a múltat homályossá teszik, elrejtik, meghamisítják és eltorzítják, az analízis számára utat nyithatnak az ösztön-énhez. Ez pedig olyan kiindulási pont lehet, ahonnan kiindulhatnak az áttételes manifesztációk, a tudattalan értelmezései és a múlt élményeinek felfedezései. Ezek a fedőemlékek a mögöttes elfojtott tartalmakkal együtt mindig a koragyermekkor fontos felnőtt szereplői köré szerveződnek, és keretül mindig a valós fizikai környezet szolgál. Ahhoz hasonló ez, ahogy analitikus értelmezéseink bejárják a múlt tárgyakapcsolatainak egymást követő állomásait, s nyomravezető jelként idő és életkor tekintetében, ha egyébként stabil a környezet, annak - tegyük fel lakáscsere, utazás vagy bármi hasonló esemény következtében való - megváltozását használják.

Kétségtelen, hogy Elizabeth esete mindkét oldal - az említett boldogtalanság nagysága és a környezet állandósága - tekintetében eltér a normálistól. Csecsemőkori szükségleteinek és vágyainak frusztráltsága minden bizonnyal erőteljes volt. Az élettelen és az élő tárgyak a gyermek életében általában kiszámíthatóak és többé-kevésbé szilárdak, az ő esetében viszont mindez egy megzavarodott kaleidoszkóp figuráira emlékeztethetett, rövid életű kapcsolatokkal, átmeneti alakokkal, élményekkel és nyelvvel. Nincs biztos adat arra, hogy hány helyre kerültek a gyerekek, hányszor cserélődött ki teljes környezetük Auschwitz előtt és után. A megsemmisítések miatt a felnőttek biztosan újra és újra mások lettek. Mindenféle nemzet képviselve volt. Az örök és a személyzet tagjai németek voltak. A táborok lakóit a világ különféle tájairól szedték össze. A gyerekek első és a szabadulást követő nyelve a cseh volt, érkezésükkor cseh-jiddis keveré nyelven beszéltek. Nem csoda, ha ilyen körülmények között az emlékeket homály fedte és felfedésükhöz alig volt kiindulópont.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy Elizabeth-nek mindezek ellenére voltak fedőemlékei. Emlékezett arra, hogy egyszer egy asztalon aludt, meg hogy

aludt Charlie-val együtt. (Charlie az a báty-figura, maga is gyerek, aki megvédte a fiatalabbakat, dacolva a büntetéssel kenyeret lopott számukra, s aki, ahogyan ezt más forrásokból tudni lehetett, végül is megmentette az életüket.) Ez a fedőemlék volt a magva néhány fantáziának, melyekből arra következtethetünk, hogy a vetetlen faág (amint ez a többi hasonló táborban is megszokott volt) lényegesen hosszabb ideig volt az „otthona”, mint bármely más hely, és hogy mivel környezetében nem volt állandóan jelenlevő felnőtt, fantáziái a meglévő egyetlen személy, a „báty” köré szerveződtek.¹

A valósághoz való viszony

Ha helyes az a feltételezésünk, hogy egy rövid kielégítő csecsemőkori időszak után, melynek során a fejlődésben az anyával való primitív azonosulás szintjéig juthatott el, következett be az anyától és az anyapótlékoktól való szeparáció, és ekkor kezdődtek a környezet folytonos változásai, akkor Elizabeth kóros megnyilvánulásaira alkalmazhatjuk Spitz (1951) terminológiáját, az érzelmi deficit kifejezést. Ezt Spitz olyan csecsemőkori pszichogén megbetegedések esetében használta, amelyeket az anya-gyermek kapcsolat korlátozottsága okozott. Veszem magamnak a bátorságot, hogy a kifejezést szélesebb értelemben használjam és azokat a tisztán lelki következményeket is ide számítsam, melyeknek ugyanez az oka.

Bármilyen iszonyatosak voltak is a körülmények a koncentrációs táborban, a gyermekekre nem ez volt hatással, hanem az, hogy kielégítetlenül maradtak veleszületett szükségletei, és nem voltak körülötte olyan tartósan jelenlevő tárgyak, akikkel való kapcsolata révén a normális én-fejlődés lehetővé vált volna. A kisgyermek nem volt abban a helyzetben, hogy összehasonlíthassa a táborbeli életet azzal, amit normális életnek nevezünk. Auschwitz fogalma bennünk összekapcsolódott mindazzal a kegyetlenséggel, amelyet ott elkövettek. Gondolnunk kell azonban arra, hogy egy gyermek másként értelmezhet egy eseményt, mint ahogyan azt egy felnőtt tenné.

Az a véleményem, hogy a theresienstadti gyerekek, akik bár kegyetlen, valamivel mégis kevésbé természetellenes körülmények között éltek, mint az auschwitziak, jobban ki voltak téve a traumáknak, mint a megsemmisítő táborban élő gyermekek, hiába voltak ott még szélsőségesebbek az életkörülmények, még fenyegetőbbek a kínzások, megaláztatások és a megsemmisítés. A trauma olyan izolált esemény, melyben túl sok és ezért feldolgozhatatlan inger éri a mentális apparátust és túl hirtelen ahhoz, hogy uralni lehessen őket. Még a sorozatos traumatikus események is egyedi történések. Azok a traumatikus körülmények, melyek között ez a kislány felnőtt, a szilárd és létező valóságot jelentették számára.

Az Elizabeth-tel való munka során sokszor jutott eszembe az a kislány, akinek esetét Mary Bergen közölte 1958-ban. A kislány végignézte, amint apja megölte édesanyját. Az analízis folyamán bizonyossá vált, hogy a gyerek számára nem a gyilkosság volt a traumatikus esemény, hanem az, hogy anyja védeni akarván a gyereket ettől a rettenetes élménytől, azt kiabálta neki: „tűnj el innen!” Elizabeth esetében nem a tábor borzalmai voltak a kórokozók, hanem az, hogy hamarabb következett be a tárgyvesztés, mint ahogy a

tárgyállandóság érzése kialakulhatott volna. Ehhez ráadásként járult, hogy az életében szereplő felnőttek vagy ellenségek voltak, vagy állandó félelemben és bizonytalanságban éltek.

Az, hogy analízise során mindezek ellenére integrált személyiség jöhetett létre, éne különleges adottságainak köszönhető. Freud egy 1937-es tanulmányában olvashatjuk: „Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a fejlődés vonala, tendenciái és reakciói már az ego létezését megelőzően determináltak.” Joggal tételezzük fel, hogy az éresi folyamat akkor is bekövetkezhet, ha a libidó és a tárgykapcsolatok fejlődését gátló események ezt akadályozzák. Hartmann 1939-ben három fajta fejlődési folyamatot különböztetett meg. „Van fejlődés minden jellegzetes vagy lényeges kívülről érkező hatás nélkül. Van, amelyik jellegzetes élményekkel áll összhangban (ez az, amelyet a várható átlagos külvilági események idéznek elő), és végül van olyan fejlődés, mely bizonyos atípusos élmények függvénye.” Elizabeth esetében a probléma a következő volt: én-fejlődése során a valóság érzékelése megfelelően alakult. Ám az a valóság, melyet meg kellett tanulnia előrelátni és felismerni, olyan extrém és atípusos jelenségeken alapult, amilyenekkel analitikus munkánk során ritkán találkozunk.

Ha Londonban vagy New Yorkban valaki amiatt aggódik, hogy a végében egy leopárddal találkozhat, azt gondoljuk, az illető valóságérzéke egyáltalán nem alakult ki. Ha valakiben ugyanez a gondolat egy távoli dzsungelben vetődik fel, nem vonjuk kétségbe helyzetértékelését. Ha egy gyerek, aki már átélte hosszabb-rövidebb szeparációkat, nem képes megtanulni, hogy a szeparáció után a szeretett személy újból megjelenhet, hogy az a személy, aki nincs jelen, létezhet - nos, akkor arra kell gondolnunk, hogy ezen a ponton nem képes a realitás helyes megítélésére. De Elizabeth, aki olyan világban élt, ahol, ha valaki eltűnt, azt elgázósították, nem tudta megtanulni, hogy a nyári szabadság nem halált jelent. Ezért az ő esetében egyáltalán nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a valóság helyes érzékelése nem alakult ki nála. Az ő esetében ez azt jelentette, hogy egy sajátos Valóságot kellett megtanulnia. Nem sikerült alkalmazkodnia viszont egy másik valósághoz.

Nem ismerte például a pénz jelentőségét és nem tudta, hogy azt munkával kell megszerezni, de ez a tudatlanság egyáltalán nem különbözött attól, amit az intézeti gyerekeknél megszoktunk. Ezt sem tarthatjuk a valóságérzékelés kudarcának, mert egyenes következménye életkörülményeinek, melyek annyira eltértek egy átlagos családban megszokottaktól. Ott ugyanis a gyerekek megtanulják, hogy szüleiknek dolgozniuk kell ahhoz, hogy megkeressék a létszükségletek kielégítéséhez szükséges pénzt.

Libidinális fejlődés

Elizabeth múltját csak ötéves korától ismerjük. Ragaszkodása, azonosulásának primitív természete az orális fixáltság jelzése, de libidója nem mutatott erőteljes pregenitális irányultságot. A libidinózus késztetések nem voltak dinamikusak, pregenitális késztetései valamiképpen fejletlennek mutatkoztak. A megtapasztalt kielégülés erősíti a vágyat, hogy mindez megismétlődjön. A kielégülés hiánya is a szükségletet fokozza. Azt a kérdést tettem fel

magamnak, nem lehetséges-e, hogy a kielégülés folyamatos és ilyen szélsőséges hiánya elsorvasztja a vágyakat. Anna Freud és Sophie Dann megfigyelései szerint az egyhangúan táplált therisienstadti gyerekeket nem érdekelte semmiféle étel, és nem akartak új ízeket megismerni. Kevés az adatunk Elizabeth anális fejlődéséről. A pizskosság kérdésével már foglalkoztunk, és a későbbiekben még vissza is kell térnünk ehhez a témához. Szobatisztaságra szoktatásának körülményeit nem ismerjük, de érkezése idején ebben a tekintetben elérte a korának megfelelő fejlettségi szintet. A szobatisztaság kialakulása *par excellence* a szeretett tárggyal való kapcsolattól függ. Fel kell tennünk a kérdést: hogyan volt lehetséges Elizabeth esetében a szobatisztaság kialakulása. Tudjuk, hogy Theresienstadban a gyerekek külön helyiségekben voltak, és külön őrszemélyzet gondoskodott róluk. Volt eset, hogy egy-egy gyereket az éjszaka folyamán kétszer, háromszor is felvett valaki. Auschwitzban ilyesmi elképzelhetetlen volt. Minden beszámoló említi a beteg, vizeletüket tartani nem tudó felnőtteket, és sokat hallhattunk a szenny és a bűz okozta szenvedésekről. Az anális kontroll hiánya a csecsemő számára kétségkívül kielégülést jelent, ám ha a gyereket nem teszik tisztába, a megszáradt széklet és vizelet már komoly kínokat okozhat. Nem lehetetlen, hogy az, ami normális körülmények között rendkívüli kielégülést hoz, ha fájdalmat okoz, akkor a bélcsatorna kontrollját teszi kívánatosabbá.

A fallikus fázis fejlődéséről is kevés adat áll rendelkezésünkre. Miss Goldbergtől tudjuk, hogy Elizabeth-nek a hintáló volt a szenvedélye. Kétség kívül fallikus szinten zajló autoerotikus játék ez. A kislány analízisének későbbi szakaszában olyan emlékek is megjelentek, melyek jelezték, hogy egy időben erősen foglalkoztatta a nemek közötti különbség. Péniszirigységét, kasztrációs félelmeit analízise során az értelmezések és a fokozódó belátási képessége hatására sikerült mérsékelni. Érkezésekor viselkedése a környezetében lévő személyekkel nem különbözött a Theresienstadtból érkezett gyermekek viselkedésétől. Nagyon ragaszkodott a többi gyerekhez. Nem volt irigy és nem volt féltékeny. Voltak ugyan olyan felnőttek, akikhez ragaszkodott, de a csoportbeli gyerekekhez sokkal pozitívabb érzelmek kötődtek. Elizabeth esetében azonban a csoporthoz való viszonyt is a csüggyés jellemezte. Testvérétől testileg is elválaszthatatlan volt.

Esetében még kísérlet sem történt az ödipális tárgy pótlására vagy arra, hogy fantáziájában ödipális helyzeteket éljen át. Ez is hasonló ahhoz, amit intézetben felnőtt gyerekek körében tapasztalhatunk (Anna Freud, 1951). Csak ritkán beszélt az édesanyjáról, de volt róla néhány fantáziája. Hosszú szőke haja volt például. A haj, ahogy később szó lesz róla, azoknak az attribútuma volt, akiknek hatalmuk és jelentőségük volt. Egyszer, amikor arról mesélt, hogy a gyerekekkel papás-mamást játszottak babákkal, megkértem, írja le nekem, milyen volt az a baba, amelyikre a papa szerepe jutott. Csodálkozva mondta, hogy soha nem gondolt arra, hogy neki volt valaha apja. Később aztán emlékezett férfiakra, részben valóságosakra, részben képzeletbeliekre, akik fontosak voltak számára, és akik valamilyen apapótlékot jelentettek, de csak preödipális szinten. Idetartoznak Charlie-val kapcsolatos fantáziái is. Ám hiába volt Charlie az ő számára védelmező férfialak, ennek mégsem volt ödipális jelentése. Az egész analízis során nem merült fel egyetlen ödipális természetű rivalizáció sem - sem valós, sem fantáziált. Még Miss

Goldberger sem vált egyetlen ödipális fantázia szereplőjévé sem, pedig hozzá nagyon kötődött.

Az én-ideál

Bár a legkorábbi azonosulásokban meg kellett hogy jelenjenek olyan elemek, melyeket felettes-én előfutároknak tekinthetünk, sem a libidó fejlődése, sem a tárgykapcsolatai nem tettek lehetővé olyan felettes-én alakulást, amilyenről általában beszélni szoktunk. Jó kislány volt, de nem belső parancsnak engedelmeskedett, hanem azért volt jó, hogy környezetének tetszzék, hogy a körülötte levőket megvesztegesse, hogy azok ne hagyják el őt. Ahogyan korábban már említettem, analízise során kiderült, úgy hitte, azért hagyták el, mert őt nem lehet szeretni; ennek oka pedig valamilyen anális természetű helytelen cselekedet. Az Ágnestől kapott baba „emléke”, ami analízise során különböző szinteken felmerült, megvilágította, hogy e két dolog között mi a kapcsolat. Emlékei szerint azért kellett a babától megválnia, mert az piszkos volt. A babának azonban hosszú szőke copfja volt, olyan, mint a fantáziájában élő édesanyjának. Ez az emlék a fordítottja annak, hogy ő volt az, akit valami rosszaság miatt hagytak el, olyasmi miatt, aminek a következtében szerethetlenné vált. Ez a rosszaság az ő piszkossága (a fiúk ágybavizelésének idecsatolása össze kellett hogy kapcsolódjon az anális vagy urethrális szorongással, amely péniszirigységével kapcsolatban a későbbiekben megmutatkozott). Nem volt büntudata, inkább úgy tűnt, mint aki szégyelli magát. Piers és Singer (1953) szerint a büntudat az én és a felettes-én, míg a szégyen az én és az én-ideál közti feszültség következménye. Elizabeth esetében nem alakult ki a felettes-én, nagyon korán kialakult azonban az én-ideál, melyhez a későbbi azonosulások során újabb vonások csatlakoztak.

Ennek az én-ideálnak az alapja egy gyönyörű hajú, csodálatosan öltözködő ragyogó külsejű nő képe, aki ráadásul azt tehet, amit akar. Honnan eredhetett egy ilyen én-ideál? Ha visszagondolunk mindarra, amit a koncentrációs táborokról tudunk, megkaphatjuk a választ. A rabok testileg súlyosan leromlottak, hajukat kopaszra nyírták, piszkosak, bűdösek, férgesek voltak. (Minden csepp víz kincsnek számított, tisztálkodásra nem volt mód.) Ezzel szemben ott voltak az örök-jólöltözöttek, apoltán, jól felsülten. Ráadásul hatalmuk is volt, és a rabokat undorral és megvetéssel kezelték. Elizabeth egyik fő gondja a haja volt, saját külsejével való elégedetlensége, szégyene, hogy a piszkosak közé tartozik, annak a következménye, hogy nem hasonlíthatott én-ideáljára. Ezért szégyellte magát és ez okozta önbecsülése hiányát.

Edith Jacobson (1954a) írja, hogy az önbecsülés mértéke a self-reprezentáció és az én (self) vágyott képe közötti harmónia vagy diszkrepancia függvénye. Elizabeth sosem lehetett harmóniában azzal, amit magáról gondolt és amilyen lenni szeretett volna. Még analízisében is „rohadt páciensnek” kellett magát tartania. A piszkosak közé tartozott, azok közé, akiknek nem volt hajuk és soha nem lehettek olyanok, mint azok a széphajúak, akiket utánozni akartak. És ehhez hozzájárult még egy jellegzetesség. A piszkosak testileg alacsonyabbrendűek, testileg leromlottak, betegek - azaz kasztráltak voltak. Valahányszor saját külsejéről panaszkodott, ezt mindig követte egy plasztikai

sebészetről való fantázia. Ennek tudattalan jelentése az volt, hogy kasztrációját meg nem történtté tegye. A piszkosság és a kasztráció közeli kapcsolatban voltak egymással.

(Itt meg kell jegyezmem, azt, hogy nála a piszkosság és a kasztráció ilyen közeli kapcsolatban van egymással, és hogy mennyire elkeseredett amiatt, hogy ő sohasem lehet jó külsejű, szép hajú, hogy sohasem lesz hatalma és nem válhat fontossá, mélyrehatóan elemeztük. De semmilyen emléke nem merült fel, ami ezeknek az érzéseknek az eredetére és történetére rámutatott volna, s ezért a fenti rekonstrukciót soha nem beszéltem meg vele. Csupán szégyenérzését lehetett összekapcsolni azzal a mély meggyőződésével, hogy ha valaki koncentrációs táborban volt, bizonyítja, hogy megérdemelte balsorsát. Ezt ugyanis ő maga verbalizálta.)

Szorongás

A kasztrációs félelem kevésbé volt domináns, mint a péniszirigység. Egyetlen kivételtől eltekintve nem voltak komolyabb szorongásai. Amikor a lábam be volt kötve, nem lépett be a szobámba. Anna Freud és Sophie Dann (1951) hasonlótl figyeltek meg a theresienstadti gyerekek esetében. Véleményük szerint „az, hogy nem ismertek nyugodt körülményeket, közömbössé tette őket a környezetükben történő borzalmak iránt”. Valószínű, hogy ez a közömbösség védte meg a későbbiekben Elizabeth-et is a komolyabb szorongásoktól.

Az elmaradt fejlődés pótlása

Elizabeth analízisében elsősorban nem a tudattalan neurotikus konfliktusok megoldására törekedtünk. Inkább azt kellett lehetővé tenni, hogy elérje az életkorának megfelelő érettséget és hogy képessé váljon egy új környezethez való alkalmazkodásra. Ki kellett fejleszteni azután egy olyan „belső autoritást” is, amely a kielégülést nemcsak annak alapján szabályozza, hogy mi „lehetséges” vagy „veszélyes”, hanem annak alapján is, hogy mi tekinthető „jónak” vagy „rossznak”. Kétkem, hogy ezt az autoritást felettes-énnek nevezhetnénk. Freud szerint a felettes-én az Ödipusz-komplexus öröksége; a fejlődése megindul ugyan a preödipális azonosulások idején, de végső formáját az ödipusz-komplexus megoldása idején nyeri el.

Elizabeth analízisében el kellett jutnunk oda, hogy a külső tárgyak utánzását valós azonosulások váltsák fel és hogy kialakuljanak a belső tárgyreprezentációk. Ki kellett fejlődnie egy belső irányítónak. Elizabeth olyan ifjú hölgyggyé vált, aki képes volt ösztöneit a szerint irányítani, hogy valamit jónak vagy rossznak tartott. Ez pedig felveti a kérdést: hogyan lehetséges mindez az ödipális dráma átélésének hiányában? Érdemes megvizsgálni a különbséget az ödipális szülőket reprezentáló felettes-én működése és ama képesség működése között, amely közvetlenül a preödipális azonosulásból alakul ki a fejlődés során az érésig.

Anyagunk tanúsága szerint az az instancia, amely most Elizabeth-et belül-

ről vezérli, sokkal inkább védő, mint büntető jellegű. Ez azon a tényen alapul, hogy a kettő etiológiája igen eltérő, a beleinvesztált agresszió mennyisége elhanyagolható ahhoz képest, ami a felettes-én kialakulásában szerepet játszik

Elizabeth számára az analízis lehetőséget nyújtott az elmaradt fejlődés pótlására. Hosszú ideig valóságos személyként léteztem számára. Annyiban voltam fontos, amennyiben kielégítettem azt az igényét, hogy valaki csak az övé legyen. Utánzott engem, analitikus akart lenni, hogy ezáltal elkerülhetővé váljon az elválás. Ehhez azonban túl kevés anyag állt rendelkezésére, mivel alig volt lehetősége arra, hogy engem megfigyeljen. Megpróbált úgy beszélni, úgy intonálni, ahogy azt én tettem: a szobáját az én szobám mintájára akarta berendezni. Mikor az áttételben a fantázia-anyát jelentettem („Magának fiatal korában biztosan szöke volt a haja”), akkor ez egyrészt az őt elhagyó valódi anyát, másrészt azonban a hatalommal bíró szöke anyát - a női őrt - is jelentette. Aztán ez a fantázia jelentette még Miss Goldberger és a többi tanár vele kapcsolatos elvárásait, mindazt, amit olvasmányainak hősei megjelenítettek és az új világból származó és általa helyesnek tartott egész ideológiát. És végül megtörténhetett az ezzel való azonosulás. Ez már nem egyszerű utánzás volt, hanem egy magasabb szinten való azonosulás. A tárgy internalizálódott és Elizabeth lassan már akkor is úgy viselkedett, ahogyan ezt szerinte elvárták tőle, ha senki sem látta.

Sandler (1960) írja, hogy amikor kialakul a felettes-én, akkor „ami benne introjektáltan létezik, az nem a szülők személyisége és nem is a viselkedésük, hanem az autoritásuk”. Bár az Elizabeth belső vezérléséért felelős instancia eredetét és jellemzőit tekintve különbözik attól, amely a felettes-énért felelős, mégis az, ami a kialakulásához vezetett, akárcsak a felettes-én esetében, annak a tárgynak az autoritása volt, amivé az analitikus vált az áttételben. Talán felesleges említenem, hogy mindezek elérése éveket vett igénybe.

Lassanként már képes volt arra, hogy új, hosszabban tartó barátságokat is kialakítson. Meglehetősen, ha nem is különlegesen, intelligens volt, képessé vált arra, hogy szakmát tanuljon, ami megélhetést jelentett számára, és nem szorult már senki segítségére vagy jótekonyságára. Megtanulta újraértékelni a valóságot, s ezzel túljutott a szeparációs szorongáson. Anna nevű barátnője külföldre, a gyerekek többsége különféle helyekre került, és ő fenntartotta velük a kapcsolatot. Ezt a képességét megerősítendő, komoly elhatározásra jutott - passzivitását aktivitásba fordítva ezáltal -, és egy hathónapos izraeli utazást szervezett magának. Biztosítékot kért, hogy visszatértekor analitikusa folytatja majd a kezelését - ezzel demonstrálva az újonnan tanultakat: a szeparáció meg nem történtté tehető.

A másik nemmel való kapcsolat

A másik nemmel való kapcsolata nagy mértékben megváltozott. Analízise kezdetekor fontos volt számára, hogy legyenek fiúbarátai, de ez csak nárcisztikus igényt jelentett. Más lányoknak voltak udvarlói; ha nem hatott valakire, az fogyatékoságának bizonyítéka volt. Nem volt igazi kapcsolat közte és a fiúk közt, hazudott nekik (a történeteit mesélte), és ő sem tudott róluk semmit. Voltak szenvedélyteli szexuális játékok, koitusz azonban - félelmei miatt -

nem történt. A behatolástól való félelem komoly szerepet játszott abban, hogy nem koitált a tőle ezt kérő fiúkkal, és ez a félelem hozta őt analízisbe is. Mindig hangsúlyozta, hogy nem volt szerelmes (a szerelem nagyon nagy dolog volt) és ő csak olyannal akar háltni, akit igazán szeret.

A fiúkkal való sok barátkozási kísérlet után (ami számos új anyagot adott analízise számára) találkozott egy fiatalemberrel, aki lassanként valóságos személlyé vált számára. Nem volt „szerelmes”, de nagyon ragaszkodott hozzá. Ez olyan barátság volt, amely az analitikussal való azonosuláson alapult. A fiú nagyon zavarodott volt, dadogott, és Elizabeth segíteni akart neki problémái leküzdésében. Ez idő tájt olykor már, igaz, eléggé vonakodva, de beszélt maszturbációkról és a koituszról való fantáziáiról is.

Izraelben újraéledt az a nárcisztikus szükséglete, hogy vonzónak találják, újból és újból előadta történeteit. Valószínű, hogy ez a részleges regresszió a szeparáció elviseléséért folytatott küzdelem következménye volt. Nagyon hamar saját magától rájött arra, hogy mi történt vele. Még arra is képessé vált, hogy egyik barátjának megmondja, hogy minden, amit korábban mesélt, hazugság volt. És annak ellenére, hogy nagyon fájdalmasan érintette, hogy nem képes olyan fiút találni, aki szereti őt, sokkal jobban volt és sokkal nagyobb biztonságban érezte magát. Az Izrael-élmény valamiképpen csalódottságot hagyott maga mögött. Kezelése során értette meg, hogy ehhez az utazáshoz az a tudattalan remény kapcsolódott, hogy majd teljesen kicserélődik, olyanná lesz, mint azok, akik nincsenek kasztrálva. Most értette meg teljesen plasztikai sebészet utáni vágyának (ami most újból megjelent) jelentését, és ahogy a megértés megszületett, ez a vágy nem is lépett fel többé. Megváltozott a külseje is, ízlésesen öltözködött, mozdulatai természetessé váltak, ápolat volt. Rájött arra, hogy ha valaki ad magára, az attraktívvá válhat. A csodálatos hajú ideál elvesztette fallikus jellegét, és már nem volt elérhetetlen többé.

Hogy a saját magáról alkotott véleménye mennyire szilárd volt, az akkor derült ki, mikor egy fiatalemberrel való kapcsolata fájdalmas csalódással végződött. Nagyon kedves fiú volt, és Elizabeth különösen hízelgőnek találta, hogy a fiú folyamatosan érdeklődött iránta. Hangsúlyozta, hogy nem volt szerelmes belé, de mégis képes volt arra, hogy elmondja a teljes igazságot magáról. Ez volt az első alkalom, hogy analízisében az Auschwitz szót kiejtette. Ha mégis megemlítette az Angliába való érkezése előtti időszakot, mindig Csehszlovákiáról beszélt. (Theresienstadt Csehszlovákiában van, Auschwitz pedig Lengyelországban.) Többé már nem volt szégyen, hogy zsidó, hogy koncentrációs táborban volt. Élményeiért már az eseményeket tette felelőssé, és csatlakozott a Sárka Csillag nevű mozgalomhoz.

Kapcsolata a fiatalemberrel szorosabbá vált, és azon kezdett gondolkodni, hogy vajon ez nem szerelem-e mégis, arról fantáziált, hogy enged a koitusz iránti igényének is. Ekkor jött rá, hogy a fiú hazudott és nem lehet benne megbízni. Nem is az volt a felkavaró, hogy rájött, hogy egy másik lánnyal folytat viszonyt. Nem vált féltékennyé, a lányt kedvesnek találta. Itt is megmutatkozott, viselkedése mennyire eltért a szokásostól. A fiúval való kapcsolatának semmiféle ödipális jellege nem volt. Ez magyarázhatja, hogy rivalizálásnak nyomát sem láthattuk. Ami bántotta, az az, hogy a fiú nem volt hozzá őszinte, azaz olyasmit csinált, amivel ő maga nemrég hagyott fel, és amit most

a korábbiakkal ellenkező módon értékelt. Mindezek ellenére továbbra is vonzónak találta a fiút. A szakítás akkor következett be, amikor egy beszélgetés kapcsán kiderült, hogy a fiú helyesli az apartheid-rendszert és az afrikaiak elnyomását. Ez nagyon megrázta Elizabeth-et, és nem találkozott többet vele. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ő, a zsidó (aki soha nem akarta bevallani, hogy az) az afrikaiakkal azonosította magát. Azonosulásának alapja az volt, hogy azok elnyomottak voltak. Ekképpen el tudta fogadni magát olyannak, mint aki a piszkos rabokhoz tartozik, és ezért nem érzett semmi szégyent. Egy másik esemény megmutatta, hogy fejlődése milyen fokot ért el analízise végére. Életében először élt egy fedél alatt (ott bérelvén szobát) egy normális - anyából, apából, gyerekből álló - családdal. Rettentően magányosnak érezte magát anélkül, hogy tudta volna, miért. Egyszer aztán a gyerek születésnapja volt, és ő ajándékot vett neki. Mikor hazatért a munkából az ajándékkal, a lakást üresen találta, a család elment valahova ünnepelni. Nagyon elkedvetlenítette, hogy kihagyták. A születésnap sütemény ott volt az asztalon, és nagyon erős kísértést érzett, hogy lopjon belőle. Igen kemény küzdelem árán tudta csak visszatartani magát, és nagyon szégyenkezett. Az élmény sokfajta következménnyel járt. Képessé vált már arra, hogy irigy legyen és szomorú, hogy neki nem jutott normális család. Agresszív impulzusok kifejezésére is képes volt, és ami még sokkal fontosabb, elég ereje volt ahhoz, hogy ezt a vágyát ne fordítsa cselekvésbe. Miután ezt az élményt alaposan elemeztük, megbeszélhetővé vált életének egy korábbi epizódja, ami a kezelés elején merült fel. Miss Goldbergnél lakott éppen, mikor egy fiatal pár néhány hónapos gyerekükkel együtt látogatóba érkezett. Elizabeth nagyon várta ezt a találkozást. Mikor aztán megérkeztek és megpillantotta a szülőket és a gyereket együtt, valami a végsőkéig megrázta, és elrohant. Nagyon felkavarta valami, de nem tudta, mi. Az estét egy moziban töltötte, és csak késő éjjel ment haza, hogy biztosan elkerülje a látogatókkal való találkozást. Nem volt lehetőség arra, hogy megértse, miért menekült el. Most ő mondta el, hogy milyen kétségbeejtő érzés, hogy nem tartozik semmilyen családhoz, hogy amióta csak megszületett, mindenhol „kihagyják”. Úgy döntött, hogy számára túlságosan sok fájdalmat jelent együtt élni egy családdal, és hogy ezt a fájdalmas élményt elkerülje, arra gondolt, hogy egy szállóba költözik, ahol közösen bérel szobát egy olyan dolgozó lánnyal, aki lemondott a szabályos otthon által kínált örömeiről. „Nem menekülök, de nem akarom, hogy olyan dolgokra emlékeztessenek, amik nagyon fájnak” - mondta. Ez mutatja, hogy a valósághoz való viszonya normális volt, hogy anticipálni tudta bizonyos események érzelmeire gyakorolt hatását, és ésszerű megoldást talált. A szállóban hamar népszerűvé vált, segítette és tanácsokkal látta el a többi lányt.

Ha szabad jóslatokba bocsátkoznom, az a véleményem, hogy családnélkülisége miatti szomorúságát ugyanúgy fogja kezelni, ahogyan ezt a szeparáció esetében tette: passzivitását cselekvésbe fordítván (ahogyan izraeli utazásakor), jövődő gyermekei számára családot alapít. Elizabeth most 22 éves, rokonszenves, dolgozó lány. Munkája a szublimációs lehetőségek tárházát kínálja számára, hiszen beteg, szenvedő emberekkel áll kapcsolatban. Különösen jól bánik a gyerekekkel. Jó a munkatársaival való kapcsolata is. Nem találkozik túl gyakran Miss Goldbergerrel, de ha igen, annak nagyon örül, és

nagy szeretettel gondol rá. Testvéréhez ragaszkodik, de hibáival szemben kritikus. Tartja a kapcsolatot a többi gyerekekkel is, de csak néhányat tekint közülük barátjának. A következőket mondta az egyik csoportbeli lányról: „Olyan más, mint én... attól, hogy együtt nőttünk fel, még nem kell kedvelnem.”

És most bevallotta, hogy szerelmes. Érzelmei tárgya egy fiú, akivel egy csoportban volt, és aki hosszú ideig volt távol a világ másik végén. A fiúra mély benyomást tett, hogy Elizabeth mennyire megváltozott. Ez egy teljesen normális, nagyon romantikus késő serdülőkori szerelem, annak minden gyötrelmével, bizonytalanságban lévén, hogy mi lesz a válasz titkos vágyaira. Mindez felvet egy igen fontos kérdést. Ebből a kapcsolatból is hiányoznak a szokásos felnőttkori szexuális kapcsolatokra jellemző ödipális jelenségek. Heteroszexuális genitális fantáziáiban nem egy apahelyettes, hanem egy testvér szerepel. Vajon joggal feltételezzük-e, hogy ahogy létezik egy születtől meghatározott érerő, amelyik kedvezőtlen körülmények között is éretté válik, úgy egy kedvező konstitúció esetén lehetséges a libidofejlődés akkor is, ha súlyos akadályok állnak a pregenitalitásból a genitális érettség szintjéig vezető úton? Megtörténhet-e mindez akkor is, ha egy gyermek számára nincsenek meg az adott feltételek, azaz hiányoznak a tárgy kapcsolatok kialakításához szükséges típusos élmények? Segítheti-e ezt a haladást egy fiútestvérhez, például Charlie-hoz való viszony? Az még persze a jövő kérdése, hogy képes lesz-e kielégítő heteroszexuális kapcsolatra. Nagyon valószínű, hogy szexuális partnereiről alkotott fantáziáiban bennefoglaltatik majd a pregenitális női tárgyakapcsolatokról alkotott kép.

A fiú visszautazott oda, ahonnan származik, és Elizabeth, aki egykor nem tudta elképzelni, hogy valaki, aki nincs jelen, leveleket olvashat, most élénk levelezést folytat. Az, hogy ez a fiú mindent tudott róla és sok közös élményük volt, biztonságérzetet nyújtott neki.

Az a tájékozatlan kislány, aki úgy kezdte analízisét, hogy azt mondta: „Nem vagyok senki”, most úgy fejezte be: „tudja, szeretek önmagam lenni”.

Véggövetkeztetés

Elizabeth analízisének központi kérdése, amelyet azért elemeztünk, hogy megérthessük az anya nélkül felnőtt gyerekek patológiáját, a következő: rekonstruálható-e az én, valamint a libidó fejlődése akkor is, ha csak a jelen személyiségjegyeket boncolgatjuk, és figyeljük mindezek változásait az analitikus folyamatban, ha semmilyen korai emlék nem merül fel; hogyan tehetjük az analitikus technikát alkalmassá arra, hogy olyan embereket kezeljünk, akiknél a tárgyakapcsolati fejlődés megakadt a kora csecsemőkor azonosulásainak idején; és lehet-e segíteni egy újfajta valóság felépítésében, ha ilyen kegyetlen volt az a valóság, amelynek feltételeihez megtanult alkalmazkodni.

Az Elizabeth-tel folyó munka felhasználható e problémák vizsgálatára. Megkísértem leírni az áttétel atípusos megjelenését s azt, ahogyan analízisét énje újrastrukturálására használta. Énjének, melyet eltorzítottak azok az egészséges kísérletek, melyekkel megpróbált nagyon kóros körülményekhez alkalmazkodni, és aminek alakulását a gátolt libidofejlődés is akadályozta.

Most, analízise összefoglalásakor összehasonlítottuk a kezelés eredményeképpen létrejött belső irányítót az analitikus elméletből ismert felettes-énnel. Felépülhet tehát egy effajta belső irányító anélkül is, hogy az ödipális tárgyakkal való azonosulás megtörtént volna. Az etiológiai különbség következtében ez a belső irányító sokkal kevesebb agresszív készletet tartalmaz, mint a szokásos felettes-én, és sokkal inkább védelmező, semmint büntető jellegű.

Pető Katalin fordítása

JEGYZET

1 Az Anna Freud és Sophie Dann (1951) által leírt Theresienstadt-beli gyerekek két-három évet töltöttek ugyanazon a helyen. Az őket gondozó személyek gyakran cserélődtek, és mivel maguk is foglyok voltak, szorongtak és bizonytalanság gyötörte őket. A felnőttek közül néhányan mégis velük maradtak. Szállásuk szegényes volt ugyan, csak egy üres udvar határolta, mégis mindig azonos maradt. Ez lehet az oka, hogy noha nekik is kevés emlékü maradt, Elizabeth-nél mégis gazdagabb emlékekkel rendelkeztek. Anna Freud és Sophie Dann mindezt a gyermekeknek a kutyáktól és a teherautóktól való félelmeivel kapcsolatban jegyzi meg. Ők írnak arról is, hogy egy kisfiú emlékezett olyan dolgokra, amelyeket felnőttek beszélgetéséből hallgatott ki. Ezért aztán, bármennyire bizonytalan volt is az élet Theresienstadtban, az a tény, hogy a gyermekek ugyanazon a helyen éltek évekig, mégiscsak jelentett némi állandóságot életükben, szemben az Elizabeth életében történt állandó változásokkal.

IRODALOM

- BERGEN, M.E., 1958. The Effect of Severe Trauma on a Four-Year-Old Child. *Psychoanal. Study of the Child*. XIII.
- DEUTSCH, H., 1934. Über einen Typus der Pseudoaffektivität (Als ob). *Int. Z. Psychoanal.* XX.
- ERIKSON, E. H., 1956. The Problem of Ego Identity. *J. Amer. Psz. Assn.* IV.
- FREUD, A., 1951. Observations on Child Development. *Psychoanal. Study of the Child*. VI.
- , 1952. The Mutual Influences of Ego and Id: Earliest Stages. *Psychoanal. Study of the Child*, VII
- , 1960. Discussion of John Bowlby's Paper. *Psychoanal. Study of the Child*. XV.
- és DANN, S., 1951. An Experiment in Group Upbringing. *Psychoanal. Study of the Child*. VI.
- FREUD, S., 1937. Die endliche und unendliche Analyse. *GW*. XVI. London: Imago.
- HARTMANN, H., 1939. Ich-Psychologie und Anpassungsproblem. Stuttgart: Klett (1972)
- JACOBSON, E., 1954a. The Self and the Object World. *Psychoanal. Study of the Child*. IX.
- , 1954b. Psychotic Identification. *J. Amer. Psz. Assn.* II.
- PIERS, G.-SINGER, M. B., 1953. *Shame and Guilt*. Springfield: Thomas.
- REICH, A., 1954. Early Identifications as Archaic Elements in the Superego. *J. Amer. Psz. Assn.* II.
- SANDLER, J., 1960. On the Concept of the Superego. *Psychoanal. Study of the Child*. XV.

- és ROSENBLATT, B., 1962. The Concept of the Representational World. *Psychoanal. Study of the Child*. XVII.
- SPITZ, R. A., 1951. Psychogenic Diseases in Infancy. *Psychoanal. Study of the Child*. VI.
- WEIL, A. P., 1953. Certain Severe Disturbances of Ego Development in Childhood. *Psychoanal. Study of the Child*. VIII.

ÜLDÖZÖTTség, AGRESSZIÓ ÉS DEPRESSZIÓ*

Klaus D. Hoppe

Minden találkozás a német koncentrációs táborok volt foglyaival megrendülést és szégyenérzetet vált ki. A pszichiáternek, akit arra kértek fel, hogy szakvéleményt adjon az ott kialakult betegségekről, meg kell találnia az utat a puszta részvét Szküllája és a hűvös távolságtartás Kharüdisze között.

Az ítéletalkotáshoz mindenekelőtt két lehetőség kínálkozik számára. Egyrészt szorítkozhat az állapot leírására és megkísérelheti deskriptív módon besorolni a meglévő betegségkategóriákba. Másrészt lehetősége van arra, hogy beleélje magát az üldözött élményeibe és kapcsolatot fedezzen fel azok és a jelenlegi szenvedésállapot között. Az utóbbi években az első módszert övezi egyre növekvő viszolygás, ami nem annyira abból a felismerésből fakad, hogy a minden pszichopatológiai szemléletmódban benne rejlő redukció egy biológiai működésszintre kikapcsolja a személyiség történetének átélését (Binswanger, 1957), mint inkább a rendelkezésre álló diagnosztika alkalmatlanságának belátásából. Így jöttek létre új körképek és körleírások, mint a krónikus reaktív depresszió (Strauss, 1957), az életút korai megtörése (Kolle, 1958), az élmény által kiváltott személyiségváltozás (Venzlaff, 1958). Ezáltal a nemzetiszocializmus sok áldozata részesülhetett kései anyagi jóvátételben. Ez az örömdetes fejlemény azonban nem téveszthet meg afelől, hogy ezáltal nem csökken a klasszikus pszichiátriai diagnosztika kérdésessége - szigorúan kraepelini értelemben a krónikus reaktív depresszió *contradictio in adiecto* (önellentmondás) - és hogy néhány probléma, mint például a krónikus reaktív és a neurotikus depresszió közti kapcsolat, vagy a koncentrációs táborbeli talajvesztés által kiváltott szkizofrén schub ezzel nem nyerhet végleges megoldást. A mi közlésünk egy harmadik lehetőséget, a pszichodinamikus módszert kívánja bemutatni, amely mind a leíró, mind a beleérző módszeren túlmutat, mégis mind a két szemléletmódot magába foglalja.

Az üldözöttekről szóló, nyolcvannál több szakvélemény közül, amelyeket az utóbbi két év folyamán klinikánkon a Német Szövetségi Köztársaság Los

* Verfolgung, Aggression und Depression. *Psyche*. 1962. 16.9:521-537. - Az angol (rövidített) változat a *Bulletin of the Menninger Clinics*ben jelent meg, 1962. július 4. 26. o.

Angeles-i főkonzulátusa számára készítettek (Hoppe és König), egy fiatal lengyel zsidó nő kórtörténete tűnik különösen közlésre érdemesnek. Véleményünk szerint csak pszichoanalitikus ismeretek segítségével lehetett annak a kísértésnek ellenállni, hogy őt pusztán hisztériásnak vagy pszichopátának tekintsék. Ezáltal a pszichodinamikus szemléletmód megnyitotta az utat az agresszió és a depresszió összefüggéseinek megértéséhez, amelyek szoros kapcsolatban állnak a személyiségfejlődéssel. Mivel páciensünk a koncentrációs táborbeli borzalmas élményeire túlzott és tartós agresszivitással reagált, a kórképét klinikai szempontból *krónikus reaktív agresszió*nak neveztük el. Pszichodinamikailag a *negatív felettes-én* és a *hisztériás azonosulás* tűnik meghatározónak.

Összehasonlításként két másik kórtörténetet is ismertetünk. Mindhárom páciens egészséges zsidó családokból származik, akik tisztelettől övezve, jó anyagi körülmények között éltek lengyel városokban. Mind a hárman pubertáskorban szakadtak el a családjuktól és éltek végig a koncentrációs tábor szörnyűségeit. Az üldöztetésre adott reakcióik különbözőségének elemzése hozzájárulhat a személyiségfejlődés és az ösztönsors megértéséhez.

I.

Első páciensünket Judith Raiss-nak nevezzük. Jóvátételért folyamodó kérvényében leírta, hogy többször megverték és bajonettekkel megsebesítették. Jelenlegi panaszaiknak hátterében az esőben és hidegben végzett kényszermunka, éhezés, szűzként átélt nemi erőszak, orvosi kísérlet (befecskendezés a méhbe), egy 1945 áprilisában elszenvedett kiütéses tifusz (flekktífusz) áll. Egész testében - különösen mindkét kezében - reumatikus fájdalmak vannak, fejfájások, szédülések, hallás- és látáscsökkenés, valamint álmatlanság, szorongások és általános idegesség miatt szenved.

A belgyógyászok által elvégzett vizsgálat sebhelyeket mutatott ki a jobb szemöldökön, a jobb gyűrűsujjon és mindenekelőtt a jobb mellen. A belső szerveken nem találtak kóros elváltozásokat, a nőgyógyászati vizsgálat során sem. A gerincoszlopról, vállról, kézcsontokról és tédről készült röntgenfelvételek sem mutattak eltérést a normálistól. A szem-, orr-fül-gége, valamint az idegsebész szakorvosok vizsgálatai normális leletet eredményeztek, eltekintve egy idegi eredetű nagyothallástól - feltűnő volt az eltérés a hallóképesség 80%-os csökkenése az audiogrammon és a monoton beszédnél észlelt 18%-os csökkenés között. A neurológiai vizsgálatnál mindenekelőtt a felső végtagokban mutatkozott a fizikai erő nagyfokú korlátozottsága, a kéz enyhe nyomásakor az antagonista izomzat összehúzódott. Az izmok tónusa és vérellátása szabályos volt. Ezenkívül hyperreflexia állt fenn, valamint erős ingadozás a Romberg-vizsgálatnál és csekély fokú vegetatív túlingerlékenység. Mindazonáltal semmi nem utalt a központi vagy perifériás idegrendszer károsodására.

Judith Raiss 1924 májusában született Krakkóban, legfiatalabbként öt gyermek közül. Két nővére 15 és 12 évvel, két fivére 9 és 5 évvel voltak idősebbek nála. Judith elmondja az édesanyjáról, hogy barátságos, intelligens és elegáns asszony volt, aki sikeresen vezette a saját textilüzletét. Apjuk halála után a gyermekei kedvéért nem ment újra férjhez; Judith emlékszik arra, milyen gyakran mutatta neki édesanyja apja kitüntetéseit és egyenruháját. Az apa tiszt volt az első világháborúban az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében, és egy ott szerzett sebesülése következtében halt meg, amikor Judith három- vagy négyéves volt.

A harmonikus családi légkörben a testvéreivel is jó kapcsolata alakult ki. Az

iskolában szerették és jól tanult; szívesen járt szórakozni és élvezte az életét. Tizennégy éves korában kezdődött a menstruációja és mindig rendszeresen jelentkezett. Gyermekek- és serdülőkora idején semmiféle komoly betegségen nem esett át.

Miután a német csapatok 1939 őszén bevonultak Krakkóba, Judith nem járhatott többé iskolába, helyett kényszermunkára kötelezték. A családnak a gettóban jelöltek ki egy helyiséget és Judith bátyja töltötte be a védelmező családfő szerepét. Judith hangsúlyozza, hogy anyja még bízott a németekben, hiszen férje a németek oldalán harcolt. 1941 júniusában azonban az anyát letartóztatják és elhurcolják. Judithot, aki sírva el akarta kísérni anyját, egy SS-tiszt visszalökte és néhány órával később a gettó utcáit kellett megtisztítani a vértől, ami a deportáltak kínzásainak és agyonlövésének következtében árasztotta el a kövezetet. Ugyanebben az évben Judith nővérét, sógorát és nagynénjét is koncentrációs táborba hurcolták. Egy évvel később Judith másik nővérét és sógorát is ugyanez a sors érte, mivel nem akarták elhagyni gyermekeiket. Az anya, a testvérek és a rokonok mindig - és főként a búcsú óráiban - a lelkére kötötték, hogy tartson ki és ne essen kétségbe; ő az egyetlen, aki elég erős ahhoz, hogy túlélje a szörnyűségeket. 1942-től kezdve Judithnak munkatáborokban és egy lőszergyárban kellett kényszermunkát végeznie, ahol gyakran verték lovaglőostorral, ha nem dolgozott elég gyorsan. 1944 decemberében a ravensbrücki koncentrációs táborba szállították. Ott a felügyelők állandóan „kurváknak” nevezték, ostorral verték és kutyákkal fenyegették őket. Miután Judithnak sikerült megszöknie egy halálmenetből, 1945. április végén az amerikai csapatok felszabadították.

A harminchét éves, alacsony, zömök és piknikus alkatú páciens kontrollált, látszólag közömbös módon számol be a munka- és koncentrációs táborokban átélt élményeiről. Arcvonásai nyíltak, a bizalmatlanság jele nélkül, de mégis feszültek és készenlétben vannak arra, hogy a legkisebb külső ingerre azonnal és teljes energiával reagáljanak.

Az érzelmek mégis megjelennek, amikor Judith az anyjától és rokonaitól való elválását írja le. Egyfajta akasztófahumor lengi át narratíváját, amely arról szól, hogy nem volt szabad betegnek lennie. A mégis elkerülhetetlen halált a táborban úgy fejezték ki, hogy a betegektől ezekkel a szavakkal búcsúztak: „Good-bye Charlie”. Később nyilvánvalóvá válik az érzelmi rezonancia, amikor elmondja, hogyan erőszakolta meg egy SS-katona, aki hirtelen rátámadt, és hogyan fecskendezett a méhébe egy SS-orvos. A páciens természetes szeméremérzete még ekkor is megtartottnak tűnt. Judith büszke mosollyal hangsúlyozza, hogy ő mindig ügyes és ravasz volt, másképp nem is élhette volna túl megpróbáltatásait. Kiemeli egy koncentrációs táborbeli felügyelőnővel szembeni dacos ellenkezését, amikor le akarták vágni a haját, meg azt, hogyan sikerült a további injekcióktól megmenekülnie a fegyencruha elcserélésével.

Ezzel a viszonylag kontrollált magatartással ellentétben állnak Judith düh- és gyűlöletkitörései, amelyek főként egy amerikai zsidó pszichológus által végzett tesztvizsgálat alkalmával jelentkeznek. Feszültsége azonban nem csökken azután sem, hogy sorozatosan, szenvedélyesen vádolja a német népet és a nácikat, sem azáltal, hogy kifejezi az idegklinikán történő kivizsgálása elleni bizalmatlanságát és ellenkezését. Judith gátlás nélkül azonnali cselekvésbe fordítja indulatait, szenvedélyes szavakban tör ki, a kérdéseket ellenségesen elutasítja és végül minden ellen lázad. Így az elfojtásnak, tagadásnak és mindenekelőtt a szexuális témák szorongásos elhárításának agresszív színezetet ad. Emellett feltűnőek a demonstratív vonások és egy erős

orális jellegű igény érvényesítése. Judith állandóan visszatér karja gyöngeségére és erőtlenségére, és hangsúlyozza, hogy nem is tudna erősen kezét szorítani. A vizsgálat egy későbbi időpontjában bizonyos ambivalenciát mutat a vizsgálatot végzővel szemben. Judith úgy véli, tudja, hogy az orvos megérti őt és segíteni akar neki, de hát ő nem bír erősebben kezét fogni.

Ellenséges magatartására vonatkozó kérdésünkre Judith Raiss elmondja, hogy az őrszemélyzet és később még sok német iránt gyűlölet és harag töltötte el. Emlékszik még a táborparancsnokára. Minden nap azt ordította a reggelinél: „Ha zsidóvér tapad a késhez, jobb kedvvel fogunk evéshez.” A felszabadulás után részletes jelentés írt róla, és később Lengyelországban fel is akasztották a táborparancsnokot. Még most is haragszik az amerikai katonákra, akik a dachaui táborban megakadályozták őt abban, hogy ezt az SS-vezetőt megverje. Eichmann-nal úgy bánta, mint ahogy vele bántak, és a kínzását a kezénél kezdené. Itt az Egyesült Államokban tudja, hogy biztonságban van és nem érzi magát üldözöttnek.

A páciens férje fiatalosan energikus és később mindinkább agresszív benyomást kelt.

Ő maga különböző koncentrációs táborokban a legsúlyosabb tapasztalatokat szerezte. Felszabadulása után látta viszont Judithot, akit még Krakóból ismert és 1945 végén összeházasodtak. Judith akkoriban rettenetesen nézett ki, lesóványodva és eltorzulva, mivel kiütéses tifusza következtében hajának nagy része kihullott. Mái is képtelen ellátni háztartását és négy gyermekét, akik közül az első 1947-ben született. 1949-ben kapták meg a beutazási engedélyt az Egyesült Államokba. A férj szabóként keresi kenyerét. Raiss úr többször és fokozódó felindultsággal hangsúlyozza, hogy felesége még ma is a kiütéses tifusz és az SS-örök ültegeinek következményeitől szenved. Gyakran ébred fel sírva és kiáltozva, a koncentrációs táborról való álmai még mindig teljesen megzavarják. Igénye a testi együttlétre erősen csökkent. A felszabadulás óta eltelt években gyakran beszélgettek a koncentrációs táborokban elpusztult családjaikról és az SS-legénység iránti bosszújukról. A férj végül beismeri, hogy felesége gyakran haragos, feszült és ingerült, főleg olyankor, amikor az Eichmann-perről beszélgettek és a barátai megpróbálták elfelejteni üldöztetésük idejét.

Betegünk megnyilvánulásai alapján feltételezhetjük, hogy nem volt felkészületlen arra, ami rá várt, amikor 1942-ben a kényszermunkatáborba szállították. Cohen (1955), aki egykor maga is koncentrációs tábor foglya volt, arról számol be, hogy az újonnan érkezők, akik a legrosszabbra voltak felkészülve, a beszállításukra bizonyos elidegenedéssel (szubjektum-objektum-hasítás) reagáltak, amit ő akut deperszonalizációnak nevezett el. Ez az állapot Judithnak nemcsak abban segített, hogy az első hetek borzalmait túlélje, hanem megakadályozta egy pszichés sokk kitörését is, amelyhez majdnem mindig érzelmi stupor járult. Az elkövetkező hónapok alatt Judith képes volt a lágeréletet megszokni annak ellenére, hogy állandóan fenyegette a veszély, hogy megkínózzák, megölik vagy éhenhal. Így sikerült elkerülnie az apátiát és a mélyreható depressziót. Judith reakcióját kétségkívül azok a tapasztalatok tették lehetővé, amelyeket 1939 óta gyűjtött a gettóban. Lényegesebbnek tűnik azonban a családjával való azonosulásának jelentősége; Judith ezekben az években a kiválasztottság érzését fejlesztette ki magában. Továbbá bizonyos ösztönsorsok is meghatározó szerepet játszhattak, amelyekre ké-

sőbb még visszatérünk. Mindezen tényezők alapján Judith reakciója különböző fogolytársainak reakcióitól.

Noha egy koncentrációs tábor sajátos akadályokat emel az identitásalakulás elé, az akkor tizennyolc éves Judith identitáskrízise nem vezetett az időperspektíva diffúziójához. Erikson (1956) hangsúlyozza, hogy a fiatalok panaszai, mint például „feladom, teljesen kész vagyok!” semmiképpen sem csak egy enyhe depressziót fejeznek ki, hanem gyakran annak a kétségbeesésnek a jelei, amelyet Bibring (1953) úgy írt le, mint az én egy részének vágyát „önmaga halálára”. Ezzel szemben Judith, pszichoanalitikus kifejezéssel szólva, újra megszállta az introjiciált apaképe infantilis reprezentánsát, amely az ő számára az apa halála után az anyja segítségével én-ideállá vált.

Körtörténetünk nem teszi lehetővé, hogy megvilágítsuk az én-ideál főként pregenitális, az anyától származó eredetét. Spitz (1960) bebizonyította, hogy már a második életév kezdetén létrejöhet az azonosítás az agresszorral; ennek a speciális elhárító mechanizmusnak a jelentőségét azért hangsúlyozta, mert a felettes-én előfutáraként fogható fel. A felettes-én korai fejlődési fokai, amelyeket Spitz írt le, különösen érdekessé válnak, ha megvizsgáljuk összefüggéseiket azzal a jelenséggel, amely kisebb-nagyobb mértékig a koncentrációs tábor minden foglyánál fellép, nevezetesen az agresszorral, azaz az SS-sel való azonosítással. Míg a legtöbb koncentrációs táborbeli fogoly az engedelmesség vagy az utánczás, a szeretet tárgyával való azonosulás archaikus fokára regrediált, Judith az agresszorral való azonosításából a külvilág elleni aktív támadást fejlesztette ki (Anna Freud, 1946). Úgy gondoljuk, hogy Judith számára ezt mindenekelőtt a genitális fázisban az apai felettes-énnel való azonosulása tette lehetővé.

A koncentrációs táborban Judith elkerülte az ellenséges kitérőket az SS-őrökkel szemben, mivel ez az azonnali halált jelentette volna. Mégis bámulatos mérvű vitalitást és aktivitást őrzött meg, amelyet Lantos (1958) zsákmányszerző agresszióknak nevez és az önfenntartó ösztönök származékeként a rivalizáló agresszióval állít szembe.

Így például Judith haját nem nyírták kopaszra, mivel nem voltak tervei. Egy női őr a koncentrációs táborban emiatt megütötte, mire Judith megfordult és spontánul válaszolt neki: „Ez nem az én hibám.” Miután egy orvostól injekciót kapott az uterusába, nem jelentkezett többé a betegrészeleg, mint ahogy megparancsolták neki, hanem elvegyült egy csoportban, akiket egy másik táborba irányítottak. Így sikerült megmenekülnie a további injekcióktól. A felszabadulása előtti utolsó napokban egy halom ócska ruha alá bújt, hogy ne kelljen részt vennie a halálmenetben. Mégis felfedezték és csatlakoznia kellett a menethez. Egy alkalmas pillanatban kiugrott a sorból, bemenekült a környező erdőbe, felmászott egy fára és így sikerült megszöknie üldözői elől. Mindezt annak ellenére tudta véghezvinni, hogy már kitört rajta a flekktífusz.

Ha tekintetbe vesszük páciensünknek ezt a magatartását, arra a következtetésre juthatunk, hogy *agressziója* az én részéről bizonyos mértékig módosult és korlátozódott. Nem feltételezzük az agresszív energiák szublimálását. Üldöztetésének kezdete óta azonban Judith az agresszióját póttárgyakra tolta át és az agresszív energia révén fenntartotta e tárgyreprezentánsok megszállását. Judith számára az SS volt, maradt és lesz a *negatív felettes-én*, vagy a

negatív lelkiismeret, amely externalizálódott (Erikson, 1991). Más szavakkal: Judith azt a nyomást, amelyet a felettes-én gyakorolt az énre, belülről kívültre helyezte át és egy ördögi rendszer hordozóihoz fixálta. Ezért nem szenved ma büntudattól. Másrészt a befelé irányított agresszió hiánya megakadályozta a felettes-én, az én-ideál és az önkritikus én-funkciók további kifejlődését.

Ha Hartmann, Kris és Löwenstein (1949) alapján feltételezzük egy neutralizált, „deagresszivizált” pszichés energiát, amely nem önromboláshoz vezet, hanem inkább az ént és a felettes-ént látja el hajtóerővel és lehetővé teszi az én-funkciókat, akkor nemcsak a páciensünk megzavart én- és felettes-én fejlődését érthetjük meg, hanem mozgáskorlátozottságát is. A kargyengeség mint *konverziós tünet így* részben megmagyarázható az agresszív energiamegcsúszással, amely a self-reprezentáns ellen irányul. Judith vágya mindig az volt és maradt, hogy az ellenségeit megölje. Véleménye szerint Adolf Eichmann-nal ugyanúgy kellene bánni, mint ahogy annak idején vele bántak, méghozzá a kezei kíntásánál kellene elkezdni. Az agresszív ösztönek éppúgy, mint a libidónak is, különleges kapcsolata van bizonyos szervekkel, mint például a száj, a kezek és a karok. Ezek a szervek azonban nem tűnnek ingerforrásnak, csak a levezetés eszközének, amennyiben agresszióról van szó (Hartmann, Kris és Löwenstein, 1949). Judithnak valószínűleg azonnal sikerülne kézgyengeségét legyőznie, ha agresszióját módja volna egy SS-legényen levezetnie. Mindazonáltal az a véleményünk, hogy a kezén jelentkező ellenmegcsúszást és a mozgás leblokkolását nemcsak azzal lehet magyarázni, hogy képtelen az agresszióját ily módon levezetni. Megtörténhetett továbbá a libidinózus és agresszív ösztönök keveredése. Az ilyen ösztönkeveredés nemcsak konverziós neurózishoz és hisztériás mozgászavarhoz vezethet, hanem depresszióhoz is. Amint láttuk, Judithnak sikerült elkerülnie a depresszív lehangoltságot. Ehhez kétségtelenül hozzájárult, hogy sohasem neutralizált agresszióval szállt meg egy tárgyreprezentánst. Ez a tárgymegecsúszás egy negatív felettes-én formájában jelentkezett.

A depressziósokkal ellentétben Judith sohasem zárkózott el a külvilágtól, és így agressziójának nagy részét nem önmaga ellen fordította. Ellenséges, vádló felettes-énfunkciói főképpen a gyűlölt tárgyreprezentánsokhoz fixálódtak, míg az én az introjiciált apaképpel azonosult. A szóban forgó *agresszió patológiája* világossá válik, ha tekintetbe vesszük a libidinózus és agresszív ösztönkésztetések keveredését és szétválását. Páciensünk éppúgy, mint egy depressziós, nem képes arra, hogy a személyre és az objektum képére irányuló meghasonlott tendenciákat egybeolvassza. A szeretet és a gyűlölet messze-menően különválasztottnak tűnik (Nacht és Racamier, 1961). Mivel Judithnál nem történt meg a gyűlölt negatív felettes-én introjekciója, az agresszió a tárgyhöz kötődik. Ezeknek a folyamatoknak a megvilágításához idézzük Spitz (1953) megfigyeléseit az „anaklitikus depresszióról”:

„...amíg ezeket a kisgyermeket megfosztották a libidinózus tárgytól, fokozódó mértékben képtelenné váltak arra, hogy a libidót vagy az agressziót kifelé levezessék. Bár fenomenológiailag nem állapítható meg, mi történik ezzel a két ösztönnel a megfosztás (depriváció) időszaka alatt, mégis az a benyomásunk, hogy az agresszió nemcsak a saját energiája, hanem a libidó számára is a levezetés hordozójaként szolgál. Ha azt feltételezzük, hogy egy ilyen korú normális gyerekben (az első életév második

felében) ez a két ösztön keveredik, akkor feltehetjük, hogy az elhanyagolt (deprivált) gyermekben ezeknek az ösztönöknek a különválasztása található meg."

Az a véleményünk, hogy páciensünk el tudta kerülni a libidinózus és agresszív ösztönkésztetések különválasztását annak a regresszióknak az alapján, amely az ödipális fázishoz és az introjiciált szülőimágó újra- és túlmegszállásához vezetett. Ha figyelembe vesszük a szexuális érzések elfojtását, amely a vizsgálat során derült ki, a hisztériás mozgászavart és azt, hogy csökkent az érdeklődése a férjével történő nemi kapcsolat iránt, akkor feltételezhetjük, hogy Ödipusz-komplexusa és az apa halála gyermekkorában a szeretett apával való azonosuláshoz vezetett. Ez a hisztériás azonosulás nem használja fel a rendelkezésre álló megszállás teljes mennyiségét (Fenichel, 1945). Judith esetében ennek egy része a kezek ellenmegszállására fordítódott. A kéz korlátozott funkciója a tudattalan fantáziák kifejezését szolgálhatja, mivel a kéz maszkulin és maszturbációs vágyakat szimbolizálhat. Ezenkívül a kiütéses tifusz révén, amelyben Judith 1945-ben szenvedett, a kézzóna *locus minoris resistentiae*-vé (csökkent ellenállású helyé) vált és a tünet számára szomatikus alapot teremtett.

Vizsgálata során Judith a férfias azonosulás nyilvánvaló jeleit mutatta. Rorschach-tesztjében elhárította és elutasította a női szerepet, amit azonosnak tartott a passzivitással és a gyengeséggel. Ezzel kapcsolatban nyilvánvalóan büntudata volt, ami agresszív kitöréseket váltott ki. Így például Judith a VI. Rorschach-tábla fallikus szimbólumát egy kígyóval azonosította, és minden átmenet nélkül szünni nem akaró, gyűlölködő támadásokban tört ki a náci ellen.

A páciens *hisztériás azonosulása* véleményünk szerint további okát jelenti annak, hogy - ellentétben a volt koncentrációs táborbeli foglyok többségével - nem alakult ki nála krónikus depresszió. Hisztériás azonosulása megvédte attól, hogy narcisztikussá váljék. Így Judithnál sem én-változás nem történt az introjiciált tárgy tökéletes helyettesítése révén, sem a self- és tárgyrepresentánsok részleges vagy teljes összeolvadása nem ment végbe az énbén. Fogolytársaival ellentétben, akiknek tárgykapcsolatai a narcisztikus reakcióik következtében visszavonódtak, a mi páciensünk nem regrediált erre a fokra. Ehelyett nála az ödipális fixáció újramegszállására került sor, és kialakult egy külső negatív felettes-én. Hogy az anya iránti homoszexuális és orális tendenciák mekkora szerepet játszanak, az nem derült ki vizsgálatunk során.

Felszabadulásának napjától kezdve Judith fixálódott a negatív felettes-énhez, melynek reprezentánsát újra meg újra nem-neutralizált agresszióval szállta meg. *Heine* híres mondása szerint él: „... .Igen, meg kell bocsátanunk az ellenségeinknek, de nem korábban, mint hogy felakasztották őket."

Feltehetjük, hogy páciensünkben egy bűnhődési vágy él. Ez a bűnhődési vágy Freud (1930) szerint „az én ösztönmegnyilvánulása, mely a szadisztikus felettes-én hatására mazochisztikussá vált, azaz a belső destrukcióhoz rendelkezésére álló ösztön egy részét a felettes-énhez fűződő erotikus kötődéséhez használja fel". Másrészt úgy tűnik, hogy az a büntudat, amely „a külső tekintélytől való félelemnek a közvetlen kifejezője", nincs jelen. Páciensünk-nél létezik félelem a belső autoritással szemben, de a külsővel szemben nem. Ahogy a büntudatnak ezek a rendszerint egymásra rakódott rétegei elválnak,

ez betekintést enged a Freud (1930) értelmében vett lelkiismeret kapcsolódásaiba.

A nem-neutralizált agresszív ösztönimpulzusok, amelyek Judith számára a koncentrációs táborban a túlélést biztosították, most az identitásdiffúzió minden megoldását megakadályozzák. Nem képes megoldani az intimitás-problémát, más szavakkal: mereven ragaszkodik önmagához, és ellenszenvvel, gyűlölettel tartja távol magát a világtól. Az agresszív ösztönimpulzusok állandó kisülésének az ismétlési kényszer lehet az oka, amellet a tudattalan félelem mellett, hogy az agresszív levezetés nélkül depresszívvé válhatna. Külső tárgyak helyett akkor a felettes-én és a self lennének agresszív energiával megszállva. Az agresszív felettes-én és az én-funkciók közötti konfliktus könnyen a személyes-én imágójának szétrombolásához és így depresszióhoz vezethetne.

A hisztériás azonosulás és az infantilis szintre történt regresszió, amely a fogság alatt részben az én szolgálatában állt, Judith számára most egyfajta ál-alkalmazodást tesz lehetővé. Ebben az esetben mindenekelőtt a post-ambivalens szeretet képessége hiányzik. Másrésről a felvázolt lelki mechanizmusok hozzásegítik Judithot a saját értékének átérzéséhez. Humora, amely megfelel az enyhén hipomán vonásoknak, a nárcizmus további diadala (Freud, G. W. XIV.).

Ahelyett, hogy mint általában a depresszívek, „szeretet-vágyban” szenvedne (Fenichel, 1945), páciensünk „gyűlölet-vágyat” fejlesztett ki. De „a gyűlölet nem elégít ki, csak tovább »rágja a lelket«, hajlamosít a kielégületlenség folyamatosságára, amely az odafordulás, támogatás elérhetetlenségén alapul” (Mitscherlich, 1956). Amíg Judithban a gyűlölet-vágy uralkodik, addig nem lehet boldog és egészen önmaga.

A német főkonzulátus számára készített szakvéleményünkben a *krónikus reakatív agresszió* klinikai képét elhatároltuk a pszichopátiától és kapcsolatba hoztuk Kretschmer (1958) akaratgyengeségével. Ennek részletezésére most nincs mód. Sajnáljuk, hogy esetünk genezisében sok minden megvilágítatlannul maradt; mindenesetre emlékeztetjük az olvasót arra, hogy Judith Raiss nem kapott pszichoanalitikus kezelést, csak néhány órás beszélgetés és megfigyelés állt rendelkezésünkre. Az általunk használt módszer elleni esetleges kifogásokkal szemben Scheunert (1960) fejtegetéseire szeretnénk utalni, mégpedig arra, hogy a freudi elmélet használhatóságát és teljesítőképességét - amely önmagában, mint minden elmélet, sem nem igaz, sem nem hamis - a jelenségek és adatok rendezése terén eddig még egyetlen más koncepció sem múlta felül. A pszichoanalízisben a természetkutató lényege egyesül a természetűdősével. Ezt az egyesülést igyekeztünk megvalósítani a fent leírt esetben.

II.

Második páciensünket, akinek az esetét leírjuk, nevezzük Esther Steinnek.

Esther öt gyermek közül másodikként született egy lengyel kisvárosban. A páciens elmondása szerint a családi kapcsolatok szorosak voltak és az otthoni atmoszféra harmonikus. Boldog gyermek- és ifjúkor után Esthernek tizenhárom éves korában

nehéz kényszermunkát kellett végeznie a gettóban, tizenöt éves korában elszakították a családjától és egy koncentrációs táborba vitték.

A pszichiátriai interjú folyamán Esther szótlán és magábaforduló. Sápadt, szinte gyermeki vonásairól sosem tűnik el a bizalmatlanság és a zavarodottság kifejezése. Mindvégig nyomott és levert marad a hangulata. Esthernek, aki érzelmileg eltompult és indítékszegény, nehezere esik koncentrálnia, mondatokban fogalmazni és nemrég történt eseményekre emlékezni. Monoton, halk hangon számol be a koncentrációs táborbeli élményeiről, mintha egy idegen sorsáról beszélne.

Esther Stein elmondja, hogy azokban az években nagyon levert és reményvesztett volt. Órák hosszat sírt, mert annyira elhagyatva érezte magát, és gyakran imádkozott, hogy hamarosan meghaljon. Egyszer el is szaladt arról a helyről, ahol dolgoznia kellett, hogy a szökés miatt agyonlőjék, de továbbra is kellett cipelnie a köveket, kínozták és megverték. 1944-45 telén Sziléziából Bergen-Belsenbe kellett menetelnie. Ezen az úton naponta százak haltak meg. A Bergen-Belsen-i táborban a fel tornyozott hullák gyakran megpenészedtek, mielőtt elvitték volna őket a barakkból. A rettenetes éhség némelyeket odáig vitt, hogy emberhúst ettek.

Felszabadulása után, 1945 májusában Esther kiütéses tifuszban megbetegedett és Svédországba szállították. Testileg lassan rendbejött ott, de lelkileg alig változott az állapota. Továbbra is attól a rettegéstől szenvedett, hogy elveszik az ennivalóját és koncentrációs táborba szállítják. Gyakran álmodott a hozzátartozóiról, akik valamennyien elpusztultak a táborban, levert és zárkózott maradt.

Bár a svédek nagyon barátságosak, megértőek és segítőkészek voltak, Esther egyikükkel sem tudott közelebbi kapcsolatba kerülni. 1950-ben svéd ismerősei megrendezték az esküvőjét. 1952-ben Esther és férje, aki ugyancsak koncentrációs tábor foglya volt, az Egyesült Államokba emigráltak. 1954 és 1959 között egészséges gyermekeik születtek, császármetszéssel.

Fejfájásain és rémálmain kívül Esther állandó levertségben, általános érdektelenségben és apátiában szenved. A Rorschach-tesztben csak minimális mennyiségű, sztereotip választ ad, gondolkodási képessége és érzelmi világa mintha megfagyott volna. Jelenlegi állapotát a legsúlyosabb fokú krónikus reaktív depresszióknak (Strauss, 1957) diagnosztizáljuk.

Harmadik páciensünk neve legyen Jakob Spiegel. Jakob a legfiatalabb volt hat gyermek közül, akik védett körülmények között nevelkedtek. Apja, aki berlini születésű volt, saját lakatosműhelyt vezetett Krakkóban, ahol Jakob idősebb fivére is együtt dolgozott vele. Anyjuk, aki Krakkóban született, gondoskodott a családról.

Tizennégy éves korában Jakobot elszakították tőlük és különösen nehéz kényszermunkára ítélték. Csípősérülése és súlyos agyrázkódása ellenére, amit a vadul lövöldöző és veréseket osztogató SS-őrök okoztak, valamint egy átvészelt kiütéses tifusz után Jakob tovább dolgozott, hogy ne hurcolják el egy haláltáborba, mint a szüleit. 1943 nyarán mégis az Auschwitz-Birkenau-i táborba került. Itt Jakobot a különleges osztagba osztották be, amelynek az volt a feladata, hogy a hullákat a gázkamrákból a krematóriumba talicskázza. A gázhalált, amely három hónap elteltével a különleges osztag minden tagjára várt, csak a főfodrász segítségével sikerült elkerülnie, aki régi barátja fiát ismerte fel benne. Jakobot egy másik részlegbe csempészte, és ezután egy gyárban kellett kényszermunkát végeznie.

1945 januárjától Jakobot sorstársainak ezreivel együtt keresztül-kasul hajszolták

Németországon, Auschwitzból Mauthausenbe, Mauthausenből Oranienburgba, onnan a közelgő oroszok miatt Flossenburgon keresztül Ansbachba. Itt szabadították fel Jakobot az amerikai csapatok. Mivel csak 48 kiló volt a súlya, kórházba szállították. Jakob 1945 májusában mégis inkább Frankfurt am Main-ba utazott autóstoppal. Ott a megszálló hatalmaknál talált munkát, előbb szakácsként, később örként egy háborús bűnösök számára fenntartott fegyházban.

1946-ban ismerte meg későbbi feleségét, aki szintén koncentrációs tábor foglya volt. Jakob négy évig élt a feleségével a Bodeni-tó melletti Konstanzban, azután az Egyesült Államokba emigrált ahelyett, hogy a kommunista Lengyelországba tért volna vissza. Jakob Spiegel kijelentette, hogy azokban az években nem érzett gyűlöletet a németek iránt, jól kijött velük, sőt még egy konstanzi futballcsapatban is játszott. 1950 óta Jakob Spiegel az Egyesült Államokban önálló asztalosüzemet tart fenn. Eltekintve időnkénti fejfájásuktól és ideges feszültségtől, jól érzi magát és három leány boldog apja.

Jakob Spiegel magas, erőteljes, pikno-atlétikus alkatú férfi, a vizsgálat alatt oldott, közvetlen és igyekszik jó kapcsolatot teremteni. Eleinte barátságosnak, nyugodtnak és kiegyensúlyozottnak tűnik, kissé nehézkes temperamentummal. Mindannak ellenére, amit megélt, s hogy valamennyi rokona koncentrációs táborban pusztult el, tagad minden gyűlöletet vagy bosszúvágyat. A szenvedéseinek elmesélésénél azonban megváltozik a kép: Jakob sokmindenre nem tud visszaemlékezni és néha maga elé mered. Újra és újra meg kell őt kérdezni akkori állapotának egyes részletei felől, mindenekelőtt a kiütéses tífusz, valamint a csípő- és fejsérülés bekövetkezte utáni időszakról. Ezáltal az a benyomás keletkezik, hogy a páciens egy kezdődő deperszonalizáció és derealizáció értelmében disszociálódik és stuporos, gátolt állapotba kerül. Ettől a fázistól eltekintve Jakob gondolkodó- és emlékezőképessége zavartalannak tekinthető.

Klinikailag tehát Jakob Spiegelnél is fennáll a krónikus reaktív depresszió, érzelmi gátlással és indítékhiannyal. Ezt a képet azonban döntően befolyásolják és megváltoztatják az erőteljesen megnyilvánuló elhárító mechanizmusai, mindenekelőtt az elfojtás, a tagadás és a reakcióképzés. Úgy tűnik, az agresszív késztetései befelé, a self-je ellen irányulnak; a Rorschach-tesztben az anatómiai válaszok nagy száma, amelyek főleg a hasi szervekre vonatkoznak, utal Jakobnak a testi integritásával kapcsolatos problémájára. Énjének erős elhárító mechanizmusai segítségével Jakob egyrészt ki tudja védeni az ösztön-éből jövő impulzusokat, amelyek az énjének legyőzésével fenyegetnek. Így tudott a környezetéhez többé-kevésbé sikeresen alkalmazkodni, amelynek során figyelembe kell vennünk egy valószínűleg valódi szublimáció szerepét is. Másrészt a kényszeres védekezés felerősíti az érzelmi gátlásait és feszültségét, ami testileg fejfájásban manifesztálódik.

A két utolsó kórtörténet megmutatja a jelentős különbséget, amely az üldöztetésre adott reakció és a depresszió foka között áll fenn. Mielőtt megkíséreljük ezt a különbséget megmagyarázni, idézzük Bibringet (1953):

„Az alapvető depresszió az énnel egy olyan állapotát jeleníti meg, amelynek legfőbb ismérvei: az önértékelés (self-esteem) csökkenése, többé-kevésbé kifejezett tehetetlenség, többé-kevésbé intenzív és átfogó működésképtelenség és egy többé-kevésbé intenzívnek érzett különleges emóció.”

Bíbring a normális, neurotikus és valószínűleg a pszichotikus depresszió lényegének is azt a történetet tekinti, amelyben az én, mélyen megbántva, önnön tehetetlenségének tudatára ébred. Az orális és agresszív impulzusok nem fordulnak elő olyan általánosan, mint ahogyan azt az irodalomban többnyire feltételezik. Agresszió és oralitás csak komplikációk, amelyek a depresszió alapmechanizmusára, a saját tehetetlenség miatti önértékelés csökkenésére rakódtak rá. Jacobson (1953) a depresszív személyek vizsgálataánál a következőket állapította meg:

„A patológiás folyamat olyan előrehaladott lehet, hogy a páciens túl kevés libidóval rendelkezik ahhoz, hogy a tárgyrepresentánst kellőképpen megszállja. Mindaz, amit még el tud érni, az a saját self-jének és szeretete tárgyának agresszív értéktelenítése. Visszatér az eredeti részvétel (participation) pozíciójához, amely azonban a szeretet tárgyának nem az értékét, hanem az értéktelenségét tükrözi vissza. Sok páciens, különösen azok, akik egyszerű krónikus depresszióban szenvednek, ugyanígy sok depressziós gyermek is, hasonló képet mutat. Ők ugyanígy szenvednek az általános pesszimizmustól, mint a kiábrándultságtól és az élet és önmaguk iránti érdektelenségtől. Minden értéktelenné, visszataszítóvá vagy üressé vált. Így ezek a depresszív személyek állandóan tagadják a világ és saját maguk értékét.”

Végül még Federnre (1956) hivatkozunk:

„Kicsi, de nagyon fontos különbség van aközött, hogy valaki »egy fájdalomtól szenved« vagy csak »fájdalmat érez«. Szenvedni a lelki fájdalom közvetlen élményét jelenti az énhatárok között, legyen a fájdalom okozója akár maga a fájdalmas történet vagy tárgy, akár csak a tárgyrepresentáns valamiféle felidéződése és ennek tudatosulása... A fájdalom elfogadása az adó, amit azért fizetünk, hogy újra helyreállíthassuk a normalitást, amely kevésbé lesz boldog, de a szomorúságnak is kevésbé lesz alárendelve. A melankóliás nem ezt teszi. Ő a fájdalmat okozó tárgyat, mint az énhatáron kívülről ható valamit érzékeli csak. Az énnel okozott fájdalmat narcisztikusan szenved meg, de nem közvetlenül az én határain, mint normális esetben. Ezért mindig, amikor az esemény vagy az eseményre való emlékezés visszatér, a változatlan énhatár ugyanolyan intenzitással éli át, mint először... A folytonos lelki fájdalom apátiát idéz elő és kizárja az agresszív reakciót, amely előzőleg ugyanezeknek a fájdalmas gondolatoknak a visszatértét okozta.”

A kórtörténetünkre vonatkoztatva ezáltal feltételezhetjük, hogy *az önértékelés elvesztésétiék foka arányos a krónikus reaktív depresszió fokával. A depresszió mélységét a narcisztikus regresszió, valamint a libidinózus és agresszív ösztönkésztetések szétválásának mértéke* határozza meg. Az önértékelés károsodása a felettes-én, az én-ideál és az önkritikus én-funkciók, valamint a tulajdonképpeni én-funkciók és a self-representánsok zavaraiából származhat. Mindegyik esetben fennáll a tárgy- és a self-representánsok többé-kevésbé agresszív leértékelése. Ahelyett, hogy a fájdalmat az énhatárok között élnék át és így elfogadnák, pácienseinknél agresszív dühreakciók mellett a lelki fájdalom értelmetlen felhalmozódása következik be, amelyet csupán kívülről éreznek és sohasem tudnak feloldani. Ennek az állandó fájdalomnak a végső stádiuma az apátia. Ehhez kapcsolja Erikson (1956) az időfogalomnak mint az élet egyik dimenziójának az elvesztését. Az időperspektíva diffúziója összefüggésbe hozható Minkowski (1958) és v. Gebattel (1954) fenomenológiai tanul-

mányaival, amelyek a létezés (das Werden) és a megélt idő zavarai foglalkoznak depresszív személyeknél.

Hogy ez a jelenség, „az objektív idő intencionális szerkezeti szövevényének fellazulása” (Binswanger, 1960), mégiscsak a „létbevetettségéből” érthető-e meg, ez olyan kérdés, amelyre egy különálló kritikai tanulmányban kellene választ keresnünk. Binswanger nem ismer el semmilyen különbséget a reaktív és az endogén melankólia között, hanem mindkettőben a mániás-depresszív elmezavar fázisait látja. Cecilé Münchről írt esete, ahol a depressziót az váltotta ki, hogy a férj egy vonatszerencsétlenségben meghalt, ebben az összefüggésben különösen megérne egy vitát. Mindenesetre szükségesnek látjuk hangsúlyozni - Eriksonnal (1956) együtt - az idődiffúzió szoros kapcsolatát az orális fázis életkríziseivel. Ha az ösbizalom mélyen megrendül, az időélmény szűnhet.

Ezt a folyamatot figyelhetjük meg páciensünknel, Esther Steinnél. Ő az apátia és a nárcisztikus regresszió állapotában maradt. Az orális szintre való regressziója attól válik nyilvánvalóvá, ahogy Svédországban nem tud megszabadulni az éhhaláltól való félelemtől és a kannibalizmushoz kapcsolódó Bergen-Belsen-i élményeitől. Ennél a folyamatnál nemcsak a bizonyos zónákhoz és viselkedésmódokhoz való fixáció újramegszállását kell figyelembe vennünk, hanem a pszichoszexuális és pszichoszociális modalitások (Erikson, 1961) zavarát is, amely ezen a szinten az ösbizalom és minden remény elvesztését jelentheti.

Esther Steinnél ellentétben Jakob Spiegel képes volt az agresszív ösztönkésztetéseit részben semlegesíteni, alkalmazkodni és egy bizonyos identitást elérni. Valószínűleg az azonosulások, a fixációk és a tárgy- és self-reprezentánsok libidinózus és agresszív megszállásainak különböző fejlődése határozta meg a mindenkori ösztönsorsot. Ezen túl még a nemek anatómiai különbsége is szerepet játszhatott; különösen vonatkozik ez a felettes-énnek mint az Ödipusz-komplexus örökségének eltérő fejlődésére. Jakob Spiegel apaimágója újra élettel telítődött a borbély iránti érzelmei révén, aki, mint apjának régi barátja, megmentette őt a koncentrációs táborbeli haláltól. Apjának német származása később segítséget jelenthetett neki beilleszkedésében a háború utáni Németországban.

III.

Az eddig bemutatott példák arra engednek következtetni, hogy az egykori koncentrációs táborok egykori foglyai sajátos depressziójának pszichoanalitikus tanulmányozása fontos problémák és kérdések tisztázásához járulhatna hozzá. Egy szakértői vélemény önmagában, mint amilyen ennek a tanulmánynak az alapjául szolgált, nem tűnik ehhez elégségesnek, hanem a mindenkori pácienseknek pszichoanalitikus kezelésben kellene részesülniük. Módszertanilag éppen ezen a területen fontos, hogy minden petitio principii-t elkerüljünk. Másrészt, mint minden magyarázatnál, itt is a „hermeneutikai kört” kell alkalmazni, azaz az egyes értelmezését egy már feltételezett egész alapján, amelyhez az egyesből újra eljutunk (Binswanger, 1955).

A következő problémákat lehetne vizsgálni:

1. A Freud (G. W. X.) által elsőként leírt regressziót a nárcisztikus tárgyválasztástól a narcizmusig.

2. Az orálerotika konstitucionálisan öröklött túlhangsúlyozásának a szerepét (Abraham, 1911, 1916, 1924).

3. Azt a kérdést, hogy a depresszióknak erre a fajtájára hajlamosít-e Melanie Klein (1948) „depresszív és paranoid pozíció”-ja. Ebben az összefüggésben említésre méltónak tűnik, hogy majdnem valamennyi egykori tábor-fogoly, akik lelki sérüléseket szereztek, többnyire depresszióban és nem valamilyen szkizofréniahoz hasonló megbetegedésben szenvednek.

4. Fenichelnek (1945) azt a feltételezését, hogy a neurotikus és pszichotikus depresszió közötti különbséget a nárcisztikus regresszió mélysége határozhatja meg. Mint ismeretes, Freud, Jacobson és más kutatók lényeges hatást tulajdonítanak bizonyos szomatikus komponenseknek. Menninger (1960) a regulatív én-funkciókról szóló koncepciójával megkísérelte túlhaladni a hagyományos körmegjelöléseket. Erős vagy hosszan tartó nyomás alatt az én olyan szabályozókat használ, amelyek Menninger szerint öt hierarchikusan tagolt és specifikusan jellemzett csoportba sorolhatók. Ezek az integritásnak egyre alacsonyabb fokozatát jelzik. Ebbe a koncepcióba sorolhatjuk be három páciensünk kórképét. Judith Raiss szabályozó, patológiás rendszerszabályai a második és a harmadik fokozatnak, Jakob Spiegelé főleg az elsőnek, Esther Steiné pedig a negyedik fokozatnak felelnének meg.

5. További vizsgálat tárgya, vajon általános érvényességre tarthat-e igényt az a tétel, amely szerint hisztériás és kényszerneurotikus tünetek, jellemvonások vagy -változások meg tudják akadályozni egy üldözési depresszió kitörését vagy csökkenteni tudják a mértékét. Ezt a kapcsolatot sok betegünkön megfigyelhettük. Genetikus szempontból ez azt a felfogást támasztaná alá, hogy a fallikus és orális viselkedésmódokra és fixációkra történő regresszió feleslegessé teszi a nárcisztikus-orális szintre történő regressziót.

6. A krónikus reaktív depresszió és az identitásdiffúzió közti összefüggést, különösen olyan pácienseknél, akik fiatakként voltak foglyok. Anna Freud (1954) longitudinális megfigyeléséből a koncentrációs táborot megélt gyermekekről kiderül, hogy a pubertás kezdetéig szinte valamennyien fenn tudták tartani egy bizonytalan normalitás állapotát. Akkor azonban olyan tünetek jelentek meg, mint lopás, depressziók, a világtól való visszahúzódás stb., amelyek jóval túllépték az ilyen krízisek szokásos mértékét.

7. Az agresszió és depresszió közti összefüggést Mendelsohn (1960) nemrég nagyon kritikusan foglalta össze.

„Nincs megegyezés afelől, hogy az agresszió centralísán a depresszió problémájához tartozik-e vagy sem. Továbbá abban a kérdésben sem sikerült megegyezni, hogy az agresszió kapcsolatban áll-e a feltételezett halálösztönnel vagy sem. Röviden: eluralkodik a spekuláció, minimális az egyetértés és az általános zűrzavar károsan hat.”

Ez a munka megkísérelte, hogy némi világosságot derítsen az agresszió és depresszió közti kapcsolatra. Ennek érdekében mutattuk be olyan emberek reakciójának és alkalmazkodásának különböző fokát, akik fiatalokkorban ugyanolyan extrém megterhelésnek voltak kitéve. Egy új kórkép felállítása,

amelyet *krónikus reaktív agresszió*nak neveztünk, mégsem csak a megfigyelés és összehasonlítás révén sikerült, hanem mindenekelőtt a pszichoanalitikus módszernek köszönheti létét. Csak így tudtuk megérteni, hogy az ösztönsors számára fontos az externalizált *negatív felettes-én* kifejlődése és a *hisztériás azonosulás*. Úgy tűnik, hogy a krónikus reaktív depresszió kórképének dinamikus hátterében figyelmet érdemelnek az *önértékelés* zavarai, a *libidinózus és agresszív ösztönkésztetések* többé-kevésbé kifejezett *szétválásával* együttjáró *narcisztikus regresszió*, valamint az *apátia*, az átélt idő szüneteltetésének, kikapcsolásának érzésével.

Ezek a módszertani és strukturális-dinamikai megfontolásokon túl tanulmányunk abban látta feladatát, hogy a gondolkodásban elviselje a borzalmakat és ezzel leküzdjé a „nyugtalanító valóság racionalizáló elfedését” (Mitscherlich, 1956).

Nyerges Katalin fordítása

IRODALOM

- ABRAHAM, KARL, 1911, 1916, 1924. *Selected Papers on Psychoanalysis*. London: Hogarth Press.
- BIBRINC, EDWARD, 1953. The Mechanism of Depression. In: *Affective Disorders*. New York: Int. Univ. Press.
- BINSWANGER, LUDWIG, 1955. Erfahren, Verstehen, Deuten in der Psychoanalyse. In: *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*. II. Bern: Huber.
- , 1957. Psychopathologisch-klinische Analyse. In: *Schizophrenie*. Pfullingen: Neske.
- , 1960. *Melancholie und Manie*. Pfullingen: Neske.
- COHEN, E. A., 1955. *Human Behavior in the Concentration Camp*. New York: The Universal Library.
- ERIKSON, ERIK, H., 1956. Das Problem der Identität. *Psyche*. X. 1-3.
- , 1961. *Kindheit und Gesellschaft*. Stuttgart: Klett.
- , 1991. *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- FEDERN, PAUL, 1956. Das manisch-depressive Irresein. In: *Ichpsychologie und die Psychose*. Bern: Huber.
- FENICHEL, OTTO, 1945. *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: Norton.
- FREUD, ANNA, 1946. *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. London: Imago.
- , 1954. Discussion, Problems of Infantile Neurosis. In: *Psychoanalytic Study of the Child*. LX. New York: Int. Univ. Press. 40.
- FREUD, SIGMUND, 1930. *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest: Kossuth, 1992.
- , *Trauer und Melancholie*. G. W. X.
- , *Der Humor*. G. W. XTV.
- GEBSATTEL, v. V., 1954. Störungen des Werdens und des Zeiterlebens im Rahmen psychiatrischer Erkrankungen. In: *Prolegomena einer medizinischen Anthropologie*. Berlin: Springer.
- HARTMANN, HEINZ - KRIS, ERNST - LÖWENSTEIN, R., 1949. Notes on the Theory of Aggression. In: *Psychoanalytic Study of The Child*. III/IV. New York: Int. Univ. Press.
- HOPPE, KLAUS - KÖNIG, W., *Persecution and its After-Effects. Psychiatric Observations during Evaluation of Nazi-Victims*, (sajtó alatt).
- JACOBSON, EDITH, 1953. Contribution to the Metapsychology of Cyclothymic Depression. In: *Affective Disorders*. New York: Int. Univ. Press.

- KLEIN, MELANIE, 1948. *Contributions to Psychoanalysis*. London: Hogarth Press.
- KOLLE, K., 1958. Die Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung in psychiatrischer Sicht. *Nervenarzt*. 29.4.
- KRETSCHMER, ERNST, 1958. *Hysterie, Reflex und Instinkt*. Stuttgart: Thieme.
- LANTOS, BARBARA, 1958. Die zwei genetischen Ursprünge der Aggression und ihre Beziehungen zu Sublimierung und Neutralisierung. *Psyche*. XII. 3.
- MENDELSON, M., 1960. *Psychoanalytic Concepts of Depression*. Springfield: Thomas.
- MENNINGER, KARL, 1960. Ich-Veränderungen. In: *Jahrbuch der Psychoanalyse*. I. Köln.
- MINKOWSKI, E., 1958. Findings in a Case of Schizophrenic Depression. In: *Existence*. New York: Basic Books.
- MITTSCHERLICH, ALEXANDER, 1956. Aggression und Anpassung. *Psyche* X1-3.
- , MIELKE, F., 1960. *Medizin ohne Menschlichkeit*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- NACHT, SACHA - RACAMIER, P., 1961. Die depressiven Zustände. *Psyche* XIV11.
- SCHEUNERT, G., 1960. Entwicklung und Weiterentwicklung der Libidotheorie. In: *Jahrbuch der Psychoanalyse*. I. Köln.
- SPLITZ, R., 1953. Its Role in the Establishment of Object Relations. In: *Drives, Affects, Behavior*. New York: Int. Univ. Press.
- , 1960. Zur Entstehung der Überich-Komponenten. *Psyche*. XIV. 7.
- STRAUSS, H., 1957. Besonderheiten der nichtpsychotischen seelischen Störungen bei Opfern der nationalsozialistischen Verfolgung und Ihre Bedeutung bei der Begutachtung. *Nervenarzt*. 28. 8.
- VENZLAFF, U., 1958. *Die psychoreaktiven Störungen nach entschädigungspflichtigen Ereignissen*. Berlin: Springer.

A CSALÁDI TUDATTALAN TRANSZGENERÁCIÓS HATÁSAI*

Klinikai és elméleti vonatkozások

Füzesséry Éva

Egy előzetes kérdés

Mielőtt hozzákezdenénk a családi tudattalan hatásainak feltárásához, mégpedig a gyermek létnéhezégein keresztül figyelembe kell vennünk egy előzetes problémáit, mely a pszichoanalízis gyermekekkel kapcsolatos specifikus beavatkozásával függ össze, anélkül azonban, hogy az úgynevezett „gyermekpszichoanalízist” az analízis külön ágának tekintenénk. De ha mégis van az analízisnek egy specifikus, gyermekekkel kapcsolatos vonatkozása; akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miről is van szó.

A felnőtteknél a pszichoanalitikus munka olyan folyamatból áll, amely előbb „fölfejt”, majd újraszövi az egyén történetét, lehetőséget adva eközben az elfojtások feloldódására, sőt esetleges eredetileg kizárt tartalmak integrálására, hogy ezáltal az ember új jelenlétet alapozhasson meg a világban. Vajon ugyanerről van-e szó a gyermeknél is? Hiszen a gyermek saját története kialakulásának korszakát éli, a szükségszerű elfojtások korát. Mi lehet akkor az analitikus beavatkozás célja a gyermek esetében?

A szubjektum ebben az infáns korban mindenekelőtt szüleitől, szülei szavaitól függő lény. Az ő „diszkurzusa”, szimptómája mintegy a szülei szavaira vagy éppen elhallgatásaira adott válaszként jön létre, legyen ez akaratlagos vagy öntudatlan, a „félreértés” kompromisszuma saját vágya és szülei vágya között. Tehát a gyermek esetében „válaszokról” van szó, mind szülei tudatos beszédére, mind pedig arra, ami tudattalan náluk. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért a szülők az elsők, akiknek meglepetést okoznak gyermekük nehézségei és szenvednek tőle.

A pszichoanalitikus, aki gyermekeket is kezel, nem arra összpontosítja figyelmét, hogyan rajzolódik ki előtte egy véglegesen kialakult neurózis struktúrája, hanem azt vizsgálja, hogyan kapcsolódnak a gyermek szimptómái a szülőkéhez.

A gyermekkel kapcsolatos pszichoanalitikus beavatkozásnak tehát az a célja, hogy lehetővé váljék a szakadás a tudattalan szintjén a gyermek és a

* Az eredetileg franciául készült tanulmányt a szerző folyóiratunk e számában való publikálás céljából fordította magyarra.

szülők diszkurzusa között, és hogy véget vessen annak, hogy a gyermek a szülői tudattalan szintjén lévő tudás megtestesítését szolgálja.

Ez azt feltételezi, hogy az analitikusnak meg kell hallgatnia mind a gyermek, mind a szülőket, vagyis mindkét félnek rendelkezésére kell állnia. Ebbe a folyamatba nyerünk közelebbi betekintést egy hatéves kislány és családja analitikus kezelésének néhány kiválasztott szakaszán keresztül. Az itt leírt eset egy rendelőintézetben folytatott munkáról számol be (vö. Füzesséry, 1987).

Klinikai aspektusok

Első konzultáció. Nathalie-t édesanyja hozza el a tanítónő tanácsára. A szülők nyugtalanok, mert a kislány idegenekhez egyáltalán nem szól. A családi kereten kívül néma. Az anya a következőket meséli el nekem: ő maga gyermekként ugyanezzel a nehézséggel küszködött. Félt az emberektől, később főleg a férfiktől. Szülei ugyanis elváltak, amikor hatéves volt. Akárhányszor jött az apja, az anyja mindig kitette a szűrét. Így soha nem volt alkalma az apjával beszélgetni. Amikor még kisiskolás volt anyjának el kellett mennie az iskolába, hogy a tanítás után, amikor a többiek már hazamentek, az ő jelenlétében a kislány felmondhassa a leckét a tanító néninek.

Amikor Nathalie anyja tizenhat éves lett, meghalt az édesanyja. Testvéreivel együtt árvaházba került, mert a családja nem engedte meg, hogy megkeresse az apját. Így Nathalie anyja szemében saját anyja emléke iránti hűtlenség lett volna, ha másokkal, elsősorban saját apjával beszél. Ez a tény kizárásos logikán alapul: „ha őt szereted, engem nemszeretsz”. Nathalie anyja számára lehetetlen volt egyszerre szeretni mindkét szülőjét, s így nem mehetett keresztül az anyjával való strukturáló rivalizáláson. Visszahúzódott tehát egy zárt, kétfős fúzióba. Egy esetleges harmadikhoz való beszéd visszautasítása az anyjának emelt hűség-élmékmű szinonímájává vált.

Anú pedig az G kislányát, Nathalie-t illeti, a gyerek nem beszélt hozzám. Ha valamit - például papírt, ceruzát - akart, az anyja fülébe súgta, hogy az mondja meg nekem. Csak az anyja száján keresztül tudott szólni hozzám.

Miután végighallgattam, amit az anyja a saját gyermekkoráról mesélt, így szóltam Nathalie-hoz:

- Azzal, hogy nem beszélsz a többiekhez, hogy nem szólsz hozzám, kimutatod a mamádnak, hogy mennyire szereted őt és hogy talán félsz attól, hogy fájdalmat okozol neki, ha netán máshoz is szólsz.

A második konzultáción Nathalie -anyja jelenlétében - változatlanul hallgagon virágokat rajzol, a teljes nevét ráírja a rajzra, de aztán áthúzza.

A család hosszú nyári vakáció után jön vissza. Ezúttal mindkét szülő eljött. Nathalie rajzán nyulak (franciául *lapin*) jelennek meg, melyek ettől kezdve rendszeresen visszatérnek majd rajzain.

Megegyezünk a szülőkkel, hogy lányuk hetente el fog jönni hozzám „beszélni”, ha ilyen némaság esetén egyáltalán lehet beszédéről szó. Az apja fogja elkísérni, mert az anyja rendszeresen felügyel egy kisgyermekre, és kizártnak tartja, hogy hetente egyszer szabaddá tudná tenni magát. Megállapítottuk, milyen nehéz lesz ezzel a kislánnyal a dolgunk, aki számára nélkülözhetetlen

az anyja részvétele az analitikus munkában. Az, hogy az anya nem tudja megoldani, hogy elkísérje a lányát találkozásainkra, jól mutatja, milyen nehéz a gyermekének megválnia tőle. Hiszen éppen az anya jelenléte tenné lehetővé, hogy Nathalie büntudat nélkül kapcsolatba lépjen velem. Az anya viszont látszólag elfogadja ugyan, hogy kislánya analitikushoz járjon, hogy ne legyen többé néma a vele való kapcsolaton, az otthonán kívül, de távollétével tulajdonképpen bevallja, hogy ezt nem tudja igazán elfogadni.

Vissza kellene-e azonban utasítanunk a családnak, a gyermeknek a terápia lehetőségét csak azért, mert az anya nem tud jönni, s hozzáállása eleve lelakatolja azt, amit maga a konzultáció látszólag megnyitott? Az elutasítás és az anya jelenlétének kategorikus megkövetelése mellett - ez utóbbi valószínűleg csak növelte volna az amúgy is erős ellenállást, esetleg végleges szakadáshoz vezetett volna köztünk - felmerül egy harmadik lehetőség. Az anya visszautasítását úgy fogjuk fel, mintegy ki nem mondott szót, mintegy kérdést, melyet a lánya útján tesz fel a saját fóbiás rettegésével kapcsolatban: mi lesz, ha nem köti többé fuzionális kapcsolat a Másikhoz? (A „Másikat” itt nagy M-mel írjuk, mert erről az eredeti, mindenhatónak hitt Másikról van szó a fuzionális kapcsolatban, az anyától való primer függőség idején, melyből Nathalie anyja még nem tudott kilépni.) Onnan, ahol ő találja magát, nem tudja elképzelni az elválást másképp, mint az eldobottságból származó megnevezhetetlen szenvedést. Ettől pedig éppen saját gyermekkorának traumái következtében fél ennyire, hiszen az eldobott modellje az apja volt.

Mindez már kezdetben megvilágítja, milyen fajta félelmet ébreszthet fel Nathalie az anyjában, mihelyt el szeretne mozdulni a számára kijelölt egyetlen lehetséges helyről, továbbá azt is, milyen óvatossággal kell hozzányúlni egy ilyen fuzionális csomó kezeléséhez, felbontásához.

Együttal felmerül az a kérdés, vajon miért húzta át Nathalie a nevét, melyet apjától kapott, ha már egyszer leírta. Mi az, ami az apa oldaláról a tudattalan szintjen az anya fóbiás rettegésével találkozik úgy, hogy lányuk ennek a csapdájába essen?

Íme a kérdések, melyek már kezdetben felhívják, majd irányítják a figyelmünket a kezelés folyamán felbukkanó anyag megnyilvánulása során.

A Nathalie-val és szüleivel való találkozások közül öt jelentős momentumról fogunk beszámolni. Ezek közül is kiemelünk néhány diszkurzus-töredéket, s ezekből fogjuk vezérfonalunkat sodorni.

1. *Erre az alkalomra Nathalie tehát az apjával jön*, aki nagyon hallgatag férfi. Ez az első alkalom, hogy Nathalie hajlandó egyedül maradni velem. Rajzol, s nagy meglepetésemre megszólal - hiszen addig hangját se hallatta -, s elmondja, mit rajzolt.

- A mama, egy kutya, egy nyúlketrec „fifi” nyuszival, aki meg fogja enni a sárgarépat, a kenyeret, a virágot a kertben. A *lapin* (nyúl) és a *le pain* (kenyér) jelentők ezáltal egymás mellett jelennek meg rajzán az anya személyével és egy figyelemreméltó dologgal: a ketreccel, melynek majd később értjük meg a fontosságát, mint egy elhallgatott drámai családi esemény jelentőjét

De egyelőre félretesszük ezeket mint jelentőket, s nem próbálunk mindenáron értelmet adni nekik a kislány világában, még ha ilyen látszólag banálisan jelentkeznek is, a szokásos módon állatokkal, virágokkal benépesített gyermekvilágban.

A túl gyorsan „megértett” és így elkönnyvelt tartalmak gyakran lezárják az utat, melyen messzebbre kellene haladnunk-

Aztán folytatja;

- Ez itt anyukám, aki sétáltatja a kutyát.

- Hol szeretnél lenni a rajzon? - kértem tőle.

- Előbb téged lerajzolok, aztán magamat, ez egy nagy ruha lesz, tehát ez te vagy... Most rajzolok egy pókot, ó... meg fogja enni anyu lábát... itt húzok egy vonalat, s így nem fog tudni teljesen bemenni... (Befeketíti először anyja lábát, majd a pókot is és így szól.) - ó, így a pók nem lát többé, nem is tudja, hol van (aztán rajzol még egy lábat a póknak, mely túlhatol a védővonalon és hozzáteszi:) - ó, betette az. egyik lábát...

Ahogy rajzol, arckifejezése egyfolytában az iszonyodás grimaszait tükrözi, mintha a rémes pók valóban ott lenne. Új lábakat rajzol neki, melyeket újra meg újra befeketít. Végül húz még egy védővonalat, miután az anya lábára tuskéket rajzolt.

- Ezek tuskék, hogy a pók ne egye meg őt, meg ott is van neki - és rajzol valamit az anyja lába közé, mintegy tuskével ellátott péniszt, majd hozzám fordul: - neked is csinállok egyet, így te is fogsz tudni védekezni.

Itt megjegyezhetjük, hogy Nathalie arra a helyre rajzolta a veszélyes pókot, amely eredetileg az ő helye lett volna annak alapján, amit a kérdésemre válaszolt, hogy hol szeretne lenni a rajzon, s hogy az anyának rettegésében ugyanolyan veszélyes szúrók tövisekkel kell védekeznie, mint amilyenek a pók lábai.

De az a hely, mely az övé lenne, és ahol ez a mindent bekebelezni akaró pók található, nem kellemes hely, hiszen a szegény pók a sötétben él, nem lát, és nem is tudja, hol van. Metaforikusan ez a következőt fejezi ki: azért, hogy ne hozza az anyját veszélybe, hogy ne állítsa őt szembe az elválás fekete lyukával, Nathalie-nak nemcsak az anyja iránti ambivalens függőségéből származó normális agresszivitásával kell megküzdenie, hanem egyenesen a tetszhalott helyét kell elfoglalnia anyjával szemben, mert ha a legkisebb életjelet is adná, mellyel a saját individualitásában, mint saját vággal rendelkező lény jelentkezne, ezáltal az anya fóbiás agresszív védekezését váltaná ki.

2. *Egy napon Nathalie anyjával jön*, mert a gyermek, akire vigyáz, megbetegedett és nem hozták el hozzá. Mivel Nathalie addigra már egyedül is bemerészkedett a szobámba, először aznap is egyedül jön be. Rajzol egy nőt, aki szereti a kutyáit, és pórázon tartja őket. Utána pedig behívja az anyját, hogy megmutassa neki a rajzát. Mihelyt visszajön vele, ismét úgy viselkedik, mint kezdetben: anyja fülébe súg valamit, hogy megint az beszéljen helyette. Úgy tesz, mintha soha nem beszélt volna velem, és megint segítségre lenne szüksége a szavai továbbításához.

Ekkor így szólok Nathalie-hoz:

- Talán azért csinálod ezt, mert nagyon szereted a mamádat és félsz, hogy fájdalmat okozol neki azzal, ha hozzám is szólnál. Amióta velem is beszélsz, még nem voltatok itt együtt, és talán azt hiszed, hogy nem értene egyet azzal, ami itt történt.

Ekkor Nathalie megszólal, és azt mondja, hogy szeretne az anyja jelenlétében rajzolni. Miközben hozzálát, én az anyához intézem szavaimat:

- Látja asszonyom, azzal, ami most történt, Nathalie be akarja önnök

bizonyítani, milyen fontos ön neki, és hogy csak akkor tudja vállalni azt a haladást, ami itt végbemegy benne, ha ezt a mamája is elfogadja. Most ön saját maga is tapasztalhatta, hogy mennyire fontos, sőt nélkülözhetetlen az ön jelenléte itt, ebben a munkában.

Itt utalnék a francia pszichoanalitikusra, Françoise Doltora, aki a családokkal kapcsolatos munkásságáról vált híressé (Dolto, 1977, 1976, 1979). Dolto „Szimbolikus kasztráció” című szemináriumán így fogalmazott (Dolto, 1984):

„A fuzionális kapcsolatot előbb el kell tudni fogadni, s csak miután már elfogadtuk, kezdetünk hozzá a munkához, hogy szavakba öntődhessen az a fóbiás rettegés, mely az elválástól való félelemből ered.”

3. *Nathalie ismét az apjával jön.* Egyedül jön be az irodámba, és szokása szerint rajzolni kezd:

- Ez az öreg néni, aki sír, ez a mamám. A háznak is síró szemei vannak, épp sírnak a szemei. A virágja, a mamám virágja leesett, eltört, a mamám virágja eltörtött az úton.

Vannak itt mások is, akik sírnak, egy kis öreg néni a mamám mellett, aztán egy másik, aki a ház síró szemein van, s lent még egy. Rajzolok egyet aki nem öreg... téged (egy fejel rajzol, s hozzáteszi:) a fejedben van egy „v”, és egy „a”, meg egy „b”. Végül beletép a papírba: - ezt elhibáztam - mondja.

Kiveszem a kezéből a rajzot, mielőtt kidobná:

-Miért akarod összetépni?

-Mert szomorú, nem szeretem...

- Igen - mondom -, szomorú dolgokról meséltél ebben a rajzban, melyek szíven találnak, mert biztosan fontosak számodra.

Itt megjegyezhetjük, hogy ez alkalommal az elválás, az elvesztés, a gyász szomorúsága bukkan fel. Az embernek az az érzése, hogy ezen a résen nemcsak az tör be, amit a kis Nathalie-nak a saját, még ugyancsak rövid életében és történetében kellene vállalnia, hanem ezen kívül több generációt érintő gyász, veszteségek, drámai elválások a családban, mégpedig, mint ezt később megtudjuk, különösen az anya oldalán, Nathalie-tól a negyedik generációig visszamenőleg.

Ez a súly nehezedik tehát Nathalie életére is, és érthető, hogy össze akarván tépni a rajzát, úgy szeretne tenni, mintha áthúzhatná, kitörölhetné a múltat, sőt meg nem történtté tehetné, hogy megkímélje anyját a szomorúságtól. Még ha tudatosan nem tud is semmit erről a múltról (mint ahogyan én sem tudtam még, miről van szó), ez a súly az anyja hozzá való viszonya révén mégis ránehezedik.

A kislány ettől a tehertől csak a család történetének kimondásakor és a szülői generáció szintjén végre vállalt gyásznak köszönhetően fog tudni megszabadulni.

Nathalie a rajzán található szereposztás szerint engem „fiatalnak” rajzolt a többi „öreghez” képest, holott az anyja fiatalabb volt nálam. Ezek szerint az öreg-fiatal ellentét nála nem annyira a kort jelent, hanem főleg a múlt-jelen, halál-élet metaforáját. Az „öreg” tehát egyúttal a szomorúságot is magában foglalja. Az én személyem azért „fiatal”, mert a jelent jelképezi, mert nem vagyok benne az ő családi múltjában, s a velem való kapcsolata az ő jelenjét alapozza meg. Engem csak mint egy betűkkel ékesített fejlet ábrázol, mivel

azért jön, hogy beszéljen velem, s a rejtélyes betűk segítségével végre kimondjuk, „megírjuk” a család történetét.

4. A következő alkalommal Nathalie ismét az anyjával jön, aki megszervezte, hogy időnként el tudjon szabadulni. Nathalie először kettesben van velem, és újra két nyulat rajzol:

- A hasukban nők vannak, kisbabák vannak.
- A nyulak hasában? Honnan jönnek a kisbabák? Beszéltél már erről az anyukáddal?
- Igen, a mamák hasából, válaszolja, rajzolok egy mamát egy kisbabával a hasában. A kisbaba már kijött, a mama kézen fogja.

Megbeszéljük, hogyan születnek a kisbabák, amiről tehát már hallott, különben megkértem volna az anyát, hogy világosítsa föl a kislányát. Beszélünk a házasságról a nevekről, arról, hogyan adódnak tovább a nevek. Szóba kerül az anyja leánykori neve, de Nathalie nem tudja, mi az. Ekkor azt tanácsolom, hogy kérdezzük meg a mamájától. Nathalie behívja őt, és én kihasználom az alkalmat a családfa elkészítésére. Nathalie ekkor hall először családjának fontos tagjairól, és a múlt olyan eseményeiről, melyek tragikus veszteségeket okoztak a családnak.

Nathalie végighallgatja anyai dédszüleinek történetét, akik pékek voltak, és meghaltak a háború alatt, mert „problémák adódtak a kenyérrel”: valószínűleg nem akarták eladni az ellenségnek a kenyeret, s ez felhívta a figyelmet zsidó származásukra. Az anyja úgy tudja, hogy elvitték őket egy táborba, ahonnan soha nem tértek vissza. Ekkor válik világossá számomra, mit is jelképez ez a különös nyúl - *lapin*, mely mindent bekebelezett, a kenyeret (*le pain*), a nőket, a gyerekeket. Ugyanakkor ehhez az elfojtott tartalomhoz visszatérve, innen lehet megszületni is. Tehát a kenyérrel hasonló hangzású nyúl jelentő „hasában” van a családi tragédia titka, mely még a negyedik generációra is rányomta halálos bélyegét, és ebből a halálból kell újraszületni az események feldolgozása révén.

Nathalie anyja nem nagyon ismeri a részleteket; „nem sokat beszéltek erről a családban, inkább felejtteni akartak”.

Ami pedig Nathalie anyai nagyszüleit illeti, anyja elbeszéléséből már tudjuk, hogy a kislány nem ismerhette őket: anyai nagyanyja súlyos betegségben még fiatalon meghalt, nagyapjáról még azt sem lehet tudni, hol van.

Apja szüleiéről a kislány megtudja, hogy az az ember, akiről mindig azt hitte, hogy a nagyapja, csak második férje nagyanyjának. Az igazi nagyapáról sohasem beszéltek, száműzték a családból, még a nevét sem ejtették ki.

Ilyen körülmények között hogyan is lehetne Nathalie-nak pontos képe a nevek továbbadásáról és saját helyéről az apai ágba?

Foglaljuk össze a család történetét: anyai ágról a család szörnyű tragédián ment keresztül, a zsidó származás a dédszülők halálát okozta. De oly erős volt a fájdalom, hogy inkább elhallgatták a tragédiát, s így ez az esemény egy elhallgatott, nem kimondott tartalom státuszába lépett.

A következő generáció életét nyilván alapvetően meghatározta ez az esemény, s amikor Nathalie anyjának szülei elváltak, az apát úgy elüldözték, hogy gyermekei még az anyja halálakor sem kereshették meg. Hogyan ismerhette volna ez a nő ilyen körülmények között családjá apai ágának történetét? Felmerül a kérdés: vajon a család tudat alatt neki is kiosztotta volna az

„ellenség” címet, melyről tudjuk, milyen halálhozó színezete volt ebben a családban, s így ő fizetett volna mint bűnbak az igazi ellenség bűneiért?

Ami Nathalie apai családját illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy ott is megszakadt az apai ág.

5. A következő alkalommal Nathalie édesapjával családjukról és saját apjáról beszéltem a lánya jelenlétében.

Elmondja, hogy mindig csak úgy beszéltek az apjáról, mint rossz apáról. Ezt mi úgy fogalmazhatnánk meg, hogy nyilván így adták tovább neki, mint kisleány, szülei viszálykodását.

Ekkor az apa jelenlétében kiegészítem a családfát Nathalie részére, beírom a szülei házasságát és a gyerekek születését, többek között Nathalie-ét.

Amikor Nathalie egyedül marad velem, így szól:

- Rajzolok egy nőt, aki nem sir, meg egy kisleányt, mind a ketten otthon dolgoznak, a papa munkába ment. Az ott a mamám és ez meg én vagyok

Elméleti vonatkozások

Itt megállunk ennek a kezelésnek a leírásában, melyet a szakzsargon „klinikainak” szokott nevezni, és megkíséreljük ezt a praxist elméleti oldalról megvizsgálni.

A „klinikai” anyag elméleti feldolgozása teszi lehetővé az analitikus számára, hogy gyakorlatát újra meg újra hozzáigazítsa annak a páciensnek a sajátosságaihoz, aki éppen beszél hozzá. Ez a munka nélkülözhetetlen. Kiváltképpen, ha figyelembe vesszük, hogy az analízissel szembeni ellenállás, mint igazi akadály, az analitikusnál kereshető. Ebből a szempontból a kúra során történő elméleti feldolgozás elsősorban nem azt a célt szolgálja, hogy új, racionális tudás jöjjön létre, mint „terápiás” eszköz, hanem inkább az analitikusban a kúra folyamán a tudattalan szintjén felmerülő, tehát őt magát érintő tudás lebontására irányul. Ezt a tudást az analizáló érdekében nem vetheti be a terápia folyamatába („analizáló” a lacani terminológiában a páciens neve, mert ő végzi aktívan saját analízisét [Didier-Weill-Füzesséry, 1993]). Aho- gyan azt Lacan a *Le commentaire des Écrits Techniques de Freud* (Lacan, 1975) és *Le Transfert* (Lacan, 1991) című szemináriumában kiemelte, éppen ennek a tudásnak a lebontása az, amely benne azt a „nem-tudási” pontot válthatja ki, ahol a hallott diszkurzus meglepheti őt. Ez teszi lehetővé, hogy valami radikálisan új merülhessen fel az analizáló diszkurzusában: igazsága új töredékének bevallása, számbavétele.

A szubjektum helye a szülői diszkurzusban

Mi történik akkor, amikor egy család a pszichoanalitikushoz fordul egy gyermek problémái kapcsán? Ki az, akinek kárnivalója van? Mi az, amit kérnek?

Ha arra gondolunk, hogy a gyermek helye már születése előtt meg van határozva a szüleinek összefonódott vágyában, akkor rögtön megérthetjük, hogy miért nem könnyű ezekre a kérdésekre válaszolni. De ha a gyermek

helye már világjajött meg van határozva a szimbolikus rend őt megillető specifikus hálózatában, mint már élőnek kell szembenéznie ezzel a hellyel és beszélő alanyként megvalósítania magát. Ez annyit jelent, hogy ha várták is a szülők vagy esetleg nem, egy bizonyos helyre, az életben csak eltávolodhat ettől a helytől.

Mi az, ami lehetővé teszi számára, hogy elhagyja ezt a helyet? Mivel erről a kérdéstről már részletesen szoltam a „Lacan és az Apa neve” című írásomban (Füzesséry, 1993), itt főként egy klinikai példával szeretném a választ megközelíteni.

Egy négyéves kislány nyitja meg előttünk az utat, mely a válaszhoz vezet. Egy napon, amikor eljött hozzám, rajzolás címén szó nélkül majdnem teljesen befedte a papírt sötétbarna színnel. - Mit akartál itt rajzolni?

-Köddöt- válaszolta. Mit lehet kezdeni a köddel? – töprengtem magamban, majd hirtelen felmerült egy kérdés a sötétségből:

- Van-e valaki a ködben? - Legnagyobb csodálkozásomra a következő választotta:

- Igen. Én és az apám.
- És hová mentek ketten ebben a ködben?
- Párizs felé megyünk, (A rendelő és a kislány lakhelye a külvárosban volt.)
- Van valaki Párizsban?
- Igen, a nagyapja.

De mivel nem tudta megmondani, milyen nagyapiról van szó, azt ajánlottam neki, hogy beszéljünk a mamájával. Behívta, és az anya elmondta neki, hogy az ő saját apjáról van szó, tehát a kislány anyai nagyapjáról.

- És a nagymami? - kérdeztem.

- Nem ismeri őt, mert a szüleim nagyon régen elváltak már. Én az anyámmal maradtam. De amikor férjhez mentem, összevesztünk, anyám messzire költözött és azóta sem láttuk egymást. Tehát a fiam nem ismeri az anyai nagyanyját és nem is beszeltünk róla soha.

Íme így tudta a kislány kifejezni a maga módján, hogy apjának köszönhetően nekiindulhat a köd kikémlésére, hogy megnevezhesse azt az elhallgatott konfliktust, mely az előző két generációban, két nő között történt, pontosan az ő születésekor, és hogy megpróbáljon onnan kiszabadulni. Hiszen az anyja, aki oly közel állt saját anyjához, a véglegesként átélt összeveszés miatt nyilván nehezebben engedte kislányát az önállósodás útjára.

Mielőtt továbbmennénk, nyissunk itt ki egy zárójelet: a sötétbarna formátlan tömeg egy kizárólag a fejlődési fázisokra beállított analitikust talán az anális fázis zsákutcája felé terelhetne volna. Ez, mint racionális elméleti előítélet, lezárta volna azt az utat, melyen messzebb mehetett volna a gyerek és a családja is. Itt például az anyja vágyának való alárendeltség sokkal alapvetőbb függőségben tartotta őt, mint pusztán az ezzel a stádiummal kapcsolatos tisztasági kérdések és azok velejárói, azaz a másik mindennapi gyakorlati igényeitől való függés. Még ha feltételezzük is, hogy a gyereke stádiumnak megfelelő nyelvezetben fejezheti ki mondanivalóját, nem ajánlatos ezeknél mint az „öszönélet” megnyilvánulásainál lehorgonyozni. Itt, még ha az anális fázishoz tartozó szókinccet akarnánk is e gyereknél felismerni, akkor is legfeljebb úgy értelmezhető a dolog, hogy „Apu segíts, szarban vagyunk!”.

A gyerek szenvedése: egy generációs láncolat szimptómája

Az a kérdés, melyet a gyermek saját szimptómáján keresztül a szüleinek feltesz, nemcsak a szüleihez való kapcsolatára utal, hanem szenvedése kaput nyit az előző generációk történetére is. Ebben a többgenerációs perspektívában kell megpróbálnunk választ adni az előbb feltett kérdésekre, amelyek a gyermek kezelésével kapcsolatosak: Ki kér? Mit kérnek? Ki beszél a gyerek szimptómáján keresztül?

A gyermek díszkurzusa „válasz” a szülőkére, vagy éppen arra, amit soha nem tudtak kimondani, mert képtelenek voltak valamit tudomásul venni: rendszerint több generáció elfojtásaira vagy radikális kizárásaira utal. Az analitikusnak az a feladata, hogy mindezt figyelembe vegye a gyermek esetében, mert csak így tudja megtalálni azt az elfojtott jelentőkből álló képletet, mint a „fekete lyuk” láthatatlan csillagképét, melyre a gyerek szenvedése oda van láncolva. A cél az, hogy ezek a jelentők ezután bekerülhessenek a családon belüli beszéd áramlatába. Másképpen fogalmazva, a kérdés, amelyet az analitikus feltesz magában, a következő: a szülői tudattalan szintjén létező milyen tudásnak felel meg a gyermek szenvedése, s mi az, ami a gyermeket magát a saját átélési szintjén illeti meg?

A lényegbeli nehézség abban áll, hogy a tudattalan nem ismeri a történelmi időt. A tudattalan alany csak a szubjektív átélés nyelvi nyomait hordja magában, s ezek a jelentők feltördelik őt, s vágyát egyúttal a Másik vágyával való öntudatlan azonosulás perspektívájában helyezik el. Érthető tehát, hogy ezek csak akkor nyerhetnek értelmet, ha az analitikus előítéletektől mentes pozíciót foglal el, és ha a racionális gyors megérteni akarás helyett át tudja engedni magát a hallott díszkursusnak addig a pontig, ahol az elfojtott, kizárt tartalom végre felbukkanhat. Ez az egyetlen módja annak, hogy ne szakítson meg idő előtt egy jelentőláncolatot olyan interpretációval, amely meggátolja az alany igazságának felfedezésében.

E tényt még jobban megnehezíti az, hogy mindig több generációról van szó, s az elfojtott vagy kizárt események átéléseinek nyelvi anyagát nem mindig maga az alany hordozza, mert az az előző generációban vagy még régebbi szinten rejtőzik.

Fentebb megállapíthattuk, hogyan bontható ki az analízis keretében ez a tömör nyelvi jelekből, azaz jelentőkből álló anyag mint specifikus, több generáción át szövődő történeti folyamat. Nathalie-nál például tapasztalhattuk, hogy a *lapin* jelentő a mindenhol felbukkanó nyúl formájában a *le pain* (kenyér) jelentőre utalt. A *lapin* jelentette, az állat reprezentációja, mely látszólag fontos helyet foglalt el, lényegében másodrangú volt. A jelentő oldala volt a fontos, mely az alanyt képviselte egy másik jelentő számára: *le pain*. A kenyér mint jelentett, mint egy orális objektum reprezentációja a kislány életében, szintén másodlagos volt. De mint jelentő fontos volt, a „pék” mesterségre utalva, tehát az anya nagyszüleire. Ennél a pontnál nyer végül is értelmet ez a jelentőláncolat a halál dramatikus ábrázolásával: a pékmesterséget gyakorló dédszülők brutálisan elpusztultak a háború alatt.

Ezután felmerül a kérdés: mi lehet az oka, hogy e család esetében a kislány némaságával s a külvilágban való elszigetelődésével az anyai ágban végbement drámák túszerként vergődött? Mi az oka annak, hogy nem tudott kilépni az

anaklitikus kapcsolatból, melyben, mint mindenki, eredetileg a hiány helyét szerette volna az anyjánál betölteni, de amelytől idővel el kellett volna szakadnia?

Elsősorban azt az alapvető ténytet kell figyelembe vennünk, hogy az elhallgatott traumák azok, melyek elfojtva rendkívül aktívak maradnak. Mint láttuk, döntő szerepük van a párválasztásnál, betegséget, korai halált okozhatnak. Az anyjánál ez az elfojtása világtól való fóbias elforduláshoz vezetett, s így a családi trauma nem-feldolgozása pszichikai értelemben vérfertőző helyzetet teremtett anya és gyermeke között.

Másodsorban, a két szülő családi történetének ismerete megvilágította, hogy Nathalie anyjánál és apjánál a két tudattalanban rejlő tudás lényeges részében fedte egymást. Hogyan is mondhatott volna akkor ellent az egyik neve (az apáé) a másik (az anya) tudattalanja által átadott, nem feldolgozott fájdalom-örökségnek, hogy a gyerekben életbe léphessen a szubjektum, az eljövendő beszélő alany? Miért nem lehetett a kislány más, mint vigasz, melynek kárpótlást kellene adnia mindazért, amit mint veszteséget az anyja és a családja átélt?

Valóban, a két szülőnél egybeesett az apa figurájával kapcsolatos elfojtás. Mind a két oldalon az elítélt apa kizárása határozta meg életüket, még beszélni sem volt szabad róla, és mindkettőnél ez az apai ággal való szakítást idézte elő. Vajon nem éppen azért választották-e tudat alatt egymást élettársul egy hallgatóságos megegyezésből kiindulva: soha nem beszélni „róluk”, vagyis az apákról... Éppen emiatt volt nehéz Nathalie apja számára a pozitív törvényt képviselő, határt szabó apai azonosuláshoz visszanyúlni, hogy ellent tudjon mondani annak, ami miatt a kislánya a felesége vigasz-objektumaként szerepelt, az anyai ágon történt elhallgatott, s így meggyászolhatatlan drámák miatt. Sőt, az asszony ezekből és az apja elvesztéséből eredő, a külvilággal és a férfiakkal kapcsolatos fóbija miatt, már eleve ezért választott öntudatlanul ilyen férfit. Ezért nem tudott életbe lépni az általában a férfi által képviselt kétszeres apai tiltás, mely „a gyermek felé így szól: nem lehetsz az anyának hiányzó fallosz. És az anyának azt mondja: nem tekintheted a gyermekedet, mint falloszt, ami neked hiányzik.” (Georgin, 1983).

Amikor egy házaspár összefonódása a múltjaikat érintő hasonló esemény kizárására épül, akkor rendszerint a gyermekkel kapcsolatos nehézségek borítják fel ezt a látszólagos, tehát törékeny egyensúlyt. Vajon az egyik leggyakoribb szerelmi illúzió, tévelygés, amely egy párt „jóban-rosszban” összeköt, nem éppen valamely harmadikkal szembeni közös, néha a gyűlöletig terjedő visszaautásításra épül, melynek a tudattalanba nyúló gyökerei rendszerint teljesen rejtve maradnak?

Ugyanez az elv működik a közösségekben is, amikor is a közösséget összetartó szálak megerősítésére bünbakot jelölnek ki, mely lehet egy személy, egy népréteg, egy faj (Girard, 1982): ennek estek áldozatul Nathalie dédszülei is.

Hogyan fejezhette volna ezt ki jobban Nathalie, mint hogy néma maradt a családján kívül? Így azonosult az egyetlen lehetséges, az anyjának kizárólagos szeretetet biztosító képmással, a vigaszgyerek szerepével, s elkötelezte a szavát, hogy ő sem fog sohasem beszélni „arról”.

Ha Nathalie végül meg tudott szólalni a családon kívül is, ha elkezdte saját életét élni, jól tanulni az iskolában és barátkozni a többiekkel, mindez azért vált lehetségessé, mert anyja meg tudott szólalni, mert valaki végighallgatta

a családi múlt tragédiáját, mely így végre elismerést nyert, s egyúttal az anya és az apa életének töréseiből származó fájdalmak is kifejezésre jutottak. Nathalie tehát elmozdulhatott arról a helyről, ahol az anyja támasza volt, s amivel szemben az apja tehetetlennek érezte magát.

A szülők részvétele tehát ebben a munkában nélkülözhetetlen, mert ők azok, akik a családi történet birtokában vannak, mégha gyakran elő is fordul, hogy mélyre nyúló okaik vannak a felejtésre.

Cserében viszont az analitikus által nekik szentelt figyelem teszi lehetővé a szülők számára, hogy elfogadhassák a gyermekeikben végbement változást, a gyermek önállósodását, és hogy megadják nekik az alkalmat a saját személyes történetük átdolgozására. Mélyebben érintett szülő esetében pedig felmerülhet az az igény, hogy saját maga analízist kezdjen el.

Az egyéni történelmi mítosz mögött: az alanyi struktúra

Befejezésül pedig felmerül egy, az analízis célját érintő kérdés, akár a szóban forgó szülő esetében, akár bárki másnál: elég-e egy trauma megnevezése, az egyéni családi történet kásahegyének átrágása ahhoz, hogy az ember kiléphessen Joyce *Finnegan's Wake*-jének „saját életét élnetlenségű töprengő” pozíciójából?

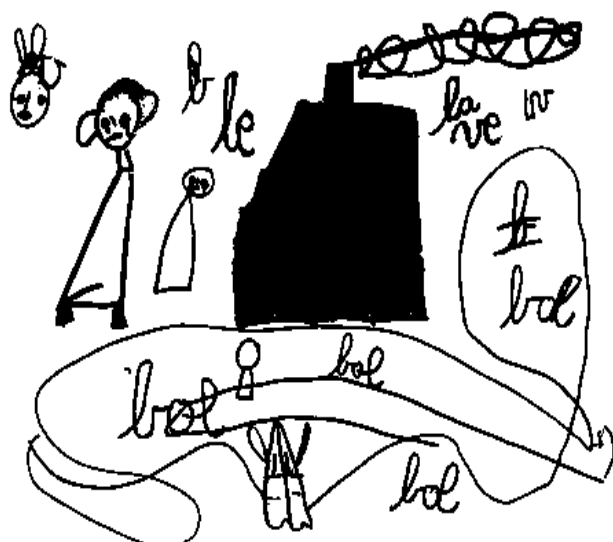
Az egyén történetében lévő traumák, a világtörténelem örvényeiből származó szörnyű tragédiák megnevezése az a radikális alapfeltétel, mely végül is megengedi, hogy kiléphessünk abból az alapvető félreértésből, hogy létezhetett volna vagy létezhetne egy olyan pszichikai objektum, amely vágyunk égő hiányára végleges választ adhatott volna vagy adhatna. A reális veszteségek valódi gyásza mögött merülhet fel ennek a reménynek a végleges meggyászolása az analízis keretében, vagy akár azon kívül, ha az élet erre alkalmat ad. Más szóval úgy fogalmazhatnánk, hogy történetünk viszállyai mögött húzódik meg az alanyi struktúra, mely az egyszer s mindenkorra hiány körül kristályosodott ki, s amely azt az életünk végéig fennálló kérdést teszi fel számunkra mint létfeladatot, hogy hogyan boldogulunk vele.

Ennek a kérdésnek a számbavétele nélkül senki nem juthat szóhoz. Legálábbis olyan szóhoz, amelyet az ember a saját nevében mondhatna ki úgy, hogy többé ne az előző generációk beszéljenek rajta keresztül anélkül, hogy neki magának sejtelve volna róla.

IRODALOM

- DIDIER-WEILL, ALAIN - FÜZESSÉRY ÉVA, 1993. Lacan és a Francia pszichoanalízis. *Thalassa*. 1994. 2. 72-85.
- DOLTO, FRANÇOISE, 1977, 1978, 1979. Lorsque l'enfant parlait. 3. kötet, Paris: Seuil.
- , 1984. La castration symbolique. In: *Images inconscientes du corps*. Paris: Seuil.
- FÜZESSÉRY ÉVA, 1987. Családvédelem Franciaországban. *Valóság*, március.
- , 1993. Lacan és az „Apa neve”. *Thalassa*. 4.2. 45-61.
- GEORGIN, ROBERT, 1983. *De Lévi-Strauss à Lacan*. Paris: Cistre.
- GIRARD, RENÉ, 1982. *Le bouc émissaire* Paris: Grasset.
- LACAN, JACQUES, 1975. *Commentaires des écrits techniques de Freud*. Paris: Seuil.
- , 1991. *Le transfert*. Paris: Seuil

1. és 2. rajz

LA FAMILLE LIEVRE
GIFI ALL lapin

G. Fajá

A TÚLÉLŐK GYERMEKEI ÉS A GYERMEK-TÚLÉLŐK*

Judith S. Kestenberg

Az utóbbi évtizedekben a holocaustot túlélők gyermekeinek problémáival foglalkozó írások és könyvek elszaporodásának lehettünk tanúi (Sigal-Rakoff, 1971; Epstein, 1979; Danieli, 1980a, b; Bergmann és Jucovy, 1982). Olykor maguk a túlélők ivadékai is írtak gyermekkorukról (Finkelstein, 1987), mint például Helen Epstein, aki más túlélőktől származó kortársaival is készített interjúkat. A legutóbbi esztendőkből a harmadik generációról, a túlélők unokáiról szóló beszámolókat is közzétettek (Gampel, 1986; Virág, 1984). Csupán kevés könyv és tanulmány szól azokról a gyerekekről, akik a holocaustot maguk átélték (Biermann, 1974; Moskovitz, 1983; Eisen, 1988; Kestenberg J., 1972, 1982, 1987; Kestenberg és Brenner, 1988; Kestenberg J. és Kestenberg M., 1988). Ezzel szemben számos olyan, felnőtteknek és gyermekeknek szóló könyv létezik, amelyet maguk a gyermek-túlélők írtak. A tanúságtétel, a történetek elbeszélése iránti szükséglet minden túlélőben fellelhető, de, úgy tűnik, a gyermek-túlélőknek nagyobb az igényük, hogy traumájukat a tapasztalataikról szóló beszámolóik révén feldolgozzák, mint a felnőtteknek (Abells, 1986; Arad, 1979; Auerbacher, 1986; Bernbaum, 1986; Flinker, 1976; Frank, 1967; Friedman, 1990; Herscheles-Altmann, 1946; Klein, 1985; Kohen, 1977; Nir, 1989; Oberski, 1983; Provost és Levin-Provost, 1988; Roth-Hano, 1989; Sender, 1986; Seymour, 1981; Volavkova, 1978).

Ebben az írásban bizonyos különbségeket igyekszem kimutatni e két különböző populáció - a túlélők háború után született gyermekei és az európai fasiszta üldöztetés előtt, illetve alatt született gyermek-túlélők - között. Azok a gyerekek, akik szüleikkel éltek át az időszakot, s a háború végén születtek, magukat a második generációhoz tartozóknak tekintik, s csakugyan osztoznak megoldandó problémáikban. Tanulmányunkban mindannyiukat „gyermek-túlélőknek” nevezzük.

* E dolgozatnak egy hasonló, rövidebb változatát felolvastam az 1989-es hannoveri pszichonálitikus kongresszuson (október 14.), s ez megjelent németül „Schicksale der Verfolgten” címmel. (Hans Stoffels, Berlin: Springer Verlag, 1991. 110-126.) - A gyermek-túlélőkkel kapcsolatos kutatásunkat a Child Development Research támogatja, Sand Point, New York.

A források

1. A túlélők gyermekeinek tanulmányozása céljából 1974-ben New York-ban létrehoztunk egy csoportot „A holocaust második generációra gyakorolt hatásának pszichoanalitikus vizsgálata” céljából (1. Bergmann és Jucovy, 1982). Havonként konferenciákat rendeztünk, amelyek során egy-egy túlélő gyermekkel végzett pszichoanalízist ismertettünk és vitattunk meg. Az anyagokban azonosságokat és különbségeket kerestünk, s igyekeztünk körülhatárolni a szülők holocaust-élményeinek a páciensek konfliktusaira gyakorolt hatását. A későbbiekben nem csupán pszichoanalitikusként, hanem másfajta pszichoterápiás keretek között is kezeltem túlélő-gyermekeket, s közülük egynéhánnyal pszichológusi munkájuk során szupervizori kapcsolatban voltam. Konferenciákon beszélve velük s nézeteiket hallgatva arról is képet alkothattam, mily áthatók voltak a konfliktusok ama populáció tagjai között is, akik nem voltak páciensek. Arra a következtetésre kellett jutnom, hogy a problémák hasonmúek, és a megoldás betegségben és egészségben hasonló, de a gyermekekben, családjaikban és szüleik élményeiben mutatkozó különbségek számot adnak ezek változatosságáról. Amit a fent említett forrásokból tanultam, lényegi alapja a jelen dolgozatban kifejtett elgondolásoknak.

2. A gyermek-túlélők tanulmányozására létrehoztunk egy szervezetet „A gyermekek szervezett üldözésének nemzetközi kutatása” néven. E két kutatás terve annak nyomán fogalmazódott meg bennem, hogy analizáltam egy túlélő gyermekét, majd néhány esztendővel később egy gyermek-túlélőt. Amint a kutatás elindult, meggyőződünk róla, hogy a gyermek-túlélőkkel készített interjúk csak akkor nyújthatnak lényeges adatokat az üldöztetés gyermekekre tett hatásáról, ha igen nagy mintára tehetünk szert, lehetőleg különböző országokból, ahová a gyerekek kivándoroltak, vagy ahol ottmaradtak a háború után. Egyes gyermek-túlélőket pszichoanalízisben vagy pszichoterápiában is kezeltek. Kiválogatva számos gyermek-túlélőt, akik érdekeltek voltak a pszichoanalízisben, betekintést nyerhettünk a különbségekbe azok között, akik voltak, s akik nem voltak analízisben. Mostanra mintegy 1200 interjúnk van különböző országokból (Kanadából, Csehszlovákiából, Németországból, Magyarországról, Izraelből, Lengyelországból, Svédországból, Jugoszláviából és az Egyesült Államokból). Mivel azóta számos, a túlélők gyermekeivel készült interjút tettek közzé (Epstein, 1979; Fogelman, Mason és Grunbaum, 1984; Sichrovsky, 1985), bősséggel meríthetünk az irodalomból, ha a jelen írásban tárgyalt két csoportot össze akarjuk hasonlítani.

A túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők kezelésében felmerült nehézségek

Mindkét kutatás során azt találtuk, hogy a gyermek-túlélők analízisét gyakorta kikezdte az analitikusok képtelensége arra, hogy a holocausttal szembenézzenek. Egészen kevés pácienszt bocsátottak el vélhetőleg sikeres analízis után azzal a figyelmeztetéssel, hogy a jelenben éljenek. A múltat figyelmen kívül hagyták vagy lényegtelennek tekintették a páciensek életé-

ben. Egyes terapeuták úgy vélték, hogy a holocausttal való foglalkozás az aktuális konfliktusokból fakadó elhárító manőver volt.

Néhány pszichoanalitikus arra mutatott rá, hogy ez nem a túlélők gyermekeinek traumája volt, s a holocaustban való megrekedésük abból ered, hogy képtelenek leválni szüleikről. Más analitikusok attól féltek, hogy traumatizálják páciensüket, különösen az olyant, aki átélte a borzalmakat s rémálmoktól szenvedett. Eleinte a túlélőket kezelő terapeuták közül sokan úgy vélekedtek, hogy az ilyen betegek nem analizálhatók (e kérdést lásd Ayalon, Eitinger stb., 1983 munkájában). Az sem volt rendkívüli, hogy túlélők gyermekei, akik voltak analízisben, elmondták nekünk, hogy egyáltalán nem kaptak segítséget, illetve a holocaust traumájával kapcsolatos tulajdon tagadásuk érintetlen maradt.

A túlélők gyermekei jóval korábban kezdeményezték kezelésüket, s jóval korábban írtak problémáikról, mint a gyermek-túlélők. A gyermek-túlélőknek sok év kellett, amíg megnyílhattak s interjút tudtak adni, illetve amíg képessé váltak arra, hogy korai traumájukról beszéljenek. Ugyanakkor a vizsgálatok eredményei (Danieli, 1980a), valamint az e személyekkel foglalkozó munka tanulságai (Krystal, 1968; Bergmann és Jucovy, 1982; Kestenberg, 1972) arra hívták fel a pszichoterapeuták és a pszichológusok figyelmét, hogy a holocaust befolyására nem csak az első, hanem a második generációnál is tekintettel kell lenniük. Az érdeklődés gyújtópontjába a szülői traumának a gyermekekre való átszármaztatása, illetve, valamivel később, a masszív pszichés és fizikai trauma gyermekekre gyakorolt hatása került (Bergmann és Jucovy, 1982; Terr, 1983; Kestenberg és Kestenberg, 1988). Napnál világosabbá vált, hogy az ilyen páciensek kezelése igen bonyolult, s talán még bonyodalmasabb, ha gyermek-túlélőkről van szó. Példázza e megállapítást két rövid esettörténet.

1. Túlélők gyermekének analízise

Ráhel* egy túlélő apa gyermeke, aki önnön és családja üldöztetésén való tépelődései hallgatásával fedte el (Fogelman, Mason és Grunbaum, 1984). Ráhel súlyos anorexiától s székletnének visszatartásától szenvedett. Egyetemistaként és festőként munkájában is gátolt volt. Amikor Ráhel nem akart enni, de magához vett némi édességet ebéd előtt, apja megfedtte, hogy nincs elég akaraterije kivárni az étkezést. Amikor egy kiránduláson meg akart pihenni, az apa nem állt meg, hanem ismét ráparancsolt, hogy uralkodjék magán. Ez az igencsak szerető és felelősségteljes apa módszeresen arra tanította gyermekét, hogy az önkontroll által élje túl az éhséget és a rejtőzködést, s erőnek erejével tartsa vissza ürülékét, mert illemhely nincs a láthatáron. Aligha valószínű, hogy az apa tisztában lett volna vele: tanítja leányát. Ő maga életében sokáig nem tudta befejezni tanulmányait, s ekkorra sem ért el olyan magas fokozatot, amire törekedett. Lánya, akinek számára elérhető volt a tanulás, súlyos hátrányokat szenvedett, mert atyjának történetét úgy tette

* Ennek az esetnek a szereplője, Ráhel, ugyanaz, akiről jelen számunkban I. Kogan írásában is olvashatunk. (A szerk.)

magáévá, mintha az az ő saját története lett volna. Az apa nem panaszkolta, hogy éveket vesztett, midőn a zsidókat a továbbtanulástól eltiltották, de a gyermek szemtanúja volt, mint küzd az apja a tanulással, vagy ha egy beszédre kell felkészülnie. Az iskolában először kitünt, s díjat nyert egy holocaustról szóló esszével, amelyet még a gimnáziumban írt. Még iskoláskora előtt belezte a felettes-énjébe Ráhel azokat a tilalmakat és gátlásokat, amelyek a náci uralom alatt a gettóban és táborokban az emberekre hárultak. Az Egyesült Államokban lévő leány és a holocaustba csöppent gyermek kettős életét élte. Ezt a fajta szerveződést neveztem el „transzpozíciónak”. A kettős, a tegnapi és a mai világban élve Ráhelnek nem volt könnyű dolga, ha egyöntetű identitást akart fenntartani. Egy üldözött kisebbség tagjaként viselkedett, ugyanakkor egy amerikai középosztálybeli család gyermekének alakját mintázta, akinek antiszemitizmussal dolga sohasem volt. Valahányszor - főként az iskolában - a holocaustról hallott, egyetlen, bajosan felgöngyölíthető egységgé szötte egybe a tanultakat saját élményeivel s azzal, amit apjától tudattalanul kulcsok közvetítésével kézhez kapott. Ez különösképp súlyossá vált, amint elhagyta a zsidó iskolát s egy világi iskolába került, ahol hamarosan elvesztette zsidó barátait s a korábbi iskola támogató környezetét, s olyan helyen találta magát, ahová érzése szerint nem tartozott. A másik iskolába kerülése után súlyosan fenyegetett helyzetbe került, s pszichoszomatikus tünetekben kezdte kifejezni magát, azaz testének bensejében érezte lejajlani azt, ami apjának nemzedékében odakint zajlott. Mindeközben családjához fűződő viszonya igen szoros volt. Bár úgy érezte, családját megvon tőle egy s más, s anyja nem törődik a gyerekeivel, nagyon lekötve érezte magát nekik, s szakadatlanul aggódott apja egészsége miatt. Kortársaival való kapcsolatait visszafogta, mert elsősorban a családjának volt elkötelezve. Nem önmaga miatt félt a szeparációtól, hanem amiatt, amit az neki s főként apjának jelentene.

Ráhel nagyon haragudott a világra, amiért az rosszul bánt vele és zsidó társaival. Félt saját agressziójától s gyakran fordította azt önmaga ellen. Együtt gyászolt hallgatag apjával, s akkor is szülei oldalára állt, ha nézeteik helyessége felől nem volt igazán meggyőződve. Apjának haragját és büntetését is átvette. Dühének zöme olyan „balesetekben” fejeződött ki, mint a festék kilocsantása a padlóra. Ugyanakkor fennkölt ideáljai voltak, meg akarta váltani a világot a holocausttól s elégtételt szerezni apjának és zsidó barátainak. Osztozva apjának múltjában, messianisztikus szemléletet alakított ki. Évekig tartott, amíg e komplexus megoldódhatott. Ezt „túlélő komplexusnak” neveztem el, mely mindenkiben megvan, de a túlélőkben és gyermekekben roppant méreteket ölt (Kestenber J., 1980).

A következő esettörténetből nyilvánvalóvá lesz, hogy analitikusi mivoltomban miként változott meg a szerepem, amint gyermek-túlélőkkel kezdtem foglalkozni, nem pedig túlélők gyermekeivel.

2. Ráhel analízisének Chaim, egy gyermek-túlélő analízisével való összehasonlítása

A negyvenéves Chaim X. tizenegy esztendővel azután jelentkezett nálam pszichoanalízisbe, hogy Ráhel analízálni kezdtem. A gettóban született. Bújtatni kellett, hogy elkerülje a deportálást. Amikor rejtékhelyéről visszatért, az anyja már elment, s őt számos ideiglenes gondviselőre bízták. Két-három éves korában apjával és bátyjával együtt deportálták egy táborba, ahol két évig tartózkodott.

A túlélők gyermekeinek kezelésében szerzett tapasztalataim nem készítettek fel egy gyermek-túlélő kezelésére. Bár volt hasonlóság Ráhel és Chaim között, a különbségek is megdöbbentőek voltak. A gyermek Ráhel háttérét jól ismertem, hiszen más pácienseimtől megismert közösségekben nőtt fel, de semmit sem tudtam arról a környezetről, amelyben Chaim kisgyerekként élt. Követnem kellett Ráhel „időalagútját”, hogy elérjük a holocaustot, amelyet egyikünk sem tapasztalt meg. Együtt beszéltük meg azt, s együtt értük el a pontot, amit Grubrich-Simitis (1984) „a holocaust közös akceptálása” néven írt le, a múlt örült világát, azt a múltat, amihez egyikünk sem tartozott. Együtt kutattuk az igazságot arról, hogy mi történt az apjával, családjával és zsidó honfitársaival. Segíthettem Ráhelnek felfedni a kérdéseket, amelyeket apjának fel akart tenni, s elemezhettem, mi állt kutatásaink útjában. Chaim és én közöttem szakadék volt. Ő jelen volt az üldöztetéseknel, míg magam nem. Egyikünk sem értette, mi történt. Próbálkozásaim, hogy segítsek neki rekonstruálni a múltját, nélkülözték azt a hitelességet, amelyet háttérének ismerete adhatott volna meg nekem. Igyekeztem segíteni Chaimnak, hogy anyja eltűnése miatti kétségbeesését összekapcsolja a szakadatlan vággyal: egy ideális asszonyt keresett, aki oltalmazná s aki érte élne. Nem ismerte el, hogy ez az értelmezés helytálló. Ehelyett félelmeit titkárán élte ki, aki egyszer csak el akarta hagyni, s folyton kedvenc gyermekem akart lenni, akit más pácienseknél jobban szeretek. Azt kívánta, hogy hozzam vissza az anyját, vagy annak szerepét teljesítsem be ömelle. Bár Ráhel is elvárta, hogy segítsek életre kelteni az apja rokonait és az összes elpusztult zsidókat, Chaim azt akarta, hogy az anyjává váljak. Ráhellal külön kellett válogatnunk, mi tartozik az ő életéhez s mi a holocausthoz. Chaim esetében azt próbáltam megmutatni, miképp ismétli múltját a jelenben, visszafoglalni akarván, ami elenyészett, nem csupán anyját, de egész gyermekkorát. „Acting out”-jellegű viselkedése magában foglalta azt az indulatáttételes reagálást, hogy engem az anyjává változtasson át, s hogy megélje azt, amit gyermekkorában élt át, csak éppen más befejezéssel. Chaim - nem először - otthagya a kezelést és más terapeutákat keresett, akikre átvihette a sok-sok ideiglenes gondviselő iránti érzéseit, akikre az apja rábízta. Amikor visszatért indulatáttételes „rejtőzködéséből”, azt akarta, hogy mellette legyek, de hát nem voltam az anyja. Miután arra bátorítottam, hogy maradjon meg az akkori terapeutájánál, s esélyt adtam neki, soha többé nem tudott visszajönni, de azóta is figyelemmel kísérem. Minden esztendőben, a zsidó újév estéjén, amikor az emberek „beírják magukat az Élet Könyvébe”, felhív, s megérdeklődik, hogy vagyok. Elmondja, miképp mennek a dolgai, s „biztosít” róla: tudja, hogy jobban szeretem, mint bármely másik páciensem, és sajátos érzésekkel viseltetem iránta, amelyeket nem

akarok bevallani. Úgy érzem, azt gondolja: anyjának sohasem kellett volna elhagynia őt, ha jobban szerette volna, mint ahogy szerette. Ha szerette volna, visszatért volna hozzá - ha nem ebben az évben, akkor a következőben.*

Ráhel az erdőben akart élni, ahová - úgy képzelte - az apja rokonai menekültek. Megtestesítette az összes rokont, a nagymamát, nagynénjeit s azok gyerekeit. Az indulatáttételben kalauzává lettem, idealizált szülőjévé, aki a holocaustból kivezetné őt a jelen valóságába. Ezáltal ő egyszersmind halottból eleven emberré lett.

Roppant igyekezettel próbáltam információt szerezni a táborról, ahol Chaim ifjú életének két évét töltötte, de nem jártam sikerrel. Többet tudtam meg arról, mi történt vele a gettóban, ahol édesanyját elveszítette s ahol több más asszony vigyázott rá, amíg apja élelmet próbált keríteni a családnak. Láttam önmagam a gettóban bujkálva és a táborokban, hogy jobban megértem a pácienseket, akiket kezeltem, s akikkel interjúkat vettem fel. Világos, hogy Ráhelnek és nekem közös célunk volt. Chaim nem akart visszakerülni a gettóba és a táborba; arra volt szüksége, hogy amit átélt, az újra felmerüljön. Nem volt mit transzponálnia és sohasem gondolt anyjának hollétére. Arra várt, hogy ismét megjelenjék, éppoly titokzatos módon, mint ahogy az ő távollétében eltűnt.

Chaim nagyon vallásos volt s gyermekeit is istenfélőknek nevelte. Azt magyarázta, hogy Isten nemzedékeken át büntette a zsidókat, mert bűnösök voltak. Mégis, amikor maga elé idézte a menetelő gyerekeket s azt, hogy az egyiküket lelövik, felkiáltott: „Miért a gyerekeket? Miért a gyerekeket, akik nem bűnösök?” Az Úrral s az ő törvényeivel való szembeszegülés a szabályok szigorú megtartásával keveredett nála. Vallásos zsidó identitása szakadatlan fenyegetésnek volt kitéve. Identitás-konfliktusának egy hányada abban fejeződött ki, hogy tanult ember akart lenni, de ennek elejét vette intellektuális gátlása, ez pedig e cél elérését lehetetlenné tette számára.

Chaim erőteljes, infantilis jellegű kötődéseket alakított ki, igen alkalmatlan módon. Ugyanakkor lehetetlenné tette gyermekei számára, hogy vele kommunikáljanak, mert gyengeségeik iránt türelmetlen volt s szigorúan büntette őket. Minduntalan közelebb akart kerülni apjához, aki következetesen elutasította, s többet kívánt fivéréből, mint amit az adni tudott. Amikor Chaim toleránsabb lett tulajdon gyengeségei iránt, apját s gyermekeit is kezdte jobban megérteni. Mégis, képtelen volt elviselni saját indulatáttételes kötődését, főként, mert szüntelenül arra számított, hogy az analitikus cserbenhagyja.

Ráhelhez hasonlóan Chaim is elvesztette képességét, hogy felismerje az olyan testi szignálokat, mint az éhség. Akkor evett, amikor a táplálékot elébe tálták, és sohasem tudta, eleget evett-e már, vagy túl keveset. Szorongása szakadatlan volt, s összevegyült a veszedelmes szituációk adekvát felismerésével. Küszöbön állt valami rossz, s ő semmit nem tudott tenni, mintha megbénult volna. Nem fogta fel, hogy a gyorshajítás rendőri büntetést vonhat maga után. Nem számított, mit tesz. Annak, hogy mi történik vele, semmi

* Abban az időben, amikor Chaimról írtam (Kestenberg és Brenner, 1986), hagyott el első ízben, s akkor még nem tudtam, hogy később vissza fog térni, remélvén, hogy újraegyesülhet velem, mint anyjának konkrét reprezentációjával. Amikor a következő alkalommal elhagyott, elvesztette irántam való illúzióit. Eltitkolta előlem, hogy konzultált egy másik terapeutával, aki azért segíthetett neki, mert jobban megértette zsidó gyökereit, mint én. Abban az időben az akkoriban elhunyt apjának helyettesítőjét kereste.

köze nem volt a saját cselekvéseihez. Az volt a benyomásom, Chaim elvesztette készségét a veszély belső és külső szignáljainak felismerésére, mert nem tudott túllépni vitalitásának kora gyermekkori elvesztésén, s nem engedték meg neki, hogy önmagáról gondolkodjék, mint mindazon gyerekek, akik találékonyan megoltalmazták magukat, s gondoskodnak saját életükről.

Rossz közérzetének legfenyegetőbb eleme afeletti dühe, hogy mennyire gyámoltalan volt s az is maradt. Mindössze annyit tudott, hogy meg akarta kedveltetni magát a felnőttekkel, hogy azok szeressék. Élete a támadók, a nációk kezében volt, akik a gyerekeket megölték, s apja és fivére kezében, akik oltalmazták s irányították őt. Szembesülve normáikkal, amelyek ellen szintén fellázadt, Chaim önmaga ellen fordította agresszióját, s búskomorrá vált. Miután nem tudta megoldani a haragos kíváncsi és archaikus felettes-énje közötti konfliktust, minduntalan bajban volt, s mindig rettegett az előreláthatatlan következményektől. Ugyanakkor nem tudott ellenállni a vágynak, hogy szembeszegüljön Istennel, s provokálja őt. E vonatkozásban Ráhelre emlékeztetett. Ugyanakkor, vele ellentétben, haragja, mely dührohamai során hatalmába kerítette, főként jelenlegi családja ellen irányult. Ráhel reakciómódja visszatartotta a harag ily nyílt kitöréseitől. Chaimot teljesen elárasztották gyermekkori traumái, míg Ráhel olyan edzésen ment keresztül, mely egy újabb holocaustra készítette volna őt fel. Chaim a magából sohasem szabadult ki. Még mindig benne volt.

A jelen munka keretei között nincs módom leírni, hogyan folyt le Ráhel és Chaim analízise (l. Kestenberg, 1982; Kestenberg és Brenner, 1986). Azért mutattuk itt be mindkettőjük pszichopatológiáját, hogy ez keretül szolgáljon a gyermek-túlélők és a túlélők gyermekei közötti hasonlóságok és különbségek öt aspektusának feltárásához. Ez persze sokkal több esettanulmányon s a gyermek-túlélőkkel felvett rengeteg interjún alapul. Lássuk a legkorábbi eredmények előzetes áttekintését.

Különbségek és hasonlóságok

Az ember hajlamos volna e szakaszt egy trivialitással kezdeni: azzal, hogy a túlélők gyermekei kölcsönzik a traumát, míg a gyermek-túlélők integrálni próbálják a maguk traumáját. A viszontagságokkal szemben mindkét csoport rendkívül adaptív erőt mutat. Azok, akik megbetegedtek, s kezelésre van szükségük, lehetővé teszik, hogy mintegy mikroszkópon át tekintsük a problémákat, amelyek nem egészen nyilvánvalóak azoknál, akik nem tartoznak valamely betegpopulációhoz, hanem a szublimációban és a kreativitásban találták meg a maguk útját. Az olvasó ne tévessze szem elől, hogy a túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők egybevetésekor a gazdag egyéni különbségekre, a veleszületett vonásokban és a más-más kultúrákban való felnövekedésből fakadó eltérésekre nem voltunk tekintettel. E különbségek, amelyek az egyéni és csoportos terápiák során éppúgy megjelennek, mint az interjúkban és a hétköznapi viselkedésben, csakugyan lényegesek, de a jelen dolgozatban nem foglalkozhattunk velük.

A múlttal való foglalkozás

1. A szülők és nagyszülők múltjának transzpozíciója a túlélők gyermekeinél és unokáinál

Túlélők gyermekeit elemezvén, velük egyénileg vagy csoportban beszélve úgy találtam, hogy e generáció a betegség és az egészség állapotaiban egyaránt igyekszik áthelyezni magát a holocaustba, a szülők világába. Csakugyan érvényteleníteni akarják a szüleiket ért igazságtalanságokat és kegyetlenkedéseket azáltal, hogy leereszkednek azok múltjába, s arra a jelenben keresnek gyógyírt. Akit ez a feladat túlföntül megterhel, esetleg kezelésre jelentkeznek; mások a holocaust történetét tanulmányozzák. Például önmagukról írnak disszertációjukat (Schwartz, 1981), vagy csoportokat alakítanak, hogy szüleik iránti érzéseiket megvitassák (Fogelman, 1988). Választott feladataikban sokan kiemelkedő teljesítményt nyújtanak, így cáfolván rá a mítoszra, hogy a zsidók alsóbbrendűek.

A túlélők igyekeznek megoltalmazni gyermekeiket annak ismeretétől, hogy mi történt velük, s megaláztatásaik és dehumanizálásuk titkát is magukba kellett fojtaniuk. A túlélők gyerekei gyakorta úgy járnak el, mintha a titok az övék volna s el kellene rejtteni a saját gyermekeik (a harmadik generáció) előtt. Mégis, épp mert a szülők múltjába helyezik át magukat, s mert úgy viselkednek, mintha ők lennének az üldözök és az üldözöttek, tovább származtatják a nemzedékek közötti titkot a harmadik generációra.

Lana*, egy háromesztendő lány megkérdezte anyját (túlélők gyermekét), hol van a nagymamája és a nagypapája. Azt a választ kapta - az igazságnak megfelelően -, hogy meghaltak. Ez nem vetett véget a kérdezősködésnek. A kislány tudni akarta, hol voltak a nagyszülei. Sokakkal ellentétben, akik szintén túlélők gyermekei, Lana anyja sohasem látogatta meg szülei sírját, és semmiképp nem akart lányával odamenni. Bár megővta magát a szülei múltjába való beköltözéstől, az „acting out” által felfedte, hogy öntudatlanul is ott lakozik. A családját manipulálva megrendezett olyan jeleneteket, melyekben férje és gyermeke elárulja és elhagyja. Mindeme jelenetekig nem került szóba, meg tud-e Lana szabadulni attól az érzéstől, hogy nincs rá szükség, hogy ki van rekesztve és magára van hagyva (Kestenberg, 1989).

A küldetés terhe alatt, hogy módosítaniuk kell a történelem menetét, hogy újra kell építeniük a rombadőlt házakat és elégtételt kell adniuk a holocaust áldozatainak, a túlélők gyermekei, ahelyett, hogy maguk cselekednének, átörökítik a küldetést tulajdon gyermekeikre.

A négyéves Freddy szüleitől és nagyszüleitől semmit nem hallott a holocaustról. Egy napon váratlanul attól kezdett félni, hogy a házak leomlanak. Ennek a dolognak könyörtelenül nyomába szegődött, ami igencsak hasonló ahhoz, ahogy Lana érdeklődött nagyszülei iránt. Egy idő múlva megtudtuk, hogy félelmeinek kezdete előtt Freddy látott egy fényképet a házról, ahol a nagyanyja gyermekkorában élt. A szomszédos oldalon a félig lerombolt zsinagógát ábrázoló kép volt. Fogadtam Freddyt a rendelőmben, s az összeomló házakkal kezdtem a társalgást, megpendítve, hogy a

* Mind Freddyt, mind Lanát ismertem már a Szülők és Gyermekek Centrumából - Roslyn Heights, NY, a Child Development Research támogatásával (l. még Kestenberg, 1989).

saját házam rámdőlhetne. Freddy biztosított engem, hogy meg tudja előzni házam összeroskadását, ha zsineggel fogja körbe. Egy harmadik generációbeli kisgyerekekkel voltam szemközt, aki elejét akarta venni a további rombolásnak. El tudtam neki magyarázni, hogy sok házat leromboltak a háború alatt, amikor a nagymama kisgyerek volt. A nagymama azonnal hajlandó volt erről beszélni velem, az apja pedig végighallgatott egy előadást a második generáció problémáiról.

2. A saját múlt elfelejtése és „acting out”-ja a gyermek-túlélőknél

A gyermek-túlélőknek nem kell visszahelyezniük magukat szüleik ismeretlen múltjába. Ők maguk voltak ott jelen. Sok vonatkozásban arra van szükségük, hogy elfeledjék a gyermekként átélt masszív traumát, vagy igyekezzenek megküzdeni vele, a múlttal, mely oly elevenné és fenyegetővé válhat, hogy egyetlen vágyuk marad csupán, a jelenbe menekülni. Hogy újraépítsék szétforgácsolt életüket, sokan közülük a családjuknak, tanulmányaiknak vagy szakmai pályafutásuknak szentelik magukat. Mindameltett, érezvén a folytonossági hiányt gyerekkoruk és felnőttkoruk között, kétségbeesetten próbálnak visszaemlékezni arra, hogy mi történt velük a holocaust alatt. Ugyanakkor, amennyiben az emlékezés a múltat hozza vissza, elfojtják és tagadják a rontás napjait, amiből csodával határos módon megmenekültek. Az emlékezés és a felejtés közötti konfliktus a gyermek-túlélők életének egyik legfontosabb problémája.

Nem egy szülő, akinek a gyerekeit üldözték, úgy véli, a gyerekek nem szenvedtek, mert túl kicsik voltak ahhoz, hogy megértsék a veszélyt. Afeletti büntudatukban, hogy nem tudták megoltalmazni gyermekeiket a fájdalomtól, az éhségtől és a koravénstól, azt mondják ivadékaiknak: túl fiatalok voltak, hogy emlékezhessenek rá, mi történt a náci időkben. Az illúzió, hogy a gyerekek a viszontagságok közepette is boldogok lehetnek, azért tartható fenn, mert a gyerekek képesek a játékokra, erre az öngyógyító eljárásra, játékaik azonban felfedi, hogy mi foglalkoztatja őket. A gettóbeli gyerekek például azt játszották, hogy zsidókat ejtenek foglyul (Eisen, 1988); megszemélyesítették a nácikat, a zsidó rendőrséget és az áldozatokat. A táborokban a gyerekek azt játszották, hogy sorbaállítják az embereket, s a gázkamrákba küldik őket. Kiváló megfigyelők voltak, s megértették a halál és a veszedelem természetét. Szükség esetén hosszú ideig elrejtőzve maradtak szűk, sötét és levegőtlen helyiségekben is, moccanás és pissenés nélkül.

A szülők gyakran nem nyújtottak be jóvátételi igényt gyermekeik nevében; nem akarták őket kitenni a kikérdezésnek, s inkább osztották a német pszichiáterek és bíróságok vélekedését, hogy ahol valaki nem emlékezik, ott nincs szenvedés (Kestenberq, 1980). Azok a gyerekek, akik elvesztették szüleiket s akiket örökbe fogadtak, gyakorta hallották, hogy múltjukat, valódi szüleiket és testvéreiket el kell feledjék s a jelenben kell élniük. Azok a gyermek-túlélők, akiknek túlélő szülőjük azt mondta, hogy nem emlékezhettek, gyakran nem mernek emlékezni.

Mrs. Y. egy interjúban azt mondta, semmire sem emlékszik nyolcéves koráig, s hogy mi történt, azt csupán az anyja történeteiből ismeri. Amint azonban e történeteket

nekem elmondta, egyszercsak emlékezni kezdett. Nagyon meglepődött, szinte sokkolta, hogy ennyi mindent fel tud idézni, de felismerése annyira szorongóvá tette, hogy az interjút meg kellett szakítani. Sohasem tért vissza, hogy befejezzük az interjút, főként azért, mert „az egyik unokájára kellett vigyáznia”.

A gyermek-túlélők rémálmaikban emlékeznek vissza arra, amit éber életükben elfelejtettek. Akiknek nem maradt meg a családjuk, kötelességüknek érzik, hogy emlékezzenek és tanúságot tegyenek. Sokaknak deportált szülei kötötték a lelkére, hogy igyekezzenek életben maradni, s tudassák a történeteket a világgal. A legtöbb meginterjúvált megkönnyebbülést talál múltjának felidézésében (M. Kestenberg, 1990). Amikor az interjúk vagy a terápia során segítséget kapnak a visszaemlékezéshez, nem csupán azért hálásak, mert be tudják teljesíteni szülei kívánságait, de azért is, mert visszanyerik az elvesztett folytonosságot, amit úgy fejeztek ki: „űr az életemben”. Ehhez le kell győzniük a rettegést mindazok rosszallásától, akik félnének meghallgatni őket s akik megvetéssel fordulnak feléjük, hogy ezáltal elkerülhessék a bűntudatot.

Az emlékezet a gyermek-túlélőkben olyan élmények nyomán ébred fel, amelyek kiváltó aktusként működnek. A füst a gázkamrákra emlékezteti őket, egy répaleves felkelti bennük a tábori koszt emlékéit; az egyenruha visszaidézi az SS-eket, vagy az apáikat elhurcoló rendőrséget. Az „acting out” viselkedésmódok vagy a tüneti cselekvések az emlékek helyett jelennek meg, különösen azoknál, akik az üldöztetés idején még igen kicsik voltak.

Egy lánygyermeket, aki a táborban született, rejtegettek és a száját bekötötték, hogy sírása ne hallatsszon ki. Felnőttként néha szájára tapasztott kézzel, köhögve riadt fel álmából. Kiderült, hogy köhögése arra a fulladásra emlékeztette, amit életének első heteiben élt meg.

Míg a túlélők gyermekeinek az a küldetésük (Stierlin, 1981), hogy a múltat érvénytelenítsék s a holtakat feltámasszák, a gyermek-túlélőknek az a rendeltetésük, hogy életben maradjanak, s családjukat és etnikai csoportjukat gyermekek nemzésével örökössé tegyék tovább. Minden gyermek szimbolikus győzelem Hitler genocídiuma fölött. A gyermeknevelés - kötelesség. Sokan hallgatnak, amíg gyermekeik fel nem nőnek s el nem hagyják a családi fészket. Az emlékezés kötelessége ekkor válik akuttá. Az emlékezés az elvesztett emberek, elvesztett kultúrák és elvesztett otthonok felélesztésének az egyik formája. A tudattalan számára a felejtés egyenlő a halállal és a destrukcióval (Bergmann, 1985).

Az identitás problémái

A túlélők gyakran féltek felfedni zsidó identitásukat, nem csupán azokban az országokban, ahol nem volt ildomos az embernek a maga zsidóságát kinyilvánítania, mint Lengyelországban és Magyarországon (Erős és mtsai, 1988), de azokban az országokban is, ahol a zsidók biztonságban érezhették magukat. Amikor először kezdtünk túlélőkkel interjúkat készíteni Lengyel-

országban, meglepett bennünket, milyen különbségek vannak a keresztény és a zsidó túlélők között. Az előbbiek büszkéek voltak lengyel azonosság-tudatukra a masszív náci propaganda ellenére, amely szerint a szlávok alacsonyabb rendű fajt alkotnak. A lengyel ellenállók gyermekei számára létesített táborokban (Witkowski, 1975) a német őrök nem tudták meggyőzni ifjú fogjaikat, hogy szüleik banditák voltak. Olyan zsidó gyerekek azonban, akik korábban bujkáltak, a háború után továbbra is tagadták a maguk zsidóságát, s hamis identitásukat időnként a harmadik generációnak is átadták. Mégis, annak ellenére, hogy a zsidó származás hétepes titok volt, a zsidó túlélők gyermekei és unokái a kezeléseik és interjúik során felfedték, hogy a tiltott tudást örökük is átszarmasztatták (Virág, 1984; Gampel, 1986). Zsidó identitásuk tagadása ahhoz a háború utáni környezethez kötődött, amelyben éltek.

1. A túlélő szülők által gyermekeikre átszarmasztott identitás problémái

Németországban a túlélők gyermekeire kettős küldetés vár. Németországban nevelkedtek, de szüleikkel ellentétben Izraelben kell majd élniük. Zsidókkal kell házasodniuk, s tovább kell örökíteniük a zsidóságot annak ellenére, hogy osztálytársaik és barátaik zömmel keresztény németek (Lewitan, 1986; Sichrovsky, 1985).

Izraelben a túlélők gyermekeinek arra kellett energiáikat fordítaniuk, hogy felépítsék a zsidó államot, s nem tekinthettek a múltba. Csak később, a libanoni háború után tudatosították a túlélők izraeli gyermekei a maguk sajátos identitását, hogy ők annak a maroknyi zsidónak a leszármazottai, akik a Shoah-ból megmaradtak (Fogelman, 1989, szóbeli közlés).

A nyugati országokban a túlélők gyermekei közül sokan belezavarodtak szüleik identitás-konfliktusaiba.

Marvin szülei meglepő módon nem-zsidó ír katolikus környezetben telepedtek le, de ő nem játszhatott a helybeli gyerekekkel. A jesivába küldték, ahol teljesítménye gyenge volt. Szülei lenézték az alacsonyabb származású nem-zsidó gyerekeket, s megfedték fiukat, ha azokkal elvegyült. Amikor Marvin nem tudta teljesíteni szülei kívánságait, önmagát alacsonyította le. Végül csatlakozott egy guru köré szerveződő csoporthoz, mely elfogadta őt, és segített ön-azonosságának megtalálásában (Kestenberq, 1982).

A szülők iránti ambivalencia, amely Marvint arra készítette, hogy új vallási csoportoknál keressen befogadást, abból a konfliktusból fakadt, hogy vajon fenntartsák-e zsidó mivoltukat s elpusztuljanak, vagy színleg legyenek keresztényekké, s így megmaradjanak.

Az Egyesült Államokban a túlélők gyermekei közül rengetegen úgy küzdenek meg a maguk identitás-problémáival, hogy támogató vagy terápiás csoportokhoz csatlakoznak, s abból merítenek erőt, hogy túlélők gyermekeként azonosítsák magukat. Ez sokuk számára lehetővé teszi, hogy megtörjék a túlélő családokban uralkodó hallgatást (Danieli, 1980b; Fogelman és mások, 1984). Grubrich-Simitis (1984) kifejezésével élve azt mondhatnánk: a holocaust elfogadásában váltak eggyé, mint olyasvalakik, akik szüleik múltjához tartoznak.

2. A zsidók gyermekkori üldöztetése által szétzúzott identitás

A gyermek-túlélők sokat szenvednek attól az érzéstől, hogy nem tartoznak sehová (Kestenberg és Kestenberg, 1988). Az ország, ahonnan származtak, elutasította őket, zsidóságuk pedig inkább csapást jelentett, semmint olyasvalamit, amire büszkéek lehetnének. Sokan, akik ortodox zsidókká váltak, és/vagy elfogadták gyökereiket, azok közül kerültek ki, akiknek a szülei asszimilálódtak, és sohasem mondták meg gyermekeiknek, hogy zsidók. E gyerekek közül nem egy csak akkor fedezte fel zsidóságát, amikor más gyerekek, illetve tanáraik kigúnyolták vagy inzultálták őket. Azok közül sokan, akik katolikus családokban vagy elrejtett kolostorokban nevelkedtek, a Szent Családhoz kötődtek (Kurek-Lesik, 1988). Sokan lettek papok vagy apácák anélkül, hogy zsidó származásukról fogalmuk lett volna. Mások nem akartak a háború után visszatérni zsidó családjukhoz; megmentőikhez ragaszkodtak (Donát, 1965); megint mások, akik visszatértek a judaizmushoz, a zsidó és keresztény hiedelmek közötti konfliktusok alatt roskadoznak (Hogman, 1988).

Egy ötéves gyerek, megtudván, hogy ő zsidó, felkiáltott: „Nem, nem, azok ördögök, én nem akarom, hogy elvigyen az ördög.” Amikor azt mondták neki, hogy a zsidók ölték meg Krisztust, félni kezdett tőlük s nem akart közéjük tartozni.

A panasz, hogy „nincs közöm senkihez” s a dolognak oly módon való találása, hogy „a világhoz tartozom” - nem ritka a gyermek-túlélők körében. Másoktól különbözőknek érzik magukat, s ezért a gyermek-túlélők igyekeznek felülmúlni azoknak az országoknak az ivadékait, ahová kivándoroltak. A kirekesztettségéből, a különbözőségéből fakadó jogfosztottság traumája mélyen beléjük kódolódott. Az agresszorral való azonosulás nyomán gyakran kirekesztenek másokat. A kezelések során hajlamosak a terapeutát befeketíteni, s igyekeznek éreztetni vele, hogy ő nem egyenlő a szakma megbecsült előljáróival.

Egy 1938-ban született gyermek-túlélő szakadatlanul arról panaszkodott, hogy én önkényesen és rosszhiszeműen visszatartom tőle az információkat. Azt követelte, hogy adjam fel pszichoanalitikus meggyőződésemet, s kezeljem őt viselkedésterápiával. Kinevette a pszichoanalitikus értelmezéseket, s szakadatlanul kétségbe vonta szakmai identitásomat. Ezt nagy mértékben az a benne lakozó érzés váltotta ki, hogy ő sehová sem tartozik, és semmiben nem lehet sikeres. Mivel szilárd identitástudatomat nem tudta lerombolni, rólam kezdett mintát venni, s életében először kielégülést talált munkájában.

Az utóbbi két-három évben gyermek-túlélők csoportjai jöttek létre, ahol a csoport-identitást a hovatartozás új érzése hozta létre (Kestenberg és Kestenberg, 1988), ami az újonnan megtalált nővéreik és fivéreik iránti hűségéből fakadt (Silten, 1986). De még ebben a körben is rendszeresen megjelenik a mások kirekesztésének igénye.

Problémák a kapcsolatokban

1. A túlélők gyermekeinek túlzottan szoros viszonya a szülőkhöz

A túlélők gyermekei számára nem könnyű elhagyni szüleiket, akik arra számítanak, hogy ők biztosítani fogják a zsidó ivadékok folytonosságát. Egyes szerzők azt gondolják, hogy ez a szeparáció-individuáció kudarcát jelenti, de az analízisekből nem ez derül ki. Két külön oka van annak, miért vonakodnak a szülők útjukra bocsátani gyermekeiket, amikor azok felnőnek. Először is, a túlélő szülők úgy kezelik sarjaikat, mintha azok elveszett szüleik megtestesülései volnának. Másodszor, a túlélők számára a szeparáció a halált vetíti előre, ahogyan azt Schwartz (1981) leírta:

„Huszonegy éves koromban elmentem Európába és Izraelbe. Anyám kellenül autózott ki velem a repülőtérre, s azt kérdezte, lát-e még valaha... arra emlékezett vissza, s azt élte át újra, amikor ő Németországot elhagyta - voltak olyan rokonai, akiket soha nem látott viszont. A holocaust túlélői számára az elválás a halált jelenti.”

A túlélők gyermekei úgy tekintenek szüleikre, mintha felügyeletre szoruló gyermekek volnának. Való igaz, sokuk tolmácsi minőségben kíséri el szüleit az orvoshoz, az ügyvédhez (Kestenberg M., szóbeli közlés). A szülők és gyermekek közötti kapcsolat nagyon szoros. Ha a túlélők gyermekei megbetegszenek, fenyegetőnek érzik szüleik közelségét. Amikor felgyógyulnak, már naponta, ellenérzések nélkül fel tudják hívni túlélő anyjukat.

2. Az emberekhez való közelkerülés nehézségei a gyermek-túlélőknél

A túlélők gyermekeivel ellentétben a gyermek-túlélők arról panaszkodnak, hogy félnek közel kerülni az emberekhez. Gyermekkorukban drágán megfizettek, amikor túlfüggő dependensek voltak vagy túlságos szükségletet szenvedtek. Újra és újra elválasztották őket azokról, akiket szerettek.

Egy kislány a zsidó történelmi bizottság előtt a háború után azt vallotta, hogy anyja elhagyta őt egy nem-zsidó nővel, de megígérte, hogy vissza fog térni hozzá. Az anya még búcsút sem mondott, amikor eltávozott. A gyerek várt az anyjára, de végül feladta, s kötődni kezdett „lengyel anyjához”, aki szerette őt. A háború után eljött érte egy rokona, elvitte, s a zsidó gyermekotthonban helyezte el. Szomorúan gondolt „anyjára”, s hiába remélte, hogy viszontláthatja.

A gyerekek elvesztették bizalmukat szüleikben, akik „magukra hagyták” őket. Sokan megtanultak magabiztosan, távolságtartóan és gyakorlatiasan viselkedni. Felnőttekként családjuk iránt képtelenek a gyengédségre. Jó feleségek és jó anyák (Moskovitz, 1982), de a fizikai közelségtől gyakran visolyognak. Lényeges tényező ebben egy depresszív góc, amely nem engedi meg az intenzív örömet. A pozitív affektusok letompítottak, az érzések gyakorta megdermednek.

Pszichoszomatikus következmények

***1. Az átszármaztatott trauma pszichoszomatikus következményei
a túlélők gyermekeinél***

A leggyakoribb pszichoszomatikus tünetek, amelyekkel a túlélők gyermekeinek körében találkoztam, az anorexia nervosa és a bulimia voltak. Az egyik páciens különösen jól illusztrálja, hogy gyermekkori deprivációi miként mentek feledésbe, s hogyan továbbítottak gyermekeihez.

Mrs. L.-t depresszió miatt utalták hozzám, amit anyjának halála váltott ki. Szülei még az üldöztetés előtt elváltak. Sértette őt, hogy apjának figyelme hamarosan egy másik kislány, az apa második feleségének leánya felé fordult. Nem nézte jó szemmel, ha anyja más férfiak iránt érdeklődött. Nem akarta őt is elveszíteni. Mikor fejük felett lebegett a náci megsemmisítés réme, anyjával és húgával egy paraszt padlásán rejtőztek el, egymáshoz bújva, összezárva. Amikor e kényszerű közelség után anyja újra férjhez ment, azt Mrs. L. mint gyermek különösen zokon vette. Később, felnőttként fájdalmas volt számára az anyjától való elválás. Nehézségei támadtak, ha ki kellett mennie a városból dolgozni, hacsak át nem öltöztetett anyja lakásán. Mindazonáltal tagadta anyja iránti kötődését és szeretetét, de édesanyjának halála után nem akart a városon kívül dolgozni, s depresszióba esett.

Depressziója közepette Mrs. L. állandó és változatlan diétát tartott; testsúlyát nem csökkentette, s nem is gyarapította. Ámde a táplálékot nem élvezte, s láthatóan nem emlékezett rá, hogy valaha is éhes lett volna vagy el lett volna telve. A kérdésre, hogy éhezett-e a rejtőzködés idején, nem tudott válaszolni. Nem tudta, hogy amikor elhagyták a rejtekhelyet, nehezen tudott jární, s nem volt egyértelmű, hogy ezt lábának megdagadása okozta-e, ami az éhezés következménye volt, vagy a hosszan tartó mozdulatlanság. Úgy tűnik, sok túlélőhöz hasonlóan elvesztette készségét, hogy a fizikai jelzéseket tisztán észlelje. Egy alkalommal elviselhetetlen, szűnni nem akaró fájdalomról panaszkodott. Amikor a hasára mutatott, végül megértettem, hogy nem evett, s az éhség miatt voltak fájdalmai. Nem kapcsolta össze a fájdalmat az éhséggel. Mégis, ha evett valamit, megjegyezte, hogy a fájdalom alábbhagyott.

Bizonyos idő eltelte után Mrs. L. arról panaszkodott, hogy egyik lánya anorexiában szenved, a másik pedig bulimiában. Igen valószínűnek tetszett, hogy átszármaztatta gyermekeire az olyan testi jelzések felfogására és megválaszolására való képtelenségét, mint az éhség és a jóllakottság. E gyerekek egyike akkor gyógyult ki e pszichoszomatikus bajából, amikor élénken érdeklődni kezdett a holocaust iránt. Mégis, az anya nem szeretett a lányával vagy bárki mással beszélni arról a tortúráról, amikor hangtalanul és mozdulatlanul kellett feködni a napi egyszeri élelemre várva, anyjával állandó fizikai érintkezésben. Az anyja iránti haragja, amiért az megfosztotta az apától, s engedte éhezni, számára nem volt nyilvánvaló. Ezek a neheztelések serdülőkorára tolódtak át, amikor anyja egy állás miatt elment, s hagyta, hogy ő a táplálékát egy étteremben fogyassza el. Kétségtelen, hogy orális konfliktusait áttolta gyermekeire, különösen idősebbik lányára, akivel állandó vitái voltak.

***2. A vitális funkciók elnyomásának pszichoszomatikus következményei
a gyermek-túlélőknél***

Nem ritka, hogy a túlélők gyermekei „megbízottakként” járnak el szüleik betegségeiben. Pszichoszomatikus tüneteik a szüleikben mélyen rejtőző depressziót álcázzák. Szüleik múltjában élvén, magukra veszik önnön testük

pusztítását a szüleik helyett. Maguk a *gyermek-túlélők* viszont hajlamosak tudomást nem venni tulajdon panaszaikról, ellenkező esetben pedig úgy mutatják be azokat, mint belső perszekútorokat, amelyek sohasem hagyják őket békén. Azoknak, akik alultápláltságtól és vérhastól szenvedtek, sérülékeny maradt az emésztőrendszerük. Ráadásul sokan összekeverik a lelki és a fizikai fájdalmat, s a fizikai megfosztottságot az elutasítással és az elhagyatottsággal azonosítják. A nyombél-, gyomor- és nyelőcsőfekély, illetve a bél-érzékenység kölcsönhatásban van a vitalitás elvesztésével és az eltorzult testkép fennmaradásával, ami az extrém súlycsökkenésből és a rossz egészségügyi körülményekből fakadt. Mindezek zöme átszármazott a következő generációra, főként a korai testi gondoskodás időszakában. A vitalitás fizikai depriváció miatti elvesztését gyakorta újraélik vagy „acting out” formájában élik ki, az önmaguk indukálta bénító szorongásban. *Gyermek-túlélőkkel interjút* készítve időnként tanúi lehettünk a vitalitás megújulásának, ami kioldja a betokosodott érzelmeket. A masszív trauma számos esetben korábbról származott, a holocaust előtti évekből. Bár a legtöbb gyermek-túlélő azt mondja, jó gyerekkora volt, ritkán idéznek fel olyan kellemes élményeket, amelyek az üldöztetést megelőző időkből származnának. A későbbi trauma törli a korábbi érzékszervi-mozgásos örömöket. A gyermekkor örömének visszaidézésére jó példa egy enyhén búskomor asszony, akit kisgyerekként egyik házból a másikba vittek át.

A második ház - amint elmondta - nagyon sötét volt, s ő nem emlékezett az első házra, ahol kisgyermek korának jobbik részét élte. Megkértem, képzelje el az elfelejtett házat (Kestenberq, 1987). Úgy tűnt, mintha transzba esett volna. Gondolatban belépett a házba, s egy ablakot látott. A szoba fényárban úszott. Kitörő örömet érzett, s ezt annak jeleként fogta fel, hogy jó gyerekkora volt.

Visszaidézvén a korai élet érzéki élményeinek tündöklő örömét, a gyermek-túlélők felfedezhetik a gyönyörnek azt a minőségét, amelyet látszólag elvesztettek. Az intenzív érzések újrafelfedezése sok esetben gyógyító hatású.

Agresszió és depresszió

Ha az embert megalázzák, éheztetik, kiirtják a családját s halálos veszedelmebe kergetik, érthető, hogy telve lesz haraggal és bosszúvágygal. Ha az agresszióknak nincs levezetése, a düh pedig tehetetlen, nehéz lesz elfogadni a veszteséget s a gyász munkát elvégezni. A búskomorságnak nem szakadhat vége. Mégis, e belső akadályok ellenére, a túlélők képesek voltak mindent újrakezdeni; számos országban új családot és új életet teremtettek. De minél idősebbek voltak, annál bajosabb volt számukra hamvaikból fönixként újrakelteni. Sokan magukban hordozzák felgyülemlett agressziójukat.

1. Az agresszió és a depresszió a túlélők gyermekeinél

Minden túlélőnek megvan a maga elmondandó története s megvan a maga személyisége. Nem lehet egyetlen kategóriába összezsúfolni őket. Mindez az itt tárgyalt összes hasonlóságra és különbségre vonatkozik, de különösen a

külső agresszióra s a befelé fordított támadó hajlamra. Kanadai kutatók, Sigal és Rakoff (1971) leírták a túlélők haragos gyermekeit. Megállapították azt is, hogy a túlélők nem tűrik el az agressziót gyermekeiktől. Az engedetlenség jeleit úgy fogták fel, mintha az üldözőik feltámadását jelentené, és számos túlélő nevezte gyerekeit „kis Hitlereknek” (Bergmann és Jucovy, 1982). A túlélők gyermekei főként a serdülőkorban, de később is, haragszanak szüleikre, részben azért, mert túlságosan el vannak foglalva a holocausttal, részben pedig azért, mert nem hajlandók beszélni róla. Azzal vádolták a szülőket, hogy túl sokat beszéltek róla vagy túl gyakran, vagy túl keveset, vagy mindezekkel együtt (Epstein, 1979; Finkelstein, 1987; Sichrovsky, 1985). A túlélők túl sokat vártak el gyermekeiktől, és ők nehezteltek a rájuk rakott terhek miatt. Némelyikük anyja sírt, amikor a gyerekek nem teljesítették elvárásait, s egyikük-másikukat apja szóban vagy tettben is megalázta. Mintha idealizálnák elveszett gyermekeiket és elveszett szüleiket, s abban reménykednének, hogy ezek eleven gyermekekben születnek újjá. A túlélő szülőknek csalódást okozott, hogy reinkarnációs illúzióik füstbe mentek. A gyerekekre átragadt a búskomorság, ami mintegy tükrözte szüleik fájdalmát; amikor narcizmusuk és ideális énjük szüleik részéről nem kapott megerősítést, depressziósak lettek (Grunberger, 1979; Kestenberget és Brenner, 1988). Bárki máshoz inkább szerettek volna hasonlítani, s azt kívánták, bárcsak normális, nem-túlélő szüleik lennének. A szülőkkel való megbékélés a fájdalmuk iránti könyörületből fakadt, s annak méltánylásából, hogy képesek voltak a túlélésre, míg mások nem.

2. Agresszió és depresszió a gyermek-túlélőknél

Azok a gyermek-túlélők, akik szüleiktől sohasem szakadtak el, vagy akik a háború után rátaláltak szüleikre, a velük szembeni haragjukat gyakran nyíltan kifejezték. Sokan közülük családon kívüli figurák ellen irányították agressziójukat, s állandósították anyjukkal való együttlétüket, képtelenek voltak megházasodni vagy kortársaikkal szorosabb kapcsolatokat kialakítani. Mások azért haragudtak meg, mert szüleik nem teljesítették be idealizált gondoskodó szerepüket. Hagyták, hogy gyerekeik éhesek legyenek, hagyták, hogy gyermekeiket gonosztevők kínozzák. Nemcsak akkor hagyták el őket, amikor keresztény rejtegetőikhez küldték, de akkor is, amikor hagyták magukat deportálni s gyerekeiktől elkülöníteni. A gyermek-túlélők dühe az üldözőkről gyakran átirányult a szülőkre. Minél fiatalabbak, balsorsukért annál inkább kárhoztatják szüleiket, főként anyjukat. Amikor a bűntudat e haragot befelé fordítja, a gyermek-túlélők úgy érzik, szüleik, hitveseik vagy saját gyermekeik áldozatai. Sokan ennél továbbmennek, s lemondanak Németország jóvátételéről, mert nem ott látják a bűnt, ahová az tartozik.

Azok a gyerekek, akik életük korai időszakában veszítették el szüleiket, s nem emlékeznek rájuk, a gyámoltalanságtól és a szomorúságtól szenvednek. Légüres teret éreznek életükben. Időtlen fájdalom ez, nosztalgikus színezettel. Amikor szüleik fényképeire bukkannak, amikor gyermekkorukról hallanak rokonaiktól, vagy képessé válnak korai érzékszervi-mozgásos emlékeik rekonstrukciójára, mindannyian megkönnyebbülhetnek. Mindez segíthet felgyorsítani a gyász egyetemes folyamatát.

Összegzés

E tanulmány egyfelől a túlélők gyermekeinek analízisein s a velük való egyéb kapcsolatokon, másfelől pedig gyermek-túlélők terápiáján és a velük készült interjúk anyagain alapul. E dolgozatban a túlélők gyermekeinek problémáit a gyermek-túlélők problémáival vetettük egybe. Két, analízisből származó tünettani beszámoló vezette be annak az öt kérdéscsoportnak az áttekintését, amelyekben a hangsúly a túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők közötti különbségeken volt. 1. A szülők múltjának transzpozíciója, illetve a saját múlt elfelejtése és „acting out”-ja; 2. a szülőktől átörökölt identitás problémái, illetve a saját traumatikus múlt által szétfűzött identitás; 3. túl szoros viszony a szülőkkel, illetve a másokkal való közeli viszony kialakításának nehézségei; 4. az áthagyományozott trauma pszichoszomatikus következményei, illetve a vitális funkciók pangásából adódó pszichoszomatikus következmények; 5. agresszió és depresszió.

A túlélők gyermekei szüleik múltjába helyezik magukat vissza, érvényteleníteni igyekezvén azokat az igazságtalanságokat és durvaságokat, amelyeket szüleik a holocaust alatt elszenvedtek. A gyermek-túlélők saját traumáik következményeitől szenvednek. Az ő konfliktusuk az, hogy emlékezzenek-e arra, ami velük történt vagy pedig elfelejtsék azt. Mindkét csoportnak gondjai vannak a zsidó identitással, de az első csoport identitását illetően kettős üzenetet kapott; a gyermek-túlélők attól szenvednek, hogy üldözőik szétfűzták alakulófélben levő azonosságtudatukat. A túlélők gyermekei arról panaszkodnak, hogy szüleik mértéken felül ragaszkodnak hozzájuk, s ők maguk többet aggódnak szüleikért, mint ahogyan ez felnőttek körében szokásos. A gyermek-túlélőket sok esetben elhagyták szüleik és barátaik, s félnek attól, nehogy az emberekhez túlontúl közel kerüljenek, hogy ne kelljen ismét mindenben csalódnuk. A pszichoszomatikus tüneteket a második generációban a korai testi gondozás indukálta, s a szülők tanítási technikái, hogy szokjanak hozzá a megfosztottság körülményeihez. A gyermek-túlélők nem tudnak felgyógyulni vitalitásuk elvesztéséből, amit túlélőkként elszenvedtek, s testük sérülékeny maradt. A pszichoszomatikus tünetek mindkét csoportnál depressziót álcázhatnak. A túlélők gyermekei azért neheztelnek szüleikre, mert azok rájuk terhelték a maguk múltját, de szégyenkeznek, hogy sérült szüleikkel szemben haragot éreznek. A gyermek-túlélők számára könnyebb kifejezni haragjukat túlélő szüleikkel szemben, míg az elhalt szülőkkel szembeni harag sokkal kevésbé tolerálható. Ezek a gyerekek az üldözőikkel szembeni haragjukat gyakran szüleikre irányítják át. Mindkét csoport befelé fordítja a depressziót, de leggyakrabban a gyermek-túlélők szenvednek egy depresszív göctől, ürességet éreznek, s az élet folytonosságának hiányát.

Függetlenül attól, hogy a túlélők mennyire akarják gyermekeiket oltalmazni, konfliktusaikat és gondjaikat átszármaztatják a második és a harmadik generációra. Ez különösen hangsúlyos azokban az országokban, ahol az antiszemitizmus napjainkig fennmaradt.

Ülkei Zoltán fordítása

IRODALOM

- ABELLS, C. B., 1986. *The Children We Remember*. New York: Green-Willow Books.
- AYALON, O. - Eitinger, L. és mások, 1983. *The Holocaust and its Perseverance*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum & Co.
- ARAD, Y., 1979. *The Partisan*. New York: Holocaust Library.
- AUERBACHER, I., 1986. *Am A Star*. New York: Simon & Schuster.
- BERGMANN, M., 1985. Reflections on the Psychological and Social Function of Remembering the Holocaust. *Psychoanalytic Inquiry*. 5.1. 9-20.
- BERGMANN, M.-JUCOVY, M., 1982. *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books.
- BERNBAUM, I., 1986. *My Brother's Keeper. The Holocaust Through the Eyes of an Artist*. New York: Putnam.
- BIERMANN, G., 1974. Frühe Kindheitsschicksale Verfolgter und ihre späteren Auswirkungen. *Jahrbuch der Psychohygiene*. 2. München-Basel: Reinhardt Press.
- DANIELI, Y., 1980a. Countertransference in the Treatment and Study of Nazi Holocaust Survivors and Their Children. *Victimology: An Int. J.* 5. 45-53.
- , 1980b. Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Long and Short Term Effects. *Psychological Stress and Adjustment in Time of War and Peace*. N. Milgram. szerk. Washington, D.C.: Hemisphere Publications.
- DONAT, A., 1965. *The Holocaust Kingdom*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- EISEN, G., 1988. *Children and Play in the Holocaust*. Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- EPSTEIN, H., 1979. *Children of the Holocaust: Conversations With Sons and Daughters of Survivors*. New York: G. P. Putnam's.
- EROS, F. - KOVÁCS, A. - LEVAI, K., 1985. Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc*. 2-3. 129-144.
- FINKELSTEIN, B., 1987. *Summer Long-a-Coming*. New York: Harper & Row Publishers.
- FLINKER, M., 1976. *Young Moshe's Diary*. Jerusalem: Yad Vashem.
- FOGELMAN, E., 1988. Intergenerational Group Therapy: Child Survivors of the Holocaust and Offsprings of Survivors. *Psychoanalytic Review*, 75(4): 619-640.
- , 1989. Personal communication.
- MASON, E. - GRUNBAUM, H., 1984. *Breaking the Silence: The Generation After the Holocaust*. (Film Documentary.) New York: Cinema Guild.
- FRANK, ANNE, 1967. *The Diary of a Young Girl*. New York: Doubleday & Co., Inc.
- FRIEDMAN, I. R., 1990. *The Other Victims. First Person Stories of Non-Jews Persecuted by Nazis*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- GAMPEL, Y., 1986. L'effrayant et le menaçant: de la transmission à la répétition. *Psychanalyse à l'université*. II.
- GRUBRICHSIMITIS, L., 1984. From Concretism to Metaphor. Thoughts on Some Theoretical and Technical Aspects of the Psychoanalytic Work with Children of Holocaust Survivors. *The Psychoanalytic Study of the Child*. 39. 301-319.
- GRUNBERGER, B., 1979. *Narcissism*. New York: International Universities Press.
- HERSCHELES-ALTMAN, J., 1946. *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny*. Krakko: Wojewodzka Zydowska Komisja Historyczna.
- HOGMAN, F., 1988. The Experience of Catholicism For Jewish Children During World War II. *Psychoanalytic Review*. 75. 4. 511-532.
- JUCOVY, M., 1985. Telling the Holocaust Story: A Link Between the Generations. *Psychoanalytic Inquiry*. 5.1. 31-19.
- KESTENBERG, J. S., 1972. Psychoanalytic Contributions to the Problems of Children of Survivors from Nazi Persecution. *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*. 10. 4. 311-325.

- , 1980. Psychoanalyses of Children of Survivors from the Holocaust: Case Presentations and Assessment. *J. of the Amer. Psychoan. Assoc.* 28. 4. 775-804.
- , 1982. Survivor Parents and Their Children. *Generations of the Holocaust*. M. Bergmann és M. Jucovy szerk. New York: Basic Books.
- , 1987. Imagining and Remembering. *Israel J. Psychiatry & Related Sciences*. 24. 4. 229-241.
- , 1989. Transportation Revisited. Clinical Therapeutic and Developmental Considerations. In: Marcus, P. and Rosenberg, A. (szerk.) *Healing Their Wounds: Psychotherapy and Holocaust Survivors and Their Families*. New York: Praeger Publishers.
- BRENNER, I., 1986. Children Who Survived the Holocaust. The Role of Rules and Routines in the Development of the Super Ego. *Int. J. Psycho-Analysis*. 67. 3. 309-316.
- BRENNER, I., 1988. Narcissism in the Service of Survival. *Revue Francaise de Psychanalyse* (in press).
- KESTENBERG, M., 1988. The Sense of Belonging and Altruism in Children Who Survived the Holocaust. *The Psychoanalytic Review*, 75. 4. 533-560.
- KESTENBERG, M., 1980. Discriminatory Practices in the German Restitution Program. *Victimology: An Int. J.*, 5. 2-4. 421-427.
- , 1987a. The Healing Power of Creativity. Introduction to the Panel on Poetry presented at 7th Annual Conference. Columbia University, June 5, 1987.
- , 1987b. Mogen David in a Convent. *Newsletter of the Jerome Riker International Study of Organized Persecution of Children*. 3. 2. Spring, 1987. New York: Child Development Research.
- , 1990. The Effect of Interviews on Child Survivors. Presented at the International Psychohistorical Association. The Graduate Center of CUNY, June 8, 1990 (kiadatlan).
- KLEIN, C., 1985. *Poems of the Holocaust*. Jerusalem: Gefen Publishing House Ltd.
- KOHEN, I., 1977. *Mischling, Second Degree*. New York: Green-Willow Books.
- KRYSTAL, H. szerk., 1968. *Massive Psychic Trauma*. New York: International Universities Press.
- KUREK-LESIK, E., 1988. Udział Zenskich Zgromadzen Zakonnych W Akcji Ratowania Dzieci Zydowskich W Polsce W Latach 1939-1945. *Refleks*. Nov/Dec (24/25). 5-12.
- LEWITAN, L., 1986. Die Auswirkung der Judenvernichtung auf die Kinder der Überlebenden. (Diplomamunka) Munich: Ludwig Maximilian Universitaet.
- MOSKOVITZ, S., 1982. Child Survivors as Parents. Paper presented at the International Association for Child Psychiatry and Allied Professions, July 30, 1982. Dublin, Ireland.
- , 1983. *Love Despite Hate*. New York: Schocken Books.
- NIR, Y., 1989. *The Lost Childhood: A Memoir*. New York: Hartcort, Brace & Janowitz.
- OBERSKI, J., 1983. *Childhood*. Németből fordította Ralph Manheim. New York: Doubleday.
- PROVOST, G. - LEVIN-PROVOST, G., 1988. *David and Max*. New York: The Jewish Publication Society.
- ROTH-HANO, R., 1989. *Touch Wood*. New York: Puffin Books.
- SCHWARTZ, J. R., 1981. Culture, Trauma and Generation: Profile of Children of Holocaust Survivors. Presented at Grand Rounds, Dept. of Psychology, Pacific Medical Center, San Francisco, CA, October 6, 1981.
- SENDER, R. M., 1986. *The Cage*. New York: Macmillan Publishing Co.
- SEYMOUR, R., 1981. *The Holocaust*. New York/London: Franklin Watts.
- SICHROVSKY, P., 1985. *Wir wissen nicht was morgen wird, wir wissen wohl was gestern war*. Koln: Kiepenheuer and Witsch.
- SIGAL, J. - RAKOFF, V., 1971. Concentration Camp Survival: A Pilot Study of Effects on the Second Generation. *Canadian Psychiatric Association Journal*. 16. 393-397.
- SILTEN, G., 1986. Child Survivors (poem). *Child Survivors' Newsletter*. November 1986, Los Angeles, CA.

- STIERLIN, H., 1981. The Parents' Nazi Past and the Dialogue Between the Generations. *Family Process*. 20. 4. 379-390.
- TERR, L. C., 1983. Chowchilla Revisited. *Amer. J. Psychiatry*. 140.1543-1550.
- VIRAG, T., 1984. Children of the Holocaust and their children's Children: Working Through Parent Trauma in the Psychotherapeutic Process. *Dynamic Psychotherapy: The Journal of the Postgraduate Center for Mental Health*. 2.1. 47-60.
- VOLAVKOVA, H. (szerk.), 1978. *I Never Saw Another Butterfly*. Children's drawings and poems from Terezin camp 1942-1944. New York: Schocken Books.
- WITKOWSKI, J., 1975. *Hitlerowski oboz koncentracyjny dla młodoletnich w Łodzi*. Wrocław: Ossolineum.

A TRAUMA FELDOLGOZÁSA A HOLOCAUST-TÚLÉLŐK LESZÁRMAZOTTAINAK PSZICHOANALÍZISÉBEN*

Ilany Kogan

Cikkemben megkísérlem feltárni a retraumatizáció hatását olyan páciensek esetében, akik mint holocaust-túlélők gyermekei, a szülők által átvitt traumától szenvedtek. A retraumatizáció hatása két ellentétes irányú tendenciát okoz: egy negatívát, az átvitt trauma intenzitásának növekedését, a neurotikus mintázat felerősödését, és egy pozitívát, ami ösztönzi a konfrontálódás és a megoldás iránti törekvéseket és felgyorsítja a gyógyulási folyamatot. Úgy vélem, a két tendencia közül az utóbbi a döntő, mivel a valódi trauma meggyengíti a fantáziált traumának a belső pszichikus realitásra tett hatását - ez azért van így, mert a valódi trauma valódi gyász- és bűntudati folyamatokat indít el. Ezeknek az érzéseknek az átdolgozása elősegíti az átvitt trauma által gátolt individuációs folyamat kialakulását, és az én-integráció magasabb szintjéhez vezet el.

Az átvitt trauma

A pszichoanalízis - amióta Freud feladta a hisztéria okait valóságos eseményekben kereső elméletét -, az ént a képzelet szintjén meggyötrő fantáziákra éppen olyan nagy hangsúlyt fektet, mint az énnak a valóságos történésekre adott válaszaira.

A holocaust-túlélők gyermekeiben a szülők által átvitt trauma a fantázia és a realitás köztes birodalmában, a kettő határterületén lakozik. A trauma realitása a szülők valóságos életélménye, de ezt a gyermek a képzelet segítségével önmagára vonatkoztatja. A fantázia szerepe az, hogy eltüntesse az „én” és a „nem én” közötti különbséget, mivel a gyermek teljes mértékben azonosul a traumatizált szülővel. Az átvitt traumát a képzelet valóságosan megértésként jeleníti meg. A fantáziát a szülők által elszenvedett trauma és az általa keltett szorongások gyakran ki nem mondott realitása táplálja (Gampel, 1982).

* A fordítás a szerzőnek az 1987-es budapesti nemzetközi pszichoanalitikus konferencián tartott előadása alapján készült.

A percepció ez esetben hasonló ahhoz, amit Green (1973) ír le az észlelés szerepéről az elcsábítási elméletben, nevezetesen, hogy „elhomályosítsa a képzetet, amelyet éppen felkeltett”.

A szülők traumatikus élményének percepciója már a gyermeki fejlődés legkorábbi szakaszaiban megjelenik. Greenacre alábbi leírása jól alkalmazható a traumatizálódás e típusára: „A súlyos trauma, akár akut, akár krónikus módon érinti a gyermek hozzátartozóit, különösen az anyát, a gyermek számára közvetlen tapasztalásként jelenik meg, mintegy úgy, mintha vele magával történne, ha a gyermek abban a fejlődési szakaszban van, amikor az introjekciós-projekciós mechanizmusok uralkodnak” (Greenacre, 1967).

Kövessük végig azt a traumatikus mintázatot, amely tudattalanul átvihető a második és a harmadik generációra:

1. A gyermek mint életmentő eszköz. A szülő tudattalanul a trauma megismétlésének eszközeként használja a gyermeket, rávetítvén mindazt a gyászt és agressziót, amelyet annak túlárado mennyisége miatt nem képes sem magában tartani, sem pedig más felnőttekkel megosztani. A projektív identifikáció folyamata csökkenti azt az öndestrukció-mennyiséget, amely máskülönben végzetessé válhatna a szülő számára (Gampel, 1986; Klein és Kogan, 1986).

2. A szülő érzelmi megközelíthetatlensége. A gyermek, aki megpróbál a felnőtt kedvére tenni oly módon, hogy kielégíti a szülő empátia iránti teljes szükségletét, végül is érzelmi behódolással próbál a megközelíthetetlen szülőbe kapaszkodni. A gyermeknek az empátiás unió megteremtésére irányuló kísérletei nem csak a rászoruló szülő gondozását szolgálják, hanem azt is, hogy ő maga is részesüljön valamiféle szülői gondoskodásból (Auerhahn és Prelinger, 1983).

3. A fantázia útján történő traumatizáció akkor történik meg, amikor a gyermek, a szülő megértésére és a neki való segítség végtelen törekvéséről vezérelve megkísérli újraélni a szülő által elszenvedett traumát oly módon, hogy képzeletében újrateremti a traumatikus élményt és ennek hatásait (Auerhahn és Prelinger, 1983).

4. A szülő számára a gyermekhez való szimbiotikus kötődés saját elvesztett (gyakran idealizált) tárgyainak pótléka, és saját sérült *self*jének gyógyítására szolgáló eszköz. A gyermek oly módon pótolja a szülő internalizált tárgyait, hogy szinte azok helyett funkcionál. A trauma így a gyermek saját individualitásának feladását követeli meg.

Úgy vélem, a holocaust túlélőinek a szüleik által átvitt traumától (fantázia-beli traumától) szenvedő gyermekei speciális reakciót adnak a retraumatizációra az élet későbbi szakaszaiban. Bármely későbbi trauma igen intenzíven felerősíti a fantáziált traumát, hacsak ezek a folyamatok nem kerülnek kellő feldolgozásra a pszichoanalízis során.

Esetismertetések

Első példám Gabrielle, egy holocaust-túlélő anya leánya (Klein és Kogan, 1986), aki érzelmileg zavart gyermekének felneveléséből adódó „kimerültségi traumában” (Kris, 1956) szenvedett. Másik példám Ráhel, egy holocaust-tú-

elő apa gyermeke (Kestenberg, 1982), akinek retraumatizációját egy akut, végzetes esemény okozta (sokk-trauma) - partnere a szerelmi aktus során halt meg, szívrohamban.

1. Gabrielle édesanyja egyetlen túlélője volt egy számos (Gabrielle maga sem tudta hány) testvérből álló nagycsaládnak, melynek tagjai szüleikkel együtt veszték el a holocaustban. Az akkor tizenhét éves édesanyjának sikerült elmenekülnie és megmentenie a saját életét. Akkor merészkedett elő az erdőből, amikor a háború már véget ért - csontig soványodva, sántán, reumás láztól gyötörtén, ami később Gabrielle születése után szívbetegetségbe torkollott, és az anya negyvenöt éves korában halt meg nyílt szívűműtét során a műtőasztalon, a Gabrielle első gyermeke születését megelőző napokban.

Gabrielle második leánya négy évvel később született. Ez a csecsemő egészen más volt, mint az első - szünet nélkül sírt, nem mosolygott az emberekre, elutasította anyját, mígnem két és fél éves korában azt a diagnózist állították fel róla, hogy érzelmi és fejlődési problémákban szenved. A gyermek igen nagy narcisztikus csapás volt Gabrielle számára, hiszen *self*ének éppen azt a sérült részét reprezentálta, amitől a leginkább szeretett volna megszabadulni.

Szeretném feltárni azt a traumatizációs mintázatot, amelyet Gabrielle megismételt akkor, amikor a kimerültségi traumával (sérült gyermekének felnevelésével) kellett szembesülnie. Kris (1956) szerint „a kimerültségi trauma olyan hosszan tartó élethelyzetek eredménye, amelyek a frusztráló feszültségek felhalmozódása útján fejtik ki traumatizáló hatásukat”.

a) Az elhagyatottság okozta traumatizáció. Az analízis feltárta, hogy Gabrielle magárahagyatottságát az okozta, hogy születése után édesanyja egészségi állapota jelentősen megromlott. Az anya az apai nagymamára bízta őt, egy „süket lélekre”, aki nem sokkal később elmeszociális otthonban halt meg. Nagyon is lehetséges, hogy nehéz fizikai és pszichés helyzete folytán Gabrielle édesanyja nem volt képes arra, hogy az első életévben „elég jó anyja” legyen gyermekének (Winnicott, 1965). Az első életévbeli ugyanezen elhagyást ismételte meg Gabrielle a kisebbik leányával szemben: hogy visszatérhessen munkájához, három hónapos korától kezdve egy alkalmatlan baby-sitterre bízta a gyermeket. A gyermek fejlődésének ebből az időszakából Gabrielle csupán arra emlékezett, hogy a kislány súlya sehogyan sem akart gyarapodni, bár akkor ez még nem kötődött semmiféle organikus problémához. A gyermek csak akkor indult hízásnak, amikor Gabrielle egyéves kora után otthon maradt vele, de fejlődése már sohasem tért vissza a normális útra. Gabrielle-t mindig önvádak gyötörték kislánya „elhagyásáért”, ezt tartotta a fejlődési probléma legfőbb okának, és csakis önmagát kárhoztatta a gyermek siralmas állapotáért.

b) A különálló én-érzés hiányából eredő trauma. E folyamat megértéséhez az emocionálisan zavart gyermek iránti érzések elemzése útján jutottunk el. Gabrielle elmondta nekem, mennyire aggasztotta, hogy kislányát szinte teljesen lefoglalják a halállal kapcsolatos gondolatok, és hogy a fantáziavilágban élő gyermek halálfélelmét ugyanakkor mennyire átszövi a halálvágy.

A gyermek mind otthon, mind az iskolában bizarr történeteket ad elő arról, hogy egy háromtagú család (apa, anya és egy kislány) lakik a torkában. A képzeletbeli kislányt úgy írja le, mint aki béna, tolókcocsiban tölti napjait. Az

anya sétára viszi a gyermeket, előregurítja a tolókocsit, és a kocsi a gyermek nélkül tér vissza, aki kiesett belőle, és a kocsi elütötte. A történetben a kislány kórházba kerül, ahol senki sem tudja, mi lesz vele, hogy meghal-e vagy sem.

Az analízisben Gabrielle kifejezi a kislánya és ő között fennálló speciális kötelék kapcsán felmerülő félelmeit: „azt érzem, hogy a lányom ugyanazt érzi, amit én érzek, és valamiképpen olvas a gondolataimban.”

Úgy vélem, szimbiotikus kapcsolat van Gabrielle és leánya között, és így az anya a gyermekén keresztül fejezi ki azokat a dolgokat, amelyeknek nincs tudatában. Az is lehetséges, hogy a gyermek, az anya agresszív és destruktív aspektusaival azonosulva, viselkedésével és történeteivel nem annyira saját magára, hanem sokkal inkább az anyára jellemző szuicid tendenciákat fejez ki.

Az analízis két forrásból erősíti meg hipotézisemet:

(1) Az egyik a szuicid álmok hosszú sora, amelyekkel Gabrielle inkább a leányával, mintsem saját magával kapcsolatos, halálvággal átszőtt halálfélelmeket fejez ki. Gabrielle álmaiban a kislányt elüti az autó, vagy a gyermek megfullad. Ilyenkor Gabrielle úgy érzi, óvatosságra kell intenie a kislányt, mert a gyermek az ő saját eltűnési vágyát testesíti meg.

Ez esetben a gyermek az éntárgy szerepét tölti be, a szimbiózis célja pedig az, hogy csökkentse azt az óriási mértékű öndestruktivitást, amely más különben végzetes lenne Gabrielle számára. A gyermeknek az anyával való identifikációs folyamatai ily módon vitális funkciót töltenek be az anya túlélése szempontjából.

(2) Az áttétel során velem kapcsolatosan kialakult identifikáció (fúzió). Gábiellé összezavarodott a saját identitását illetően, és nem tudja, meddig tart ő, és meddig tartok én. Egyik példája ennek, amikor Gabrielle azt gondolta, hogy én kihívó öltözékben sétálok a környékükön, majd hirtelen ráébredt, hogy ezek voltaképpen az ő ruhái, amelyeket azt megelőzően hordott.

Az identitásoknak ez az összemosódása, ami az analízis során megglehetősen hosszú ideig tartott, annak lehetőségére mutat rá, hogy Gabrielle fejlődésében, anyjával való korai kapcsolatában is jelen lehetett egy ilyenfajta folyamat. Az analízis során később megjelenő, a holocaustból táplálkozó álmok és történetek semmi olyan traumát nem mutattak, ami Gabrielle saját múltjával lett volna kapcsolatos, ezek sokkal inkább az édesanyja múltjára vonatkoztak. Úgy tűnt, Gabrielle teljes mértékben magába szívta édesanyja érzéseit, és képtelenné vált a kettejük közötti differenciálásra.

c) A jövőkép kitörlődése által okozott trauma. Gabrielle egy olyan depressziós és traumatizált anya mellett nőtt fel, aki azt az üzenetet sugározta, hogy a veszély és a szerencsétlenség örökké benne van a levegőben. Ugyanezt az üzenetet Gábiellé továbbadta leányának, aki így azt érezhette, hogy a világ fájdalom- és szenvedésteli, gonosz és veszedelmes hely, amely nem hordozza magában a jövő ígéretét.

Megérthetjük, hogy a sérült gyermek aktivizálta Gabrielle-nek az anyja szerencsétlenségével való azonosulását, és ezt Gabrielle aztán átvitte a gyermekre is - ez azért vált lehetővé, mert a fantázia szintjén a gyermek a sérült zsidó nő reprezentánsaként jelent meg: Gabrielle azt érezhette, hogy jó anyja tud lenni nagyobbik leányának, aki szőke és kékszemű, aki „árja” típusú nő, nagyobb eséllyel a túlélésre. A sérült kisebb gyermek, aki Gabrielle saját

anyját és önmaga egy részét képviselte, az ő szemében halálra és romlásra ítélt lényként jelent meg.

2. Ráhel - harmincéves nő, művész, egy olyan holocaust-túlélő leánya, aki a háború alatt elvesztette egész családját (szüleit, nővéreit, feleségét és gyermekét), majd a vészkorszak elmúltával az Egyesült Államokba emigrált. Ráhel az anyja után kapta a nevét, akihez rendkívüli módon ragaszkodott.

Ráhel első alkalommal késő serdülőkorában került analízisbe, testi funkcióinak zavarai és teljesítőképességének romlása miatt. Elzárkózott az emberek elől, nehézségei voltak a beszéddel, szinte alig evett, valósággal éhezett, és visszatartotta a székletét. Amenorrhéa volt, éjszakánként nem aludt, elhanyagolta munkáját, és „őrült módon” viselkedett, miközben erre képtelen volt magyarázatot adni.

Ráhel előző, az Egyesült Államokban végzett, kilenc évig tartó analízisének legérdekesebb leírását „A holocaust nemzedékei” című könyvben találjuk (Bergmann és Jucovy, 1982), J. Kestenberg „Egy túlélő gyermekének analíziséen alapuló metapszichológiai értékelés” című cikkében.* A cikk azt vizsgálja, hogyan hatott Ráhel pszichés struktúrájára az apa traumatikus múltjának ráakódása, és egyben differenciál-diagnózist nyújtja a páciens ösztönfejlődésének, én- és felettes-én attitűdjeinek is. A hangsúlyozott vonások az élet- és haláltendenciák sürgető jelenléte, a páciens önmaga ellen fordított agressziója és a provokációk révén kiélt önbüntetése.

A Ráhelre átvitt trauma hatása a következőkben fejeződik ki:

a) A szülők múltjához való fixáció, ami meggátolta a különválást és a növekedést. Ráhel inkorporálta az apa elvesztett tárgyait, és vállalta, hogy feltámasztja és meggyászolja őket ahelyett, hogy elveszni hagyná ezeket a semmiben.

b) Az apa „túlélési mítoszával” való azonosulás (Klein, 1981; Klein és Kogan, 1986), ami az élettel és a halállal kapcsolatos konfliktusos érzelmekből és tudattalan vágyakból szövődik össze.

Az apai „túlélési mítosszal” való azonosulás során Ráhelnek teljesítenie kellett apja elvárását, hogy megmentéként lépjen fel és dicsőséget hozzon Izrael állam számára. Ráhel szakmai sikere nem volt a sajátja, csupán azonosulás volt azzal az apai hitvallással, mely szerint minden, amit elért, nem volt más, mint az elveszettek számára épített emlékmű. Másfelől viszont Ráhel apja helyett is hordozta a túlélők büntudatának terhét, érezvén, hogy neki sincs joga élni, ha egyszer annyi mindenki ottveszett.

Az apa múltjának antagonisztikus szerepeivel való azonosulás rányomta bélyegét Ráhel tárgy kapcsolataira is, melyekben váltakozva élte meg az áldozat és az üldöző szerepét.

c) A halál erotifikálódása. Ráhel a halál és a destrukció képzeletbeli világában élt, amint ez kifejeződött álmaiban, fantáziáiban és „acting out”-jaiban. Az állandó halálközelség élménye erotizálódott, mivel Ráhel számára tudatalanul ez jelentette a túlélést.

Velem folytatott második analízise során Ráhel a halállal való találkozás borzalmas élményét élte meg - barátja a keze között halt meg szeretkezés közben, szívrohamban. Ez a retraumatizáció a fantáziált trauma újraéledése

* Ráhel esetével J. Kestenberg jelen számunkban szereplő írása is foglalkozik. (A szerk.)

volt, az agresszorral való azonosulásként jelent meg. Ráhel abban a tudatban élt, hogy ő gyilkolta meg barátját, és azzal a gondolattal küzdött, hogy véget kell vetnie életének.

A tényleges trauma által felerősített destruktív tendenciák csökkentése érdekében rámutattam Ráhel számára, hogy a gyűlölet másik polaritása a szerelem. Emlékeztettem őt, hogy milyen mérhetetlen mennyiségű szeretetet és gondoskodást nyújtott Jacobnak, és a férfi milyen kegyeles halált halt az ő kezei között. A máskülönben oly szenvedésteli és oly magányos halál a szerelmi aktus közepette öleléssé változott: a halál így a megszületéshez volt hasonlatos, Jacobot egy nő hozta a világra, és egy nő karjából is távozott, a szerelmi élmény tetőfokán.

Ez az interpretáció segített Ráhelnek abban, hogy enyhítse vele a fantáziált trauma által felerősített elviselhetetlen büntudat-érzéseit. Segített neki abban, hogy feloldja a tényleges traumára adott reakciója és a korábbi nárcisztikus fantáziái közötti megfelelést, mely szerint ő az apja múltjából következően lényegében gyilkos. „Mielőtt idejöttem, azt gondoltam, hogy én öltem meg őt”, mondja Ráhel, „és nem tudok ezzel a gondolattal élni. Az Ön szavai segítettek, hogy egészen más fényben lássam a dolgokat”.

Miután a velem való kapcsolatot arra használta, hogy az életet jelentéssel ruházza fel, Ráhel a trauma megtörténtét követően arra a döntésre jutott, hogy legelőször is életben fog maradni.

A valóságos trauma feldolgozása és ennek hatása az énszerveződésre

Úgy vélem, a fantáziabeli traumatizáción átesett emberek számára a valóságban megtörtént trauma által keltett folyamatok elaborációja csökkenti az átvitt trauma hatását. Az átvitt trauma legfőbb hatása a szülő múltjához való fixálódás, ami gátolja a self autonómiáját. A valódi trauma által keltett gyász- és büntudat-érzés átdolgozása gyengíti a szülő múltjához való fixálódást, és felerősíti a különbségeket a szülő élményei és a gyermek infantilis fantáziái között. Amíg a valódi trauma meg nem jelenik, addig a gyász és a büntudat torzult vagy „hamis” formában jelentkezik, mivel ez a saját igazi mivoltában sohasem volt az utódok élménye, hanem csak képzeletben. A valódi trauma enyhíti az átvitt trauma uralmát a pszichés realitás felett, mivel átalakítja a gyász- és büntudati folyamatokat. A kvázi-gyász valódi gyásszá, az üldöztes büntudat depresszív büntudattá alakul át. E folyamatoknak az analízisben történő átdolgozása azt eredményezi, hogy a páciens felülkerekedik mind a fantáziáit, mind a valóságos traumához kötődő destruktív erőkhöz. Az így felszabaduló életerő a túlélés, és legfőként a differenciálódott új self rekonstrukciója érdekében mobilizálódik.

A trauma analitikus modellje két mozzanatból tevődik össze - valamely későbbi esemény újraéleszt egy régebbit, amely csak ennek hatására válik traumatikussá (Laplanche és Pontalis, 1994).

A fenti két esetben a fantáziában „újraélt” múltbeli trauma a valóságban megismétlődött (Gabrielle esetében a fogyatékos gyermek születése a sérült anya újramegjelenése volt, Ráhel esetében pedig a szeretett férfi elvesztése annak ismétlődése volt, ahogyan az apa elvesztette első feleségét). Az ilyen

típusú trauma speciális helyet foglal el a pszichében, mivel úgy jelenik meg, mint a realitás és a fantázia határterülete elleni támadás, ami azután a páciens saját gondolatainak és anticipációinak terrorjához vezet.

A tényleges trauma átdolgozásával mindkét páciens az énnel történeteket annak gyógyítására használta fel, ami az énnel a fantázia szintjén történt.

Ráhel is és Gabrielle is a valóságban történt retraumatizálódás után úgy döntött, hogy szembenéz a fájdalom és a trauma érzésével, és nem menekül el sem az életből, sem az analízisből, bár néha mindketten inkább ezt kívánták volna. Csak akkor döntöttek a maradás mellett, amikor mindketten teljes mértékben meggyőződtek arról, hogy analitikusukban szövetségesre találtak, és így az életért vívott harcukban nem állnak egyedül. Személyiségüknek azt a részét projiciálták rá az analitikusra, amely felvette a harcot a tehetetlenség és a depresszió ellen, és így erőt merítettek és bátorítást találtak az analízisben.

A kritikus időszakban az analízisből való elmenekülés vágyának leküzdése a felelősség és az érettség felé vezető út egyik első lépése volt. Szemben a múltbéli büntudattal, amely a gyengeséget jelentette, mivel a szülőknek a holocaust helyzetében mutatott gyámszolgálatból eredt, a két páciens a saját sorsukért felvállalt felelősség valóban erősebbé és határozottabbá tette.

Az individuáció érzése ahhoz hasonlatos, hogy a páciens újjászületik, mialatt a holocausthoz kötődő énrészei haldokolnak, illetve eltűnnek. Ráhel ezt a következőképpen fejezte ki: „Olyan érzés ez, mintha magam is meghaltam volna (amikor a szeretett kedves meghalt), majd visszatértem volna az életbe.” A tudattalan újjászületési fantáziák abban a vágyban nyerne kifejezést, hogy szülni kell egy újabb gyermeket, és az elvesztett kedvesről kell elnevezni, az anyai nagypapa nevét kell adni neki. Ez a név, a holocaust valóságától eltávolítva, az új identitást szimbolizálja Ráhel számára.

Az új én megszületésének vágya Gabrielle álmaiban is megjelenik, és egy kislány születésében nyer szimbolikus kifejezést: „azt álmodtam, hogy a kisebbik lányom vízben sétálgat. A víz buja vegetációval van teli, az egész olyan, mint egy születés, a vaginából jön ki és szörzet veszi körül. Ez most nem fenyegető álom, a kislányom nem fog megfulladni.”

A valódi trauma olyan gyászfolyamatot indított el, amely különbözött az átvitt trauma által okozott gyásztól. Az átvitt traumát a transzpozíció folyamata kísérte - egy olyan állapoté, amelyben a depresszív hatás a szülők elvesztett tárgyainak inkorporálásához kötődött (Kestenberg, 1982). A gyász az elvesztett tárggyal való azonosuláshoz vezet, majd a tárgymegszállás fokozatos visszavonása következik be (Furman, 1974). A transzpozíció, a gyással ellentétben, nem vezet el a tárgymegszállás visszavonásához, és a velük való identifikáció homályos, bizonytalan jellegű marad (Kestenberg, 1982).

Mivel mind Ráhelt, mind Gabrielle-t *self*-tárgynak használták a szülők letagadott gyászuk meggyászolására, az analízis célja az lett, hogy a páciensek felmentést nyerjenek ez alól a kvázi-gyászolási feladat alól, és felszabaduljanak önmaguk számára. Ráhel is és Gabrielle is a saját gyászolási jogukért harcolnak; ez kapcsolatban áll azzal, hogy joguk van a saját életüket élni anélkül, hogy a szüleik élete beszippantaná őket.

Gabrielle reakciója a saját életének szerencsétlenségére - sérült gyermekére - a gyász és a büntudat volt; ezeket az érzéseket élte meg depresszióként, és ez hozta őt az analízisbe. A sérült gyermek iránti gyász- és bűnösségérzések

átdolgozása oda vezetett, hogy elemezni kezdtük a páciens viszonyát az elsődleges tárgyakhoz, és végeredményképpen Gabrielle már különbséget tudott tenni a saját és az édesanyja fájdalma és büntudata között. Mindaddig, amíg valódi gyermeke (és a benne lakozó belső gyermek) a sérült, gyámoltalan zsidó nőt szimbolizálta, nem volt értelme a megmentésnek. Gábiellé csakis akkor mobilizálta önmagában a gyógyuláshoz szükséges erőket, amikor gyászolni kezdte saját gyermekét, az elvesztett (egészséges) tárgyat, és ezzel együtt saját énjének elvesztett (egészséges) részét.

Az analízis során Gabrielle feltárta gyászának és büntudatának forrásait - azt az érzését, hogy „magára hagyta” kislányát. Az ő gyermekkorának elemzése során eljutottunk az ő *selfjének* elhagyott aspektusaihoz, amelyek azért lettek elhagyatva, mert elnyelte őket egy elmúlt világ, amely nem Gabrielle saját világa volt (Gampel, 1982).

A feldolgozás folyamatának eredményeként megváltozott az anya-tárgy reprezentációja, kevésbé omnipotenssé és Gabrielle számára kevésbé fenyegetővé vált; Gabrielle kevesebb büntudatot érzett sérült gyermeke iránt, és csökkent az önmaga ellen irányuló destruktivitása is. A *self* erősödését, amelyet a páciens saját törekvésének elfogadási képessége is jól mutat, a sérült kislánnyal való kapcsolat változása is jelzi, és ezt a páciens saját sérült aspektusa iránti változásnak is tekinthetjük: „ma már értékelni tudom a kislányom szépségét, mert valami megváltozott bennem. Ma már másként nézem őt is és önmagamat is. Kibékültem a bennem lakozó jó és rossz dolgokkal.”

A gyász és a büntudat átdolgozása Ráhel esetében is egy újonnan differenciálódott *self* újrafelépítéséhez vezetett.

Mivel barátjával való kapcsolatáról nem tudott a világ, Ráhel úgy érezte, nem képes gyászát olyan nyíltan kifejezni, mint amennyire szeretné. Mivel nem volt sem a felesége, sem a rokona, gyászában mások nem osztozhattak, és részvétet sem kapott a világtól. Ebben az időszakban Ráhel úgy érezte, az analízis az egyetlen hely, ahol joga van a gyászolásra. Itt újra és újra visszatért a trauma éjszakájához, átdolgozta veszteség- és bűnösségérzéseit, és megpróbált felülkerekedni rajtuk. Ennek eredményeként a halálöszton fokozatosan vesztített erotikus mivoltából és vonzerejéből. Az élet erői kerültek előtérbe, lehetővé téve a szeretetet, az életet és a kielégülést.

Ráhel ma már képes arra, hogy differenciáljon az elpusztult tömegek iránti korábbi gyásza és a saját elvesztett szerelmi tárgya között. „Látja, mennyire elrontottuk a dolgokat!” - mondja Ráhel. - „Ahelyett, hogy azt néznénk, mit kaphatunk az egész európai zsidóságtól, egész idő alatt csak gyászoljuk őket. Mintha csakis azért haltak volna meg, hogy mi traumatizálódjunk és gyászoljuk őket.” A holocaust, amely azelőtt arra szolgált, hogy Ráhel kivetítthesse a világra saját agresszív érzéseit, többé már nem elengedhetetlenül szükséges a pszichés túléléshez. A páciens depresszív konfliktusa állandó harcot jelentett saját destruktivitása és reparatív impulzusai között. A depresszív szorongás fokozatos oldódása reparatív aktusok sorozatán át következett be.

Mindkét esetben az történt, hogy a páciensek engem egyre inkább olyan teljes tárgyként introiciáltak, ami elősegítette az én-integrációt és ez lehetővé tette a szkizoid-paranoid pozícióból a depresszív pozícióba való átmenetet (Klein M., 1932). Nem csupán a transzpozíció alakult át gyásszá, hanem az üldöztetési szorongás is fokozatosan depresszív büntudattá alakult, mely-

nek domináns elemei a szomorúság, a tárgy és a *self* iránti aggodalom, a nosztalgia és a felelősség voltak (Grinberg, 1964). A valódi trauma által keltett gyász és a bűntudat sikeres elaborációja által elindított differenciálódási folyamat a személyes identitás megerősödéséhez, az én-autonómia kialakulásához és végül a pszichés érettséghez vezetett el.

Ehmann Bea fordítása

IRODALOM

- AUERHAHN, N.C. - PRELINGER, E., 1983. Repetition in the Concentration Camp Survivor and her Child. *Int. Rev. Psychanal.* 10. 31-45.
- BERGMANN, M. S. - JUCOVY, M. E. (szerk.), 1982. *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books.
- FURMAN, E., 1974. *A Child's Parent Dies*. New Haven: Yale Univ. Press.
- GAMPEL, Y., 1982. A Daughter of Silence. In: M.S. Bergmann - M. E. Jucovy (szerk.), *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books. 120-136.
- , 1986. L'effrayant et le menaçant: de la transmission á la repetition. *Psa. Univ.* 11. 41. 87-102.
- GREEN, A., 1973. Panel on hysteria today. *Twenty-eighth Congress of the Psycho-Analytical Association*, Paris. (Kiadatlan kézirat.)
- GREENACRE, P., 1967. The influence of infantile trauma on genetic patterns. In: S. Furst (ed.), *Psychic Trauma*. New York: Basic Books, 108-153.
- GRINBERG, L., 1964. Two kinds of guilt - their relations with normal and pathological aspects of mourning. *Int. J. Psychoanal.* 45. 366-371.
- KESTENBERG, J., 1982. A metapsychological assessment based on an analysis of a survivor's child. In: M.S. Bergmann, M.E. Jucovy (eds.): *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books, 137-158.
- KLEIN, H., 1981. *Yale Symposium on the Holocaust*. Proceedings, September 1981.
- KLEIN, H. - KOGAN, I., 1986. Identification and denial in the shadow of nazism. *Int. J. Psychoanal* 67. 45-52.
- KLEIN, M., 1932. *The Psycho-Analysis of Children*. London: Hogarth Press.
- KRIS, E., 1956. The recovery of childhood memories in psycho-analysis. In: *The Psychoanal. Study of the Child*. 11. 54-88. New York: Int. Univ. Press.
- LAPLANCHE, J.-PONTALIS, J.-B., 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SANDLER, J., 1967. Trauma, strain and development. In: S. Furst (ed.): *Psychic Trauma*. New York: Basic Books, 154-174.
- WINNICOTT, D. W., 1965. *The Maturation Process and the Facilitating Environment*. London: Hogarth Press.

KÉT ESET A MÚLTVAL VALÓ MEGBIRKÓZÁS TÉMÁJÁHOZ*

Anna Maria Jokl

Jehuda

Jehudával, a fiatal bölcsésszel - későbbi betegemmel - 1959-ben találkoztam először egy társaságban, és mély benyomást tett rám világos, fegyelmezett gondolkodása, természetes szerénysége. A jónevű angol egyetemeken nevelkedett ifjú európeér mintapéldánya - gondolta róla az ember. Huszonhárom éves korára egyetemi fokozatot szerzett - kitüntetéssel - két tárgyból is, szociológiából és filozófiából, s éppen a doktori fokozat megszerzésére készült. Annál is figyelemreméltóbb volt ez, mivel csak nyolcéves korában került iskolába.

Élettörténetét már korábban is ismertem. Zsidó aktivista apját a németek elfogták és Auschwitzba hurcolták. Anyja megszökött a gettóból, s egyetlen fiával és néhány zsidó társukkal együtt sikerült menedéket találniuk egy lengyel parasztnál, aki a téhenistállója alatti üregben bújtatta őket. A gazda komoly fizetség fejében rendszertelen időközönként ellátta őket étellel és lámpaalajjal. Két éven át - amíg a németeket ki nem űzték - a fiúcska nem hagyhatta el a rejtékhelyet, nem látott napfényt. Amikor végre előjöhettek, majdnem vak volt és alig tudott járni. Ezek a zavarok idővel elmúltak. Amikor megismerkedésünkkor erről beszéltünk, a fiatalember nevetve biztosított róla, hogy alig gondol már ezekre a rég elmúlt időkre, s hogy azok nem hagytak benne maradandó nyomot.

Egy évvel később félbe kellett hagynia tanulmányait, mert képtelen volt

* A tanulmány eredeti címe: Zwei Fälle zum Thema „Bewältigung der Vergangenheit“. A magyar fordítás az *LBI Bulletin* 81 (1988) számában megjelent szöveg alapján készült (A szerk.). A szerző 1951 és 1965 között Nyugat-Berlinben dolgozott a kevés zsidó pszichoterapeuta egyikeként. Izraelbe való kivándorlásakor hozta nyilvánosságra, mintegy „vendégajándékként”, a *Két eset a múlttal való megbirkózás témájához* (Zwei Vorträge im Krankenhaus Talbieh. Jerusalem (1965), héber fordításban megjelent: *Molad* / 1. 1968.492-509) - egy zsidó fiatalember, az üldözöttek gyermeke, és egy német fiatalember, az üldözők gyermeke esetét, akik tizenöt évvel gyermekkoruk politikai történései után mindketten súlyos összeomlás szélén álltak.

A véletlen folytán egyidőben folyó kezelések feltárták azt a meglepő tényt, hogy mindkettjük gyökerei anélkül, hogy sejteni lehetett volna, a náci ideológia hatására súlyos károsodást szenvedtek.

Mindkét páciens beleegyezését adta az anyag felhasználásához. A neveket és egyes személyes részleteket a diszkréció érdekében megváltoztattuk. (Az *LBI Bulletin* jegyzete.)

koncentrálni, végül apatikus állapotba került. Így tért vissza Berlinbe. Az orvos, akihez fordult, alvókúrát javasolt, ettől azonban aggasztóan rosszabbodott az állapota. Az, hogy gyógyszerekkel próbálták megnyugtatni, veszélyes mértékben felfokozta lelki feszültségeit. Ekkor eszébe jutott korábbi találkozásunk és felkeresett.

Belőle, aki különben alig beszélt magáról, ömlött a szó, két, három órán keresztül nap nap után, én pedig - egyre-másra lemondva a többi betegemet - csak ültem és hallgattam csendben ezt a kitörést, abban a reményben, hogy ha kitartok mellette a borzalmak e kaotikus áradatában, elkerülhetjük a legrosszabbat.

Hosszabb ideje misztikus félelmek, kényszerképzetek és kény szercselekciók gyötörték. Robotokról fantáziált, amelyeket ő hozott mozgásba és amelyek őt mozgatták. Fantáziatörténetei tankban, kagylóban, tengeralattjáróban, rakétában, üregben, kiégett holdbéli tájon játszódtak. Csupán a távirányítású, sajátos élettel teli, ám az emberi lét semmiféle jelét nem mutató robotokkal találkozott; egyedül volt - ő, aki manipulál és akit manipulálnak. Mindennek következtében szinte teljesen elidegenedett kortársaitól, akikkel mindig is kissé nehézkes volt a kapcsolata.

A megnevezhetetlen borzalmak csúcspontját azonban egy folytonosan visszatérő álom jelentette: a nagyon világos, felhőtlen ég közepén egy hatalmas, nem földi eredetű tárgy függ mozdulatlanul. Csak ennyi. Ez az álom azonban kimondhatatlan pánikot ébresztett benne.

Néhány ülés után a borzalmak folyama elcsitult, úgy tűnt, sikerült elhárítani az akut veszélyt, hogy e folyam elárassza őt. Megkönnyebbülést érzett, és azt tervezte, hogy visszatér tanulmányaihoz, de halogatta az elutazást, jöllehet nem hitt a terápiában. Filozofikus gondolkodása számára a pszichológia mindig nevetségesen irracionális valaminek tűnt, a mélylélektan pedig „mindennek a teteje” - és ezt a véleményt apja buzgón támogatta. Magam azonban elengedhetetlennek tartottam a kezelés folytatását, és Jehuda kész volt elnézni terapeutájának a pszichológia „szeplőjét”, mert „intelligensnek és kritikusnak” tartotta. És miközben csak személyes problémáit jött el megbeszélni, elkezdődött az álmoknak egy olyan sorozata, amely azt mutatta, hogy beindult az analitikus folyamat. A terapeuta nem mélyedt el ezekben a veszélyesen szimbólumokkal teli álmokban, nehogy stimulálja tudattalanja háborgását, amely röviddel azelőtt pszichózissal fenyegette, hanem megpróbálta meggyőzni őt arról, hogy hazatérése után rögtön menjen rendszeres kezelésbe.

Az előző üléseken futólag mesélt a gettóban és az üregben töltött gyermekkoráról. Jöllehet kisgyerek volt, amikor a németek bevonultak Lengyelországba, felfogta az állandó veszélyt, amely őket fenyegette: hogy bármikor elfoghatják, lelőhetik, gázkamrába küldhetik mindannyiukat. Később a rejtekhelyükön nagyon „okosan”, „bátran” viselkedett, nem kért, követelődött, hanem még vigasztalta is az anyját, mondogatva, hogy az apja vissza fog térni (ami csodálatos módon be is következett).

Több nyelven tudott és korán megtanult olvasni, így minden könyvet elolvasott, amit csak magukkal vittek a rejtekhelyre: egy kötet Heinét, a görög filozófia rövid történetét, a Bibliát. Olvasmányairól azonban senkivel sem beszélt és senkinek sem árulta el azokat a gondolatokat, amelyek gyermeki,

ugyanakkor bámulatos öt-hat éves agyát foglalkoztatták. Senkivel sem beszélt borzalmas játékaikról: mivel nem voltak játékszerei, az üregbe hullott száraz levelekkel játszotta csendben „a zsidók kitelepítését”, amit ő maga átélt. Ő volt a náci parancsnok, a levelek voltak a szerencsétlen zsidók.

Most azonban vonakodott attól, hogy gyermekkori élményeit összefüggésbe hozza jelenlegi problémáival.

Egy viszonylag nyugodt időszak után, röviddel az elutazása előtt, ismét közelgő krízis jelei mutatkoztak. Ekkor a következőt álmodta:

Olasz tiszt vagyok. Borzalmas sebesülést szereztem, mert belelegeztem valami szörnyűséges anyagot, ami szétmarja a tüdőmet. Szörnyű köhögési rohamban levegőért küszködöm. A köhögéstől megszakad a tüdőm és valami folyadék jön ki belőle. Azt gondolom, hogy vér, de nem az: valami barna, ragacsos anyag. Hányok, de megint csak ugyanaz az anyag jön ki belőlem. Borzalmasan szenvedek. Tudom, hogy meg kell halnom. Szívesen elájulnék, hogy megszűnjön ez a szenvedés. Ott van az anyám, de nem veszi észre, hogy halálosan megsebesültem, azt hiszi, hogy az egész nem veszélyes... a szert, amittől halálosan megbetegedtem, úgy hívják: Coloquinte.

A *Coloquinte*¹ szó megfejtése vezetett el az álom iszonyú jelentéséhez és ezzel ahhoz a pusztító tartalomhoz, amely Jehuda lelke mélyén szunnyadt. Egy pillanat alatt eszébe jutott a betegnek, mit jelent a három szótag, amelyből a *Coloquinte* szó összeállt. Három nyelv szavai kombinálódtak benne: egy rovarirtó, egy rovarirtószer neve, és végül az a gáz, amellyel a zsidókat megölték.

A nemzetiszocializmus a zsidókat „kártévőknek” minősítette, és következésképpen „irtotta, mint a férgek”. A maga teljes borzalmával kiderült hát, hogy emberi vér helyett miért barna, ragacsos folyadék folyik a páciens megsebesítő olasz tiszt melléből: azoknak a szöcskének a „vére” volt ez, amelyeket a gyerek Jehuda kiszabadulása után kényszeres hevülettel taposott szét. Az álom azt mondta: bár emberi alakomban halálos kínokat élek át, alapjában véve féreg vagyok, akit ki kell irtani.

Schwarz-Bart regényének, *Az igazak ivadéka*nak egy jelenetében a szelíd, természetszerető zsidó fiú, miután a német gyerekek a legdurvábban megalázták, vad orgiában pillangókat tapos össze, hogy bosszút álljon a Teremtésen, amely eltűri egyik teremtménye megaláztatását.

Betegem, Jehuda számára azonban, ahogy most világossá vált, a szöcské megölése nem járt ugyanilyen felszabadító hatással. Ő ezzel, mivel féreg voltát kérdés nélkül elfogadta, csak mechanikusan folytatta a nemzetiszocializmus munkáját: „parancsnokként” megsemmisítette saját magát, hiszen ő „kártévő” volt, énkepe pedig egy féreg képe. Még az álomban is - amikor először élt át emberi érzelmeket, szenvedéseket és kísérelte meg megfogalmazni az addig kimondhatatlant - tudattalanjának az irodalomból kellett egy emberi figurát kölcsönöznie (az olasz tisztét)², mivel magának semmiféle emberkép nem állt rendelkezésére.

Ami ezeken az üléseken elborzadó szemünk és fülünk előtt feltárult, az - azt hiszem - a legszörnyűbb, amit a nemzetiszocializmus elérhetett - rosszabb a gyilkosságoknál, a kínzásoknál, a megcsönkításoknál, rosszabb az ember külső lealacsonyítására szolgáló módszereknél is. Mindezek nem tudták meg-

semmisíteni az áldozatokban azt a tudatot, hogy emberek - legfeljebb időlegesen elhomályosíthatták azt; mert ha egyszer kialakult, az énképet nem lehet már kitörölni. De gyermek esetében megtörtént a hihetetlen: még mielőtt emberi azonosságtudata kialakult volna, a náci ideológiának sikerült megakadályoznia annak kifejlődését, és helyére egy féreg (én)képét ültetnie.

Nem tudunk az emberiség történetében még egy olyan ideológiáról vagy más kényszerítő erőről, amely erre képes lett volna.

Kereshetünk ugyan párhuzamot akár a boszorkány- vagy eretnekperekben, akár napjainkban, a politikai perekben látott önvád vagy az agymosás jelenségében, a helyzet mégis más. Az említett példákban az ember - az őt vádló hatalom koncepcióját beteljesítve - időlegesen elveszíti identitását. Az énről és az énképről való lemondás itt annak a folyamatnak a része, amelynek során az individuum feláldozza önmagát, visszaesik a kollektív állapotba, hogy véget vessen tovább már elviselhetetlen magányosságának, elszigeteltségének, kivetettségeknek. Azzal, hogy az uralkodó Renden belül magára veszi a Gonosz szerepét, az egyén újra a Rend részévé válik; azzal, hogy - eleget téve a zsarnoki hatalom elvárásának - nyilvánosan veszett kutyának, eretneknek, ügynöknek, árulónak vallja magát, megnyitja a katarzis útját a hallgatóság tudattalan félelmei és ösztönei előtt. Bár negatív módon, de ismét az Egész része lesz - halálra szántan, perverz módon, de újra *in communio*.

Betegemnek viszont még ez a vigasz sem jutott osztályrészül: féregként sem lehetett része az őt legyilkoló Egésznek, mert tudattalanjának képei között a vele szembenállónak sem volt nyoma - sehol egy vádló, egy ellenség, egy harcostárs. Egyedül volt: féreg.³

Hogyan létezhet egy ember azzal a tudattalan feltételezéssel, hogy ő - féreg? Ilyen énképpel a lelke mélyén semmiféle emberi kapcsolat, semmiféle szeretet nem érhet el hozzá; sőt ellenkezőleg, az emberi térben elért minden teljesítmény csak növeli a távolságot, pattanásig feszíti a normalitás vékonyka fonalát, amellyel nagy nehezen sikerült az emberi fejlődés és a féreglét közötti szakadékot áthidalnia. És hogyan tudhatna megosztani bárkivel is egy ilyen megfogalmazhatatlan borzalmat? A rügybe oltva, együtt nőtt a személyiségével, beépült minden sejtjébe, s intellektuális és tisztán szexuális kapcsolatain kívül áthatotta emberi kommunikációját.

Amikor - az álmat megértve - mindez nyilvánvalóvá vált, az anyával való melegnek és óvónak tűnő kapcsolat is csalódásnak bizonyult, mert „nem veszi észre, hogy a halálomon vagyok”.

Az álom azt mondta: betegem az őt féreggé változtató méreg belélegzésétől halálosan megbetegedett és bele fog ebbe halni. Egy ilyen álom nem valamilyen irodalmi hasonlat. Aki terapeutaként valaha is megpróbált ilyesmivel szembeszállni, tudja, mekkora eltökéltségre van szüksége, ha fel akarja tartóztatni a folyamatot. Csak remélheti, hogy csendes elszántsága elhatol a beteg lelkének legmélyéig, a trauma fészkéig, s ott felszívódik. Betegem egy álommal reagált, amelyben „egy német asszony, akit a zsidók lenéznek” (a kelet-európai zsidó apa nem tartotta a terapeutát „eléggé zsidónak” - hányleg arcot ölhet a „zsidókérdés”!), gyerekeket vezet át veszélyes határokon. Az álomban könnyek között esedezik: „Ne hagyjon el! Annyira szükségem van magára, szeretem.” Számomra ez az - ebben az esetben életmentő - érzelmi áttétel hatásos, világos megfogalmazásának tűnik. Néma elszántsá-

gom: ha egyáltalán lehetséges, megmentem Jehudát, úgy tűnt, elfogadásra talált.

Pár nappal később elalvás előtt megjelent Jehuda előtt egy hipnagogikus kép⁴, amely egy pillanat alatt világossá tette, mit is jelent az a bizonyos iszonyatos „lebegő, nem földi eredetű tárgy”, az ugyanis egyszerre hatalmas, ragyogó keresztté változott. „Azokban az időkben” a lengyel parasztok között elterjedt a hír, hogy megjelent az égen egy ilyen csodálatos kereszt, amely szabadulást ígért a német megszállás alól. De a zsidó kisfiú számára ez a keresztény kereszt egészen mást jelentett: vádolta őt, „egyikét azoknak a zsidóknak, akik Jézust megölték”. Ami reményt adott a vele együtt szenvedő lengyeleknek, a zsidó gyerek számára a gettóban és az üregben csak további kárhozatot jelentett. Számára nem volt kiút.

A féregálmok fájdalmas megértésével a kényszerképzetek és kényszcserlekvések nagy része megszűnt, és az, hogy a lebegő tárgy végre eredeti alakjában, keresztként mutatkozott, kiszabadította őt a misztikus szférából, lehetővé tette visszatérését az emberi szenvedések világába:

Fiatál fiú vagyok. Katonák hófödte pusztaságba vittek, hogy lelőjenek. Valamilyen okból, amire nem emlékszem, nem lőttek le, és én ájultan fekszem a hóban, amíg (álomban) felébredek. Van ott még valaki, egy másik fiú, akit a katonák szintén odahurcoltak. A barátom, egyszerűen azért, mert ő az egyetlen emberi lény a pusztaságban. Sötét van, ezért sokáig kell keresnünk a másikat, s csak nehezen találunk egymásra. Végül kiáltok, és így sikerül összehalmozunk. Mindent megfogok osztani vele... Beszélgetünk azokról a veszélyekről, amelyekből megmenekültünk. Azt mondom: téged mint lengyelt és katonát akarnak megölni, engem viszont - ami még rosszabb - mint lengyelt, katonát és mint zsidót.

Most, hogy az (aktív!) kiáltással kapcsolat jött létre egy emberi partnerrel, a borzalmas elszigeteltségnek vége, és megteremtődött a párbeszéd lehetősége. Ezzel megkezdődött Jehuda identitáskeresésének folyamata, énjének kialakulása.

Közben tudatossága szintjén hevesen ütközött össze az „irracionalis pszichológia” és a „racionális logika”: ellene szegült annak a méltánytalan feltetelezésnek, hogy „gyermeki élményei”, például a „Genovéva-helyzet”⁵ anyjával az üregben, felnőtt személyiségét befolyásolhatják. Ez a fajta szereposztás persze minden embernél, minden analízisben „normális” problémaként merülhet fel - legfeljebb a súlya más és más. Esetünkben azonban a féregként való létezésből az emberi lét felé tartó folyamatra koncentrálódott, amely azzal vette kezdetét, hogy Jehuda a hófödte sivatagban felfedezte „a másikat”.

Meglepő módon e felé hatott a száraz levelekkel folytatott borzalmas gyerekkori játék is, mert ebben - és csakis ebben - egyfajta ember uralkodott, a parancsnok, akinek személyét - amint azt Jehuda most maga felfedezte - valamiféle ellenpólussá lehetett fejleszteni. Ennek volt előfutára az álombeli lengyel fiú: végre egy partner, aki kimozdította a reménytelen stagnálásból - hiszen még a parancsnokkal azonosította magát -, s aki a szükséges pszichikus folyamatot beindította. Új álombeli társa, akármilyen ellenséges, agresszív volt, már Jehudából lett. Élet-halál harcában, annak eredményeként

született, hogy felismerte a beléültetett öngyűlöletet. Többé nem nézhette kívülről az antiszemitizmus problémáját.

Cseppet sem könnyű az embernek egy ilyen figurát önmagában felismernie. Azt hiszem, csak kevesen kerültek ilyenekkel tudatosan szembe: saját létük tagadásával a legkeservesebb és ugyanakkor legintimebb ellenség képével való azonosulás által, amint azt Jehuda számára az álom újra és újra felszínre hozta. Jehuda útját a normalitásba az a hajlíthatatlanul elszánt kitartás alapozta meg, amivel mindezt beengedte a tudatába ahelyett, hogy megfutamodott volna előle, vagy kizárólag a külvilág jelenségeként magyarázta volna.

Jehuda intellektuális beállítottságú lengyel-zsidó családból származott, amelyben a nem-zsidókat, jóllehet liberális és agnosztikus módon, lenézték, ami nem volt szokatlan Lengyelországban a zsidó orientációjú körökben. Tizenhat éves korában egy ifjúsági csoporttal némi időt Izraelben, egy kibucban töltött, most azonban mosolyogva tekintett vissza akkori lelkesültségére. Bár elvből és a szülői ház hagyományai miatt továbbra is pozitívan viszonyult Izraelhez, európai intellektuálként Izraelt és a zsidóságot nem tudta másként látni, mint egy nevetségesen kicsi, bár bátor népet, tragikus múlttal és anakronisztikus életfelfogással a mai modern, racionális világban. Az antiszemitizmussal kapcsolatos szemlélete összhangban volt a társadalmi struktúrák természetéről, a kisebbségek problémájáról, a krízishelyzetekben fellépő bűnbakkeresési szükségleteiről alkotott felfogásával. Most azonban feloldódtak ezek a szilárd fogalmak, amelyek számára addig nem voltak kérdésesek, ahogy feloldódtak a „zsidóság” családjukban érvényes kritériumai is - az egész intellektuális, illetve érzelmi struktúra. Most üresnek és élettelennek tűnt mindaz, amit ezek korábban számára jelentettek. Olyannyira, hogy tehetetlenül állt a követelődő „szökeség” rohamával szemben, aki egy későbbi folyamatban bontakozott ki a Jehudából eddig hiányzó vitalitás, az életérdekek hordozójaként. A ringbeszállás tudatosodáshoz, újfajta önismerethez vezetett, a Gilgames és Enkidu⁶ közötti harcra emlékeztetve, amely egymást kölcsönösen kiegészítő, dinamikus egyensúllyal végződött. Ebben a stádiumban Jehudának láthatólag alapvető szüksége volt arra, hogy foglalkozzon a szellemi „zsidósággal”⁷.

Amikor Jehuda a kezelést elkezdte, ragyogó fiatalembernek látszott, valójában azonban „egy gyerek volt, hatalmas, öreg fejvel”, ahogyan egy álomban később saját magát látta - mindenféle elképzelés nélkül arról, hogyan kell élni, hogyan kell az életét alakítani, hogyan tartsa el magát vagy akár hogyan keressen egyetlen fillért is, és hogyan illeszkedjen be a társadalomba. Egy jólmegtermett ír katolikus lány volt a barátnője. Miután az első - körülbelül három hónapos - kezelési időszak után elutazott Berlinből, levélben fenntartotta velem a kapcsolatot, a levelekben leírta álmait, és tehetsége révén kifejeztette magában saját belső folyamatai alapos megértésének képességét. Mivel határozottan elutasította, hogy lakóhelyén keressen kezelési lehetőséget, telefonon beszélünk néha, és Jehuda mindennek segítségével igazán eredményesen vélezte át a terápia szünetét. Dolgozni kezdett, hogy függetlenedjen a családjától, ami pár hónappal korábban szóba se jöhetett volna. E tevékenysége közben, amit családjá megütöközéssel vett tudomásul, mert nem felelt meg az elvárásaiknak, megtanulta az emberekkel való napi érintkezést. Amint világossá vált, hogy mi az a hajtóerő, ami a katolikus óriáslánnyal való

sajátságos kapcsolata mögött rejlik - ami a vonzereje volt -, a kapcsolat rögtön elvesztette jelentőségét, és Jehuda újonnan kialakult emberi érzékenységevel tapintatosan szakított a lánnyal.⁸

Együttal megszabadult attól az illúziótól, hogy csak a körülmények folytán szakította meg a doktori disszertációjával való foglalatosskódást. Valójában többé már nem jelentett számára kielégítő választ az a szociológiai-politikai megközelítés, amellyel az antiszemitizmushoz eredetileg közelített. Amikor a következő három hónapos kezelési időszakra Berlinbe jött, első ízben jelentkezett az apaprobléma. Jehudának a felnőtté válás teljes folyamatát kellett bepótolnia - amit nem könnyített meg apja ambivalens beállítottsága a pszichoterápiás kezeléssel kapcsolatban. Fokozatosan bontakozott ki a megoldás: úgy kezdte látni apját, mint egy embert, a maga korlátaival és körülményeivel. Jehuda egyfelől tehát kész volt arra, hogy úgy viszonyuljon apjához, mint egy fiatalabb férfi az idősebbhez. De arra is utalt - először még távolról sem tudatosan -, hogy keresi a múlttal való spirituális kapcsolatot, szellemi apákat keres.

Egyik levelében beszámolt egy munkájáról, közreműködéséről egy olyan kutatásban, amely sem formájában, sem tartalmában nem kapcsolódott korábbi érdeklődéséhez. Egy álmát állította mellé:

A hely Izrael, feltehetőleg a régi Izrael, mert az emberek ókori ruhákban járnak. Népgyűlés van. Valamilyen esküt tesznek, melynek során égő fadarabot ejtenek a földre. Csodálkozva látom, hogy alig perzselődött meg a föld az égő fadarabtól. Ez egy bizonyos törzsnek a földje, akiknek joguk van az istent szolgálni. Nagyon antidemokratikusnak találom ezt, mert akik nem tagjai a törzsnek, ki vannak zárva. Vannak mesterek és tanítványok. A tanítványoknak ugyanolyan jogaik vannak, mint a mestereknek, és ugyanolyan színt viselnek. Van egy probléma: a mesterek és a tanítványok közötti életkori különbség: a közöttük lévő generáció hiányzik. Egy mestert látok tanítványával egy nyitott kocsiban. A mester a fiú bátyjával beszélget. A báty negyven-ötven éves lehet, a tanítvány alig lépte túl a gyermekkort; az idősebb testvér a mesterrel az öccséről beszélget, meg a kimaradt generáció problémájáról.

Miközben Jehuda külső életében felnőtté vált, tudattalanjában kapcsolatot teremtett a spirituális gyökerekkel. Vagy pontosabban: a gyökerekkel való spirituális kapcsolat tette lehetővé fejlődését.

Van néhány meglepő vonás ebben az álomban, ilyen például a nem perzselő lánggal égő fadarab - nyilvánvalóan az égő csipkebokor egy forgácsa -, amelyek megerősítik az álom különleges jelentését, nevezetesen hogy létfontosságú visszanyúlni a múltba, megkeresni azt a szellemi kapcsolatot, amit ennek a generációnak az apái nem tudtak megadni. Úgy tűnik tehát számomra, hogy ezt jelenti az egy generáció kimaradása. Hogy mennyire bámulatosan tisztázódott Jehuda viszonya az apjához, azt az mutatja, hogy „idősebb testvérként” jelenik meg, aki a fontos fejlődésben nem vehet részt ugyan, de a mester barátságosan beszélget vele arról, hogy az ő nemzedékét átugrottak.

Ezzel befejeződött Jehuda kezelésének második - három hónapos - fázisa. Én Izraelbe mentem. Jehudának azt tanácsoltam, hogy folytassa otthon a kezelést.

Hogy hogyan alakult az élete: csak remélhetem, hogy Jehuda - és vele

együtt egész nemzedéke - nem kerül abba a tragikus helyzetbe, hogy fiaik is úgy tekintsenek majd rájuk, mint „kimaradt nemzedékre”.

*

A második eset olyan apákkal foglalkozik, akik nem a tragikus történelmi körülmények miatt, hanem saját bűnük folytán váltak kimaradt generációvá fiaik számára. Az eset Volker, egy német fiatalember esete, korunk mérlegének másik serpenyőjéből.

Volker

Ha a nemzetiszocialista ideológia nemcsak emberek megöléséhez vezetett, de önmagában is életellenes és lélekpusztító volt, nem szükségszerű-e vajon, hogy hasonló következményekre vezetett az üldözök gyerekeinek lelkében is, mint az üldözöttek gyermekeiben?

Sok német kollégámmal ellentétben, akik azt állapították meg, hogy az 1955-61 közötti időszakban semmilyen jel nem utal arra, hogy a németek tudattalanját még mindig foglalkoztatná „a zsidókép”, a saját tapasztalatom egészen más volt. Vonakodás a problémával való igazi szembenézéstől, helyette a demonstratív filoszemitizmus sánca mögé való elbújás, ahogyan az Németországban megemésztetlenül - az érem másik oldalaként - elfogadottá vált, ez vezetett ilyen vakságra, amelynek sok német pszichológus és pszichoanalitikus is áldozatául esett. Magam sok tudattalan megnyilatkozásban találkoztam a „zsidó” megjelenítésével, mégpedig nemcsak negatív, hanem „megszabadító” képekben is. (De ez magában is egy önálló téma.) Remélem, hogy a két eset leírásából sikerül választ kapni a jelenség miértjére és hogyan-jára is, összefüggésben azzal a hajtóerővel, amely az úgynevezett „német-zsidó szimbiózis” mögött rejtett - a szoros közelség mögött, amely gyilkossággal végződött.

Arra a kérdésre azonban, hogy a nemzetiszocialista ideológia rombolást okozott-e az üldözök gyerekeinek lelkében, nem kaphatunk választ a német átlagembertől, de még a „szokványos” náciaktól sem, csakis egy egykori aktivista gyermekétől, aki az ideológiát, mondhatni, az anyatejjel szívta magába.

Ha tervszerűen akarnánk ilyen helyzetet előállítani, nem kapnánk valódi eredményt⁹, a legjobb esetben is csak jó szándékú vagy demonstratív büntudatos emberekkel találkozoznánk.

A válasz kéretlenül és váratlanul érkezett, sőt eleinte nem is derült ki, hogy erről van szó. Sem én, sem páciensem nem sejtettük, mi áll előttünk, amikor (nem sokkal Jehuda első kezeléssorozata után) egy harminc év körüli kulturált szőke férfi jelentkezett nálam terápiára. Elegáns volt, intelligens, öntudatos, mindez visszafogott módon. Tudtam róla, hogy komoly sikereket ért el munkájában (nemzetközi kulturális kapcsolatok szervezésével foglalkozott), amiben közrejátszott az is, hogy az *understatement* nem tipikusan német művészetével palástolta felfokozott ambícióit. Első beszélgetésünkkor olyan benyomást keltett, hogy annak az Európa felé orientálódó új német generáci-

ónak a tagja amely elítéli a náci múltat, elutasítja Kelet-Németország politikai realitását, és természetes környezetének tekinti az NSZK-t.

Miért is jött el?

Egy ideje egyre elviselhetetlenebb feszültségektől szenvedett és megmagyarázhatatlan módon katasztrófákat sejtett. Orvosai ezt az állapotot két korábbi súlyos sárgasági rohama következményének tudták be, gyógyszerekkel kezelték és szanatóriumba küldték. Tíz kilóval volt kevesebb a normálisnál. Az ideges feszültségi állapotok nem akadályozták hatalmas lendülettel végzett munkájában, ezért kézenfekvő volt az a feltételezés, hogy a feszültségek házassági problémával függnek össze. Otthon mondhatni jeges hallgatásba burkolózott kedves, csinos feleségével és egyetlen gyermekükkel szemben, s a hallgatást nem tudta vagy nem akarta megtörni. Hamarosan kiderült azonban, hogy erős akarátának teljes energiájával ragaszkodik ehhez a kerethez, nem sejtve, hogy számára ez a belül uralkodó káosz elfedésére szolgál. Intenzív életet máshol élt. Meglepő sikereket ért el a nőknél; ám a szex az ő számára nem annyira élvezet volt, inkább valami mély jelentőséggel bírt. Maga is megdöbbenett azon, ahogy egymás után vagy néha egymás mellett kezdett viszonyokba, és ezt - jóllehet nem erkölcsi értelemben - szörnyű hibának tartotta. Nem értette sem azt, hogy mi hajtja erre, sem azt, hogy miért vonzza úgy a nőket. Nem volt ugyanis Don Juan típus, inkább egy szirén, a Lorelei férfi-változatban, aki lélek nélkül, de mélységes vágyakozásával ellenállhatatlanul vonzza a másik nemet. A nőket természetesen nem tekintette embernek. Amikor megkérdeztem, volt-e valaha bizalomteli viszonya nővel, úgy mosolygott ezen, mintha meglepő viccet hallott volna. Sokra tartott orvosa nyomásának volt csak köszönhető, hogy engem, egy női terapeutát keresett fel. Elmagyaráztam ezért, hogy egyáltalán nem kell engem választania, és ajánlottam neki egy férfi kollégát. De Volker most már ragaszkodott hozzá, hogy hozzám járjon, amibe én nem egyeztem bele rögtön, hanem javasoltam, hogy gondolja át még egyszer. Másnap felhívott, és megerősítette szándékát, ami azért is látszott különösen eltökéltnak, mivel nem Berlinben lakott, és így speciális szervezésre volt szükség.

(Ezeket a részleteket azért ecseletem, mert jelentősnek bizonyultak a kezelési folyamán.)

A terápia akadozva indult. Volker megpróbálta elmesélni az élettörténetét, de azt vette észre, hogy csak elszigetelt részletekre emlékszik. A következőkben nem az ő összefüggő elbeszélését írom le, hanem azt az élettörténetet, amely fokozatosan előtűnt. A körülbelül másfél éves kezelésből, mint Jehuda esetében is, csak a kulcsproblémákat és a legfontosabb helyzeteket említem.

Volker először harmonikus légkörű, boldog gyermekkorra emlékezett vissza, hogy azután pár órával később maga se értse, hogyan volt képes ilyen sokáig fenntartani ezt az illúziót. Az apja, kemény és szarkasztikus ember, már 1933 előtt fanatikus tagja lett a nemzetiszocialista pártnak (akárcsak az anyja), és ideológusi szolgálataiért SS-Obersturmbannführer rangot kapott. Volker, nővérei között az egyetlen fiúgyermek, egy magasabb rangú párttagok fiai számára fenntartott internátusba került, ahol az volt a cél, hogy SS-tisztekké képezzék őket. Utálattal emlékezett vissza hideg anyjára, akinek a feladata volt a gyerekek szigorú fenyítése, jóllehet az apa uralkodott, s folytonosan kritizálta az egész családot, az anyát mint nőt nem tekintette

teljesértékű embernek. Volker tizenöt éves korában, a front összeomlásakor került ki az internátusból, és a többi fiatalhoz hasonlóan önként jelentkezett rohamsisakban és géppuskával védelmezni Berlin utcáit a Vörös Hadseregtől. A család az öngyilkosságot latolgatta, de inkább széjjelszóródtak, és Volker egyedül találta magát Nyugat-Németországban, sok más munkát és ennivalót kereső sorstársával együtt. Néhány év éhezés és egyéb különböző nehézségek után, amikre gyakorlatilag nem emlékezett (!), Volker kifejezetten náciellenes absztrakt festők és másféle művészek társaságába keveredett, és ez a háború utáni Kaspar Hauser meglepően gyorsan fejlődő esztétikai érzékkel, mohón szívta magába a művészet és a filozófia légkörét. Egy szellemi nemlétből érkezve - magát nem ismerte másként, csak új környezetébe tartozóként - az egzisztenciaváltás számára teljesen tudattalanul történt, nem volt tudatában még a múltjával való szakításnak sem, ami lehetővé tette számára, hogy gyökerek nélkül tudjon élni, és egyszer se gondolkodjon el azon, hogy mi lett korábbi életéből.

Jóllehet Volker tudatosan teljes mértékig kész volt részt venni a pszichoterápiás kezelésben, úgy tűnt, sokszor megszakad a kontaktus, miután többé-kevésbé elmesélte élettörténetét. Nem álmodott, azt mondta, mindig is csak nagyon ritkán álmodott, és én azon tanakodtam, hogy a stagnálás esetleg azt jelentheti, hogy nincs már más felfedni való. Mégsem tudtam elhessegetni azt az érzést, hogy a világfi tökéletes külsője mögött rejtőzik valami néma és megfogalmazhatatlan dolog, ami Jehudára emlékeztet. És akkor a férfinak, aki szinte sohasem álmodott, volt egy álma, az első álom a terápia kezdete óta:

Feketére csempézett nyilvános WC-ben vagyok. Vizelek, és kimondhatatlan rémülettel látom, hogy a vizeletem fekete. Tudom, hogy ez azt jelenti, hogy a májam tönkrement és meg fogok halni. Nincs remény.

Itt volt tehát ugyanaz a motívum, ami Jehuda első álmában megjelent: az elkerülhetetlen halál belülről jövő jóslata. Hálás vagyok a sorsnak, hogy csak ebben a két esetben találkoztam ilyen végzetszerű motívummal. Jehudánál a tüdő, a lélegzet, a szellemi princípium volt, ami halálosan megsérült és pszichózissal fenyegetett; Volker esetében a máj, a testi lét, egyenesen maga az élet.

A pszichoszomatikus kutatás napjainkban összefüggéseket keres a megbetegedett szerv és egy tudattalan probléma között. De már évezredekkel ezelőtt is úgy tekintették a májat - amellet, hogy a két pótolhatatlan szerv (szív és máj) egyikének tartották-, mint ami magát az életet testesíti meg. Kifejeződik ez a németben és az angolban is a két szó (máj és élet) szinte azonos alakjában: *Leber-leben* és *liver-live*. Úgy tűnt, az álom azt mondja, hogy tönkrement Volker központi életszerve. Mint Jehuda esetében is, meg voltam győződve róla, hogy ez az álom nem költői kép, hanem halálos veszélyt jelez.

Volker már kétszer kapott súlyos sárgaságot, fontolóra kellett vennem tehát, hogy a májával kapcsolatos jogos aggodalom lehet a lidérces álom mögött rejlő motívum. De megelégedhetünk-e ezzel a magyarázattal? Vagy a tudattól oly teljesen elvágott tudattalan betegítette meg sárgasággal a májat, hogy a halálos veszélyt valóságossá változtassa? Meglehet, hogy a probléma

ügynevezett szervi neurózist produkált egy pszichikus neurózis helyett, és most, a lelki síkra való első kommunikatív áttörésnél a „máj” (*Leber*) fogalmát csak kölcsönvette.

Az álom felrázta páciensem tartózkodásából, bár titkos feltételezésemről nem tudott. Én viszont elszántam magam, hogy az életveszélyes folyamattól minden örömmel megpróbálom megmenteni Volkert, német páciensem, ahogyan azt zsidó betegem, Jehuda esetében is tettem. Az álom jelentésével kapcsolatos kérdéseimre a válasz egy kép formájában érkezett a következő napon.

Egy technikai megjegyzést kell itt tennem: a kezelés idején Volker ritkán álmodott, később már gyakrabban. Viszont azon kevesek közé tartozott, akik képesek az *aktív imaginációra*. Ez azt jelenti, hogy teljesen ellazulva, de éber tudatállapotban képes volt tudattalanja mélyéből a felszínre engedni képeket, amelyeknek az álomhoz hasonlóan saját folyamatuk van, és ugyanolyan befolyásolhatatlanok, mint egy álom. Rendkívüli élmény éber tudatállapotban megélni a lélek mélyrétegeinek autonóm dinamikáját, hiszen az ember egyszerre résztvevő és megfigyelő. A módszert nagyon óvatosan szabad csak alkalmazni.

A fekete vizeletről szóló álom láthatólag olyan halálfélelmet idézett elő páciensemben, hogy a további álmok leblokkolódtak. Ezért javasoltam, hogy fekdődjön a díványra, és figyelje, hogy szemei előtt - mint valami képernyőn - felbukkan-e olyan kép, amely megmondhatná, mi adott jelt ilyen ijesztő formában.

Hosszú hallgatás következett, majd:

Semmi. Csak felégetett mező minden irányban egészen a látóhatárig. Sehol egy fa, csak kiégett fű - valami fekszik a földön ... egy ember... szörnyen megcsonkítva... el van törve a gerince... nem bírom tovább nézni... az ilyet meg kell ölni...

Szünet. Azt kérdezem:

Nincs esély a megmentésére?

Gyors válasz:

Nem, ez túl szörnyű - rettenetes ... nem lehet meggyógyítani, csak elintézni...

Kérdés: Nem lehet valakin pont azért segíteni, mert gyenge és súlyosan sérült?

Hosszú csend, majd:

Lehetetlen ... nem érdemes ... rettenetes ... semmi értelme ... (szünet) Jön valaki ... fejbőlövi egy pisztollyal a roncsot... megint lő... megint... nem mozdul többé ... halott, teljesen halott. A férfi elmegy.

Hosszú szünet, azután:

Most visszajön. Ott áll a holttest mellett ... a vállára veszi... nem akarja, de meg kell tennie, az okát nem tudom ... most elindul a látóhatár felé ... Nem tud megszabadulni a halottól ... soha többé ... borzalmas, ahogy a felégett fűvön keresztül gyalogol... teljesen egyedül...

Szünet. Azt kérdezem:
Látja az arcát?
Csend, azután rémülten:

Az én arcom! Mind a kettő az én arcom!

A megértés érdekében utalnom kell itt egy későbbi visszaemlékezésre és egy álomra, amely szintén később következett.

Kamaszkorában Volker megpróbált megfelelni a náci ideológia szerinti SS-ideálnak: keménynek, könyörtelennek, hozzáférhetetlennek, legyőzhetetlennek lenni. Az internátusban azonban megmutatkozott, hogy nem csak nem tudja, de nem is hajlandó követni a többieket, nem illeszkedik be az erős fiúk vad hordájába. Ezek ütötték, aki gyengének mutatkozott, és könyörtelenül üldözték a tőlük eltérőt, a másságot. Mélyen szégyenkezve emlékezett vissza Volker arra, hogy a szobatársak bandája egyszer büntetésképpen majdhogynem agyonverte. De annak ellenére, hogy saját tapasztalata alapján iskolatársait és tanárait is gyilkos bandának tartotta, legbelül azonosult velük - hiszen megfeleltek a nemzetiszocializmus az apja és az ő számára is lenyűgöző világnézetének -, megpróbált olyan lenni, mint ők.

Egy álom később megmutatta e beállítottság erősségét. Volt az internátusban egy másik fiú, aki úgyszintén nem tartott a többiekkel, sőt magabiztos fellépéssel megvetést tanúsított a csöcselék iránt. Őt sosem bántották. Volker egyik álmában megjelent az internátusbeli gonosz idők e csodált, fénylő példaképe. És Volker most egyszerre a bandához tartozott, a bandához, akik körbefogták és megölték az érinthetetlen Adolf-Heinrichet. Volker megölte így saját emberségének nemes jelképét - Káin, amint Ábelt megöli; vagy a tőle származó képpel: eltöri a gerincét. Ezzel kétszeresen is méltatlannak bizonyult az életre („*lebensunwürdig*” - a nemzetiszocializmus egyik gyilkos doktrínája volt). Saját maga hóhéreként nem szabadulhatott a vállán cipelt vádló holttestől, a Káin-bélyegtől. Egyfelől nyápic, másfelől gyilkos, minden oldal számára elviselhetetlen figurává vált. Végeredményképpen - a későbbiekből kiderül, hogy tudattalanja ilyennek látta őt - *gyilkos állattá* változott, szimbólumává a szörnyű lelki csonkításnak, amit a náci ideológia az *üldözök gyermekeiben* előidézett, ellenpárjává annak a rovarnak, aminek Jehuda, az *üldözöttek gyermeke* látta magát.

Hosszú folyamat volt még, amíg a *gyilkos állat* helyére Volker énképe kerülhetett.

Azután, hogy először képes volt valóban visszaemlékezni az SS-internátusra, következett egy álom - az adott körülmények között megrázó álom, ebben ugyanis gyerekkorának ideálját megpróbálta összekapcsolni zsidó terapeutaja képével, sikertelenül, ahogyan az az álból kiderül.

Bevettük (mi, a nácik) Párizst. A Champs Elysée-n vonulok egy katonatársammal, akit nem ismerek (a páciens természetesen nem volt ott, tízéves volt ekkor, de tudta, hogy a terapeuta menekültként ott volt). Büszkén feszítünk fekete egyenruhánkban, én nagyobb és erősebb vagyok, mint a valóságban. Ragyogóan süt a nap. Egyszer csak összetalálkozom magával (a terapeutával). Szegényesen, örege-sen néz ki, egy menekült Párizsban. A találkozástól teljes a boldogságom, kitárt

karokkal futok maga felé, de a fekete uniformis láttán maga hátrahőköl. Elképedek, nem értem, miért fél. Látom a szegényes szobát, ahol lakik, és erősen töröm a fejem, hogy mit is tehetnék. Telerakom virággal az egész szobát, de ez sem segít; maga továbbra is tartózkodó.

Ezzel el is tűnt a „jóságos SS-katona”, és kezdett felszínre jönni Volker másik oldala, bár először még az embertelenség elleni idealista harc ürügyén. A „kedves SS” után következő álomban Volker gyűlölettől elvakultan belelőtt egy úgynevezett „Vopo” arcnélküli arcába.¹⁰

Nem érdemes itt részletesen taglalnunk Németország kettéosztottságának problémáját, elég annyit megjegyeznünk, hogy mindkét oldalon mélységes gyűlölet alakult ki, mindkét fél számára a másik maga volt „az ördög”. Volker az álomban örvögve tüzelt az elvont archa, amely látszólag a brutális kelet-németet képviselte. De kire is tüzelt valójában? Ki is volt ő vak dühében? Vajon tényleg „az agresszió és az embertelenség” ellen fogott fegyvert? Maga is agresszíven és embertelenül cselekedett az álomban. Milyen vonásai voltak valójában az arcnélküli arcnak? Volker nem tudta. Kimerült volt, semmi más nem jutott eszébe. Javasolta, hogy szakítsuk meg egy időre a kezelést, de amikor azzal álltam elő, hogy még ugyanaznap délután tartsunk egy újabb ülést, udvariasan beleegyezett.

Eljött, de úgy látszott, megszűnt minden kontaktus. Képek nem tűntek fel a „képernyőn”. Nem segítettem megtörni a hallgatást.

Azután hirtelen képek bukkantak elő, majd szitkok, bösz náci frázisok, dühödő antiszemita képek, akárha a *Stürmer*ből kerültek volna elő, a *Kristályéjszaka* képei, tele gyűlölettel, „a zsidóktól” való félelemmel, akiket sosem ismert, és olyan érzésekkel, amelyeket sosem élhetett át, hiszen akkoriban még túl kicsi volt. A lázas roham közepette Volker kétségbeesetten próbálta felidézni az arcomat - de szeme előtt az arc átváltozott egy ocsmány *Stürmer*-karikatúrává az öreg zsidóról, aki a pénzét számolja - Volker pénzét, amit a kezelésért fizetett - és nevet az ő ostobaságán, a bizalmán. Belépett hát az apa, és megkezdte harcát velem szemben. Előkerült Volker náci öröksége, a lehasított rész. Itt voltak a gyökerek, és ami történt, az a félelmetes újraegyesülés volt.

Volker felült. Holtsápadt volt, bőre alatt a tipikus májbeteg halványsággal, szeme körül mély karikákkal. Az örület kitörése elmúlt, és a rémülettől dermedten ültünk mindketten az örökség súlya alatt, amely tudattalanul benne rejtőzött.

Volker természetesen nem próbálta megtagadni vagy tompítani a történetet. Ő maga ugyanannyira nem tudott erről a benne rejtőző világról, ahogyan én sem. Elfogadta objektív ítéletként: ez vagyok tehát. Csak zsidó terapeutája iránti bizalma - élete első bizalmas kapcsolata - nyithatta meg a mérges örvényt. Ám ez a kitörés kevés kétséget hagyott afelől, hogy - ha 1945-ben másképp alakul a világtörténelem - Volkerből valószínűleg tökéletesen hideg, cinikus, bár nagyon is művelt és ezért különösen kegyetlen náci válhatott volna; nem valami primitív, brutális gyilkos, inkább egy *Heydrich* vagy *Klaus Barbie*.¹¹ Saját érzékeny énjének megölése által üldözővé vált.

Intenzív májroham következett ezután, és egy aktív imaginációs sorozatban feltárult valami:

Rohanok egy mezőn át, nagyon dühös vagyok, állattá változom, a fejem már hegyes pofában végződik... befutok az erdőbe, egy borzalmas erdőbe ...Ez egy gyilkos erdő. Bármilyen téved be, megfogom ölni. Egészen egyedül vagyok, csak a gyilkos erdő... Ennek vagyok része ... bármilyen jön, megfog halni.

Azt kérdezem: Én bejöhetek?

Gyors válasz:

Igen, maga bejöhet (Szünet). Maga bejön, de magával nem történhet semmi. Valahogy sérthetetlen, mintha burok venné körül, ami belülről sugárzik ki, sokszor nem is sejtí a veszélyt. Áll egy fa alatt, és engem néz fent áfán. Most visszafelé gyalogol az erdőn át ...Én követem áfákon az erdő széléig ... Most megáll, felnéz ... kezdek lefelé mászni... most lent vagyok ... nagyon kicsi vagyok ... a lábával eltaposhatna, de nem akar eltaposni. Szinte a földbe simulok. Elindul és én követem az erdőből kifelé ... Nem néz vissza, de én követem.

Kis idő múlva Volker felült, még mindig egészen az írózatos, valószínűtlen képek hatása alatt. Cigaretára gyújtott, és azt mondta, már teljesen ébren: „Nem is tudja, mi leselkedett magára valójában az erdőben. Féltettem, mert nem látták ott szívesen, bár sérthetetlen volt. Majdnem sérthetetlen, mert a burok a szemét nem védte. A szeme megsérülhetett volna.”

Azt kérdezem: „Mitől sérülhetett volna meg?”

A válasz: „Attól, amit lát.”

Pár nappal később további aktív imagináció következett:

Hatalmas állat egy sötét kerek lyukban, a kijáratnál van csak némi fény. Teljesen el van zárva a világtól . . . az élet kint zajlik. Néha kimászik a bejáratához, és fog magának egy asszonyt, hogy simogassa őt. Azután megöli. A nő félelmére van szüksége. Ez tartja életben, de meg kell ölnie őket, egyiket a másik után, különben tükkörre változnának, amiben megláthatná magát. A lyukból nem jöhet ki. Mindenki-ben félelmet, gyűlöletet és undort keltene. Megölnék vagy elmenekülnének előle és egyedül maradna a pusztaságban. Ezért van idekötve, fogoly és fogolytartó egyszerre.

Kérdés: És ha belenézne a tükkörbe?

Gyors válasz:

Nem, csak azt ne! Meghalna a rémülettől...

Majd megjelenik egy sérthetetlen asszony, akinek nem látja az arcát; az asszony egy tükröt tart. Az állat először fenyegetően morog, azután rövid pillantást vet a tükkörbe és megdöbbenésére se düh, se gyűlölet nincs a tekintetében - csak végtelen szomorúság.

Ezek az álmok és képek keresztül derült valami fény Volker tudatalanjának mélységeiből arra a továbbra is megválaszolatlan kérdésre: hogyan volt lehetséges, hogy egy magasan civilizált és tehetséges népben egyszerre lehettek jelen a legnemesebb eszmények, ragyogó alkotások és a legdurvább brutalitás, a gondolkodás nélküli gyilkolás. Volker imaginációs

képei vetettek egy kis fényt a speciálisan a zsidókkal szembeni gyilkos német megszállottságra.

Szociológiai és történeti elméletekkel sosem lehetett teljesen megmagyarázni az úgynevezett „német-zsidó szimbiózis” egyedülálló jelenségét, amely - akár elismerjük, akár nem - éppoly misztikus, mint amennyire kétségbevonhatatlan tény volt.

A szomorú néma állapot, azzal az iszonyú lehetőséggel, hogy öldöklő vadállattá változhat, rámutat valami megformálatlan, elzárt, kifejeződésre képtelen, feloldatlan dologra a német lélek mélyén (hogy „veleszületett faktorról” vagy a történelmi körülményekről van szó, azt itt nem tudjuk eldönteni - ha el lehet dönteni egyáltalán), valamire, amit a zsidók, és talán csakis a zsidók tudtak megérteni, értékelni és katalizátorként kimondhatóvá tenni, amire szükség volt ahhoz, hogy ez a *Valami* megvalósulhasson. Hogy lehet ez? És miért éppén a zsidók?

A világ más népeiből a németek a legkülönbözőbb reakciókat váltották ki: csodálatot, félelmet, idegenkedést, gúnyt, a legnagyobb elismerést; de szeretetet nem. A zsidók viszont szerették a németeket, komorságukban a potenciális nagyság ígéretét látták - a németek elbűvölték őket. A németeknek ugyanakkor szükségük volt a zsidókkal való feloldó, strukturáló kontaktusra. Ez a kontaktus felébresztette mindkettejük lehetőségeit, ahogy egyikük a másikat valóságosabbá tette, önmagát valósította meg. Így jött létre a kölcsönös vonzás és kölcsönös szükség egyedülálló köteléke.

Nem fogjuk itt kutatni, mi vonzotta úgy a zsidókat, akik szétszórátásuk hosszú története alatt egyetlen más néppel sem mentek bele ilyen intim „szimbiózisba”. De emlékezhetünk a Jehuda-féle szőke vitalitáshordozó, életadó aspektusára, vagy arra a tényre, hogy a jiddis nyelv, amely - a tizennegyedik században Mainzból Lengyelországba üzetve - évszadokon keresztül a keleti zsidók nemzetközi nyelve volt, a középfnémeten alapul.

Ahogy a szkizofrén személy, akinek sikerül áttörnie az elidegenedés, az érzelmi izoláció és kapcsolatnélküliség falát, a beteges elhárítás és regresszió állapotában gyilkos impulzusok tárgyává válhat, úgy szívta be a németiség a náciizmus által kivetett, politikailag jól megtervezett antiszemita csalétket. És a kapcsolat meg a tízparancsolat ígája alól való megalomán felszabadulásban a brutális oldal gátlástalan hatalma csapott föl győzedelmesen, és minden élő menekült előre. Ám olyan győzelem volt ez, ami után a „bestia” végül kiégetten is egyedül találta magát a pusztában, abban a pusztában, amit ő tett pusztasággá.

Volker imaginációjában az állat végül bele mert nézni a tükörbe.

Volker állapota nagyon sokat javult. Felszedett valamennyit, amivel évek óta hasztalanul próbálkozott. Fokozódó stabilizálódást mutattak a rendszeres májfunkció ellenőrzések. Személyiségének változása volt azonban a legnyilvánvalóbb. A korábban hideg, a végletekig alapos, becsvágytól megszálott emberre a koncentrált nyugalom lett a jellemző; megnyílt számára egy meglepetésekkel teli belső világ, ami azonban nem akadályozta abban, hogy munkáját továbbra is lélegzetelállító tempóban végezze. Elmúlt a „viszonyok” keresésének kényszere. Világosan látta most házassága korlátait, de tudott várni a fejlődés lehetőségére. Kisfia egyszeriben nagyon fontossá vált számára, és első ízben tett szert - újszerű és serkentő szellemi élményként -

férfinbarátságokra. Az emberi és a művészi érzékenység jelei mutatkoztak meg benne, ám tudatában volt az eszképzizmus veszélyének is.

Így álltak a dolgok, amikor eldöntöttem, hogy Izraelbe megyek, és öt hónapos határt szabtam berlini munkám - többek között Volker terápiájának - befejezésére. Volker természetesen megdöbbenett attól, hogy beláthatóvá vált a terápia vége. Én viszont számítottam arra a fejlődésre, amit az ilyen behatároltság előidézhet.

Nem történt semmi; sőt, megkezdett munkánkat is sújtotta Volker levert-sége.

Azután mégiscsak történt valami. Volker elolvasta Rauschning *Beszélgetések Hitlerrel* című könyvét. Zavarodottan, meglepetten és a legmélyebb megdöbbenéssel fedezte fel olvasás közben önmagában is a kínzáshoz való kedvet, a hajlamot mások selejtként való kezelésére, mindazt tehát, amit a nácik, a végsőkig elmenve, a gyakorlatban is véghezvittek. De azáltal, hogy kíméletlenül kitette magát ezeknek az impulzusoknak, megértette, hogy nem az ő saját, individuális hajlamairól van szó. Az apáktól kapott végzetes örökség ez, amely világszemléletként intézményesült a nácizmusban, és ami a fiatal, művelt, a háború után felnőtté vált európeér értelmiségiben továbbra is benne szunnyadt, akár csak Barbarossa a hegy gyomrában.¹² Ilyesmit nem lehet büntudattal vagy önváddal megváltoztatni. Volker rájött ily módon, hogy ezek a hajlamok nem az ő egyéni jellemvonásai, sem nem az ő bűne, hanem kollektív jelenség, aminek ő most tudatosan és személyesen elébeállt. Most vált felelősségteljes emberré és választhatta azt, hogy feldolgozza apái sötét problémáját. Most vált számára lehetségessé, hogy eltépje a gonosz örökség láncát és így saját fiának ne kelljen azt továbbadnia.

Valóban hősiess harcot kellett vívnia Volkernek ezzel a problémával szemben ahhoz, hogy emberként élhessen - ugyanolyan hősiess erőfeszítéssel, ahogy Jehudának kellett a beléoltott tudattalan önpusztításnak végére járnia. A változás - mint Jehuda esetében is - visszafordíthatatlan volt. Ezt a két fontos esetet élhettem át pácienseimmel együtt a múlt feldolgozásának sokat tárgyalt témájához, s ezt kiváltságnak tekintem. Amikor az eseteket átéltem, a legmélyebb tisztetletet és csodálatot éreztem irántuk - ezt is hozzá kell tennem. Most fogtam csak fel, hogy ebben a folyamatban élet és halál kérdéséről van szó.

Volker számára ez a katarzisz meglepő módon még nem jelentett megoldást. Almaiból úgy tűnt, arra ítéltetett, hogy megmaradjon apái oldalán. Ezekben az álmokban több alkalommal szabad akaratából követett a börtönbe valakit, akit az álomban elkövetett valamilyen bűncselekményért jogosan tartottak ott fogva.

Két héttel az elutazásom előtt fogalmazta meg Volker - anélkül, hogy tisztában lett volna ennek jelentőségével - a nácizmus hatása alatt felnőtt egész generáció alapproblémáját: „Nem tudok visszamenni, de előrefele sem. Német vagyok, egy lánc egyik szeme, akkor is, ha ez a lánc végzetesnek bizonyult. De hogyan mentszhetném le magam a gyökereimről? Arra ítéltettem tehát, hogy az maradjak, aki vagyok. Valakiknek a fia vagyok, nincsenek más apáim, még ha ők mérget hagyományoztak is rám.”

Kétségbevonhatatlan igazság volt ez. Létfontosságú tartalmakat nem lehet okos válaszokkal tisztázni. Az eredet megtagadása csak dezertőroket teremt.

Az ember csak úgy élhet, ha tartozik valahová. Hallgattam, mert okos szavakon kívül más válaszom nem volt.

Amikor az ember érzi, mennyire égető egy kérdés, és beismeri tehetetlenségét is, néha felbukkan a válasz, ami nem az okos fejünkből pattan ki. Már megtanultam, hogy érdemes követni az ilyen intuíciókat. Most észrevettem, hogy egész idő alatt valahol mélyen a harmadik Brandenburgi verseny első tétele járt a fülemben. És hirtelen felfogtam, hogy *erről* az örökségről annak eszmei tartalmával Volker nem tud; apái azt hitték el vele, hogy ők jelentik az egész németiséget; nem tudta, hogy létezik egy velük teljesen ellentétes, autentikus örökség is, s hogy tartozhatna ehhez a láncolathoz is, ha ezt örökségként tudná felfogni, és így a másik láncot már tudatosan elengedhetné.

Feltettem a lemezt. Teljes csöndben ültünk és hallgattuk a harmadik Brandenburgi versenyt.

Ez a zene ebben a pillanatban úgy hatott Volkerre, ahogyan Jehudára a jeruzsálemi álom: átváltozás egy érvényes múlttal való spirituális újraegyesülés révén. A német fiú, amint a zsidó is, meg tudott birkózni a múlt közbeeső darabjával. Volker most már fel tudta adni kétségbeesett tudattalan ragaszkodását az - ahogy eddig hitte - egyetlen lehetséges tradícióhoz; nem volt már arra kárhoztatva, hogy életbenmaradásához kapaszkodnia kelljen a mérgezett gyökerekbe, amelyeket ő német identitásként élt át. Ezután egy híd két felének összetalálkozásáról szóló aktív imagináció következett. Volker képes lett arra, hogy emlékezzen a tizenötödik és a tizenkilencedik életéve közötti időszakra.

A legutolsó találkozásunkat megelőző éjszaka Volker a következőt álmodta:

A terapeuta, aki nem szerepel már a képen, átadta őt egy ismeretlen, finom öregúrnak, akinek ő séta közben megmutat két vagy három tájat. Egyetlen szót sem beszélnek ezalatt. Volker emlékszik, hogy ezeken az álombeli tájakon fontos események játszódtak le a kezelés idején.

Azzal az érzéssel hagyhattam el Berlint, hogy a terápia alapvetően elérte a célját - bár jó lett volna még feldolgozni és megerősíteni az elért eredményeket. De a mélyreható személyiségváltozás már megtörtént. Nagyrabecsült kollégámtól értesültem később arról, hogy néhány év múlva ez be is igazolódott.

Záró megjegyzések

Amikor ezek a terápiák megkezdődtek, nem lehetett sejteni, hogy korunk legsötétebb lélektani folyamataiba engednek majd egymást kiegészítő bepillantást - mélyebbet, mint azt bárki is várhatta volna - két emberen keresztül, akiket múltjuk arra rendelt, hogy tudtukon kívül társak legyenek ebben a folyamatban. Egyre jobban csodáltam pácienseimet, hogy nem menekültek el ebből a pokoljárásból, hanem felvették a harcot.

De a terapeuta számára sem volt könnyű. A súly alatt szinte roskadozva, sokszor megkérdeztem magamtól, honnan vehetnék erőt, hogy tovább tudjam mindezt hallgatni; milyen joggal segíték, amikor elérkeztem már teherbí-

rásom határaihoz, és fenyeget a veszély, hogy az aggodalom, az együttérzés és az iszonyat hullámai elárasztanak. De a válasz sosem volt kétséges: valakinek meg kell tapasztalnia ezt a borzalmat, amely *mindkét* oldalt sújtja. És mivel tudomásom szerint senki más nem tette meg korábban, és csak rövid történelmi időnk maradt erre - *Ha én nem, akkor ki? Ha most nem, akkor mikor?* -, én sem menekülhettem el, szembe kellett néznem ezzel és ki kellett tartanom.

A végeredmény, ahogy azt bemutattam, az a meglepő tény volt, hogy a nemzetiszocialista ideológia hatására mindkét oldal, az üldözöttek és az üldözők fiai is egyaránt károsodást szenvedtek a gyökereikben. Bizonyos lappangási időszak után mindkettejük létét összeomlás fenyegette. Amint az kiderült, mindkettőjüknek a szellemi múlttal kellett kapcsolatot találniuk, amely átívelhette annak az életellenes doktrínának a szakadékát, amely gyermekkorukban a világot jelentette, és a múltba kellett visszanyúlniuk vérszerinti apáik feje fölött.

Jehuda és Volker terápiájából kiderül, hogy mit is jelent valójában *a múlt feldolgozása*, ennél fogva a két eset, véleményem szerint, az egyénin messze túlmutató jelentőségű. A zsidó fél számára a háború óta eltelt időben belépett ugyan egy hatásos új tényező - Izrael állam létrejötte -, továbbá az erős vallási és történelmi tradíció sokakat megerősített (akik ráadásul „csak” mint üldözöttek „élvezték ezt az előnyt”); nagyon is különbözik ettől a múlt feldolgozásának német problémája. Egyes körök sokszor nagyon tisztességes igyekezete ellenére az örökség jó része láthatólag érintetlenül maradt, illetve „át-funkcionálódott”. Napjaink¹³ gyakran demonstrált, sokszor kritikátlan filoszemitizmusát nem szabad félreértelmezni és mélyreható változások fokmérőjének tekinteni. Fel kell fogunk, mennyire nehéz az ilyen felfoghatatlan történések után autentikus viszonyt kialakítani az örökséggel. A gyilkos és a meggyilkolt közötti viszony a legszorosabb kapcsolatok egyike, és tovább izzik, amíg nem sikerül megoldást találni. Meg vagyok győződve róla, hogy a németek és a zsidók közötti rendkívüli viszony történetének még nincs vége - akár tetszik, akár nem.

Végezetül még egy szó saját helyzetemről, amely nélkülözött minden előzményt. Mindkét esetben a sajátos körülmények folytan egyszerre voltam 1. terapeuta, 2. eszköz pácienseim változásához, mivel ők annak fogtak fel, 3. a történésektől érintett ember is. De tudatosan és eltökélten nem engedtem meg, hogy a három közül valamelyik tényező is autonómmá váljon, vagy hogy bezárkózzam az egyik vagy a másik mögé, hanem tudatosan kész voltam arra, hogy teljes személyiségként háromszorosan, osztatlanul legyek jelen.

Erre a tudásra nem pszichológiai képzésem során tettem szert, amelynek pedig sokat köszönhetek. Martin Bubertől tanultam ezt, aki az emberi kapcsolatok új dimenzióját nyitotta meg. A *Hászid történetek* egyikében írja le Moshe Leib caddik magyarázatát „az istentagadás” lényegéről:

„*Ha valaki tehát hozzád jön és segítséget kér, nem tanácsolhatod jámbor szavakkal: »Higgyél és bízd a gondodat Istenre«, hanem akkor magadnak kell cselekedned, mintha Isten nem is lenne, mintha a világon egyetlen ember létezne, aki annak az embernek segíteni tud: te magad.*”

Ez a legkíméletlenebb követelmény. És így tettem szert a pszichológiai tanúságtétel mellett arra a fontos tudásra, hogy még a legzavarodottabb lélek mélyén is új ártatlanság rejtőzhet, ha maradt egy szikra a meggyújtásához.

Szaitz Mariann fordítása

JEGYZETEK

1 A szóval Jehuda valószínűleg gyermekkori olvasmányában találkozhatott először (Királyok könyve II. 39.): „Kiméne azért egy a mezőre, hogy paréjt szedjen. És *holmi* vad indákra találván, tele szedé az ő ruháját azokról sártökkal (Koloquinten)..." (Károli Gáspár ford.).

2 Hemingway egyik regényéből.

3 Franz Kafka írt le *Az átváltozás* című novellájában költői intuícióval egy ilyen folyamatot az elkerülhetetlen végig.

4 Az ébrenlét és az elalvás közötti állapotban felmerülő kép.

5 A német népmese egy grófnőről szól, akit boszorkánynak tartanak és elűzik kastélyából. Kisfiával az erdőben él, amíg ki nem derül ártatlansága.

6 Akkád-sumér-babilóniai eposz.

7 Lásd a következőkben leírt álmot.

8 Később egy keresztény angol lányt vett feleségül.

9 A napjainkban is használatos kérdőívek és más kutatások azt bizonyítják, hogy ilyen módszerekkel csak tudati megnyilvánulásokat lehet kapni, amelyek szociológiai és statisztikai szempontból fontosak ugyan, de nem tudnak tényleges betekintést nyújtani a folyamatokba. (Lásd például Volker Berbüsse cikkét: Zum latenten Antisemitismus in der BRD. *Bulletin*. 1987. 78. sz.)

10 A Berlint kettéválasztó falat őrző rettegett NDK-rendőrség, a *Volkspolizei*. Aki megpróbált megszökni a város keleti feléből, azt lelőtték.

11 1988-as kiegészítés.

12 Német császár, aki a monda szerint bármely pillanatban felébredhet álmából, hogy újra átvegye az uralkodást.

13 Ez a tanulmány eredetileg 1965-ben íródott.

KÚT ÉS MŰHELY

**A HOLOCAUST-SZINDRÓMA MEGJELENÉSE
A PSZICHOTERÁPIÁS GYAKORLATBAN***

Virág Teréz

I. A KÚT rendelő története

Bevezetésként röviden ismertetem a KÚT pszichoterápiás szakrendelő történetét. 1990-ben a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület keretében megszervezték az első magyar holocaust beszélgető csoportot. A csoport neve többszörös utalást tartalmaz. Utal a Thomas Mann-i „múlt mélységes mély kútjára” és felfogható úgy is, mint a KÖZÖS ÚT TALÁLKOZÓ vagy a héber KEDOSIM U TEHORIM - szentek és tiszták - kifejezések kezdőbetűiből alkotott betűszó. Az utóbbi, a KEDOSIM U TEHORIM, imáinkban a hatmillió mártír megszólítása.

A csoport három éve, harminc fő körüli létszámmal, változó összetételben folyamatosan működik. A csoportülésekről a Hunnia Filmstúdió dokumentumfilmet készített, Sípos András rendezésében.

A csoportnak, bár tagjai önmagukat egészségeseknek tekintik, van terápiás hatása. Ismeretes, hogy Magyarországon a holocaust okozta trauma feldolgozását megnehezítette a háborút követő, negyven évig tartó diktatórikus rendszer. Nagyon sok zsidó család eltitkolta származását; múltjáról, szenvedéseiről nem beszélt. A csoport azt a célt szolgálja, hogy megkönnyítsük a résztvevőknek, beszéljenek a múltjukról, és ezzel feloldjuk a generációk közötti kommunikációs zárlatot is. Több alkalommal hangzottak el olyan beszámolók az első generációs résztvevők részéről, amelyeknek témájáról saját gyermekeikkel, házastársukkal soha nem tudtak beszélni. A fiatalabb résztvevők ezzel olyan titkok ismerőivé válnak, melyeket ők viszont a szüleiktől soha nem tudhattak meg eddig. Mindez - érthető módon - egyben mindhárom generációnál a zsidó identitás megerősödését, vállalását eredményezi.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy alakulásunktól kezdve néhány nem zsidó barátunk is részt vesz a csoport munkájában.

A csoporttagok közül többen (Szilárd Gyula, Róthné Pollák Erzsébet, Herskovics Lenke) nemcsak elmondták, meg is írták élményeiket. A Soros Alapít-

* Ez a szöveg eredetileg előadásként hangzott el „A Holocaust Magyarországon: ötven év után” című nemzetközi tudományos konferencián Budapesten, 1994. április 5-7.

vány támogatásával, Hanák Gábor igazgató segítségével tíz résztvevővel készített, egyenként négy-öt órás videofelvétel is őrzi a múlt emlékét.

A KÚT-találkozókon pszichológusok, pszichiáterek, pedagógusok is részt vettek. Velük szerveztem meg egy társadalmi traumatizációra, elsősorban a holocaust-túlélők terápiájára specializálódott szakrendelést, melynek ugyan-csak KÚT a neve, és amelyet 1992. április 29-én indítottunk¹, kezdetben csak a B'nai B'rith helyiségében, kétszer egy héten, délutánonként. Később, mivel megnőtt a forgalmunk, a népjóléti miniszter segítségével a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Oktató Kórházában és a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetemen is kaptunk egy-egy helyiséget, heti egy-egy délutánra.

A második éve működő rendelőben természetesen anyagi ellenszolgáltatás nélkül állunk a hozzánk fordulóknak rendelkezésére.

1993-ban, a rendelő intézményes megalapozására létrehoztuk a KÚT Alapítványt a Rich Foundation ötezer és a J. and O. Winter Fund ezer dolláros adományából. A későbbiekben a Stichting Katholieken Noden huszonegyezer holland forinttal, a Leumi Bank ötvenezer és a Soros Alapítvány egymillió ötszázezer forinttal járult hozzá az alapítványhoz. Célunk, hogy saját helyiséggel rendelkezünk. Ez lehetővé tenné tevékenységünk kiterjesztését és beillesztését a társadalombiztosítás rendszerébe.

A tevékenységünk iránti igényt bizonyítja, hogy a korlátozott lehetőségeink ellenére is harminckilenc személynek tudunk jelenleg folyamatos segítséget nyújtani, heti forgalmunk huszonegy fő, s az is előfordul, hogy családoso-k keresnek meg bennünket. Négy súlyos agorafóbiás beteget, akik képtelenek lakásukat elhagyni, rendszeresen mi keresünk fel otthonukban.

Mi vettük gondozásba a szkinhedek által megkéselt leányt. A parlament előtt, sárga csillaggal a mellén önmagát felgyújtó, Auschwitzot megjárt hatvanöt éves asszony is bennünket keresett fel a kórházi ápolás után.

II. Esetismertetések

A következőkben arról szeretnék képet adni, hogy a holocaust-túlélők és leszármazottaik egyéni és csoportos terápiái során milyen tapasztalatokat szereztem. Elsősorban arra a kérdésre szeretnék választ kapni, hogy miként él az egyénben, a társadalom legkisebb alkotó elemében és a családban, a társadalom legkisebb sejtjében a múlt. Elfelejtődik-e vagy megőrződik? Megbetegít vagy alkotásra ösztönöz? Kimutathatók-e azok a közvetítő láncszemek, amelyek az emlékezés kontinuitását biztosítják? Hogyan működik a tradíciók átadása, ha elpusztították a szülőket és nagyszülőket, akik a tradíció átadói lennének?

1. Indukált neurotikus kórképek

Esetismertetéseimet, melyekkel ezekre a kérdésekre kívánok választ adni, gyermekek terápiája során tett megfigyeléseimmel kezdem. 1982-ben egy ötéves kisfiú esetében találkoztam először a magyarországi holocaust-túlélők

gyermekeinél jelentkező neurotikus tünetképzéssel. Az öt éves Balázs álmában kitört a világháború, éhező embereket látott, „felbombázott házakat és legéppuskázott embereket”. Balázs nagymamáját fiatal lányként deportálták saját édesanyjával, akit Mengele gázkamrába küldött. Balázs anyja nyolc-tíz éves lehetett, amikor anyja benzinben egy pulóvert mosott, a benzin felrobant, szemöldöke leégett a robbanástól, a kislány rémülten nézte végig az eseményeket. Balázs számára anyja és nagyanyja közvetítette a világháború szörnyűségeit.

Emese tízéves cigány kislány, asztmás köhögés miatt került terápiába. Álmáról így számolt be: „Egyszer rosszat álmodtam a kórházban. Éjjel volt, későn tudtam elaludni és féltem, anyával együtt lágerbe vittek, és jött Hitler és azt parancsolta a katonának, hogy vessenek a tűzbe, hirtelen felébredtem - akkor még engem nem öltek meg, mert hallottam anyukám sikítását, és befulladtam és kaptam két szpréjt”. - Kérdésemre, hogy mit tud Hitlerről, a következőket mondta: „A lágerbe Hitler vitte el a zsidókat.” Nagymamája mesélte, hogy Emese egyszer látott egy filmet és utána megkérdezte, hogy igaz-e, ami a filmben volt. A nagymama azt mondta, igaz. „Az embereket a Duna szélére állították, lenyírták a hajukat. Mama azt is mondta, hogy még rohadtabb dolgokat is csináltak. Csillagot tettek ide nekik a szívükre.”

A nyolcéves Dávid mindkét szülője zsidó. Bár igen jó képességű gyerek, iskolai teljesítménye gyenge. Már első beszélgetésünk alkalmával elmondja a „világ legrosszabb álmát”. Alma a horogkeresztesekről szól: „A horogkeresztesek nagyon csúnya emberek voltak, nem a szívükben, hanem a csúnyságukban.” Álmában egy csontváz jött felé, mellén egy szaggatott fekete anyag volt, és annak a közepén volt a horogkereszt. „A zsidókat és az ártatlan embereket bántották. Nagyon csúnyán bántak velük, a zsidókat szolgálkákká akarták tenni.” Ez a nyolcéves kisfiú, aki 1986-ban született, az álmában látott eseményekről közvetlenül semmit nem tudhat. Szülei zsidók, Dávid a szülők, a nagyszülők, esetleg a televízió révén kerülhetett a témával kapcsolatba.

Péter tízéves, mindkét szülője keresztény! A tévében látja a dunaparti tömegsírokról készült riportot. Anyjának a következőket mondja: „Ha a nagypapám zsidó lett volna, nekem nem élne a nagypapám.”

A következőkben megkísérlem egy rövid esetismertetés keretében bemutatni, hogy jutnak el a gyerekekhez a szülők feldolgozatlan traumái.

A négyéves Ágnes székletp problémák miatt első alkalommal apja hozza pszichoterápiába. Ágnes hol bekakil, hol négy-öt napig nincs széklete. Utóbbi esetben az apa bélcsavarodástól fél, ezért kúppal, hashajtóval próbálják a székelést megindítani. A hashajtást bekakilás követi otthon is és az óvodában is, emiatt a közösség előtt megszégyenítik. Az a legnagyobb fájdalma, mondja az apa, hogy képtelen megvédeni Ágnes a megszégyenítéstől. Az apa a gyereket soványnak tartja, kiállnak a csontjai, mondja, úgy kell beletönni az ételt.

Terápiáim során megfigyeltem, hogy mindig megjelenik egy olyan utalás, mely megkönnyíti a neurotikus tünet megértését. Ágnes esetében ez az utalás az apa tehetetlensége volt amiatt, hogy nem tudja lányát megvédeni a „lebüdösözéstől”. A kiálló csontok is azt a gyanút ébresztették, hogy ebben az esetben holocaust-túlélési szindrómáról van szó.

Már az első találkozáson fény derült az apa tragédiájára. Amikor ő nyolc-

éves volt, apját deportálták, s a bécsi országúton vérhasban meghalt. Néhány hét múlva derült ki, hogy az anya is érintett a társadalmi traumatizálódásban. Ő 1950-ben született, családjá keresztény. Egyéves volt, amikor apját a munkahelyén politikai okokból letartóztatták. Anyja hetekig szaladgált a legkülönbözőbb hivatalokba, hogy megtudja, mi lett a férjével. Ezalatt az egyéves kislányt a szomszédasszony gondozására bízta. Az anya szavaival: őt otthagyták a kakában. Szomorúan emlékszik arra, hogy amikor apja két év után, 1953-ban kiszabadult a börtönből, sokáig nem ismerte meg.

A terápia során megértettük, hogy az apa számára milyen ösfélelemet jelentettek Ágnes székleetével kapcsolatos bajai, hiszen számára apja halálát is egy székleettel kapcsolatos betegség okozta. Az anya, akit egyéves korában otthagytak az anyja, hogy bebörtönzött férjét megkeresse, az anyai-apai gondoskodással együtt elvesztette az ösbizalmat, mely Erikson szerint a mentális épség legalapvetőbb előfeltétele. Az anya „ösbizalmatlansága” Ágnessel szembeni türelmetlenségében nyilvánult meg. A terápia előtt önmagát tartotta rossz anyának, aki képtelen arra, amit más anyák könnyűszerrel elérnek: gyermekük tisztaságra szoktatását és egészséges táplálását. A szülők csak akkor tudtak Ágnes felé megértő, elfogadó attitűdöt közvetíteni, amikor el tudták mondani gyermekkorukban átélt traumájukat. Ezzel párhuzamosan Ágnes szobatiszta lett és soha többé nem szégyenítették meg az óvodában.

Az indukált traumatizáció, a traumaátadás szemléltetésére egy huszonkét éves fiatal lány és egy negyvenéves asszony esetét ismertetem.

A huszonkét éves Annának gyermekkorától kezdve voltak különböző neurotikus tünetei, de ezek nem zavarták meg életét. Érettségi vizsgája után elhagyta a szerelme, aki mellett pedig teljes biztonságban érezte magát. A váratlan szakításra nem várt módon reagált. Képtelen volt arra, hogy kimenjen a lakásukból. Berendezkedett otthonuk hat négyzetméteres személyzeti szobájában, amelynek csak egy kis, magasan elhelyezett ablaka volt. Mivel szülei tízéves korában elváltak (tünete akkor kezdődött, mikor szerelme „elvált” tőle), apja elköltözött a közös lakásukból, így anyjával kettesben éltek. Beszélgetésünk már első alkalommal felszínre hozta Anna családjának tragédiáját. Anna édesanyja vegyesházasságból született, anyja zsidó, apja keresztény. A család egy vidéki városban élt, az ott élő zsidóságot mind egy szálig deportálták. Anna nagymamáját Auschwitzba vitték, soha többé nem tért vissza. Anna édesanyját, aki zsidónak számított, keresztény nagyszülei bújtatták. A háború után Anna édesanyja egy keresztény férfi felesége lett. Így lett Annának egy zsidó és három keresztény nagyszülője.

Anna első neurotikus tünete három-négy éves korában kezdődött. Pesten éltek, anyai nagyapja pedig, aki a háború után újránősült, a régi vidéki városban lakott. A hétvégeken a szülők autóval mentek családjukat meglátogatni. Anna odafelé menet végighányta az utat. Hogy ez a hányás neurotikus eredetű volt, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a visszafelé vezető úton soha nem hányt. Erre a történetre jól emlékszik, a következőt csak elbeszélésből tudja. Apja mindig rászólt anyjára, hogy ne úgy tolja a gyerek-kocsit, hogy egész testével rádől. Úgy dőlt a kocsira, mintha testével kellene a gyermeket megvédenie.

Anna anyja, szülővárosa felé utazva, ismételten átélte szörnyű gyászát, édesanyja gázhalálát. Erről soha nem esett szó, de arról igen, milyen nehezen

viseli el apja második feleségét. Anna „ideges hányását” anyja feldolgozhatatlan gyásza okozta. A kocsira ráhajló anya alakja már csírájában megjelenítette a gyermekét kényszeresen rejtegető anyai magatartást, ami azután a végletekig felerősödött, amikor kiderült, képtelen segíteni Annának abban, hogy négy éven keresztül ne „bujkáljon” a kis, levegőtlen szobában. Úgy bújtatta gyermekét 1990-ben, mint őt bújtatta keresztény nagyanyja 1944-ben.

Sára negyvenéves, egy tízéves leány anyja. Panasza: nem képes kislányának szerető anyja lenni, gyermekével gyakran ideges, férjével sem jó az érzelmi kapcsolata. Egy alkalommal saját anyai magatartásáról átcúszik anyja viselkedésének leírására. Anyja hideg, elutasító, soha nem tudott számára érzelmi támaszt nyújtani. Férjével is sokat veszekszik, sokat gondol arra, hogy könnyebben nevelné kislányát egyedül, férje nélkül, talán jobb lenne elválni. E közlések után számol be egy összefüggő, hosszú álmáról. Álmában lakásuk a „Mártírok útján” van. Apja, lánya nagyapja, a fürdőszobát kék csempével rakja ki, majd a gyerekszoba felé vezető egyetlen ajtót befalazza.

Apja a rendetlen, piszkos lakást a fürdőszoba rendbehozásával kezdi. Ennek Sára örül is és szorong is. Örül a tisztaságnak, de szorong a befalazott fürdőszobaajtó miatt. Önmagát a lakás ablaka előtt látja. Kinéz az utcára - a „Mártírok útjára” -, ahol megpillantja anyja közeledő alakját. Az az érzése, hogy csak apja képes a piszkos, elhanyagolt lakást rendbehozni. Álmát nagyon érdekesnek és világosnak tartja, mégis képtelen megérteni.

Megdöbbenve hallgatom álmát, a befalazott fürdőszobát. Ekkor derül ki, hogy négy nagyszülőjéből egy zsidó volt. Nagyapja valóban végigment a *mártírok útján*, egészen a „befalazott fürdőszobáig”. Anyja közeledő alakja mögül a mártír nagyapa tízéves kislányának képe jelenik meg, aki egész gyermekkorát apja utáni várakozásban és vágyakozásban élte le. Az álom mint traumafeldolgozási kísérlet a befalazott ajtót két jelentéssel ruházta fel. Keresztény apja lezárja az ő kislánya felé a megismétlődő, félelmetes múlt átadását, félzsidó anyja sorsának ismétlődését. Emlékezzünk álma szövegére: csak apja képes az elhanyagolt lakást rendbehozni. Értelmezésemben azt a gondolatot kínálom fel, hogy álma két dolgot jelez: átéli a mártírok útjának minden keservét és vágyódik otthona rendbehozására. Az utcán közeledő anya alakja jelezheti, hogy kezdi őt megérteni, hogy közelednek egymáshoz. Itt jegyzem meg, hogy bár a budapesti Mártírok útja már évek óta ismét eredeti nevét viseli (Margit körút), Sára mindvégig a korábbi nevet használja. Mikor erre felhívom a figyelmét, nevetve mondja, hogy milyen realitás húzódik meg álma mögött. A kisvárosi régi gyermekkori otthonuk utcájában most vezetnek be a gázt, de apja, pénzhíányra hivatkozva, nem akarja a házukba, melyet a család nyaralóként használ, bevezettetni. A gázbevezetéssel teljessé válik Auschwitz minden borzalma - mint említettük a kisváros szinte minden zsidó lakosát elgázostították. Alma megfejtéséhez még hozzátésem, hogy beszámolójából azt az örömet hallom ki, hogy mivel az ő keresztény apja él, anyja is túlélte a borzalmakat, ő megszületett, neki is van egy kislánya, így a mártír nagypapának unokája és dédunokája is van. Családjukban megtörtént a generációs túlélés.

Anna és Sára esetében szembetűnő a hasonlóság, mindketten „negyed zsidók”. Anna nagyanyjának és Sára nagyapjának gázhalála mélyebb meghatározói életüknek, mint a biztonságot jelentő keresztény családtagok. Eseteim

számomra teljes biztonsággal jelzik: a holocaust olyan mértékben meríti ki az énerőket, olyan mértékben lerombolja az alapvető bizalom érzését, hogy szinte mindegy, hogy hány nagyszülő szenvedte el a tragédiát, a holocaust-érintettséget a vegyesházasságok nem csökkentik.

2. Elsőgenerációs kórképek

A következő két esetismertetéssel a közvetlen - tehát nem indukált - traumatizáció tüneti képét kívánom demonstrálni.

Erzsébet 1934-ben született; jómódú, rendezett családi körülmények között élt 1942-ig. Ekkor apját behívták munkaszolgálatra, majd az apa a Don-nyarban életét veszítette. Anyját és három évvel idősebb nővérét deportálták, így a tízéves Erzsébet egyedül maradt. Egy nagybátyja vette gondozásba. Tarkójára szorított puskával vezette be egy nyilas a gettóba. Nagybátyjával együtt megölték a felszabadulást. Hamar tudomást szerzett szülei és nővére haláláról. Első fóbias tünetére pontosan emlékszik. Hazafelé tartva a gettóból, nagybátyjával egy kis kocsi tolta megmaradt holmijukkal. A ház előtt a nagybácsi arra kérte, várja meg őt a kocsival, míg felmegy megnézni, mi maradt meg a régi otthonukból. Erzsébet páni félelembe esett, képtelen volt elengedni nagybátyját, de arra is képtelen volt, hogy ő menjen fel egyedül a lakásba. Már nem emlékszik arra, hogyan is oldódott meg a hazaköltözés, de arra igen, hogy bár sokszor félt egyedül maradni, 1964-ig mégis mintha erőt tudott volna venni félelmén, mintha elfelejtődtek volna a szörnyű emlékek. Megházasodott, keresztény férjével nagyon szerették egymást, gyermeket vártak. Úgy érezte, gyermeke kárpótolni fogja meggyilkolt családtagjait. Vágya nem teljesült, halott gyermeket hozott a világra. Az újabb gyász levette a lábáról, ettől kezdve képtelenné vált arra, hogy egyedül közlekedjen.

A feldolgozatlan gyászreakció másik példája Ráhel története. Ráhel 1937-ben született, anyai nagyanyja keresztény, másik három nagyszülője zsidó volt. A család az anyai nagyszülőkkel lakott együtt nyugodt, kiegyensúlyozott polgári légkörben. Az első tragikus esemény életében apja munkaszolgálatra való bevonulása. „Az első gond, amit felfoghattam, apám távolléte és anyám szomorúsága volt.” 1943-ban apjáról ellentmondó értesítések jönnek: az egyik szerint bokatöréssel kórházba került, a másik szerint hadifogságba esett. 1944 novemberéig még volt kibe kapaszkodnia. Anyjával a kijárási időben időnként a Duna-partra mentek sétálni, de hazafelé majd mindig rohanniuk kellett vagy a légiriadó, vagy a kijárási tilalom beállta miatt. 1944 novemberében anyját deportálták. A keresztény nagymama megkísérelte unokáját rejtegetni, de a házmester megfenyegeti őket a nyilasokkal. Így a nagypapa minden könyörgése ellenére követi férjét és unokáját a gettóba. Felszabadulva Ráhel minden pillanatát az anyja utáni vágyódás tölti ki. Szüntelenül hazavárja, míg 1952-ben - szinte véletlenül - tudja meg, hogy Lichtenwörthben tifusz következtében meghalt. Ráhelnél is azt tapasztaltam, hogy egy időre mintha elfelejtődött volna a múlt. Férjhez ment, férje zsidó, életük zavartalannak tűnt. Nagyanyja halála, majd anyósa betegsége és halála megviselte; mindez éppen akkor következett be, mikor annyi idős lett, mint anyja volt, amikor deportálták. Ettől kezdve fokozatosan felerősödött félelme

attól, hogy egyedül elhagyja lakásukat. Ahogy fóbiájának gyökereit kerestük, emlékezete előhívta a Duna-parti séták során átélt félelmet. A lakás az egyedüli biztos menedéke, az állandóság képviselője életében: „Abba a budapesti belvárosi lakásba hoztak haza a szülészetről, ahol ma is lakom.” Mit mondhat agorafóbiájáról az a terapeuta, aki nem ismeri Ráhel életének valódi történetét? Mit segíthet az ő esetében a gyógyszer, a nyugtató, ha feltáratlan marad tünetének valódi oka? Feldolgozhatatlan gyászát így fogalmazza meg: „Elhátároztam, nekem sohasem lesz gyermekem, mert én sem tudnám megvédeni. A szüleim még nem tudhatták, amikor engem életre hívtak, mi történhet meg egy zsidóval, de én már tudom és ezt hogyan magyaráznám meg a gyermekemnek, semmiféle biztonságot nem ígérhetnék neki. Isten pedig vagy nincsen, vagy gonoszságáért hitet nem érdemel.”

Beszélgéseink során feltűnt szavainak megjelenítő ereje. Bár - elmondása szerint - soha nem voltak írói ambíciói, biztatásomra elkezdte megírni visszaemlékezéseit. Talán ezzel kezdetét veszi öngyógyítása.

Ráhel és Erzsébet történetében az a tragikus hasonlóság, hogy egyikük számára sem adatott meg a generációs túlélés, mindketten gyermektelenek.

3. Pszichotikus betegek

Sajnos több olyan betegünk is van, akiknek tünete túlmutat a klasszikus neurózisok tüneti képén, akik már pszichotikusnak minősülnek és ennek megfelelő terápiát igényelnek. A múlt félelmetes átfolyása a jelenbe talán az ő esetükben a legszembetűnőbb.

A paranoid téveszme demonstrálására a következő esetet ismertetem.

Klára egyetemi oktató, ő hozza pszichotikus lányát rendelőnkbe. Klára maga 1928-ban született, vegyes házasságból. 1944-ben keresztény anyjával el kell hagyniuk a gettó területére eső lakásukat, sánta apját elhajtják, és mint később megtudták, a Dunába lövik. Apai nagybátyját a nyilasok agyonverik, unokatestvérét is megölik.

A háború után mintha elfelejtődne a múlt, keresztény férfihoz megy feleségül, egyetemet végez, két gyermeke születik. Férje azonban 1985-ben öngyilkosságot követ el, jó úszó létére a Dunába ugrik. Mindezt már első alkalommal elmondja, pszichotikus lánya előtt.

Az 1959-ben született lány szintén keresztény férfival kötött házasságot, iskoláit nehezen fejezte be, háztartásbeli, három gyermeke van. Többször vált szükségessé kórházi kezelése. Paranoid téveszméje, hogy férje tönkre akarja tenni az egész családot: vagy öngyilkosságba kergeti, vagy a Dunába öli őket. Nem nehéz a téveszme mögött a valóság modelljét, a Dunába lőtt nagypapa, az öngyilkos apa árnyát felfedezni.

A pszichoanalitikus felfogás szerint a paranoid téveszméknek is valóságos élménymodelljük van. Ezeket a terápia során hosszas elemzéssel fel lehet tární. A holocaust-túlélőknél azonban az egykor átélt traumatikus élmények közvetlenül, szinte áttétel nélkül befolyásolják a téveszmék tartalmát.

4. Halmazott társadalmi traumatizáció

A halmazott társadalmi traumatizációt Angyal Istvánnak és családjának történetével kívánom bemutatni. Sorsukat nem terápiás kapcsolat alapján, hanem az utókor számára írt *Sajátkezű vallomásait* és az ehhez kapcsolódó dokumentumokat tartalmazó könyvből ismertetem.²

Angyal István apjának, Angyal Ivánnak két lánya és egy fia volt. István 1928-ban született, az 1956-os forradalomban a Tüzoltó utcai fegyveres felkelő csoport egyik vezetője volt. A népbíróság a népköztársaság megdöntésére irányuló tevékenység miatt kötél általi halálra ítélte. 1958. december 1-én kivégezték.

Angyalt 1944-ben anyjával és két nővérével Auschwitzba deportálták. Anyját gázkamrában ölik meg. Nővére Istvánnal együtt szökést tervez. Az SS leleplezi a tervet. Angyal István véletlenül kimarad a megtorlásból, de a felsorakoztatott rabok között ő is kénytelen végignézni nővére akasztását. Angyal István megpróbáltatásait a bírósági orvosszakértői vélemény száraz megállapításai alapján ismertetem: „Anyja és testvére deportálás során pusztult el... 16 éves korában deportálás alatt vérhason és valószínűleg kiütéses tifuszon is átesett ... Idegrendszerét a deportálás erősen megviselte, 1944 őszén nővérét szeme előtt akasztották fel, és ezt követően hosszabb ideig nem tudott enni. 1945-ben, hazatérése után évekig élményei hatása alatt állt, és zárkózott magatartású volt, később azonban fokozottan feloldódott... Sokáig az volt az érzése, hogy zsidó származása miatt hátrányos helyzetben van ... törekedett arra, hogy magatartásával ezt a véleményt igyekezzék megváltoztatni ... Vizsgálatkor tudata tiszta,... hangulata normális. Értelmi működése átlagot meghaladó.” Személyiségfejlődésére nyilván nagy hatással volt a szabadságáért életét kockáztató, az elnyomókkal szembeszálló nővérének példája, az a vágya, hogy méltó legyen hozzá. Hamar felismerte a rendszer elnyomó, embertelen természetét. Állítólag már 1950-ben fejfelé akasztotta fel Sztálin képét a vécében.

A forradalom leverése után - mint bebizonyosodott, joggal - nem bízik a megígért amnesztiában. Már ekkor felrémlik előtte saját biztos pusztulásának képe: „Amnesztia ide vagy oda, bizonyosan kivégeznek.” Rabtársaitól tudjuk, Auschwitzot, a náci üldöztetést könnyebben viselte, mint a fegyházat, ahol a halálraítéltek kivégzésükre várakoztak, mert, mint mondotta, most a volt bajtársak ölik egymást.

A börtönben egyszer sírt - Nagy Imre kivégzésekor. Ekkor már teljesen világos előtte a két rendszer lényegi azonossága, és - mint Eörsi István írja - „határozott lépkekkel siet a halál felé”. A másodfokú tárgyaláson ezt mondja: „Én mindig elsősorban állampolgárnak tekintettem magamat, a törvények számomra 1945-ig halált jelentettek, sok esetben ezt jelentették 1945 után is. ... Kérem a bíróságot, hogy hagyja meg az ítéletet, mert olyan tényállást állapítottak meg terhemre, melyért halál jár.”

A holocaust túlélői között gyakori a lélek mélyén meghúzódó bűntudat. Hányan tették fel magukban a kérdést: „miért én maradtam életben?” és sokan, mint Primo Levi vagy Bruno Bettelheim, azzal adták meg a választ, hogy saját magukon hajtották végre a halálos ítéletet. Angyal István ugyan nem önkézeivel vetett véget életének, de - amikor a forradalom leverése után

kiégett belőle az élniakarás - nemcsak a védekezéssel hagyott fel, de szavaival, a bíróság előtti magatartásával szándékosan hozzájárult, hogy beteljék rajta mártír nővére végzete.

Az Angyal-családnak nemcsak múltja, hanem folyamatos jelene is van. Angyal István fia, Péter 1953-ban született, Sztálin halála évében, amikor - Nagy Imre első miniszterelnöksége idején - felcsillant némi remény a rendszer demokratizálódására, humanizálódására. A remény nem tartott sokáig. Angyal Péter ötéves volt, amikor apját kivégezték. Ötéves korától nemcsak nagyanja, nagynénje elpusztításának feldolgozhatatlan gyászát hordozza, hanem apja meggyilkolásának rettenetes terhét is, azt, hogy a rettegés, a félelem és gyász mindig újrakezdődik, ismétlődik.

III. A közvetítő láncszem kérdése

A bemutatott esetekkel megkíséreltem nyomon követni, hogy a túlélő családok hogyan közvetítik gyermekeik felé az átélt múlt szörnyű emlékeit. Természetes, hogy a túlélő családok leszármazottai az életben rendszeresen találkoznak olyan jelenségekkel, amelyek a szülő számára asszociatív összefüggésbe kerülnek az elfojtott félelmetes emlékekkel. E jelenségek a túlélő szülő számára súlyos emlékek hordozói.

Az evésnél, ürítésnél a szülők, nagyszülők megemelkedett érzelmi feszültsége, hiperaktivitása az, ami felhívja a gyerek figyelmét arra, hogy e jelenségek mögött valami ismeretlen, fájdalmas, szégyellni való titok húzódhat meg.

Az évek során a gyermekben a déja vu-höz hasonló pszichés élmény alakul ki. A felsorolt családok el akarták felejteni gyermekkori szenvedésüket, de az elfojtás rosszul sikerült. Megfigyelésem szerint az említett konkrét elemek alkalmasak arra, hogy a nagyszülők, szülők által átélt társadalmi megpróbáltatások egész érzelmi feszültségét átadják. A túlélő családok számára a *gáz*, a *vagon*, a *tábor*, a *drótkerítés*, a *szappan*, az *evés*, a *kórház* szavak elszakadtak eredeti jelentésüktől, és a gyerek számára e szavak által közvetített emocionális feszültség hőfoka jelzi egy elhallgatott múlt emlékeit, melyekkel az iskola, a tömegkommunikációs eszközök hírei, a nagyszülők történetei összekeverednek, és a gyermek a „pszichés realitás” talaján vonódik be a szülők, nagyszülők által átélt félelmetes múltba.

IV. Modell-hiány, terápiás attitűd

A népirtás legszörnyűbb következménye, hogy felnőtt egy generáció, mely elpusztult vagy meghurcolt szülőktől származik. Eseteimben jól követhető, hogy milyen megnehezített helyzetbe kerül az a túlélő, akitől elszakították, majd meggyilkolták apját, anyját, gyermekeit, élettársát. Az újonnan alapított házasságban született gyermek mögött állandóan ott lebeg az elvesztett család árnyképe, a szülői szerep betöltésekor pedig az elvesztett szülő hiánya miatt nincs követhető viselkedési modell.

Az ötven év túlélési tapasztalataiból szeretném felvillantani a gyógyulást, a remény lehetőségét. Jól tudjuk, hogy a holocaust során vagy a gulág tábo-

raiban átélt traumák nem minden esetben okoznak neurózist. Olyan kiemelkedő személyiségek, mint Viktor Frankl, Szolzsenyicin vagy éppen Mérei Ferenc képesek voltak traumatikus élményeiket egy magas szintű cselekvésbe, intellektuális vagy művészi tevékenységbe átvinni. Éppen traumás élményükből nyert energiájuk felhasználásával váltak a kor kiemelkedő alkotóivá.

Példájuk arra ösztönzött, hogy - mint arra Ráchel esetében már utaltam - betegeimnek is felkínáljam az öngyógyításnak ezt a lehetőségét, azt, hogy alkotásban jelenítsék meg átélt szenvedéseiket.

A negyedik éve működő KÚT-csoportban, és a második éve működő rendelőben arra törekszünk, hogy megtörjük a majd ötven éve tartó hallgatást.

Sem a holocaustról, sem a holocaust-betegek terápiájáról nem lehet személytelenül beszélni. Számomra mint terapeuta számára az a legfájdalmasabb, hogy Ágnes, Balázs, Ráchel, Klára, Sára, Anna, Erzsébet sorsa nem kivételes történet. Több mint tizenkét éves saját praxisomban és munkatársaim több éves praxisában nap mint nap előforduló esetek ezek.

Az utolsó ötven év Magyarországon nem kivételes Angyal István és Péter sorsa sem. Sokan vannak, akik ismét áldozatok lettek, mint a Nagy Imre társaként negyvenéves korában kivégzett Gimes Miklós, akinek édesapját 1944-ben a leiberitzi koncentrációs táborban ölték meg. Anyja, Gimesné dr. Hajdú Lilly pszichiáter, neves pszichoanalitikus, képtelen volt elviselni, hogy férje meggyilkolása után fiát is elpusztították, és végül önkéntes elhatározással követte őket a halálba. Mások viszont, és ez az út sem kevésbé fájdalmas számunkra, maguk váltak agresszorrá.

A terapeuta számára a fájdalmas múltra való együttes emlékezés az egyetlen lehetőség, hogy megállítsuk a múlt kényszeres ismétlődését, hogy a szenvedő, bajait elfojtó családok ne cipeljék tovább szüleik és nagyszüleik keresztjét.

JEGYZETEK

1 A KÚT rendelő munkatársai: Dr. Bonta János, Dr. Bonta Mihály és Dr. Kelemen Andor pszichiáter; Bárkán György, Fischer Miklós, Fülöp Márta, Halmai Júlia, Hoffer Éva, Krausz Éva, Prágai Edit pszichológusok; László Klára szociológus; Reitzer Livia, Hevesy Anna szociális gondozók.

2 Angyal István *Saját kezű vallomásai*. Eörsi István előszavával. Pesti Szalon Könyvkiadó.

ZSIDÓ SORS(OK) AZ ANALITIKUS RENDELÉS TÜKRÉBEN*

Vikár György

Mielőtt nehéz és fájdalmas témánk kifejtésébe belefognánk, szembe kell néznünk egy sajátos paradoxonnal. Milliók pusztulása, gázkamrák, éhezés, kínzás, életveszély annyira nyilvánvalóan traumatikus események, hogy szerepük a lelki betegségek keletkezésében mindenki számára magától értetődőnek tűnik - kivéve a pszichoanalitikust. A tudattalan összefüggések, amelyeket Sigmund Freud és követői oly éleslátóan tártak fel, mind azt mutatták, hogy az emberi személyiség és neurózisoknak nevezett egyensúlyvesztései az első életévek élményvonulatában, a család, illetve a környezet érzelmi légkörében formálódnak - a lelki betegségek az ösztönkésztetések és az énfelettes-én struktúra megoldatlan konfliktusaiból származnak. Természetesen Freud sohasem tagadta, hogy a csapások, melyek az embert élete során érik, boldogtalanná tehetik, kétségbeesésbe is kergethetik, de a személyiségnek a sors kihívásaira adott válaszait vagy nem tekintette kórosaknak, vagy csupán az addigi fejlődés menetébe belehelyezve egy multicausalis szemlélet keretében tartotta megmagyarázhatónak. A holocaust a pszichoanalízis számára két lényeges kihívást is jelent. 1. Tudományunk szembetalálkozott egy tömegeket érintő történelmi esemény közvetlen hatásával (a család kulturális légkörén át ható, közvetett hatásokkal a lélekelemzés addig is számolt); 2. valamint egy olyan traumával, amely a már kialakult ép személyiséget is képes tartósan megbetegíteni.

Rendszeres pszichoanalitikus közlések ebből a tárgykörből a hatvanas évek elején jelentek meg. De jóval ezt megelőzően Hollós István magyar pszichoanalitikusnak, a *Búcsúm a sárga háztól* írójának Paul Federnhez 1946 februárjában írott levele már a probléma néhány igen fontos vonatkozását tartalmazza. Saját élményéről számol be pszichológiai tudással, megrázóan és mértéktartóan. Hollóst és feleségét 1944-ben, Budapest ostroma idején svéd védett házból hurcolták el kétszáz másik lakóval együtt a Duna-part felé, ahol hatvanat közülük agyonlőttek. A többiekre is ez a sors várt volna, ha időközben új parancs nem érkezik, aminek következtében a maradék száznegyvenet

* 1989. október 4-én, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben elhangzott előadás szövege.

a pesti gettóba szállították. Hollós leírja, hogy amíg a csaknem biztos halálra várt, egyszercsak minden veszélyérzés, szorongás eltűnt belőle. Noha a helyzet félreérthetetlen volt, nyugodtan állt gyér öltözékében a téli utcán, mint akinek fogalma sincs, mi fog történni. Az elhárított tudás a háttérben mégis jelen volt. Mikor feleségének sikerült a tömegben áthatolva eljutnia hozzá, ő átölelte és nyugodtan így szólt: „Hetvenhárom éves vagyok, te ötvenhat. Szép volt [az életünk].” Felesége rámosolygott és így felelt: „Igen, de a víz hideg.”

Hollós élménybeszámolójában jól felismerhető az én-funkciók átmeneti csődje, a realitásérzék átmeneti szünetelése és a primitív elhárító mechanizmusoknak, mint a tagadásnak és a kettős tudathoz vezető hasításnak a felülkerekedése. Utólag Hollós is sajátos én-változásról ír. Elképzelhetjük, hogy ha egy ilyen én-változás nem percekig, hanem hónapokig, évekig tart, milyen módon zilálja szét a személyiség szerkezetét és milyen nehéz lehet ebből, a veszélyhelyzetben valamennyire az én védelmét szolgáló, regresszív állapotból visszatérni egy normál állapotba, amikor az ének mégiscsak a valósághoz való adekvát alkalmazkodás biztosítása a fő feladata. Hollósnak a feleségével folytatott párbeszédéből azonban az is világosan kitűnik, hogy a személyiség esetleg erős tud meríteni addigi élettörténetéből, ez azonban nem elegendő, hogy egy ekkora reális fenyegetettségben egyensúlyát megvédje. (Hollós, 1974)

Egy másik korai közlés ugyancsak magyar szerző, Székács-Schönberger István tollából, a *Disorders of the Ego in Wartime* (Én-rendellenességek háború idején). Ez az eredetileg a *The British Journal of Medical Psychology*-ban megjelent úttörő tanulmánya (Székács, 1991) több későbbi szempontot előrevetít, de saját korában mégis meglehetősen visszhangtalan maradt. Saját eseteiben megfigyelte a tartós életveszély, kiközösítettség és fenyegetettség hatására beálló pszichózisközelit állapotot, a primitív énvédő mechanizmusoknak - deperszonalizáció, derealizáció - előterbe kerülését. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az én egyensúlyának helyreállítása nem jelenti az eredeti én-struktúra rekonstrukcióját. A trauma nyomot hagy.

Bettelheim azóta híressé vált esszéjében, már 1943-ban beszámol koncentrációs táborbeli élményeiről, és ennek a szélsőséges helyzetnek a pszichológiai következményeit is a szakember gyakorlott tekintetével figyeli meg. A szakszerű megfigyeléssel olyan feladatot tűz maga elé, amellyel valójában énjének épségét védi. Az ő leírásából kitűnik, hogy a tartós veszély hatására eredetileg magas színvonalú személyiségek mint töredeznek szét, érdeklődésük a pillanatra szűkül be, az elviselhetetlen valóság tudatát olyan primitív (kisgyermekre, öseemberre jellemző) lelki védekezéssel hárítják, mint izoláció, hasítás, kivetítés, azonosulás az agresszorral, deperszonalizáció. A következményeket természetesen még nem láthatta. De tapasztalta, hogy akik egy évnél hosszabb időt töltöttek koncentrációs táborban, már félelmet éreztek a szabad életbe való visszatéréstől (Bettelheim, 1988).

A koncentrációs táborok és haláltáborok felszabadítása után a foglyok egy része hazájába tért vissza, mások új hazát kerestek maguknak, és mindannyian új körülmények között igyekeztek lábukat megvetni. Akik elvesztették családjukat, általában meglepően hamar új családot alapítottak. Szörnyű élményeikről igyekeztek megfeledkezni. Látszólag zavartalanul folytatták régi vagy új életüket, mintha mi sem történt volna. Egy idő múlva azonban

mind több olyan beteg tűnt fel a pszichoterápiás és pszichiátriai rendelőben, akiknek depressziós, szorongásos vagy egyéb neurotikus tünetei az elszenvetett üldözéssel voltak kapcsolatba hozhatók. Nederland használja először a „túlélő szindróma” kifejezést. Az ő eseteire az ismétlési kényszer a jellemző: a traumatikus élmények újra meg újra visszatérnek az álmokban és nappal időnként elmebetegség határán járó regresszív állapotok lépnek fel (Nederland, 1961). Alisa Segall megfigyelte, hogy a „túlélő szindróma” látszólagos tünetmentesség után akkor lép fel, amikor valamilyen önmagában jelentéktelen esemény asszociatív kapcsolatba lépett az üldöztetés élményeivel. Az 1967-es arab-izraeli háború erre sok alkalmat szolgáltatott. Közölt esetében a háború győztes befejezése után olyan tünetek léptek fel a páciensnél, amelyek mértékükben és elhúzódásukban az átélt reális félelemmel már nem voltak megmagyarázhatók. Például álmokban is jelentkező üldöztetésérzés, kényszeres aggodalom, hogy leányát megerőszakolják, félelem a vízivástól, bűntudat a túlélés miatt. Mindezek a kóros tartalmak visszavezethetők voltak a koncentrációs tábor konkrét élményeire, de a bűntudat súlyosságába belejátszott, hogy kisgyermekkorban nyomasztó konfliktusa volt anyjával, aki a táborban elpusztult (Segall, 1974). Ezekben az esetekben kétségtelen a tünetek tartalmi összefüggése az üldöztetés traumájával. Egységes túlélő szindrómát körülhatárolni mégis nehéz. A fenomenológiai leírások sokszor egymásnak ellentmondóak. Sigal (1971) a maga esetében fokozott agressziót, csökkent indulatszabályozást talál. Rose Ahlheim (1985) egy harmadik generációs gyermek szülei esetében a rendkívüli önuralmat, az erő látszatának minden áron való fenntartását és a kiismerhetetlenné (felismerhetetlenné) válást látta jellemzőnek, mint reakcióképződést az üldözés élményére. Dinora Pines (1986) két páciensnőt illetően, akik serdülőkorban voltak koncentrációs táborban, kiemeli, hogy primitív elhárítómechanizmusaik lehetővé tették a tragikus múlttól való eltávolodást, de a gondolkodás beszűküléséhez, valamint a lelki és testi fájdalom hiányos differenciálódásához vezettek, ami pszichoszomatikus reakciók előtt nyit utat. Winnik (1966) nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az üldöztetés milyen életkorban érte az áldozatot. Segall betege tizenhárom éves korban került a táborba. A serdülőkori fejlődés normális feltételei eltűntek, az életkorra jellemző leválási folyamat helyébe traumatikus elszakítás lépett, a vad (agresszív, erotikus) kamaszfantáziák valósággá váltak. „Ahol a fantázia valóság, ott a valóság válik kérdéssé.” Hertz (1967) az én-sérülés mértékét és jellegét több tényezővel hozza összefüggésbe: a2 üldözés módja, a traumát megelőző élettörténet, az életkor és a traumát követő események. Budapesten tartott előadásában (1989. július) Kestenberg is rámutatott: a holocaustot túlélő árván maradt gyermekek általában nem tudták a gyászt feldolgozni, de a gyásmunka eredménye függött attól, hogy milyen környezetbe kerültek utána.

A „túlélő szindrómára” általában jellemzőnek találják az én-funkciók könnyű dezintegrálódását, szadisztikus és mazochisztikus fantáziaképek betörését a tudatba és a túlélés miatti bűntudatot. (Az utóbbit ábrázolja Eli Wiesel olyan megrázóan regény-trilógiájában.) Lipkowitz (1974) és Kestenberg (1974) figyelnek fel arra, hogy a túlélő szülő gyermeke tudattalanul azonosulhat a szülő traumáival, szorongásaival, bűntudatával, és ez lehet neurotikus tünetei hátterében. A szindróma átvitelét nem gátolja, inkább

elősegíti, ha a szülő titkolja az üldöztetés emlékét, mert a gyermek felfog jelzéseket, amelyek az igazságot, ha homályosan is, de tudtára adják. Judith Kestenberg nagyarányú kutatást indított meg a „holocaust gyermekei” lelki betegségeinek tanulmányozására. Az újabb közlések már a harmadik generáció problémáiról szólnak.

A szakirodalom e vázlatos ismertetése után csak megemlítem, hogy az utóbbi tíz évben hazánkban is megindult a holocaust pszichológiai következményeinek kutatása. A vizsgálat nyitánya Erős Ferenc és munkatársai mélyinterjú felmérése (1985). Ezzel nagyjából egy időben kezdte Virág Teréz gyűjteni a pszichoanalitikus praxisában jelentkező második és harmadik generációs eseteket (Virág, 1983, 1984, 1988). Ide tartozik a Mészáros Judit által közölt esettanulmány (1990) is.¹

Saját eseteim analitikus rendelkezéseimen többnyire a második generációból, a „holocaust gyermekeiből” kerültek ki. A magyar történelem sajátos alakulása miatt csak egy részüknek a szülei járták meg a koncentrációs tábornak. A többiek szülei itt Magyarországon munkaszolgálatban vagy gettóban éltek át az üldözés idejét - esetleg egy ideig baráti családok bújtatták őket. Fizikai szenvedésük talán meg sem haladta a háború okozta szenvedés átlagos mértékét. Pszichológiai szenvedésük volt hangsúlyos a magyar identitásukat ért sérelem miatt, a nemzeti közösségből való kizártság érzése, a diszkrimináció, a fenyegetettség, a megaláztatás következtében. Gyermekeiknek nem meséltek sokat nyomasztó élményeikről, noha, legalábbis azokban az esetekben, amelyekkel én találkoztam, az üldöztetés tényét nem titkolták el. Előfordult, hogy elmondtak olyan történetet ebből az időből, amelyben önmagukat aktívnak, báternak tudhatták, amikor egy veszélyhelyzetből meg tudtak menekülni. A közlések tudatos szűrése ellenére természetesen a gyermekhez eljutottak az üldöztetés korszakának félelmetes mozzanatai, ha tudatosan nem is, tudattalanul motiválták a gyermek fantáziáit és az analízis elmélyülésekor növekvő szerephez jutottak. Szerepük megítélésében ugyanabba a kettősségbe ütköztem, amit korábban említettem. A holocaust közvetített traumája ugyanis minden esetben az egyéni személyiségfejlődés, a személyes élettörténet összefüggéseibe kapcsolódott be, ebben az összefüggésrendszerben nyerte el jelentőségét, mint az ok-okozati láncolat egyik láncszeme - de többször az volt a benyomásom, hogy az egész életsorsra árnyékot vet. A diszkréció szempontjai miatt egész kórtörténeteket nem ismertethetek, csak egyes epizódokat villanthatok fel.

Négyéves kislány - 1943-ban született - azt meséli sétából hazatérve szüleinek, hogy a Duna közepén egy asszonyt látott a vizén járni, aki egy gyermekkocsit tolt. „Ez lehetetlen” - mondják erre a felnőttek. A kislányt nagyon megzavarja, hogy a felnőttek elutasítják ezt a fantáziát. Úgy érzi, minden bizonytalanná vált. Ez az élmény súlyos sérelemként marad meg emlékezetében.

Négy-öt éves gyermekek nem ritkán adnak elő élénk fantáziaképeket valóságként és ezeket a felnőttek érthető hitetlenkedéssel fogadják. Amikor az imént említett kislány felnőttkorban analízisbe került, nem volt világos, hogy ez a gyermekkori fantázia, illetve annak elutasítása a szülők részéről miért volt traumatikus. Eleinte úgy tűnt: a vízen járó, gyermekét toló asszony látomása a húga születésével függött össze, akinek megjelenése heves félté-

kenységet váltott ki belőle. Aztán mind több támpontot nyertünk az analízis során arra, hogy a kislány, aki családjá 1944-es üldöztetésére nem emlékezhetett ugyan, már gyermekkkorban hallott arról, hogy embereket abban az időben a Duna-parton megöltek. Eidetikus fantáziája azt fejezte ki, hogy anyja őt még a Dunából is kimentette volna. Ezt az optimizmust törte le akaratlanul a felnőtteknek az a kijelentése, hogy amit állít, lehetetlen.

Középkorú férfi azt álmodja, hogy egy telehamuzott ágyba kell befeküdnie. Szülei túléltek a holocaustot, amely a távolabbi rokonság és a baráti kör tagjai közül szedett áldozatokat. Virág Teréz figyelte meg, hogy ilyen családokban bizonyos szavak különleges hangsúlyt kapnak, mert a holocaustra utalnak - ilyen a hamu is. Ebben az esetben ez teljesen tudatos. A férfi számára a hamu egyértelműen a koncentrációs tábor jelenti. Szobájában nem tudja elviselni a cigarettahamu látványát. Bármennyire sikeres az élete, folyvást az a gondolat kísérti, hogy előbb-utóbb fel kell áldoznia magát valamiért.

Fiatalasszony ismételten emeletes ágyakról álmodik. Önmagában persze az álom semmit se mond. A hozzáfűzött asszociációkból azonban kiderül, hogy anyja koncentrációs táborban volt, s a barakkban ilyen emeletes ágyakban aludtak a nők. A leány serdülőkori erotikus fantáziáiban azt képzelte el, hogy SS katonák hatoltak be és megerőszakolták a nőket, talán a saját anyját is.

Serdülő fiú tudja, hogy anyja ifjúkori nagy szerelme munkaszolgálatban pusztult el. Úgy érzi, az ő megszakadt életét kellene folytatnia és beteljesítenie. Közben azt fantáziálja, hogy korán meghal és akkor őt is ilyen szeretettel fogják emlegetni. Öngyilkossági kísérlet miatt kerül pszichoterápiába. (Ennek természetesen aktuális okai voltak, de a halálfantázia a családi mítoszban, mint predispozíciós tényező már jelen volt.)

Folytathatnám a sort. Félig tudatos, félig tudattalan forrásból eredő élmények ezek, melyekben a szülők nemzedékének átélt szenvedése, félelme, bűntudata csapódik le. Száz szállal kapcsolódnak az egyéni élettörténethez, mint bármely személyesen megélt trauma, egyúttal valamilyen rejtett stigmát is jelentenek, ami az egyént elkülöníti attól a környező társadalomtól, amely nem ugyanazt a családi múltat hordozza.

A háború után felnőtt magyar zsidó nemzedék azonban nem ritkán egy második homokzsákot is cipel a vállán. Az üldöztetésből hazatérő szülők egy része - különböző motivációk hatására, amelyekről még szó lesz - lelkesen csatlakozott az új rendszerhez, mely nekik szabadságot, egyenjogúságot ígért és megnyitotta előttük az érvényesülés útját. Közülük néhányan a hatalmi apparátusba is beépültek. A törvénysértések lelepleződése, a szocialista rendszer szerkezeti insufficienciájának és gazdasági csődjének jelentkezése idején a második nemzedéknek a származás stigmája után egy újabb szégyennel kellett megbirkóznia: szülei egy elnyomó rendszert támogattak. Még „szerencsések”, akiknek a szülei illegális kommunisták voltak és a Rákosi-rendszer idején, mint potenciálisan veszélyes elemek, börtönbe kerültek. Miattuk nem kellett szégyenkezni, nekik nem kellett a diktatúra bűneiért felelősséget vállalni. Ha nem is gyakori, de mégis jellemző annak a második nemzedékbeli értelmiségi fiatalembernek az életútja, aki kádorszülők gyermeke, de nem tudván elviselni szülei '56 utáni túlzott elvi hajlékonyságát, előbb a maoista „összeesküvésbe” sodródik bele, majd a szocialista eszmerendszerből kiáb-

rándulva a demokratikus ellenzékhez csatlakozik. Egy újabb büntudatot cipel magával, amit törlesztenie kell.

És most engedjék meg nekem, hogy a közvetlen tapasztalástól elszakadva, de attól mégsem függetlenül, kifejtsem néhány gondolatomat. A huszadik század Európájában - néhány tengerentúli országban is - több, milliós tömegeket érintő üldözés zajlott le különféle társadalmi, politikai, vallási, nemzeti okok miatt - a jól ismert tényeket fölösleges felsorolnom -, a zsidóüldözés csak a legkiáltóbb közülük. Mégis úgy érezzük, tartalmaz valami specifikusát - noha nincs összehasonlítási alapunk, mert a többi üldözés áldozatairól és azok leszármazottairól nem készültek módszeres pszichológiai vizsgálatok. Mi lehet a zsidóüldözés differentia specificája? Az egyik - amiben minden kutató egyetért - a tudattalanban élő ősi félelmek - a kasztráció, megerőszkolás, az öregek, gyermekek meggyilkolása - megvalósulása a haláltáborokban. A másik - aminek lélektani hatásáról kevesebbet beszélünk - magának a népi társadalomnak a terve, melyet a náci vezetőség még saját népe előtt is titkolt, de a légkörben mégis érezhető volt. Egy etnikumot kizártak az emberiségből. A tízparancsolat népével szemben a tízparancsolat nem volt többé érvényes. Én mégis egy harmadik szempontot emelnék most ki: az üldözés teljes értelmetlenségét. Az európai zsidóság egyes személyeiben sok mindent képviselt, de egészében nem képviselt semmit - legalábbis abban a történelmi pillanatban. Se politikai álláspontot, se társadalmi osztályt, se nemzeti törekvést, és az ősi valláshoz való ragaszkodást is csak részben. Viktor E. Frankl írja koncentrációs táborbeli élményeiről vallva: ha a szenvedésnek nincs értelme, a tábor túlélni sem érdemes. Az egyéni analízisben megtanultuk, hogy a tünetbe rejtett szenvedés akkor kap értelmet és akkor oldható fel, ha megtaláljuk helyét az egyéni élettörténet folytonosságában (Hermann, 1963). A tömegek szenvedése is akkor nyer értelmet, ha helye lesz a történelmi kontinuitásban.

Az üldözésből hazatérő zsidóság szembesült saját sorsa értelmének kérdésével is. Csak kevesen kapaszkodhattak meg egy vallásos gondolkodásban, mely szerint az üldözés Isten büntetése volt azért, mert a kiválasztott nép elszakadt magas morális küldetésétől. Voltak, akik cionisták lettek, sorsuk értelmét a nemzeti identitás fellelésében és egy új haza felépítésének eszméjében találták meg. A többség számára ez az út járhatatlan volt, mivel - legalábbis 1945-ben - egyértelműen a magyar nemzethez tartozónak érezte magát. A marxizmus elfogadható magyarázatot kínált, ami egy részigazságot bizonyít magába foglalt: a tömegekben a társadalmi igazságtalanságok miatt felgyűlt indulatokat politikai manipuláció fordítja a zsidóság ellen, mégpedig az uralkodó rendszer, illetve osztály védelmében, miközben annak zsidó tagjait ugyancsak kiszolgáltatja a népharagnak. (Ami nem jelenti azt, hogy az uralkodó osztály tagjai ezzel személy szerint egyetértettek.) A szocializmus megszünteti a kizsákmányolást és így a gyűlölet is elveszti forrását. Véleményem szerint a magyar zsidóság kezdeti tömeges - bár korántsem általános - csatlakozása a népi demokratikus rendszerhez elsősorban az említett értelem keresésével magyarázható és jóval kevésbé és ritkábban az indulatokkal és a sértődöttséggel, mint ahogy a közhit véli. A kezdeti reményt azonban fokozatos kiábrándulás követte. Az akkori hit azonban nagyrészt illúzióknak bizonyult és az új nemzedék számára már alig átélhető a lelkiállá-

pot, amelyből származik. Kiábrándulásában mintha vallásos implikációk nélkül ismétlődne meg a zsidó sors biblikus íve: a kiválasztottság, bűnbeesés, büntudat szekvenciája. A pszichoanalitikus feladata ilyenkor is ugyanaz, ami mindig: az ember belső világát vizsgálja, ennek tudattalan összetevőit tudatosítja, és amit így, a rejtett indulatoknak is utat nyitva, feltár - gyermekkori emléktől kulturális örökségig - azt szembesíti a jelen valóságával. Ily módon erősíti az ember énjének koherenciáját és autonómiáját, hogy az én úr legyen saját házában, ne legyen kontrollálatlanul kiszolgáltatva múltbeli traumák utóhatásának.

JEGYZET

1 Cserne István, Pető Katalin, Szilágyi Júlia és Szőke György e témakörben végzett értékes kutatómunkáját már csak a Magyar-Zsidó Kulturális Egyesület 1989. október 4-i ülésén tartott előadásukból ismertem meg. (Az első és a második generáció címmel megjelent: *Psychiatria Hungarica*. 1992. 2. sz.)

IRODALOM

- AHLHEIM, R., 1985. Das Verfolgungstrauma in der Enkelgeneration. *Psyche*. 39. 4. 330-354.
- BETTELHEIM, B., 1988. *A végső határ*. A német koncentrációs táborok. Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetben. Budapest: Európa Könyvkiadó, 26-83.
- ERŐS FERENC-KOVÁCS ANDRÁS-LÉVAI KATALIN, 1985. Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok. *Medvetánc*. 2-3. 129-144.
- FRANK, V. E., 1979. *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. München, Piper, 164-179.
- HERMANN IMRE, 1963. *A pszichoanalízis mint módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988.
- HERTZ, D. G., 1967. Symposium of the Israel Psychoanalytic Society 1966. In: *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*. 5,1, 99-100.
- HOLLÓS ISTVÁN, 1974. Brief eines Entronnenen. *Psyche*. 28. 3. 266-268.
- KESTENBERG, J. S., 1974. Kinder von Naziverfolgten. *Psyche*. 28. 3. 249-265. (Előadás a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületben. 1989. VII. 24.)
- LIPKOWITZ, M. H., 1974. Das Kind zweier Überlebender. *Psyche*. 28. 3. 231-248.
- MÉSZÁROS JUDIT, 1990. A társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben. *Thalassa*. 1.1. 31-38.
- NIEDERLAND, W. G., 1961. The Problem of the Survivor. *J. Hillside Hospital*. 10.233-247.
- PINES, D., 1986. Working with Women Survivors of the Holocaust. *The International Journal of Psycho-Analysis*. 47. 3. 295-308.
- SEGALL, A., 1974. Spätreaktion auf KZ. Erlebnisse. *Psyche*. 28. 3. 221-230.
- SIGAL, J. J., 1971. *Some Second Generation Effects of Survival of the Nazi Persecution*. (Mexico Cityben, a Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszuson tartott előadás.)
- SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER ISTVÁN, 1991. Énrendellenességek háború idején. In: *Pszichoanalízis és természettudomány*. Budapest: Párbeszéd Kiadó. 181-191.
- VIRÁG TERÉZ, 1983. Kinder des Holocaust und ihrer Kindeskinde. *Studien zur Kinderpsychoanalyse. Jahrbuch*. III. 43-66.

-, 1984. Children of the Holocaust and their childrens Children. *Dynamic Psychoterapy*. 2.1. 47-60.

-, 1988. Aktuális traumatikus esemény feldolgozása már folyamatban lévő pszichoterápiában. (1982) In: *Klinikai Gyermekpszichológiai Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 72-82.

WINNIK, H. Z., 1966. Psychiatric Disturbances of Holocaust („Shoah“) Survivors. *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*.

A HOLOCAUST KÉSŐI PSZICHOSZOMATIKUS ÉS PSZICHOSZOCIÁLIS HATÁSAI

Várnai György

A *masszív vagy elhúzódó pszichés traumák* jelentőségét a második világháború után kezdték behatóbban vizsgálni. Kiderült, hogy ezek hatása igen hosszú ideig tart, s a következő generáció(ka)t is érintheti. A behatás és a létrejövő funkcionális vagy definitív szervi eltérés(ek), továbbá az esetleges későbbi fellángolás(ok) között hosszú idő telhet el, s ez elfedheti az összefüggéseket (Bastiaans, 1972, 1985). A látencia ideje alatt jelentős energiát felemésztő pszichés dinamika és ehhez csatlakozva speciális magatartás és életvezetés zajlik, melynek szinte obligát jelensége a traumák szavakban történő megfogalmazásának képtelensége (Davidson, 1980; Virág, 1984; Ancsel, 1983; Segall, 1971).

Fontos, hogy tisztában legyünk ezekkel az összefüggésekkel, mert csak az ezirányú hangoltság biztosíthatja az adott tünet megfelelő értelmezését és eredményes komplex kezelését. Ha valóban oki kezelést kívánunk folytatni, gyógyító munkánk során a jól ismert kóroki tényezők (vírus, baktérium, fizikai-traumás, kémiai-toxikus stb.) mellett a tartós pszichés feszültségeket is figyelembe kell vennünk. Az ezekből eredő *pszichoszociális zavarok* társadalmi hatása nem elhanyagolható.

A *masszív pszichés traumák* utóhatásainak felismerése eredetileg a *koncentrációs táborokat túlélők* megfigyeléséhez és kezeléséhez kapcsolódott (Bastiaans, 1957; Bergman-Jucovy, 1982; Chodoff, 1975; Davidson, 1967; Krystal-Niederland, 1968 és mások). A kérdés újrafelvetését is az idézte elő a hatvanas, hetvenes években, hogy az említett túlélők utódain is különböző zavarok váltak felismerhetővé a világ különböző országaiban, Németországban és Izraelben, az Egyesült Államokban éppúgy, mint Hollandiában, nemkülönben a kelet-európai országokban (Danieli, 1981; Davidson, 1980; Kestenberg, 1974; Klein, 1971; Russel, 1974; Sigal, 1971; Sigal-Silver-Rakoff-Ellin, 1973; Slipp, 1979; Várnai, 1989). Magyarországon elsőként Virág Teréz publikált a túléltek gyermekeinél, sőt a harmadik generációban észlelhető pszichoszomatikus zavarokról (Virág, 1984).

A trauma általános következményei - a túlélő szindróma

A koncentrációs táborok rabjainak helyzete a teljes rabszolgai kiszolgáltatottság, melyet a biztos halál tudata súlyosbít. Általános az éhség, a hideg, egyéb elemi nélkülözések, a brutalitás, kínzás és terror. Tömegesen közös élmény a családtagok, barátok, ismerősök halálsorozatának megfigyelése. A következmények is többé-kevésbé mindenkire vonatkoznak: állandósult félelem, rettegés, lereagálatlan gyász, harag, blokkolt agresszió, szégyen, szadistikus fantáziáképek, majd a fokozatos dehumanizáció, a személyiség degradációs folyamata, mely az énkép károsodásához, önértékelési zavarokhoz, a múlttal, a saját identitással való kontinuitás elvesztéséhez vezet (Bettelheim, 1988). A biztonság, a bizalom sokaknál teljesen elveszett, s ez későbbi életükben a közösséghez fűződő kapcsolat lehetetlenségében is kifejezésre jutott.

Sokan úgy számolnak be táborbeli élményeikről, mint egy rettenetes *rémálomról, melynek valóságtartalma hihetetlen*, elfogadhatatlan, átélve is elképzelhetetlen („ilyen nincs, ez nem lehetséges a huszadik században”). Ebből a szinte *révült* állapotból folytonosan a megnyugtató ébredést várják, mely azonban nem következik be, s a rémálom rémületessége annál gyorsabban fokozódik, mennél több részelem valóságossága válik tudatossá számukra.

Mindennek szükségképpen ki kellett hatnia a túlélők lelkiállapotára, személyiségére, magatartására. A *túlélő szindróma* elnevezést nyert tünetcsoport fő általános ismérvei - a variabilitástól és a tünetek különböző súlyossági fokozataitól eltekintve - a következők:

A depresszió és a szorongás váltakozása. Az üldöztetés emlékeinek kényszeres felidéződése fényképszerű asszociációkban és rémálmokban. Ingerlékenység és feszültség ezek testi jegyeivel. Az elhalt hozzátartozók emlékébe való gyakori belefeledkezés, sajátos tudatbeszűküléssel. Az élmények szavakban való megfogalmazásának képtelensége. Gyakori a megelégedettség és az életcél kínzó hiánya, az üresség érzése, az örömképtelenség. Korlátozott a mindennapokban való aktív részvétel. Tartós tünet a bizalomhiány, a gyanakvás s ezek következménye: az elkülönülés, az emberi kapcsolatok redukciója, a személyiség elsivárosodása. Általános a rejtett vagy manifeszt gyász, a sötét ruha viselete, az ékszerek kerülése, az ünnepnapok hiánya. Jellemzők a különböző szervi fájdalmak, a bőr túlérzékenysége.

Ezek a tünetek átmenetileg, esetleg hosszabb időre is csillapodhatnak, majd *az élet nehéz helyzeteiben* újra fellángolhatnak. A pánikreakciók gyakorisága nagyfokú sérülékenységet jelez.

A zsidóságnak az a része is, amely nem került koncentrációs táborba - évekig tartó progresszív jogfosztás után - a *megbélyegzés* és a társadalomból való *kiközösítés* középkori gyakorlatának felelevenítését élte át. Közülük is tömegek pusztultak el munkaszolgálatban, az úgynevezett „megsemmisítő századokban”, a gettóban, a gyűjtőtáborok felé irányuló halálmenetekben és vagonokban, s nem utolsósorban a nyilas rémuralom idején, az ellenállás reális kilátásától teljességgel megfosztva. A túlélők problémái *lényegében* nem különböznek azokétól, akik koncentrációs táborba kerültek. Bastiaans holland pszichiáter tapasztalatai szerint koncentrációs táborba került nem zsidó egyéneknek, valamint azokon, akik tartós üldözésnek voltak kitéve, hasonló jelenségek észlelhetők (Bastiaans, 1985). Ebben az értelemben a tárgyalt eltér-

rések általánosabbak, feltehetően *minden üldözött embercsoportra* érvényesek; nemcsak a holocaustot túlélte zsidóságra, nem csupán - szélesebb értelemben - az üldöztetést átélte zsidóságra, hanem *általános értelemben* a legkülönbébb okok miatt *tartósan üldözött embercsoportra* is többé-kevésbé általánosítva vonatkoztathatók. Nem tekinthetők „faji sajátosságnak”, mert feltehetően a hasonló körülmények közé kerülő bármely embercsoport ugyanígy reagálna. A következmények, az elváltozások mégis a holocaustot túlélte zsidóság tagjain, ezen belül is *a koncentrációs táborokat túlélte egyéneken figyelhetők meg a legáltalánosabban és a legmélyebben*. A legkevésbé sem hagyható figyelmen kívül, hogy a holocaust a történelem talán legembertelenebb, hideg logikával és ördögi cinizmussal, egy államhatalom minden intézményének precíz felhasználásával, törvényeinek kegyetlen szigorával, a huszadik század ipari-technikai „nagyüzemi” színvonalának eszközeivel tökéletesített *módszeres népiertását* jelenti, melyet pszichikailag „kiválóan” megtervezett forgatókönyv alapján hajtottak végre.

A túlélő szindróma címszó alatt összefoglalható következmények általánosak, az egyes elemek aránya, mélysége és súlyossága, valamint ezek kombinációi azonban egyedenként jelentős eltérést mutathatnak. Ez is magától értetődő, hiszen a közös traumát végül is mindenki *egyéni*leg élte meg. A trauma hatását igen változatosra tették az *egyedi* különbségek, mint például az események előtti személyiségjegyek, a sajátos tulajdonságok, az életkor, a trauma időtartama, feldolgozási módja, a traumára adott sajátos válaszreakciók, a fizikai és lelki leromlás mértéke, a veszteségek száma és ennek érzelmi kihatása, a túlélő egyén sajátos pszichopatológiája. Továbbá meghatározó az a *pszichoszociális feltétel* is, melybe az egyén a trauma után került: döntően az, hogy baráti vagy a korábbihoz hasonló ellenséges környezetbe tért-e vissza (Bastiaans, 1985; Davidson, 1980). Ugyanarra az eseményre tehát egyedileg más a válasz, más a reakciómód: egyeseknél beletörődés, önfeladás, sőt önpusztítás, míg másoknál csendes dac, a belső ellenállás felerősödése. Nagy hiba ezért, ha valamely általános sémát használunk: *a tragédiák egyediek, az eltérések individuálisak*. Az összes hasonlóság, a közös vonások ellenére, az egyén „történelme”, személyiségének formálódása, alakulása vagy éppen deformálódása, létrejövő válaszreakciói, tünetei és betegségei is *sajátosan egyedieknek* mondhatók.

Mindez nem csökkenti a trauma felelősségét! *Nem az egyén variabilitása hozta létre a traumás eltéréseket, ez csupán ezek variabilitását idézte elő. A következményekért a trauma, illetve azok előidézői a felelősek!*

Megfigyelések

A betegeket a körzeti orvosi munkakörben eltöltött másfél évtizedem munkájából válogattam. Semmiféle szelekciót nem alkalmaztam: a betegek maguktól jöttek az orvosi rendelőbe szervi tüneteik vagy betegségeik miatt, s ezeket *nem hozták összefüggésbe régi traumáikkal*. Ellenkezőleg: nagy többségük a pszichoterápia kezdeti szakaszában többször is kifejtette sértődött véleményét, mondván, hogy ő „igazi beteg, nem hipochonder”. A múltnak - melyet legtöbbször rejtteni kívánt - semmi köze jelenlegi bajaihoz! (Bálint, 1961).

a) Általánosnak tűnő érvénye miatt néhány *pszichiátriai határesetről* is be kell számolnom. Az elszenvedett szörnyűségek miatt világszerte nem kevés azok száma, akiket még ma is aktív pszichiátriai kezelésben részesítenek. Feltűnt továbbá a karakterváltozások viszonylagos gyakorisága is. Végül is természetes, magától értetődő következmény, hogy az az egyén, akit a valóságban életre-halálra üldöztek, gyanakvóvá és bizalmatlanná válik. Megérthető, ha vonatkoztat, visszahúzódik, elkülönül, ha másként értékeli megjegyzéseket, eseményeket, ha félelmében „túlzott” érzékenységgel reagál. Érthető, *indokolt érzékenységről* van szó, melyről nem a volt üldözöttek, hanem üldözőik tehetnek. A mindennapok triviális gyakorlata szerint, ha valaki egy üzletben tolakodás közben azt a megjegyzést teszi az előtte állóra, hogy nagy kár, hogy a nácik nem végeztek tökéletesebb munkát, akkor az az ember, akinek családja kisebb vagy nagyobb részét a holocaust semmisítette meg, nem képes ezt a megjegyzést szokványos egyszerű gorombaságként kezelni. Nem képes, mert zsigerei rándulnak össze a gyász, a harag, a fájdalom és a szegény, a gátolt agresszió régi, lereagálatlan emócióira. És ez akkor is bekövetkezik, ha a megjegyzés nem rá vonatkozott. (Más kérdés, hogy egyénenkénti elemzést igényel, meddig természetes reakció a gyanakvás és a bizalmatlanság s ettől kezdve válik ez kórossá, s ily módon - hasonlóan az allergiához - éppen azt károsítja, akit ezzel a reakcióval védenie kellene.) Hozzá kell tennem: az elkülönülő, gyanakvó embert környezete is másként kezeli, s néhány elkerülhetetlen sűrűlőds után létrejön a kölcsönös gyűlölködés. (A tévhiedelmek egy részének a paranoia esetében is valóságos alapja van.) Az üldözöttek tekintélyes hányadát környezetük „nehéz embernek” vagy éppen bolondnak minősíti (Bastiaans, 1985).

A. beteg

1910-ben született nő. Kapcsolatunk első pillanatától kezdve rendkívül türelmetlen, agresszív. Érzékeskor soron kívül ront be a rendelőbe, tekintet nélkül az ott lévő betegre. Számos alkalommal próbáltam vele megbeszélni magatartását, sikertelenül. Szociális belátása látszólag minimális. Több alkalommal csaknem botrányt okozott. Fő jellemzői: gyanakvás, vonatkoztatás, hypochondria. (Pesszimizmusa miatt örökös rákfélelemben él.) Hiába kísérlem meg minden igényét kielégíteni, sokszor az ésszerűség határain is túl, az őt üldözők közé én is szükségképpen belekerültem. Hiteles visszajelzésem nincs, de jól beleillik a képbe, hogy baráti körben szidalmaz és Mengelének nevez. A háttér: Bergen-Belsen. A feltehetően már a trauma előtt is meglévő deviáns személyiségjegyeit a Bergen-Belsen-i tábor élményei elmélyítették.

B. beteg

Ravensbrücköt megjárta 1904-ben született nő. A sterilizációs kísérletek egyik áldozata. Anyja és két fivére Auschwitzban maradt. Soha nem akart férjhez menni, de nővére halálos ágyán megeskette, hogy nem marad egyedül. A nővér halála után férjhez ment egy „igen jó, katolikus emberhez”. Sajnos férje néhány év múlva meghalt. Gyanakvás, szeparáció jellemzi. Az előző beteggel ellentétben nagyon csendes, panaszait alig lehet belőle kiszedni. Évek óta magas vérnyomása van, következményes érelváltozásokkal. Gyanakvásának kezelését is problematikussá teszi, mert gyógyszerre nemigen szedi be. Hosszas faggatózásomra csúszott ki száján nagyon csendesen a megdöbbentő magyarázat: „minden gyógyszerben mérge van, doktor úr”. *A bizal-*

matlanság túlélése nagyon jellemző általános tulajdonság, még akkor is, ha bizalomvágy kíséri.

b) A pszichés következmények egy másik csoportját a *pánikreakciók* alkotják, melyek egy valós helyzet meg nem felelő válaszaként értelmezhetők. Az egyén múltbeli élményeit, illetve az ezekhez kapcsolódó érzéseket, indulatokat éli át. Az emlékezést egy ártatlan közös motívum idézi fel, mely a múlt élményeinek hordozójává vált. Két történetet ismertetek: az elsőben a korábbi gátolt, jogos agresszió nyert áttörést, míg a másodikban régi pánik felelevenedésének lehetünk tanúi.

C. beteg

Idő: hatvanas évek. Helyszín: egy strand gyermekmedencéje. A gyerekek egyik szokásos buta játékukat játsszák: felváltva nyomják egymást a víz alá. Ártalmatlan jelenet. Az egyik anya számára azonban távolról sem az: gyermeke hápogására, mint a fúria ront elő a háttérből, és rettenetes erővel, a szituációnak egyáltalán nem megfelelően ütlegetni kezdi azt a gyereket, aki az övét éppen alányomta. Az anya hang nélküli dühkitörése, a hirtelen támadt süket csend megdöbbentő élmény. Tízennyolc éves korában megélt koncentrációs táborbeli emlékek támadtak fel az anyában gyermeke kapkodó légvétele kapcsán. Szükségtelen említenem, hogy csaknem „háború” tört ki a felnőttek között.

D. beteg

Idő: nyolcvanas évek. Helyszín: nyugat-európai körutazás. Szereplők: négytagú család két gyermekkel. Hálókocsis továbbutazáshoz készülődnek. A pályaudvar, a vagon, az egyik gyerek által cipelt hátizsák, a bizonytalanságérzés, hogy mikor érnek ismét „biztos” helyre, a félelem, mikor lesz lehetősége ismét családját tisztességes étellel ellátni, mindez az anyában felidézi deportálásuk emlékképeit. Egészen pontosan nem ezeket a képeket, nem a szolnoki cukorgyár tönkreázott udvarát, a pályaudvart, a marhavagont, hanem csupán azokat a szorongató-félelmetes érzéseket, melyek az események kíséreié váltak. Sajátos tudatbeszűkülést él meg. Feltehetően tudatával felfogja, hol is vannak, milyen helyzetben, de minden bizonnyal nem teljesen tiszta ítélőképeséssel. A valóság és a fantázia közötti éles határ egy időre minden bizonnyal elmosódott. Az anya kimeredt szemmel falja az ennivalót, és próbálja azt családtagjaiba erőszakolni, azok teljes megrökönyödésére, mert már nem éhesek, s képtelenek felfogni a történetek lényegét. Nincs tudomásuk anyjuk félelmeiről - „mikor tudok a családnak újra enni adni?” -, s ennek múltbeli jelentőségéről. Az anya, aki gyerekként élte meg deportálásukat, anyja korábbi pánikját élhette át a jelenben.

Ez az eset jól példázza azt az általános érvényű megfigyelést is, hogy életüket a túlélők sokszor *párhuzamos időbeli és térbeli síkokon*, a múltban és a jelenben *egyidejűleg* élik meg. Hasonló pánikreakciókat a második generáció tagjain is megfigyeltek (Davidson, 1980).

c) Nem ritka, hogy egy *betegség*, valamely egyéb *kellemetlen élethelyzet* vagy éppen *öregedés* kapcsán éli meg az egyén elfojtott régi indulatait. Valamilyen körülmény csökkenti erejét, kiszolgáltatott helyzetbe hozza, elbizonytalanodást, fenyegetettségérzést kelt benne ismét. Ebben az esetben is valamely

ártatlan közös mozzanat jelenti a kapcsolatot a múlt és a jelen között. Számításba kell vennünk, hogy a többé-kevésbé hosszú látencia-időszak alatt jelentős pszichés dinamika zajlik. Egyesek igen nagy erőfeszítéssel *egészségesnek igyekeznek álcázni magukat* környezetük és önmaguk előtt is. A múlt sokakat visszahúzódozó életvezetésre készítet. Ez a társadalmi értelemben vett „vita minima” az újabb traumák megelőzését célozza, a rejtőzködést segíti elő. A túlélők egy része nem vállalt családot, ha megházasodott, nem vállalt utódot (Kertész, 1989). (Félelmek a szeretettől, mert egy újabb veszteség már elviselhetetlen lenne számukra. Önértékelési zavar, a bizalom és a remény elvesztése. Ezek a fő lelki okok, továbbá az, hogy sokan a korábbi, elvesztett partner iránti hűtlenségnek minősítették az esetleges újabb kapcsolatot.) Az egyedül-léttől való félelem, az elvesztett család pótlásának igénye, sokszor az élet egyéb törekvéseinek, céljainak hiánya többeket mégis gyors házasságra készítetett. Gyakori a partnerválasztás a túlélő áldozatok közül. Úgynevezett kettős áldozati egység - *dyadic victim unit*.) Ha ehhez a motivációhoz egyéb közös törekvések is társulnak, a kapcsolat igen erősnek bizonyul. Legfeljebb az lehet hátrányos, hogy egymás félelmeit, szorongását felerősíthetik, elzárkózásukat kölcsönösen fokozhatják. Ha a kettős áldozati egység kizárólagos motiváció, akkor ez később zavarok forrása lehet: a hibás párválasztás okozta depresszió és a sorstársért érzett felelősség és büntudat házasságon belüli úgynevezett *megosztott egyedüllét*hez vezethet. A párválasztás egy másik motivációja - menedék, védelem nyerése - sok vegyes házasság oka. Kizárólagos szempontként ez is zavarok forrása. Ha egyéb szálak is összefűznek, ha a partner felvállalja házastársa sorsát, a vegyes házasság a gyógyulás jelentős tényezőjévé vált (Niederland, 1964).

Az előbbieket illusztrálására három esetet választottam.

E. beteg

A betegség kapcsán újraélt múlt. K. Gy.-né, szül. 1920. A nő ötvenkilenc éves korában ritka vérképzőszervi betegséget észleltünk (non-Hodgkin Lymphoma-angioloblastoma). Gyógyszeres kezelése során *minden szőrzetét elvesztette*. (Magyarazatul: abban az ördögien megtervezett forgatókönyvben, mely a rabok teljes lelki megtörését célozza, fontos szerepet kapott a koncentrációs tábor egyik legelső élménye, a haj és minden egyéb szőrzet lenyírása. A megszégyenítést, a reménytelenség, valamint a kiszolgáltatottság érzéseinek keltését célozta a közvetlen haszon mellett. A beteg ezt élte át újra a művi epiláció kapcsán.) Depressziója ellenére igen nagy akaraterevével tartotta magát. „Nekem erősnek kell lennem” - ismételte szinte megszállottan. (Azzal biztattam, hogy haja erősebb lesz és göndör. S az új haja valóban göndör lett!) Úgy tűnt, túljutott a krízisen, bár indulatai rejtve maradtak. Ekkor övsömör lépett fel, súlyos gyöki fájdalmak kíséretében. A tünetek ugyanazon a karon mutatkoztak, melynek körmeit sorozatos gennyedés miatt az általa megjárt három koncentrációs tábor egyikében egy szadista, de hozzá „jó orvosnő (?) kezelte”. A kezelés lényege a körmöknek érzéstelenítés nélküli letépéséből állt. A kezelő „jósága” abban, hogy mivel páciense nem „hisztizett”, még csak nem is sírt, a beavatkozás után minden alkalommal külön levesadagot kapott, és ujjait WC-papír helyett valódi gézzel kötözte be. A foglyok az orvosnőt „Tigris”-nek hívták. Korábbi élményeire azonban csak később derült fény. Az övsömör során az érintett ujjakon vérellátási zavar és - feltehetően az inaktivitás miatt is - sorvadás jelei mutatkoztak. (Kézét, mint egy babát babusgatta.) Személyisége fokozatosan megváltozott. Viselkedése gyerekessé vált, beszéde éneklő-

vé, selypessé. Gyakran elmerengett, mint aki nincs teljesen jelen, s összerezett, ha megszólítottuk. Összekuporodott, maga elé meredve. Éjszaka rémálmai voltak, sikoltozott. Férjétől ismerem az ismétlődő éjszakai szöveget: „vigyék el innen a halottat”. Sokkal később mondta el, hogy a fektetőben addig nem kaptak enni, amíg ott halott volt.

A pszichoterápia hosszú hónapjai alatt a beteg fokozatosan oldódott. Sokáig képtelen volt sírni, indulatait elfojtotta. A szó szoros értelmében meg kellett tanulnia sírni, indulatait kezelni, elviselni. A rendkívül óvatos, szinte passzív pszichoterápia során emlékei nagyon töredékesen kerültek felszínre, és így beszélni is csak óvatosan lehetett róluk. Végül úgy tűnt, túljutott pszichés zavarain. Öt év eltelte után az onkológusok is gyógyultnak minősítették. Ekkor jött derült égből a villám: férje betegsége, majd röviddel később halála. Házastársa egyben az apát is jelentette számára, gyermektelenül, egymásnak éltek. Ezt a csapást az asszony nem tudta, de nem is akarta elviselni. Első sikertelen öngyilkossági kísérlete után, melyből teljesen felgyógyult, egy jobban előkészített, kegyetlen pontossággal megtervezett második kísérlettel vetett véget életének.

Ebben az esetben ugyanazon végtag intenzív fájdalma idézhette fel a múltat. Megítélésem szerint a fájdalom élményének feldolgozásában a felelevenedő, korábban elfojtott érzések és indulatok is szerepet kaphattak (Várnai, 1990). Az összegződő fájdalom és a kényszerszorongás okozta inaktivitás ebben az esetben elégséges magyarázatnak tűnik a táplálkozási (trofikus) zavar kialakulására, az erek kóros beidegzésének fokozódására.

Azok között, akiknek erről a betegről beszámoltam, volt egy férfi, aki indulatosan hárította el azt a feltételezést, hogy korábbi traumák ilyesfajta testi tüneteket, illetve ezek romlását okozhatják, évtizedekkel az események után. Indulatainak háttere csakhamar kiderült: az ő ujjairól is letépdésték a körmököt, nála mégsem alakult ki hasonló zavar. Ez ismét jól példázza, hogy hasonló traumákra is egyénenként eltérő lehet a válasz.

F. beteg

A kedvezőtlen élethelyzet szerepét egy idősebb asszony története példázza. 1977-ben gyermektelenül megözvegyülve, férje halálát nem volt képes kiheverni. Kedélyállapota feltehetően kialakuló magas vérnyomás betegségében is szerepet játszott. 1982-ben fődémcsere miatt szükséglakásba költöztették, amit úgy élt meg, mint korábban ausztriai deportálását. Gyakran beleszótt az éppen zajló beszélgetésbe oda nem illően: „Halálra vagyok ítélve, halálra ítélt vagyok.” A négy évig tartó, nem szokványos mértékű izgalom, félelem és szorongás, mely az aktuális helyzetnek nem felelt meg, de a korábbi események ismeretében magyarázhatóvá vált, súlyos látászavarhoz, vaksággal fenyegető zöldhályoghoz vezetett. Ez adhatta meg a végső lökést. Pszichiátriai kezelése után, 1989-ben öngyilkos lett.

G. beteg

A kettős áldozati egység illusztrálására egy házaspár esetét ismertettem, kiknek tagjai a húszas években születtek. Gyermektelenek. („Ilyen világba” - hangoztatták gyakran - nem kívántak utódot.) A férfinak magas vérnyomása, cukorbetegsége van, szívinfarktuson esett át, bélbántalmaktól szenved. A masszív pszichés traumák okozta pszichoszomatikus hatás rendszerint nem csupán egyetlen szerv megbetegedéséhez vezet (Bastiaans, 1985). Az asszony magas vérnyomás és cukorbetegség miatt áll

kezelés alatt. Házastársi kapcsolatuk csaknem kizárólag a kettős áldozati egység motivációjára épül, súlyosan problematikus. Ma már megfogalmazott panaszaikban is elbeszéli nekem külön-külön, s nem csak betegségeik „szervbeszédjének nyelven”, a sok-sok feszültséget, ellenségeskedést, következményes büntudatot és életük roncsa-in a tovább vállalt megosztott egyedüllétet. Mindez természetesen nem zárja ki a kölcsönös ragaszkodást, sőt a szeretet bizonyos formáinak meglétét.

Lényegében arról van tehát szó, hogy a túlélő szindróma feltehetően *az egyén egész életében jelen van, de az esetek többségében a háttérben lappang*. Különböző kedvezőtlen hatásokra aktiválódhat. Mindig van egy aktuális ok, amely ráhangolódik a múltra. *A feltámadó emlékek és a hozzájuk tapadó indulatok, az aktuális zavarokat felfokozva, testi-lelki betegségek egyik kiváltó vagy súlyosbító tényezőjeként szerepelhetnek.*

d) Az *életkor jelentőségét* különösen gyerekek esetében hangsúlyozom. Tudatosságuk szintjétől függ ugyanis élményeik feldolgozási módja, személyiségfejlődésük traumás rögzülésének mértéke és szintje, valamint a pszichoterápia verbalizálási lehetősége.

H. beteg

Férfi, 1940-ben született. Már tizenöt éves korában nyombélfekély miatt kezelték. 1979-ben keresett fel krónikus gyomorpanaszok és újkeletű égő mellkasi és lapockatáji fájdalmak miatt. A fájdalmak éjszaka lépnek fel, képtelen tőlük aludni. Gettóbeli élményeit kezdetben képtelen megfogalmazni. Félt, szorongott? - kértem. Nincs róla emlékképe! Hosszabb ideig nem is jutunk előbbre annál, mint: „zűrös volt”, „iszonyú pánik”. Csak lassan jönnek elő emléktöredékei. „Elvették a repülőgépet.” „A földön kellett aludnom... mindig haza akartam menni az én ágyamba... Nagyon rossz alvó vagyok azóta is, forgolódom, a lepedő mindig összegyűrődik alattam. Egyszer-kétszer mindig felébredek... Valamilyen tér [a Klauzál tér - *a szerző*], mindent elvettek... a kis mackóm meghagyták... anyám mondta is később, abba kellett volna dugni az értékeket.” Az emlékek felidézését szolgáló kérdésekre szinte kínlódva válaszolja, hogy nem emlékszik. Légiriadók - próbálok segíteni. „Kilövés- vagy belövés? - válaszolja - zseblámpa...” Anyja szakácsnő volt a gettóban: „neki segítettem... sárgaborsót azóta sem eszem!”

Irtózik a pániktól. Szeretné magát és családját mindennel kapcsolatban biztosítani. (Tizenöt év múltával lánya az egyik biztosítónál helyezkedett el.) „Gyerekeimet úgy nevelem, ha *olyan* helyzet adódik, ne legyenek pánikban. Milyen helyzet? - kértem. „Pl...., ha mindkét szülőjük egyszerre halna meg. Ők már tudják, hol vannak az iratok, hol van a pénz.” Gyerekei abban az időben tízéven aluliak. Akarattanul túlterheltek a szülők egyidejű halálának fantáziájával. Ez a beteg néhány év múlva a Behtyerev-kór tüneteit mutatta. Az erre jellemző fájdalmak kezdetét így mesélte el 1979-ben, amikor panaszai csak éppen elkezdődtek, s betegsége még nem volt felismerhető. „Álmodtam. Egy közértben fehér köpenyt adtak rám. Ráütöttek egy pecsétet a hátamra, baloldalon, itt. Abban a pillanatban felébredtem, és *ott* fájt... Elég meszes vagyok, nem gondolja?” (Racionalizálás.) Úgy vélem, a pecsét a bélyeg, a megbélyegzés szimbóluma.

e) Az utódok üldöztetés okozta zavarai

A túlélők ismertetett zavarai, betegségei, sajátos életvezetése már az utódok megszületése előtt olyan feltételeket teremtenek, melyek majd ezek za-

varaihoz vezethetnek (Sigal, 1971). Már a terhesség alatt is felléphet depresszió és önértékelési zavar: a leendő anya *nem érzi magát alkalmasnak egészséges gyerek kihordására*. Az üldöztetést elszenvedett asszonyok között szinte általános a félelem, hogy abnormis utódot fognak szülni, s ez a félelem is igen gyakran „öröklődik”. Az utódok zavarainak felismerése a hatvanas évektől kezdődően a túlélő személyekről a *túlélő családra*, annak pszichodinamikájára irányította a figyelmet (Davidson, 1980). Ennek során bebizonyosodott a genetikusan vagy toxikus eredetű átörökítés, stigmatizáció tarthatatlansága, hiszen egyazon családon belül is nagy különbségek adódtak. Ha az utód koncentrációs táborbéli konkrét fantáziaképekkel gyötrődik, annak oka nem genetikusan. Az „átörökítésnek” - az itt is megfigyelhető nagy fokú variabilitás ellenére - bizonyos általános szabályszerűségeit ismerhettük fel, melyek mind a *szülő és gyermeke interakcióját* érintik. A traumák okozta sérülések végül is ennek az interakciónak *széles skálájú torzulásához* vezetnek (Davidson, 1980; Kestenberg, 1974; Klein, 1971; Russel, 1974; Sigal-Silver-Rakoff-Ellin, 1973; Virág, 1984).

Ennek főbb tényezői a következők: 1. Önértékelési zavar. Extrém szorongás, hogy a gyermekkel valami katasztrófa történik, s ennek következményei: túlságos féltés, túlságos óvás, túlkompenzálás. (A táplálás erőltetése, az együttalvás erőltetése a szükséges időn túl. A gyerek éjszakai figyelése, lélegzik-e egyáltalán. Kisebb betegség esetén is igen nagy baj elővételezése.) Ezek nem csupán zsidó anyák, hanem általában neurotikus emberek sajátosságai. A korábban házasságra lépő idősebb korosztály tagjaival szemben (Danieli, 1985: *Marriages of despair*), a fiatalabb korosztály nyert néhány évet a traumák feldolgozására, az utódok zavarai az utóbbiaknál kisebbeknek tűnnek (Davidson, 1980). 2. Intenzív szülői emóciók: a gyerek idealizálása, hogy a szülői túlélés értelmet nyerjen. A gyereket szükségtelenül terheli meg a vele szemben támasztott, erejét meghaladó elvárás. 3. Szimbolikus reinkarnáció. Az utód valamely elvesztett hozzátartozó helyettesítője. Ez rendszerint szerep- és identitászavarhoz vezet, hiszen meghurcolt és meggyilkolt hozzátartozóról van szó! 4. Projektív identifikáció. A szülő gyermekén keresztül kíván megszabadulni kínzó emlékeitől, indulataitól. A túlélők gyermekei általában a szülői mimika és gesztusok leolvasásának „világbjainak”. Ezen keresztül jön létre a félelem, a gyász, a szégyen, a bűntudat stb. metakommunikatív átadása.

Danieli négyféle adaptációs módot ír le az Egyesült Államokban a túlélők családjaira vonatkozóan (1981) úgymint áldozat, harcos, „béna-passzív” és sikeres. Mindegyikben az az általános, hogy a szülő abbéli legjobb igyekezetében, hogy gyermekét megtanítsa *túlélni*, nem tudja megtanítani őt a legfontosabbra, hogy *hogyan kell élni*. Ekként veszi át az utód tudattalanul is a szülő holocaust-élményeit s a szülői traumás identitásjegyek jelentős részét.

A *csend, a titok* ugyancsak fontos szerepet játszik a továbbörökítésben. A szülők képtelenek megfogalmazni élményeiket, indulataikat. (Lélektanilag ennek több oka van: a feldolgozatlan emóciók túlságosan nagyok, elviselhetetlenek. Az egyén számára érthetetlen és egyben szégyenletes korabeli személyiségének degradációja. Az elzárkózó környezet számára a borzalmak hihetetlenek, valóságtartalmuk kérdéses [Mészáros, 1990]. Maga a túlélés is gyanús: immoralis magatartás eredménye lehet. A túlélő sajátos bűntudata

[Niederland, 1964]: „hagyta magát, mint barmot, vágóhídra vinni”. Fontos tényező az utódok megkímélési szándéka is.)

A szülők egyúttal mimikájukban és gesztusaikban - még egyszerű helyzetekben is - úgy viselkednek, ami az adott szituációnak nem felel meg; ez az adott szituációnál sokkal többet jelent (Virág, 1984). A metakommunikáción felül bizonyos szavaknak, mint például pályaudvar, menet, vagon, füst, gáz, drótkerítés stb. a megszokott jelentésen túl egyéb üzenetközvetítő tartalmuk is van. *A hangossá váló mimika, valamint a szavak külön hangsúlya helyettesíti a szülő élményeinek szóbeli közlését* (Erős-Kovács-Lévai, 1985).

Veszélyeket rejt a szülői élmények és emóciók kritikátlan továbbadása, nem kellő szűrése is, különösen a pubertás érzékeny időszakában. (Tizenhét éves lány kezdetben végzetesnek tűnő „ideges étvágytalansága” [anorexia nervosa] az anyjával folytatott párhuzamos pszichoterápia során vált gyógyíthatóvá. Anyja hasonló korában Auschwitzban volt, ahol édesanyját és két testvérét veszítette el. Hosszú hallgatás után kamaszodó lányát szinte elárasztotta feltörő emlékeivel, s ennek hatására kezdett el a beteg táborbeli jeleneteket festeni, fantáziálni. Rémálmai keletkeztek, holocaust-tartalmakkal. - Davidson esete, 1980.)

További általános patogén tényező *az agresszió kezelésének elégtelensége*, a jogos, kulturált, önvédő agresszió inadekvát módja. A szülők a brutalitásra nem reagálhattak, természetes agressziójukat blokkolni kényszerültek. Ez későbbi életükben is zavarokhoz vezetett. A szülők viselkedését általában az agresszió túlzott kontrollja, az agresszió gátlása, az indulatok visszafogása vagy éppen ezek elégtelen kontrollja jellemzi: a szülő bátorítja - saját gátoltsága ellensúlyozására - az utódokat. A gátlástalanná váló gyerek egyfelől védi gyámoltalan szüleit „egy ellenségekkel teli világban”, másfelől legtöbbször súlyos büntudattal gyötördik, mert egészséges agresszióját sem élheti meg az „oly sokat szenvedett szülővel szemben”.

Az ismertetett mechanizmusok alapján válik érthetővé, hogy az utódokban is gyakori a katasztrófától való félelem, az önértékelési zavar, a bizonytalanság, a másokba vetett hit sérülése. Házasságuk nem ritkán azért megy tönkre, mert házastársukat nem érzik eléggé oltalmazónak. Tüneteik, betegségeik egyik forrása is e zavarokban jelölhető meg.

I. beteg

1982-ben körülírt vékonybélgyulladásban (ileitis regionalis) megbetegedett tizen-nyolc éves fiatalember kezelését kezdtem el. Az érettségi előtt álló beteget anyja és anyai nagynyja gyakorlatilag egy kisgyermek szintjének megfelelő felügyelettel óvták. A szó teljes értelmében etetni kívánták, erőszakolták, fürdésére is felügyeltek, egyetlen percre sem hagyták magára. Állapotának romlása miatt bélrezekciót kellett végeztetni néhány hónap múlva.

Az anya párhuzamosan zajló pszichoterápiája során kiderült, hogy az üldöztetések miatt elvesztette édesapját. Férje - aki szintén apját veszítette el - soha nem akart gyereket. Fiuk, aki csaknem tízéves házasság és hosszas harc után jött a világra, születése óta „problémás gyerek”. Az asszony életét örökös félelem, tragédiavárás jellemzi; retteg hozzátartozói életéért. Mindig „halálos betegséget” sejt. Örökösen kapkod otthona és hivatása között, állandóan büntudatos; mit mulaszt el jövétehetetlenül. Egész életének feloldhatatlan vezérfonala, kapkodásának mély értelme, hogy

megóvja apját annak tragikus halálától *ma*, évtizedekkel az események után. Fiában újra meg újra apját is meg akarja menteni a leselkedő veszedelemtől.

Törvényszerű, hogy ebben a légkörben fia passzívva és állandó felügyeletet igénylő infantilis lényvé váljék, akinek függőségi helyzete sem korának, sem intellektusának nem felel meg. Anya és fia között minden bizonnyal kisgyerekkora óta harc dúl, s ezt jól tükrözi a vegetatív funkciókkal kapcsolatos dacreakció. Pubertásának kezdete óta tartó panaszai az erőszakos anyai túlféltés elleni tiltakozás jelzései. Már torkig van, ezt már képtelen megemészteni. Elfojtott haragja azonban - személyiségének sajátosságai (passzivitás, infantilis függőség) és az ebből eredő vegetatív idegrendszeri hangoltság (paraszimpatikus túlsúly) következtében - emésztőszerveinek fokozott működéséhez (a belek vérellátási zavarához, fokozott emésztőnedv-elválasztáshoz, ezek összetételének megváltozásához) s ezen keresztül betegséghez vezetett (Loo-Dameron-Saba, 1974; Meyer-Gellhorn-Prudden-Lehmann-Steinberg, 1948). Kettejük kapcsolata kölcsönösen ambivalens: az anyai túlféltés a felelősség alóli mentesülés igényével, fia ellenkezése pedig fokozott megkapaszkodási igényével kapcsolódik össze. Utóbbit a túlságosan veszélyesnek bemutatott külvilágtól való félelem gerjeszti a szükségesnél nagyobbra. Az asszony nem érzi fiát életképesnek ebben az „életveszélyes világban”. (Ez egykor realitás volt, de elmaradt a mához való adaptáció.) A fiú ugyanakkor bizalmatlan az egész felnőtt társadalom iránt. A felfokozott szülői aggály így ássa alá az utód biztonságérzetét.

A pszichoterápia hozzájárult ahhoz, hogy a műtét után a beteg tünetmentessé váljék. Érettségi után egyetemre, majd tudományos pályára került. Tizenkét éve tünetmentes.

A pszichoterápia szerepe ebben az esetben abban állt, hogy az anyával sikerült feldolgoztatni a traumák okozta lereagálatlan félelmeit, rettegését és gyászát. Az elpusztított apa halála ugyanis csak így tudott nyugvóponttra jutni. Ezen keresztül lehetett anya és gyermeke kóros interakcióját kedvezően befolyásolni (Várnai, 1991).

A túlélők pszichoterápiájának fő célkitűzése a trauma okozta *lelki törés és regresszió*, valamint a *kóros rögzülés feloldása*. Az úgynevezett *longitudinális integráció* (Danieli, 1985) a lelki törést, a személyiség kontinuitásának elvesztését igyekszik ellensúlyozni. A kezelés lényegének az egyén személyiségének integrációját tekinti az idő hosszanti síkján. Meg kell teremteni a trauma előtti, alatti és utáni időszak *összefüggő egységét*. (Nem elegendő csupán a traumára irányítani a kezelést!) Csakis ily módon válik képessé az egyén arra, hogy emócióival szembenézhesen s azokat feldolgozhassa, lereagálhassa, hogy kóros rögzülését feladja, megtanuljon segítséget adni és elfogadni, megtanuljon újra bízni embertársaiban.

IRODALOM

- ANCSEL ÉVA, 1983. A történelmi hallgatagságról. *Medvetánc*. 4. 1984. 1. 3-12.
BÁLINT MIHÁLY, 1961. *Az orvos, a beteg és a betegség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
BASTIAANS, J., 1957. *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en veret*. Amsterdam: Thesis.
-, 1972. General comments on the role of aggression in human psychopathology. *Psychotherapia. Psychosomatica*. 20. 300-311.
-, 1985. Life against life: The psychosomatic consequences of man made disaster. In:

- Stress and Anxiety*. 10. C. D. Spielberger and I. G. Sarason (szerk.) New York: Hemisphere Publ.
- BERGMAN, M. - JUCOVY, M. E., 1982. *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books.
- BETTELHEIM, B., 1988. *A végső határ*. Budapest: Európa Kiadó.
- CHODOFF, P., 1975. Psychiatric aspects of the Nazi persecution. In: *American Handbook of Psychiatry*. New York: Basic Books (41. fejezet).
- DANIELI, Y., 1981. Families of survivors of the Nazi Holocaust. Some short- and long-term effects. In: *Stress and Anxiety*. 8. New York: McGraw Hill Publ.
- , 1985. *The Treatment and Prevention of Long-term Effects and Intergenerational Transmission of Victimization: A Lesson from Holocaust Survivors and their Children*. Trauma and its Wake. Ch. R. Figley szerk. New York: Brunner/Mazel, 295-313.
- DAVIDSON, S., 1967. Psychiatric disturbances of Holocaust survivors. *Israel Annales of Psychiatric and Related Disciplines*. 5.96-98.
- , 1980. Transgenerational Transmission in the Families of Holocaust Survivors. *International Journal of Family Psychiatry*. 1. 95-112.
- ERŐS, F. - KOVÁCS, A., - LÉVAI, K., 1985. Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc*. 2-3.129-144.
- KERTÉSZ IMRE, 1989. Kaddis a meg nem született gyermekért. *Kortárs*. XXXIII. 11.9-46., 12. 46-79.
- KESTENBERG, JUDITH, 1974. Kinder von Nazi-Verfolgten. *Psyche*. 28. 3. 249-265.
- KLEIN, H., 1971. Families of survivors in the kibbutz: Psychological Studies. In: *Psychic Traumatization*. H. Krystal and W. G. Niederland szerk. Boston: Little Brown and Co.
- KRYSTAL, H.-NIEDERLAND, W. G., 1968. Clinical observation on the survivor syndrome. In: *Massive Psychic Trauma*. H. Krystal szerk. New York: International Universities Press.
- LOO, P.-DAMERON, J. F.-SABA, S., 1974. La Pathologie de l'Emotion et son Expression organique. Psychoses, névroses, maladies psychosomatique. *La Revue de Médecine*. 15. 963-967.
- MÉSZÁROS JUDIT, 1990. A társadalmi elfojtások megjelenése a pszichoanalízisben. *Thalassa*. 1.1.131-138.
- MEYER, K.-GELLHORN, A.-PRUDDEN, J. F.-LEHMANN, W. L.-STEINBERG, A., 1948. Lysozyme Activity in Ulcerative Alimentary Disease II. In *Chronic Ulcerative Colitis*. *American Journal of Medicine*. 5.498.
- NIEDERLAND, W. G., 1964. Psychiatric disorders among persecutions victims. A contribution to the understanding of concentration camp pathology and its after effects. *Journal of Nervous and Mental Diseases*. 139. 458-474.
- RAKOFF, V.-SIGAL, J.-EPSTEIN, N. B., 1966. Children and Families of concentration camp survivors. *Canada's Mental Health*. 14. 24-26.
- RUSSEL, A., 1974. Late psychological consequences in concentration camp survivor families. *American Journal of Orthopsychiatry*. 44. 611-619.
- SEGALL, A., 1971. Spätreaktion auf Konzentrationslagererlebnisse. E. Klett szerk. *Psyche*. 3. 225.
- SIGAL, J. J., 1971. Second generation effects of massive psychic trauma. In: *Psychic Traumatization*. H. Krystal and W. G. Niederland szerk. Boston: Little Brown and Co.
- SIGAL, J. J.-SILVER, D.-RAKOFF, V.-ELLIN, B., 1973. Some second generation effects of the Nazi persecution. *American Journal of Orthopsychiatry*. 43. 320-328.
- SLIPP, S., 1979. The children of survivors of Nazi concentration camps. L. R. Wolberg and M. L. Aronson szerk. *Group Therapy*.
- VÁRNAI GYÖRGY, 1989. Gondolatok az ileitis terminális patogeneziséről. *Psychiatria Hungarica*. IV/2.129-138.
- , 1990. Az úgynevezett pszichogén fájdalomról. *Orvoseképzés*. 65. 95-105.

-, 1991. Egy ileitis regionalis háttérében meghúzódó patogén anya-gyermek kapcsolat. (Személyiségjegyek és vegetatív idegrendszer.) *Magyar Pszichológiai Szemle*. XLIX. 5-6. 548-560.

VIRÁG TERÉZ, 1984. Children of the Holocaust and their children's Children. Working-through current trauma in the psychotherapeutic process. *Dynamic Psychotherapy*. Brunner/Mazel. 2.1.47-60.

NÉHÁNY GONDOLAT EGY ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ PÁCIENS ANALÍZISE KAPCSÁN

Szilágyi Júlia

*...mert én, az Úr a te Istened,
féltónszerető Isten vagyok,
aki megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban,
harmad és negyedízigen.
(Mózes, II. 20. 5. Károli Gáspár ford.)*

Bevezető

A fenti bibliai idézetet nem véletlenül választottam mottóul. A páciensem-mel való foglalkozások során, ahogy az idő haladt, egyre inkább úgy éreztem, mintha rajta is beteljesedne ez a bibliai átok. A bűn ebben az esetben mélylélektani értelemben veendő, vagyis valamilyen fantáziált bűnről van szó. A büntetés, illetve a bűnhődés pedig maga a sors, amely osztályrészül jut annak, akinek ilyen tudattalan fantáziája van.

Arra keresem a választ, hogy miképpen csapódott le egyik zsidó származású páciensembe, aki a háború után született, újkori történelmünk egyik legnagyobb kataklizmája, az 1944-es magyarországi zsidó-deportálás.

Egyetlen esetből persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. A figyelmet szeretném felhívni erre a problémakörre, mivel a munka során olyan következtetések adódtak, amelyek - megítélésem szerint - túlmutatnak ennek az egyetlen esetnek a keretein. Más analíziseim, ahol a páciensek szintén zsidó származásúak és 1945 után születtek, valamint analitikus szituáción kívül tett megfigyeléseim is azt mutatják, hogy olyan elfojtott lelki tényezőkről van szó, amelyek általánosan jelen vannak a zsidóság körében.

Hogy teljesebb képet kapjunk és az alább ismertetendő esetet megfelelő összefüggésbe tudjuk állítani, tegyünk néhány általános megjegyzést. Ez a téma, tehát az 1944-es népirtás hatása zsidókra és nem zsidókra, igen sokáig tabu volt a magyar közéletben. Ennek a témának tabuként kezelése nemcsak Magyarországra jellemző (Bettelheim, 1987; Bergman-Jucovy, 1983), bár itt a sajátosan alakuló politikai viszonyok miatt erősebb és hosszabb volt, mint más országokban. A tabu ma már veszített erejéből, de korántsem szűnt meg. 1945 után azonban igen sokáig úgy tűnhetett, hogy a zsidókérdés megszűnt létezni.

A faji megkülönböztetés adminisztratív megszüntetésével, mintha egy csapásra maga a kérdés is nyomtalanul eltűnt volna a fejekből és a lelkekből.

A visszaemlékezésekből és a baráti beszélgetésekből tudom, hogy senki sem akart a 44-es deportálásokról sem beszélni, sem hallani. Ez az általánosnak mondható reakció már önmagában is tömegpszichológiai problémává avatja a jelenséget, amelynek mélyén egy szintén általánosan érvényesülő lélektani folyamatot - az elfojtást - tételezek fel (Kestenberg, 1972; Krystal, 1968).

Arra, hogy a 44-ben történeteket hogyan kezelték a zsidó családokban, hadd álljon itt három példa.

Az első esetben páciensem, amikor szüleiéről beszélgetünk, elmeséli, hogy apja - idősebb ember lévén - milyen betegségeken esett át az utóbbi években, de szerencsésen felépült. Majd a következő kommentárt fűzi ehhez: „Mert az apámnak nagy lelkierője van és ez minden megpróbáltatáson átségíti. *Nem Auschwitzra gondolok, hiszen arról mi otthon soha nem beszéltünk.*” Ez a megfogalmazás biztossá teszi, hogy igenis Auschwitzra gondol és egyúttal azt is, hogy ezt, a téma tabu-jellege miatt, nem tudta szüleivel érdemben megbeszélni.

Másik betegem álmát meséli el, amelyben az orvosi rendelő - ahol kezelése folyik - egy romhalmaz. Háborús romokat asszociál hozzá és a zsidóüldözést. Nem érti, hogyan jutott ez az eszébe, hiszen *anyja soha nem beszélt neki a zsidóüldözésről.* Feltételezése szerint azért nem, mert nem tartotta fontosnak, vagy egyszerűen elfelejtette. Ő maga azonban valami „perverz” érdeklődést tanúsít a téma iránt. Azért nevezi érdeklődését perverznek, mert ennek a témának az említése valamiféle borzongást, félelmet ébreszt benne, mégis elolvas minden írást, amely a zsidóüldözéssel kapcsolatos. „Úgy látszik, szeretek félni” - állapítja meg saját magáról. A téma iránti vonzódását nemcsak perverznek, hanem érthetetlennek is tartja, mert mint mondja, ő már a háború után született, az üldözésekből nem tapasztalt semmit, tehát nincs is oka félni.

Harmadik páciensem egy Auschwitz-cal foglalkozó tévé-film megnézése után álmodja a következőt: menekülnie kell valami kényszer elől. Egy asszonyhoz fut, aki nem az anyja, és aki egy hosszú lócán ül. Nagyon fél ettől az asszonytól, és hogy ezt leplezze, „Szervusz drága Terikém”-mel köszön neki. Anyját Teréznek hívják és a páciens mindig félt tőle. A lócahoz azt az intézetet asszociálta, ahová gyógyulni vitték valamilyen gyermekbetegség után. Egyik legszörnyűbb gyermekkori élménye az az intézet. A gyermekeket megszámozták, mint a rabokat, és napra-nap bezárva tartották őket. Ekkor volt életében először távol anyjától. *Az egész olyan volt, mint egy láger.* Korábbi anyagából tudjuk, hogy zsidó voltak az eltagadása ebben a családban igen kifejezett volt. Szülei mindent elkövettek, hogy zsidó mivoltukat eltüntessék.

Ezekben a rövid, kiragadott példákban több olyan egyező motívum is van, amelyek fellelhetők a részletes esetismertetésben. Az első a *hallgatás*, ami ezt a témát ezekben a családokban övezte. Ez volt az, ami megakadályozta, hogy akik átérték az eseményeket, feldolgozzák magukban azokat, és egyben azt is, hogy gyermekeik - tehát a háború utáni generáció - érdemi ismereteket szerezhessenek és valamilyen tudatos állásfoglalást alakíthassanak ki. Második momentum, hogy a zsidóüldözésekre történő utalások, valamint az ehhez kapcsolódó érzések csak részlegesen tudatosulnak. A páciensek kivétel nélkül

hárítják ezt a témát. Harmadjára pedig a zsidóüldözés motívuma a fantázia szintjén specifikusan kapcsolódik a betegség-orvos pszichés komplexumhoz. Ezek az ismétlődő egyezések mélyebben húzóódó összefüggésekre hívják fel a figyelmet, amelyekre az itt következő eset részletes elemzése világít rá.

Esetismertetés

D. I. évekkal korábban keresett fel szorongásos állapotai és párkapcsolati nehézségei miatt, harminchat éves, elvált. Gyermekeit egyedül neveli. Szüleivel való kapcsolata konfliktusoktól terhes, családostestvére a sikeres ember a családban. Sem ő, sem pedig családja nem vallásos.

Az első interjú során egy hangsúlyozottan nőies megjelenésű fiatalasszonyt ismertem meg, akinek modora, előadásmódja bizonytalanságot, mimikája pedig szorongást tükrözött. Magas intellektuális színvonalon, jó verbalizációs készséggel mondta el problémáit, amelyek miatt terápiát keresett.

Bennem mint terapeutában már az első alkalommal felébresztette a segíteni akarást magatartásával, amely védtelenségét, bizonytalanságot sugárzott. Később a terápia során fény derült rá, hogy itt személyiségének egyik alapvető - viselkedésében is megnyilvánuló - vonásáról van szó. Ez jelentette egyúttal az első viszontátételes rezdülést is, amely a terápia megkezdésének irányába hatott.

D. I. betegsége a terápia megkezdése előtt évekkal kezdődött. Igen traumatizáló, pszichésen nehezen elviselhető élethelyzet váltotta ki. Ekkor történt, hogy sok évi viszontagság után - amely éveket D. I. albérlésben töltötte - férjével lakáshoz jutottak. Úgy érezte, hogy végre rendeződni fog az élete. Férjével való, konfliktusoktól terhes kapcsolatát úgy vélte megoldani, ha szül egy gyermeket. Ezért férje erőteljes tiltakozása ellenére teherbe esett. Terhessége alatt azonban férje bejelentette, hogy elválik. A gyermek négy-öt hónapos volt, amikor a páciensnek a válás óta tartó és a szüléssel csak fokozódó szorongásos rohamai olyan méreteket öltöttek, hogy kórházba került miattuk. A kórházi osztályon hagyományos gyógyszeres terápiában részesítették.

Ettől kezdve nyomta rá bélyegét egész életére a szorongás. Űzött vadként élt, rettegett az estétől, ha egyedül maradt - az alvó gyermek mellett egyedül érezte magát -, mint egy rém kelt életre benne az alaktalan, tárgyaltalan szorongás. Ez az érzés énidegen volt számára, szorongásmentes állapotban nem is talált megfelelő szavakat a leírására. Ilyenkor nyugalanság vett erőt rajta, úgy érezte, nem tud helyben maradni, rohannia kell. Ezt gyakran meg is tette, kifutott az utcára, ott bolyongott, majd rendszerint az orvosi ügyeleten kötött ki, ahol nyugtató injekciót kért.

Szorongásos rohamai azonban nemcsak az esti órákban voltak, hanem szinte az egész napot pánikállapotban töltötte. Minden feladat - a leghétköznapi is - páni rémületet és bizonytalanságot ébresztett benne, úgy érezte, hogy képtelen megfelelni azoknak a feladatoknak, amelyekből végül is a hétköznapiak összetevődnek. Szinte mániákusan mindenkitől segítséget kért, nem törődve azzal, hogy szinte mindig visszautasították.

Természetesen velem szemben is ugyanígy viselkedett. Ágált, engedelmeyeket kért, előbb jött, később ment, állandóan konkrét tanácsokat akart

kicsikarni belőlem - azt azonban ő nem bírta elviselni, ha anyja elárasztotta „hülye” tanácsaival. Ekkor az az érzésem támadt, hogy feltűnően infantilis. Ezenközben az órák nagy része azzal telt el, hogy valami furcsa, természetellenes hanghordozással panaszkodott arról, hogy mennyire egyedül van.

Ezzel körvonalazódott is az első indulatáttételes szituáció. Látható volt, hogy én, mint a szülei jelenek meg előtte, a sok panasz őket illeti, amiért magára hagyták. Sőt, mint ez hamarosan kiderült, apja egyenesen elküldte otthonról. Az elhagyás-motívum ismétlődött férjével kapcsolatban is, amelynek traumatikus voltát növelte, hogy D. I. terhes volt a válás idején. A terhesség és a válás egybeesése lehetett a betegség kiváltó oka. Lassan kezdett kirajzolódni előttem, hogy viselkedésével belőlem is ki akarja váltani ezt az elküldés-elhagyást. Otthonról való kényszerű távozása és válása valószínűleg ismétlődése volt egy sokkal korábbi szituációnak.

Ez az értelmezés számára is világossá tette ezeket az összefüggéseket, bár ekkor még nem tudtam eldönteni, hogy fantáziájában anyját vagy apját jelenítem-e meg? Mint ahogy egy évvel későbbi álmából kiderült, úgy érezte, hogy ebben a vonatkozásban anyja és apja egy vele szemben ellenséges egységet alkotott. D. I. kirekesztettnek érezte magát ebből a szövetségből, és képtelennek arra, hogy szüleiből szeretetet és törődést erőszakoljon ki.

Elmondta, hogy már gyermekkorában is nagyon félt az egyedülmaradástól. Amikor öt-hat éves kora táján az Úttörő Áruházban szem elől tévesztette apját a tömegben, szabályos pánikba esett. Eszébe jutott az is, hogy ellentétben a mostani gyűlölködő viszonyal közte és apja között, milyen szoros szálak fűzték őket össze kisgyerek korában. Ebben az időben apja sokkal jobban szerette őt, mint nővérét, és ezt határtalan kényeztetéssel kifejezésre is juttatta. Gyakori jelenet volt, hogy D. I. befeküdt a szülői ágyba, ahol apja nagy hancúrozásokat, birkózásokat rendezett vele. Ugyanakkor élénken emlékezett rá, hogy nem bírta elviselni, ha szüleit együtt látta az ágyban. Úgy látszik, apja elsodorható volt ebben az incestus-viszonyban, mert emléke van róla, hogy kicsit idősebb korában apja megsimogatta a mellét. Azt hiszem, ez megfelel annak, amit Freud (1947) a *Farkasemberben* „gyengédségi túlkapásnak” nevez.

D. I. megriadt a csábítástól, ami apja részéről érte, feltehetően azért, mert felmerült benne a szadisztikusan percipiált ősjelenet képe, valamint a később tárgyalandó büntetés is, ami a coitushoz kapcsolódik. Ez is oka lehetett annak, hogy a pubertás idején elfordult apjától, magára vonva ezzel annak féltékeny dühét. D. I. azóta nem állhat meg apja előtt, aki minden adandó alkalommal lekurvazza és húszéves kora körül szabályosan elkergette otthonról.

Az ilyen aktívan és mindkét részről hevesen megélt ödipális szerelem azonban nem kevésbé erős vágyat szült D. L.-ben, hogy anyját eltávolítsa a színről, hogy anyja haljon meg. Ennek a vágnak a megltére abból lehet következtetni, hogy gyakran pánikba esve kereste anyját, ha az nem volt otthon, amikor ő hazaért az iskolából. Azt képzelte ilyenkor, hogy anyjának valami baja esett. Apjával kapcsolatban soha nem érezte ezt a páni aggodalmat.

A szeparációs szorongást és az ősjelenet-fantáziát most már nyíltan összekapcsoló álmát évvel később álmodta. Ám jellemző módon az óra anyagát ekkor is nagyrészt a magányosságról való panaszkodás töltötte ki, majd

látszólag oda nem illően elmondta, hogy álmában anyja és apja szinte egy személyként üldözték, szorongatták, lidércnyomásként nehezedtek rá. Olyan volt az egész, mintha egy polip a szívókarjaival rátekeredett volna és agyon-szorítaná. Amint azt Székács (1991) idevágó cikkében olvashatjuk, a lidércnyomásban az ősjelenet okozta szorongás fejeződik ki, arra pedig, hogy a polip a sok karjával a koituszban összefonódott szülőket jelképezi, mitológiai párhuzamok is adódnak (Kerényi, 1977; Graves, 1970). Ennél az álomnál vált értelmezhetővé, hogy D. I. esetében - legalábbis részben - a szeparációs szorongás tartalma az ősjelenet-fantázia, amelyben a szülők egy vele szembenálló agresszív-ellenséges egységet alkotnak, amelyen ő kívül reked, magára marad.

A szorongás struktúrájának ilyen mélységben való feltárása azonban csak részleges eredményre vezetett, amennyiben csökkentek ugyan a szorongásos rohamok, de nem tűntek el. Tovább kellett tehát folytatni a vizsgálódást D. I. többi tünetével kapcsolatban is.

A fonalat talán D. I. nőgyógyászati betegségének vizsgálatánál vegyük fel. D. I. ezt a problémakört függetlennek tartotta szorongásos állapotaitól és meg volt győződve róla, hogy igazi szomatikus betegsége van. Azonban már a tünet első jelentkezésének körülményei is nagyon jellemzőek pszichopatológiai szempontból.

D. I.-nek rögtön az első koitusz után makacs, kellemetlen viszketést okozó fluorja támadt. Nőgyógyászhoz fordult, a kezelések azonban akkor is, azóta is eredménytelenek maradtak. Minden koitusz után újrakezdődött vagy felerősödött a fluor és dacolt az egyre bonyolultabb és drágább kezelésekkkel.

Erről a kérdésről beszélgetve D. I.-vel természetesen szóba került maga a koitusz is. D. I. sokáig különös kettősséggel kezelte ezt a kérdést. Minden, amit erről mondott, tulajdonképpen negatívum volt, ennek ellenére soha nem mulasztotta el hozzátenni, hogy számára a koitusz milyen csodálatos dolog.

Először is kiderült, hogy fél a koitusztól, mert az számára majdnem mindig fájdalommal jár. Ha partnere nem szánt elég időt az előjátékra - néha órák - és nem volt elég kedves, gyöngéd és figyelmes, akkor D. I.-nek olyan mérvű vaginizmusa támadt, hogy emiatt többször meg is hiúsult a koitusz. Talán nem meglepő ezek után, hogy D. I. soha nem jutott el az orgazmusig a koitusz során. Illetve, eddig két alkalommal volt orgazmusélménye, szexuális szituációban, mindkét esetben jellemző körülmények között.

Egyik alkalommal koituszra nem is került sor, mert férje olyan kedves és figyelmes volt hozzá és olyan sokáig volt türelme őt simogatni, hogy orgazmusa támadt közben. Másik alkalommal pedig összeeszesztek valamin, volt férje félig tréfásan, félig komolyan megverte, majd az ezt követő koitusz D. I. számára meglepően jól sikerült. Az eset mögött számomra felsejlettek az apával folytatott szexuális játékok, amit az értelmezés során D. I. el is fogadott.

Ugyanígyen kettősség uralkodott benne a nőgyógyászokkal kapcsolatban is. Annak ellenére, hogy objektíve erre semmi oka nem volt - hiszen a kezelésekre rendre eredménytelenek voltak -, éppen aktuális nőgyógyászát mértéktelenül isteníttette. A nőgyógyász csalhatalan, szava pedig szentírás volt D. I. számára.

Ez az állapot akkor kezdett kimozdulni a holtpontról, amikor D. I. elmesélte azt az éber fantáziáját, amely minden nőgyógyászati vizsgálat alkalmával

felmerült benne. Ez pedig az volt, hogy az orvosi rendelőről neki mindig a koncentrációs táborok jutottak az eszébe. Ezekben a táborokban a náci orvosok kísérleteket hajtottak végre nőkön, érzéstelenítés nélkül gyermekeket vágtak ki a terhes asszonyokból és feldarabolták azokat. E mögött a makacsul ismétlődő fantázia mögött a koituszhoz kapcsolódó roncsolási fantáziát fedeztem fel - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nőgyógyászati vizsgálat-szituáció koitusszal ekvivalens - sokszor mindkét résztvevő számára. Egy mélyebb rétegben pedig felsejlik a *body-distraktion* fantázia is (Klein, 1975).

Mivel D. I. ugyanazt a pszichés pressziót alkalmazta a nőgyógyásznál is, mint amit nálam, végül a nőgyógyász úgy nyilatkozott, hogy ha ez az utolsó konzervatív kezelés sem vezet eredményre, akkor operációra kerül a sor és D. I. méhét eltávolítják, mert ez az elválkozás elrákosodhat. D. I. a saját maga által kikényszerített döntést fátumként fogadta, nekem mint eldöntött tényt exponálta. Úgy nyilatkozott, hogy nagyon fél ugyan az operációtól, mert lehet, hogy nem ébred fel az altatásból, de alá kell vetnie magát a műtétnek, mert ezt még az anyja is helyeselte, mondván, hogy akkor legalább D. I.-nek nem lesz gondja többé a védekezésre. Azt is érvként hozta fel, hogy szülni úgysem akar többé, mert hiszen a gyermekszülés és -nevelés számára még soha nem hozott egyetlen örömteli percet sem, csak szorongást, hogy rosszul csinál valamit, elégedetlenséget és dühöt amiatt, hogy a gyerek leköti őt.

Az értelmezést az utolsó mozzanatnál kezdtem, mivel D. I. saját maga mondta, hogy furcsának és természetellenesnek érzi gyermekével szembeni érzéseit, és nem tudja, miért nincsenek neki is olyan anyai érzelmei, mint a többi nőnek. Ezt az érzelmi állapotát arra vezettem vissza, hogy fantáziájában a gyermeke tulajdonképpen a rajta végrehajtott roncsolás eredménye és bizonyítéka. Innen kiindulva fokról fokra rá lehetett világítani az egész rendszer patológiás voltára. Azonosítani lehetett a nőgyógyászt a náci orvossal, aki a műtét során - a fantáziája szintjén - ugyanazt a roncsolást hajtáná végre rajta, mint amit amazok végrehajtottak áldozataikon. Ez egyúttal mazochisztikus kielégülést is jelentene D. I. számára. A műtét következtében elvesztené női mivoltát és fixálódna az önálló gyermek státusában, amelyben lévőknek akkor érezte magát.

Ez az értelmezés hozta meg azután a terápia addigi leglátványosabb eredményét, 2-3 hónap múlva ugyanis D. I. bejelentette, hogy a nőgyógyász legnagyobb csodálkozására az ersio nyomtalanul eltűnt a méhszájról és megszűnt az addig oly makacs fluor is. A fluor nem is tért vissza többé, annak ellenére sem, hogy azóta is előfordultak fájdalmat okozó koituszok D. I. életében.

A koncentrációs tábor mozzanatnál folytatnám, mivel innen egy másik szálon elindulva újabb problémakörre derül fény. Az orvostól való félelem és az a fantázia, hogy az orvos valami gonosz varázsló, eléggé általános jelenség. Viszont az, hogy D. I. ezt a fantáziát a koncentrációs táborokkal kapcsolta össze, már egyéni asszociáció, ami zsidó mivoltával függ össze.

Kisgyermek korából zavaros és öbenne igen nagy félelmet keltő emlékei vannak arról, hogy szülei mit meséltek a zsidóüldözésekről. Apja munkaszolgálatos volt, anyja pedig a gettóban élte át azokat az időket. Ezekről az emlékeikről a felnőttek suttogva, egymás között beszéltek, mintha valami titkuk lenne, amit el kell rejtetni a gyermekek elől.

Annyit tudott, hogy apja védekezésül az ütlegek ellen valamiféle puha rongyokkal tömte ki a sapkáját. Évekkel később D. I. valahol a szekrények mélyén megtalált egy csomagot, amelyben valami kis állatok bundái voltak, s amelyet tudomása szerint apja a munkaszolgálatból hozott haza. Ez a lelet iszonyattal töltötte el, mert nem tudta eldönteni, vajon nem apja ölte-e meg azokat a kis állatokat, hogy megszerezze a bundájukat. Mivel szülei a történeteket titokként kezelték, kérdezősködni nem mert.

Anyját élénken látta maga előtt, amint térden állva könyörög, karján akkor még csecsemőkorú testvérével, egy fiatal német katonának, hogy engedje ki a gettóból, de az durván ellöki és kineveti. Mivel D. I. a háború után született, csak anyja elbeszélése nyomán alakulhatott ki benne ez a hallucinatoros élmény. A jéghegyből még annyi látszik, hogy apja nem hajlandó csíkos fürdőköpenyt felvenni, anyja pedig minden problémára ugyanazzal a pánikkal reagál, mint ő maga. A többit homály borítja, amely a szülők rettegéséből szövődött.

A háború után az életben maradt zsidó lakosság általános reakciója volt, hogy a történetekre elfojtással válaszolt. Az a félelem, amely a szülőkben még tudatos volt és konkrét tárggyal rendelkezett, gyermekeikben a tisztázatlanság, az eltitkolás és bizonytalanság miatt tárgytalan és tudattalan szorongássá változott.

D. I. tisztán emlékezett rá, hogy milyen félelemmel és bizonytalansággal töltötte el, amikor észlelte, hogy szülei, akiktől ő gyermeki mivoltában teljesen függött, mennyire félnek valamitől. Úgy tűnt neki, hogy ezt az iszonyú büntetést csak valami még iszonyúbb bűnért kaphatták. A tudásában lévő hézagokat pedig gyermeki fantáziával töltötte ki. Az idevonatkozó anyag analízise során derült ki, hogy a zsidóüldözést szexuális fantáziákkal kapcsolta össze, és ezekben a fantáziákban apja mint agresszor jelent meg. Az apa éppen ezért a fantáziált bűnért, az incest csábításért kapta büntetésül az üldöztetést. Az élmény, hogy apja fél valamitől, bizonyossá tette számára, hogy apja igenis bűnös. Ez a megerősítés hozzájárult a tudattalan fantáziák elmélyüléséhez, hiszen a nagyon is valóságos büntetés igazolta a fantáziált bűn valódiságát.

Szeparációs szorongásának hevesége is érthetőbbé válik ezáltal, hiszen nem remélhet védelmet és biztonságot olyan szülőktől, akik maguk is félnek és kiszolgáltatottak.

A fenti következtetéseket egy minden mozzanatában jellemző körülmények között elmondott álma szolgáltatta. Ekkor egyhónapos szabadságom után először jött órára. Mint elpanaszolta, az egész hónapot végigszorongta, három nappal visszaérkezésem előtt azonban a szorongások mintegy varázslásra elmúltak.

Az összefüggést ő maga is észrevette, majd elmondta a következő kétrészes álmot: apja követte őt az utcán, rendkívül kellemetlen, kínos szituáció volt, mert apja megjegyzéseket tett rá, szidta, molesztálta, D. I. pedig nem tudta lerázni őt, bármennyire szerette volna is. Az álom második felében pedig huligánok kergették és meg akarták erőszakolni. Bemenedült előlük egy szobába, amely egy hideg, piszkos, málló vakolatú helyiség volt. Itt rádöb-bent, hogy csapdába esett, mert a szobának csak egy kijárata volt és ez előtt az ajtó előtt ott voltak a huligánok. Ekkor valahonnan egy asszony jött a szobába, kézen fogta őt és biztonságos helyre vezette.

A huligánok a háborús filmekben látott német katonákat juttatták az eszébe, a rideg szobáról pedig egyenesen a koncentrációs táborokra és gázkamrákra asszociált. Ekkor mesélte el fent említett emlékeit, s azt, hogy ezekről a kérdésekről kérdezni soha nem mert, hiszen félelme és rossz előérzete megbénította.

Apja szerepe az eseményekben tisztázatlan volt előtte: egyrészt nagynak és erősnek látta őt, mert túlélte ezeket a szörnyűségeket, másrészt azonban bizonytalanságot és szorongást szült benne, hogy az ő erős és ügyes apjával ilyen dolgok mégis megeshettek. Az értelmezés egy régebbi és egy újabb elemet tartalmazott. A nemi erőszak, vagyis a szadisztikus koitusz és a zsidóüldözést kifejező koncentrációs tábor egységbe ötvöződését már tárgyaltuk a nőgyógyász-témakör kapcsán. Az új elemet az jelentette, hogy ebben az álomban az apa jelent meg mint agresszor, bár az álommunka következtében az alkotóelemek szétváltak. Az álom utolsó mozzanata pedig világosan utal az én szerepemre, aki mint szabadító jelenek meg, amikor egyhónapos szünet után végre hazajövök.

Ennek a szorongásnak a továbbvitele a következő generációra tanulmányozható, ha feltárjuk D. L-nek gyermekéhez való viszonyát. A kislány túlságosan jó, csendes gyerek, akinek viselkedéséből és szavaiból kiderül, hogy megörökölte anyja szorongásait. Almai kísértetiesen hasonlítanak D. I. szorongásos álmaira, azt álmodta például, hogy bezárták egy toronyba és nem tud onnan kijönni. Kisebb korában egyáltalán nem lehetett egyedül hagyni, már attól is hisztérikus sikoltozásban tört ki, ha anyja úgymond „játékból” elbújt előle a lakásban. Azt panaszolja, hogy anyja nem szereti őt, nem törődik vele. Több alkalommal fenyegetőzött, hogy öngyilkos lesz, és kétszer - igaz gyermeki módon - meg is kísérelte azt.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy D. I. betegségének alapja a szeparációs szorongással kapcsolatos igen korai sérülés. Ez a sérülés az ő esetében nemcsak habituális okra, egyéni pszichotraumára vezethető vissza, hanem a huszadik századi zsidósorsnak szülein keresztül reá való vetülésére is.

IRODALOM

- BERGMAN, M. S.-JUCOVY M. E., 1983. The Experience of Survivor-Parents. In: *Generations of the Holocaust*. New York: Basic Books.
- BETTELHEIM, BRUNO, 1987. Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben. In: *A végső határ*. Budapest: Európa Kiadó.
- FREUD, SIGMUND, 1947. Aus der Geschichte einer infantile Neurose. *GW.* 12. 29-157.
- GRAVES, ROBERT, 1970. *A görög mítoszok*. Budapest: Európa Kiadó.
- KERÉNYI KÁROLY, 1977. *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- KESTENBERG, JUDITH, 1972. Psychoanalytic Contributions to the Problem of Children of Survivors from Nazi Persecution. *Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*. 10.
- KLEIN, MELANIE, 1975. *Envy and Gratitude*. London: Hogart Press.
- KRYSTAL, H., 1968. *Massive Psychic Trauma*. New York: International Universities Press.
- SZÉKÁCS ISTVÁN, 1991. *Pszichoanalízis és természettudomány*. Budapest: Párbeszéd Kiadó.

SZILÁGYI J.-CSERNE I.-PETŐ K.-SZŐKE Gy., 1992. A második és a harmadik generáció. (Holocaust túlélők és gyermekeik.) *Psychiatria Hungarica*. VII.2.

VIRÁG TERÉZ, 1987. Elaboration of Trauma in the Psychotherapy of an 8 Years' Old Boy. Esetbemutató a Trauma feldolgozása gyermek- és felnőttanalízisben c. konferencián. Budapest.

ÉLETEK ÉS TÖRTÉNETEK

ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS TANÚVALLOMÁSOK*

Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján

Josette Zarka

A szélsőséges helyzeteket érintő tanúvallomások gyűjtése során kénytelenek vagyunk megsérteni a szokásos szabályokat az interjúk végigvezetése érdekében. A kérdező az interjú készítése közben nem maradhat semleges, sőt, ki kell lépnie a szakma kereteiből, de hűnek kell lennie saját értékrend-szeréhez, amelynek szellemében az interjút elvállalta. A koncentrációs tábor túlélőjének vallomása nem csupán a tények szintjén megdöbbentő, hanem a kérdezőhöz való viszonyt tekintve is, akinek reakciói meghatározó szerepet játszanak az interjú dinamikájában, s olykor annak megértéséhez vezetik el, ami kimondhatatlan, amiről nem lehet beszélni.

A kommunikáció lehetetlensége valamennyi interjúban előfeltételként fogalmazódik meg: „Sohasem fogja átélni, sem megérteni, de még csak elképzelni sem.” A tanúvallomás így olyan *paradox* kihívást képvisel, amit mind a túlélőnek, mind pedig az interjú készítőjének vállalnia kell.

Jelen dolgozat célja a közölhetetlen közlésében rejlő paradoxon föltárása.

A válaszadó és a kérdező közötti interakció megértéséhez a paradox kommunikációnak a Palo Alto-i iskola által leírt modelljét szokás használni. Mi azonban eltérünk ettől a gyakorlattól, amennyiben nagyobb hangsúlyt helyezünk az interjúk *által keltett emóciókra*. Ez az írás a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített ötven interjú elemzésén alapul. Habár ezek az interjúk különböző kutatási célokat szolgálnak, létrejöttük annak a programnak köszönhető, amely a nácik által a második világháborúban kiirtott zsidók *első emlékezetét* őrző archívumok felállítására irányult. Ez a szándék adott erőt a túlélőnek, hogy bátran belevesse magát a paradoxonba, de csak abban az esetben, ha a kérdező képes volt elfogadni a kommunikálás lehetetlenségének tényét, vagyis képes volt a paradoxonba beleélni magát.

Az interjú paradox előfeltételében annak a valóságnak a *halálos paradoxonjai* tükröződnek, amely magukban a táborokban olyan rettenetes életfeltételeket teremtett. A beszámoló elbeszélésmódja és tartalma mögött időnként fölsejlenek a mechanizmusok, amelyek ezekben a - patogén kettős csapdához

* A II. Európai Pszichológiai Kongresszuson (Budapest, 1991. július) tartott előadás szövege.

hasonló - szituációkban működnek, ahol ellentétek keverednek össze és ahol lehetetlen parancsokat kell teljesíteni.

Ez a valamennyi deportáltra ránehezedő paradox valóság volt élményeik továbbadásának legfőbb gátja. Beszámolóik így sok esetben azon igyekezett köré szerveződtek, hogy megmagyarázzák, miért olyan nehéz leírni az ilyen élményeket. A nehézségek részletezése elválaszthatatlan életkörülményeik leírásától, amelyek oly elviselhetetlenek voltak, hogy még most sem könnyű tolmácsolniuk, min mentek keresztül, sőt sokszor nem is voltak tudatában annak, amit átéltek. Sokan közülük pillanatról pillanatra változó tudatállapotba kerültek. Minthogy a mindennapi nyelv nem alkalmas arra, hogy visszaadja a történetek borzalmait, a beszámolók elmaradnak a valóság mögött. A kérdezőnek ezzel számolnia kell: hogyan tárjuk föl egy valószerűtlen és kaotikus univerzum jelentéshiányát anélkül, hogy ennek az univerzumnak jelentést adnánk. A deportált és az interjú készítője közötti hallgatólagos megállapodás alapfeltétele értelmében, az utóbbinak nem szabad arra törekednie, hogy jelentést adjon a fölfoghatatlannak, még kevésbé arra, hogy ítéletet mondjon róla. *Egyszerűen hallgatnia kell.*

Szemtanú az, aki a jelenetnél ott van, aki látja; áldozat az, aki végigéli. A deportáltak beszámolóiban mindkettőnek a szempontja érvényre jut. Az ilyen beszámolók ugyanolyan értékesek, mint a tanúvallomások - s valóban, ha akként értékeljük őket, magukra öltik a tanúvallomás formáját. A kérdező odaadó jelenléte a tanúvallomás elismerésének jele. Ettől a ponttól kezdve a deportált saját tanújának tekintheti az interjú készítőjét, aki így *a tanú tanújává* válik. Ez a fő axiómája annak a módszernek, amely néhány alapelvre épül s amelyet mindenfajta technika, köztük a beszélgetésirányítás szabályainak kizárásával határozhatunk meg.

A szokásos eljárások kiiktatása szabad teret enged az érzelmek játékanak, utat nyit a *projekciók* előtt, és áthidalja az interjú készítője és alanya közti szakadékot. Az áldozat/szemtanú és a kérdező (a tanú tanúja) pozíciók elősegítik a *tükör-képmás jelenségek* kialakulását. Különös tekintettel az érzelmi távolságtartásra, az interjúk elemzése bizonyos fokú párhuzamosságot mutatott az itt és most és a múltban történetek között. Bármekkora volt is a távolság akkor, a mostani tanúvallomásokon, amelyek fölébresztik a fájdalmas emlékeket, heves érzelmek viharzanak át.

Az ilyen interjúk levezetése ezeknek az emlékeknek és az őket kísérő érzelmeknek a fogadtatásán áll vagy bukik. A terapeutától eltérően, a kérdező nem „kezeli” a másik érzelmeit. Célja nem az emberek megváltoztatása, hanem egyszerűen az, hogy válogatás nélkül mindent elfogadjon, amit ki kell mondaniuk, amit abban a pillanatban el tudnak neki mondani; a közölhetetlent az érzelmek hordozzák, tehát az infra- verbális cserefolyamatokon keresztül érzékelhető. A kérdezőnek tisztában kell lennie saját érzéseivel, s erre csak akkor képes, ha világosan megértette motívumait, amelyek az interjú készítéséhez vezették (kutatómunka, pénzkeresés, hozzájárulás a kollektív emlékezethez stb.).

I. A deportált beszámolója: egyszerre áldozat és tanú

1. Kontextus és önleválasztás

Ha meg akarjuk érteni, mi történik egy interjú folyamán, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tábori életről szóló beszámolókat. Természetesen minden beszámoló más és más, a mindennapi életről adott leírásaik azonban csak kis mértékben térnek el egymástól. Minden a destrukció köré szerveződik. A deportáltakat érkezéskor deindividualizációs rítusoknak vetik alá (mindenüktől megfosztják, leborotválják őket és számot tetoválnak rájuk stb.), majd embertelen életkörülmények közé vetik. A táborlakók dehumanizálása a „szubhumán” fajok tételén alapuló náci megsemmisítő program része volt. A zsidókat mindenáron meg kell semmisíteni. Ha szélsőséges módon lealacsonyítják őket, föltárul igazi természetük. A táborokkal a nácik azt akarták bizonyítani, hogy a zsidó nem emberi lény (a kutyát zsidónak, a zsidót kutyának nevezték). Szélső példája ez annak a gyilkos paradoxonnak, amelyben a „nincs jogod az élethez” törvénye összekeveredik a „nem létezel” megállapításával. A haláltáborok nemcsak hogy örült iramban irtották az életet, de a *nemlét* előállításának helyeivé váltak. Mintha nem érték volna be az emberi életek kioltásával, hiányt, ürességet kellett teremteniük, lerombolva mindazt, ami érték, eltüntetve törvényt és józan ész minden nyomát.

Az előző világból semmi sem hasonlítható ennek a világnak a valóságához, amely szüntelenül ki volt téve a felügyelők zsarnoki önkényének és kegyetlenségének. Auschwitzban bármi szétrobbanthatta nemcsak az adott külső, de a belső világot is. Hogy az ember bele ne vesszen a téboly és a kétségbeesés mélységeibe, muszáj volt az eseményekről leválasztania magát. Így, paradox módon, az *irrealitás érzése* volt az, ami védelmet nyújtott az auschwitzi realitás irrealitásával szemben, s ami fölverte az örület ellen. Az „önleválasztás” kifejezést fogom használni annak a benyomásnak a leírására, amit az irreális megélése jelent. Ez tartalmazza a pillanatnyi szituációkról való leválást is. A szubjektum távolról szemléli azt a történetet, ami vele történik meg. Ennek a bizonyos „másik dimenzió” a maradandósága (a fizikai, pszichológiai és metafizikai) élmény intenzitásától függ, és a pillanatnyi elborulástól egy teljes pszichotikus epizódig terjedhet. Ez a csaknem minden beszámolóban megfigyelhető irrealitásérzés a beszámoló dezorganizációját vagy reorganizációját indítja meg, attól függően, hogy milyenek voltak a válaszadó első reakciói a traumatikus események átélése idején.

2. A reorganizáció és a Mi

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a beszámoló újraszervezése (mind formai, mind tartalmi szempontból) akkor figyelhető meg, amikor a láthatóan mélyen megrendült válaszadó olyan élményeket képes fölidézni, amelyek mind ez ideig kimondhatatlanok voltak. Sőhajtozik, előfordul, hogy elsírja magát, majd megnyugodva folytatja a beszámolót.

A kérdezőnek, noha nem vonhatja ki magát a válaszadó emlékeinek és érzelmeinek hatása alól, nem szabad nyíltan közbelépnie, de nem törekedhet

érzései elrejtésére sem. Ezzel a hozzáállással kifejezi, hogy megértette az üzenetet, és ez megerősíti kettejük bizalmát egymás iránt. Ettől a ponttól kezdve a deportáltak saját érzelmei nem fékezik, hanem motiválják, személyes élményét most már egy kollektív jelenség példájaként írja le. Ugyanazon ment keresztül, mint a többiek, s úgy tekinthet magára, mint az ő szószólójukra. A rettenetes emlékek ettől kezdve szavakba önthetők. Mint áldozat/tanú az interjúalany (eltérően a pszichoterápiától) a továbbiakban nem a maga nevében beszél. Azt is mondhatnánk: többé nem magáról beszél. Tőle, aki beszél, szakadék választja el őt, akiről szó van. Miközben földézi szenvedéseit, beszámol az átélt megaláztatásokról, miközben saját sorsát nemlétező objektumként írja le, a narrátor *alanyként* beszél. Ezt pedig csak egy egységes és erős *Mi* részeként teheti meg.

Ahogy a beszámoló előrehaladtával az, ami a rémségből megmarad, a leírásában, elemzésében ölt formát, ami (a pusztaszerencsén túl) segített a túlélésben: melegszívű és segítőkész társak, azonosíthatóan emberi lények, akiknek a jelenléte útját állta nemcsak a pszichológiai halálnak, de a valóságos testi halálnak is. A közös sors érzését a kollektív létélmény teremti meg, amely katalizálja az egyén kétségbeesését, és mindegyikük számára lehetővé teszi, hogy *leválasztódjanak az irrealitás érzéséről*, amelyben menedéket találtak.

A *Mi* akkor a „tartály” (container) vagy - hogy Didier Anzieu kifejezését használjuk - a „pszichológiai burkolat” (psychological envelope) szerepét vette föl, megadva így az élethez szükséges összetartóerőt a hasadás vagy a bomlás veszélyében lévő *Ént* körülvevő pszichológiai határoknak. A kollektív képződmény működése segít az elfojtott érzelmeket pozitív irányba terelni: a *Mi* magába szívja az *Én* életerejét, aki ily módon elfordul az elviselhetetlen valóságtól.

A kérdező pusztas jelenléte az interjú alatt hasonló hatású; az érzelmek kifejezése hozzásegíti a válaszadót, hogy képes legyen megküzdeni fájdalmas emlékeivel. A kérdező osztatlan és tapintatos figyelme megerősíti a beszámolót. Szinte észrevehetetlen reakciói arról tanúskodnak, hogy megértette az üzenetet. Az áldozat válasz-éhségére *infra-verbális*, sőt olykor *fizikai* szinten felel. A „kölcönös rezonancia” jelenségét nem az „eggyéválásnak” vagy az azonosulásnak, hanem az érzelmekben való osztozásnak egy másik szintjén találjuk, ahol működésbe léphet a *Mi*.

Ez csak akkor lehetséges, ha az interjú készítője, szembesülve az interjúalany emlékeivel, úgy tud bánni saját érzelmeivel, hogy noha nem harcol szorongása, sőt félelme ellen, mégis hűvös kívülről marad.

3. A távolság hiánya

Két példát hozok föl arra a beszámoló közben fölbukkanó jelenségre, amelyet „elsődleges folyamatoknak” lehet nevezni.

Az első a látszólag jelentéktelen megjegyzéseket kísérő váratlan érzelmek kitörésekkel kapcsolatos. Egy válaszadót, akinek higgadt beszámolójából mindaddig lelkierő és önuralom sugárzott, zokogás fogott el, amikor földézte, hogy visszazarándokolva az egyik táborba, ahol több hónapot töltött,

miként jött rá, hogy az emlékeiben emelkedőként őrzött út valójában sík. Ez a „ferde emlék” (sic!) egészen kihozta a sodrából.

A korábban említett helyzetekkel szemben, ahol az érzések kifejezése enyhítette a fájdalmat, kitörésük itt nagy mértékben fokozta a szenvedést olyannyira, hogy az interjút meg kellett szakítani. A meglepett interjúkészítő palástolhatta ugyan megdöbbenését, de nem volt szabad közbelépnie. Ilyen körülmények között a beavatkozásnak pszichoterápiás következményei lettek volna. Ez a férfi, noha fogékony volt és tisztánlátó, nem értette saját reakcióját. Kínosan érezte magát, s ettől az interjú végéig sem tudott megszabadulni. Az effajta irracionális szándékos és rendszeres föltárása csak elmélyített volna egy speciálisan személyes konfliktust. Nem mennénk-e túl ezzel azon a célon, ami egyszerűen csak a tanúvallomások összegyűjtése?

Számos interjúban egy még furcsább jelenség mutatkozik meg, amikor a válaszadók elkalandoznak saját beszámolójukról, olyan dolgokat mondanak, amelyekről ők maguk *vélhetőleg nem hallottak*¹ és amelyek nem kapcsolódnak beszámolójuk többi részéhez. Ezek a teljesen elszigetelt részletek réseket ütnek a máskülönbben koherens és értelmes beszámolóban. A túlélő képtelennek tűnik az emlékezet e hirtelen „villanásainak” megragadására, rövid mondatokban, szinte öntudatlanul suttog olyan rettenetes jelenetekről (például elégettetés), amelyeknek tanúja volt.

Hogy az effajta erőszak ellenére az ember képes legyen megőrizni józan eszét, a tudat szerencsére kikapcsol. Az önleválasztás megmenti az egyént. Fizikailag ott van a jelenetnél, de anélkül, hogy *igazán jelen is lenne. Önnön benső hangja* az, ami elszólítja a jelenettől. Eltérően azoktól, akik tudatában vannak létük tényleges korlátainak, azok, akik önleválasztásra képesek, itt tudattalanul cselekszenek.

Ez a mechanizmus a „nyelvi hasadáshoz” (a TAT-teszt terminusával: *craquée verbale*) hasonlítható, azaz egy addig tudattalan folyamat olyan *nyers felszínre töréséhez*, amelyet az alany (tudatosan) sem kontrollálni, sem a magának elismerni nem képes.

Ennek a folyamatnak a legkülönösebb vonása az, hogy bár az üzenet elhangzott, az interjú készítője *nem hallja meg* - csupán a magnószalag rögzíti.

Ez a védelmező „én-hasadás”, úgy tűnik, „kettős hasadást” idéz elő: az egyik a válaszadó, a másik az interjú készítője számára tárul föl. A hasadás szerepe az, hogy az érzelmeket magába zárja. Úgy tűnik azonban, hogy az interakciónak ez a formája alkalmat ad a *cinkosság* kivételes érzésére, s ez megteremti a válasz lehetőségét arra a kihívásra, amit a kimondhatatlan kimondása jelent.

II. A kérdező szerepe

Amint már említettem, a szélsőséges helyzetekre vonatkozó tanúvallomások gyűjtése az interjúkészítés minden elfogadott szabályának ellenszegül.

A deportáltak azon ritka emberi lények közé tartoznak, akiket a megsemmisítés törvényén alapuló megsemmisítési programnak vetettek alá. Ha erre a minden értéket és szabályt megtagadó világra a mi szokásos mintáinkat és szabályainkat alkalmazzunk, az csak meggátolná a kommunikációt. Alapvető

fontosságú (ha a fölkészült és szavahihető szemtanú szerepét akarjuk magunkra öltetni), hogy a beszámolót olyannak fogadjuk el, amilyen, figyelembe véve az interjúalany jelenlegi attitűdjeit és szükségleteit, de tartózkodva minden látható reakciótól. Az a lényeg, hogy a válaszadó érezze, mi ebben az ügyben nemcsak kutatókként vagyunk érdekeltek, hanem a „kollektív emlékezet” megteremtéséhez való hozzájárulókként is.

A kérdezőnek ez az érdekeltsége a verbális képek megragadásában és a leírásokban csaknem a hallucinációig való vizualizálásban mutatkozik meg az interjú során. Az érdeklődés effajta megnyilatkozása az áldozatra a tanú szerepét ruházza, akinek vallomása *perdöntő* lehet. Hagyják szabadon beszélni annak reményében, hogy képes lesz eljutni a kimondhatatlanig.

Ez az interjútypus jellegéből adódóan olykor oda vezethet, hogy a válaszadó az őt nyomasztó helyzeteket, képeket és személyeket *kivetíti* az interjú készítőjére, aki akarata ellenére néha fölveszi a komplementer szerepét. Nagy számú interjú alapos elemzése kimutatta, hogy bizonyos esetekben a kérdező miként vette át ezeket a negatív aspektusokat és teljesítette be szimbolikusan a szerepeket.

Egy interjúalany például többször is említést tett egy tanárról, akit nagyon szeretett és akit jólelkűnek képzelt, ugyanakkor meggyanúsította, hogy elárulta őt, ám gyanúját saját magának sem akarta bevallani. A kérdező is ugyanezt a funkciót töltheti be bizonyos tények félreértése révén, és a válaszadó nem meri kijavítani.

Az interakciónak ez a formája, ahol az egyiknek az érzései a másikra vetülnek, egy olyan mechanizmusra világít rá, amely a Bion által definiált „depot”-funkcióhoz hasonló. A „hasadt én” rossz része eltávolodik, és egy másik tárgyra tevődik át.

A videóra vett tanúvallomás nyilvános, kvázi-hivatalos jelleget ölt, s ezáltal jegyzőkönyvbe vett törvényszéki vallomáshoz válik hasonlóvá, néha mégis lehetővé teszi a „rossz tárgyak” ideiglenes áttevődését a kérdező személyére, aki ily módon fölveszi (hogy erős kifejezéssel éljek) a „szemétlerakóhely” szimbolikus szerepét.

Így a video-interjú *kettős* funkciót tölt be: a *vallomás jegyzőkönyvbe vételét* a kamerára bízva, a „*lerakóhely*” szerepét pedig a kérdezőre.

Az a tény, hogy a videón (a magnószalagtól eltérően) látható a tanú, arra ösztönzi őt, hogy valóban a *látottakról* beszéljen - mint ahogy ugyanerre készíti a kérdező vizualizációra irányuló attitűdje is.² A szituációnak ez a kissé „voyeur” színezete fölerősíti az igényt a vallomás jegyzőkönyvbe vétele iránt, ami viszont semlegesíti és kiüríti a „szemétlerakóhelyet”. Ebben tér el ez az interakció a pszichoterápiától.

Ha minden módszertani szabályt fölfüggesztünk, akkor *megnyílik az út az inter-projekciók* és a korábban leírt „pszichikai süketség” felé. Azt állítjuk, hogy az ember oly mértékben alkalmassá válhat az odahallgatásra, hogy többé már nem hall, ha a beszélő úgy kívánja. Az említett esetekben, minthogy nem volt válasz, az érintetteknek baj nélkül sikerült „elúzni” a rémképeket. Az interjúalany traumája megfelel a kérdező által átélte „mini-traumának”. Ezek a képek számára is elviselhetetlenek volnának, de ő áttételük szükségességének is tudatában van. A süketség teszi lehetővé a kimondhatatlan közvetítését anélkül, hogy bármelyik fél lelki egyensúlyát megingatná.

A kimondhatatlan, ami csak a „nyelvi hasadásban” (craquée verbale) tárulhat föl, transzgresszióra utal. A náci a haláltáborokban nem szegtek törvényt, minthogy egy értékek és törvények nélküli világban ez értelmetlen - de nem az azok számára, akiknek értékeit még nem rombolták le. Azáltal, hogy átértékelték a rettenetes eseményeket, a deportáltak úgy érezték, törvényszegést követtek el. Alászálltak a poklok fenekére, és láttak. Míg Orpheus maga döntött úgy, hogy visszanéz, őket erre kényszerítették. Azt látták, amit *nem volna szabad látni*; vesztükre megtudták, hogy milyen mélyre süllyedhet az emberiség. Minthogy ezt a tabut akarataik ellenére sértették meg, *újra áldozatokká váltak, hiszen ők a tanúk*.

A „részleges sükettség” oldaná a kérdező örökös félelmét attól, hogy maga is törvényszegést követ el, hogy megsérti a tabut: hallja, amit senki sem hallhat emberi értékeinek szétrobbanása nélkül.

Nincs módszer, ami valaha is választ adhatna ezekre a kérdésekre. Mondanunk sem kell, hogy az interjú levezetése a kérdező léthelyzetétől függ. Azokat a motivációkat is tisztázni és elemezni kellene, amelyek e mögött a léthelyzet mögött állnak. Ennek a helyzetnek a felülvizsgálására, úgy tűnik, csak egy csoport kontrollja lehet képes.

A haláltáborok túlélőinek tanúvallomásai természetesen csak szélsőséges példák, ám ugyanezek a kérdések fölvetethetők más populációk kutatásában is, amelyeket közvetlenül vagy közvetve sújtanak ideológiák, amelyek sem a gondolatot, sem az érzést nem tűrik meg.

Az, hogy mi módon bánik az interjú készítője saját érzelmeivel, kulcsfontosságúvá válik, ha olyan válaszadóval találja szemben magát, aki hasonló - fölégetett - létről beszél.

Pándy Gabriella és Hárs György Péter fordítása

JEGYZETEK

1. Pontosabban lehetetlen megállapítanunk, hallottak-e róluk vagy sem.
2. Noha számolunk ebben az esetben a kutató „voyeur” szerepével, úgy érezzük, ezt semlegesíti az a vágya, hogy hozzájáruljon egy, a Shoah-t tanulmányozó történészek számára használható élő emlékezet megalkotásához.

NAGYANYÁK, ANYÁK ÉS LEÁNYOK: HÁROM ZSIDÓ MENEKÜLT CSALÁD ASSZONYAI*

Lena Inowlocki

Mi történik akkor, ha egy család különböző generációi nem tudnak beszélni egymással azokról a dolgokról, amelyek életükben a legfontosabbak voltak? Akik átérték a náci üldöztetést, családjuk elvesztését, közösségük szétverését, azok élményvilágát a mai napig ezek az emlékek, élmények töltik be. A trauma intenzitása miatt azonban beszélni sem tudnak róluk. Más olyan csoportokkal szemben, akik ugyancsak átérték a háború borzalmait, de mostanában már - főként az unokákkal - elkezdene beszélni ezekről a borzalmakról, a zsidó családokban máig lehetetlen az ilyesfajta generációközi narratíva. Ők legfeljebb az ellenállásról és menekülésről tudnak beszélni. Legtöbb élményük azonban nem ültethető át az unokáknak mesélt történetekbe, mert őket meg kell óvni az abszolút kétségbeeséstől és az abszolút fájdalomtól, az egyéni és kollektív szenvedés által okozott abszolút jelentésnélküliségtől.

A túlélőkről és családtagjaikról készített esettanulmányok azokra az egyénekre és családokra koncentrálnak, akiket a trauma annyira megviselt, hogy képtelenek voltak beszélni arról, ami történt, de a történetek életüket minden vonatkozásban befolyásolták. Ez nem minden családra jellemző. Igaz ugyan, hogy az idősebb generáció üldöztetése az ő számukra és családtagjaik számára mindig is központi jelentőségű egzisztenciális kérdés marad, sokan óriási erőfeszítést tesznek azért, hogy megfelelő életformát teremtsenek maguknak, sőt, hogy esetleg különösen tartalmas életet alakítsanak ki.

A családtagok életét nemcsak az üldöztetések traumája befolyásolta, hanem az üldöztetés háború utáni következményei is, főleg a menekülttáborok, az otthonkeresés időszaka, az „ideiglenes” otthon megtalálásáig eltelt évek és a tengerentúli emigráció érdekében tett meghíúsult kísérletek. Mindkét dolog jellemző azokra a kelet-európai zsidó túlélőkre, akik Nyugat-Európában telepedtek le. Hogyan jelennek meg ezek az élmények a családi kommunikációban? Azon is elgondolkozhatunk, hogyan közvetítődnek az idősebb generá-

* A tanulmány eredetileg az *International Yearbook of Oral History and Life Stories* (Oxford University Press, 1993) c. kiadványban jelent meg.

ció részéről a fiatalabb felé a hagyományok ezekben a családokban. A „hagyományos életforma” igen sok olyan praktikus ismeretet feltételez, amelyet soha nem magyaráznak el formálisan, hanem amelyet a közös kulturális környezetből el lehet sajátítani.¹ Arra számíthatnánk, hogy az emigrációval, a családi gyökerek és folyamatos társas kapcsolatok megszakadásával egy vagy két generáció alatt eltűnhet a tradicionális életmód.

Abból a célból, hogy megvizsgáljam a kultúra áthagyományozódásának ezeket a családokat jellemző jelenségeit, interjúkat készítettem három különböző zsidó közösség három generációjának asszonyaival: Amszterdamban, Antwerpenben és Frankfurt am Mainban.² E három zsidó közösség tagjaira egyaránt jellemző, hogy üldözték őket, majd a háború után menekültek voltak, de mindegyik közösségnek megvan a maga külön története és jellegzetessége is. Amszterdamban nemigen találunk háromgenerációs kelet-európai zsidó családot. A háború előtt kevés kelet-európai zsidó emigrált ide, a háború után pedig nagyon kevesen maradtak a menekültek közül Hollandiában - általában azok maradtak, akiknek rokonai voltak itt -, a legtöbben továbbmentek. Antwerpen és Frankfurt zsidóságával ellentétben az amszterdami zsidók többségét határozott helyi kötődés jellemzi, aminek következtében holland zsidóknak tartják magukat. A lengyel zsidókkal, akik a háború után érkeztek, azt éreztették, hogy nem szabad jiddisül beszélniük, legalábbis nyilvánosan nem - az „túl németesen” hangzott. A lengyel beszédet szintén nem támogatták, mert az meg „túl harsány” volt - ez valójában erős nyomás és óhaj volt, hogy „elhollandosodjanak”. A középgenerációhoz tartozó egyik asszony elmesélte, hogy apja leghőbb vágya az volt, hogy bekerüljön azok közé, akik - ahogy az Hollandiában minden évben szokás - szalagot kapnak a királynőtől. Számára ez jelentette volna annak végső elismerését, hogy a holland társadalom elfogadta őt, és hogy valóban integrálódott a holland társadalomba.

A háború utáni zsidó közösségeket Frankfurtban főként a túlélő lengyel zsidók és a korábbi német zsidók kisebb csoportja alkotta, akik a szövetséges területeken lévő „menekülttáborok”-ból érkeztek a városba. A felszabadulás után a szövetséges zónákba érkező túlélők legnagyobb része úgy tervezte, hogy Észak- vagy Latin-Amerikába vagy Palesztinába emigrál, ez azonban a vízumnehézségek miatt általában lehetetlennek bizonyult. Egy megállapodott zsidó közösség csak lassan és ímmel-ámmal alakult ki. A vallásosabb zsidók nem maradtak Németországban. Az antwerpenin és az amszterdamin kívül sehol sem éledt újjá ortodox közösség. A három vizsgált közösség közül a frankfurti zsidó közösség a legkevésbé zárt, már csak az iskolai helyzet miatt is. A zsidó általános iskolába nem zsidó gyereket is felvesznek és nincsen zsidó középiskola, mint Antwerpenben vagy Amszterdamban.

Ezzel szemben, ha Antwerpenbe megyünk, mintha időutazáson vennénk részt. Az utazás az időben visszafelé rögtön azután kezdődik, hogy elhagyjuk Antwerpen vasútállomást. A tucatnyi szűk utcán marokkói fűszerezések mellett flamand sörözők és indián csecsebecse boltok, kóser hentesek, vendéglők és sütödék, vallási könyvek és kellékek boltja, gyermekruha boltok, anyagok és gyémántok, s ugyanígy zsinagógák, iskolák, szociális és kulturális szervezetek az ortodox zsidó közösség számára. Öreg és fiatal kaftánt hord, az asszonyok sheytl-t (parókát) viselnek, kocsikat tologatnak, amelyeknek egyik vé-

gében csecsemő, másik végében totyogós kisbaba, mögöttük még három-négy gyerek; fiatalok, akik egymás között jiddisül beszélnek... Ehhez hasonló tradicionális jeleneteket csak Brooklynban, Jeruzsálemben vagy Londonban láthatunk, azokban a közösségekben, amelyeket száz évvel ezelőtt alapítottak kelet-európai emigránsok.

A három leírt család különböző mértékben tartja a vallást, és ebben tipikusan saját korábbi közösségeik eltéréseit tükrözik, ahogyan a tekintetben is, hogy milyen aktívan vesznek részt a helyi közösségben. Tipikusak abban is, hogy gyerekeik zsidó iskolába járnak, ami bizonyos mértékű hagyományörző orientációra utal.

Az interjúk középpontjában a generációk közti kommunikáció állt. Egyfelől az üldöztetést, másfelől a tradíció átadását illetően voltunk rá különösen kíváncsiak. A tradicionalitás jelentheti a vallási hagyományok betartását, de ha általánosabban értjük, beletartozhat a tradicionális hiedelmek, normák, értékek és eljárások követése is. Ez a szélesebb értelmezés helyénvalóbb, mert az asszonyok, akikkel az interjúk készültek, nem a vallásos hithez kötődve meséltek hagyományörzésükről. Az, hogy milyen mértékig vagy egyáltalán nem tartják magukat a hagyományokhoz és általában az életvitelükkel kapcsolatos megfontolásaik nem vallási szabályokhoz kötődnek, hanem azokat az etikai és rituális szokásokat viszik tovább, amelyeket otthonról hoztak. Az idősebb asszonyok például összehasonlították jelenlegi életvitelüket családjuk háború előtti életével, és minden meglévő különbség ellenére próbálták az attitűdben és az elvekben megnyilvánuló hasonlóságokat kiemelni; hasonlóképpen az anyák hangot adtak annak az elvárásuknak, hogy leányuk abban a szellemben éljen, amelyben nevelték.

A generációk közötti hasonlóságok és különbségek különösen fontosak voltak a középső generáció asszonyai számára - némelyikük a kettő ellentétes irányú vonzásában találta magát. Egyeseknél ez abban mutatkozott meg, hogy az interjú során erőteljesen védeni, illetve kontrollálni akarták lányukat, lányaikat, és úgy vélték, hogy a lányukkal készített interjú is az ő jelenlétükben fog lezajlani. A középső generációban voltak olyan asszonyok is, akik anyjukkal jöttek az interjúra. Az oltalmazás szándéka mellett általában több-kevésbé direkt módon az anyjuk élettörténete iránti érdeklődésüket is kifejezték. A középső generáció előre be nem kalkulált jelenléte és részvétele az interjúkban nagyon sok érdekes példáját szolgáltatta a generációközi kommunikációnak.

A közöttük lévő kontinuitás és változás kérdése releváns, nyílt téma volt, az interjúhelyzetben nem bizonyult túl veszélyesnek, alkalmasnak mutatkozott különféle módokon való elaborációra. Ha közvetlenül az üldöztetésről és annak a családra gyakorolt hatásáról kérdeztük volna őket, az túlságosan megerhelte volna a családokat. Az idősebb generáció asszonyai közül néhányan csak úgy vállalták az interjúban való részvételt, ha megígérjük, hogy erről nem beszélünk. Másoknál viszont spontán módon az átélt trauma vált az élettörténet elbeszélésének fő témájává.

Az idősebb generáció asszonyai mindannyian vallásos családban nevelkedtek. Közülük azok, akik visszaidézték az üldöztetés élményét, elmondták, hogy a történetek után elvesztették vallásos hitüket és felhagytak a vallásgyakorlással. Ezzel ellentétben azok, akik ezekre az élményekre csak röviden

tértek ki vagy nyíltan közölték, hogy erről nem akarnak beszélni, vallásosak voltak. A vallásossághoz való családi kötődés a középső és a fiatalabb generációt is megakadályozta abban, hogy beszéljen az üldöztetésről.

Egy ortodox sziget megőrzése

Az amszterdami család „holland” identitása valamivel gyengébb, mint a mintában szereplő többi középső, illetve idősebb generációhoz tartozóé. A gyerekek Amszterdamban nőttek fel; anyjuk, Neumann asszony, férjhezmenetelekor jött Amszterdamba. Vallásos családban nőtt föl, magyar származású szülei Nyugat-Európában telepedtek le az üldöztetés után. Egyetemre nem iratkozott be, mert az azzal a veszéllyel járt volna, hogy túl szoros kapcsolatba kerül nem-zsidó társaival. Két lánya közvetlenül házasságkötése után, gyors egymásutánban jött a világra, s ő feladta éppen csak elkezdődött zenei karrierjét. Prioritásai tradicionálisak voltak - az első, hogy ellássa a férjét, csak ezután a gyerekeit és utoljára saját magát. A család Amszterdamban maradt, s ebben az volt az egyik legfontosabb tényező, hogy itt volt ortodox iskola - a szokványos zsidó iskolát nem tartották elég vallásosnak.

Weiner asszony, Neumann asszony anyja özvegy és nagyon sok időt tölt lánya családjával. Az interjú során elmondta, hogy unokái ugyanolyan hagyományos szellemben nevelkednek, mint amilyenben ő nevelkedett, de az unokák a vallásos oktatás következtében mennyivel többet tudnak, mint ő. Egyik lányunokáját azért dicsérte, mert a gyöngédség, a szépség és figyelmes-ség mintaképe, a másikat azért, mert olyan energikus. Mind a kettőről azt mondja, hogy szorgalmasak. Röviden utal saját túlélésére, megemlíti az állandó félelmet, hogy leleplezik „árja” áruháját, de ezt nem részletezi. Ebben a családban nem szabad „túl sokat” beszélni az üldöztetésről. Neumann asszony és lányai több ízben megemlítik, hogy neheztelnek egyik idősebb nőrokonukra, aki ezt teszi. Neumann asszony elmondja, hogy gyermekkorában férje is volt koncentrációs táborban, és hozzáteszi: „Hála Istennek, erről soha nem beszélünk.”

Hogyan értelmezhető az, hogy a család szándékosan kerüli ezt a témát? A felszínen, a traumaelmélet szerint, a szenvedés olyan erős még a fiatalabb generációban is, hogy ez teszi kimondhatatlanná az üldöztetés élményét, ezért nem szabad szóba hozni. De lehet, hogy Howard Beckerrel kell egyet-értenünk, aki szerint valójában nem az emberek problémáit kell kutatni, sokkal inkább a megoldásokat, amelyeket az emberek saját problémáikra találnak.³ S az, amit a tudósok esetleg problematikus megoldásnak tartanak, mint például hogy „Hála Istennek, nem beszélünk róla”, talán nem más, mint kreatív kísérlet arra, hogy együttéljenek az elviselhetetlen múlttal.

Amikor a lányokkal, Daphnéval és Nurith-tal készítettünk interjút, behívták az anyjukat, hogy segítsen elmagyarázni, miért nincs az iskolában koedukáció; nem mintha ők ezt nem tudták volna, hanem mert szükségük volt az anyjuk segítségére abban, hogy kommunikálni tudjanak az interjú készítőjével, aki zsidó volta ellenére tudatlannak tűnt ezekben a dolgokban. Hosszú beszélgetés következett, amelyben Neumann asszonynak alkalma nyílt elmagyarázni, hogyan viszonyul a tradicionális szabályok betartásához. Amellett

érvel, hogy nem szabad eltérni a tradicionális szabályoktól, és nem szabad például sabbatkor tüzet gyújtani még akkor sem, ha a tűzrakás manapság már nem is tekinthető munkának.

„De ha nem tartjuk meg ezt az alapot, a zsidóságnak ezt a *lényegét* és mindent felörlünk, akkor semmi sem marad belőle. *Semmi sem*. Csak annyi, hogy ha háború van, üldöznek, mert a zsidó zsidó marad, akár tartja hozzá magát, akár nem. A kikeresztelkedetteket éppúgy üldözték, mint az ortodoxokat, nem segített rajtuk semmit az a csepp víz, amit a fejükre szórtak, hogy ne legyenek többé zsidók - egyáltalán nem segített. Úgyhogy nyugodtan megtarthatjuk zsidóságunkat eredeti formájában és gyökereiben - tartsuk is meg úgy. És főleg most, amikor a lányoknak megvan a lehetőségük, hogy mindazt megtanulják, amit a fiúk, hogy ne csak automatikusan tegyék, mint az anyám tette, hanem meggyőződésből és mert értik, és legalább tudják, miért csináljuk, és ha nem értenek valamit, legalább megtanulták, hogy hol nézzenek utána, és el is tudják olvasni eredeti nyelven.”

Neumann asszony azt is megemlíti, hogy lánya korosztálya az első, amelynek lányai is tanulhatnak a vallási könyvekből. A háború előtt a lányok majdhogynem csak otthon, anyjuk mellett tanultak a zsidó életéről, arról, hogyan kell kóser háztartást vezetni. Maga a „tanulás”, a vallási törvények kodifikációjának és interpretációjának a tanulmányozása a fiúk és férfiak számára volt fönntartva. A lányok még héberül - a könyvek tanulmányozására fenntartott nyelven - sem tanultak. Az imakönyveket azért tudták követni, mert a betűk ugyanolyanok voltak, mint a jiddisben, az anyanyelvükben; de nem értették, amit olvastak. Neumann asszony ezt a lehetőséget az új generáció kötelezettségeként értelmezi: még komolyabban kell venniük a szabályok betartását. Továbbá, mondja, az üldöztetés révén bebizonyosodott, hogy az egyetlen pozitív zsidó identitás csakis az, amely tradicionálisan vallásos. Az üldöztetés miatt a hagyományokat még komolyabban meg kell tartani, mint azelőtt.

A lányoknak az üldöztetésről való ismereteivel kapcsolatban később ennyit mond, szárazon: „*az ő számukra ez történelem*”, éppúgy, mint az, hogy hol halt meg Napóleon; aki már hallott róla, annak a részletek nem érdekesek. Daphne csendesen ellentmond az anyjának és megjegyzi, hogy vizsgadolgozatának témájaként az üldöztetést választotta. Jól van, válaszolja az anyja, ismerned kell, mint történelmet, de nem azt, hogy a nagyszüleid mit éltek át belőle.

Neumann asszony számára az a legfontosabb, hogy gyermekeinek biztonságos és kiegyensúlyozott otthont teremtsen. Az a döbbenetes erőfeszítés, amelyet a család annak érdekében tesz, hogy a tradicionalitáson keresztül pozitív zsidó érzületet alakítson ki, szorosan összekapcsolódik azzal az igyekezetükkel, hogy minél kevesebbet foglalkozzanak az üldöztetéssel. Társadalmi konzekvenciáját tekintve ez az út a fiatalabb generáció számára azt jelenti, hogy az amszterdami közösség egy szűk csoportjában tartja őket. Az életforma tekintetében is világosak az elvárások: a tanulás és munka csak olyan mértékben engedhető meg, hogy ne zavarja meg a korai, lehetőleg közvetített házasságot és a családalapítást. A lányok ambícióját komolyabb tanulmányaik megnövelték, s ebből a későbbiekben még támadhat konfliktus. Egyelőre azonban, érdekes módon, a lányok azok, akik védelmezik

szigorúan ortodox iskolájukat, amikor Neumann asszony az ott folyó tanítást „agymosás”-nak titulálja.

Neumann asszony nem az egyetlen, aki leszólja lányai iskoláját, miközben elengedhetetlennek tartja, hogy odajárjanak. Az iskolai vallási nevelés formálisabb, szabálycentrikusabb és az elsajátítandó normákat nyíltabban verbalizálja, mint az a nevelés, amelyben a középső generáció részesült. Bizonyos ellentmondás van közöttük, amit a közp generáció „helyes”-nek tart és közöttük, amit élettapasztalatuk mond nekik: Neumann asszony például fontosnak tekinti, hogy az asszonyok továbbra is ki legyenek zárva a hitközségi hivatali pozíciókból, érvelése során azonban mégis egyre növekvő szkepticismusról tesz tanúbizonyságot a kizárás okaival kapcsolatban: annak tulajdonítja, hogy a férfiak félnek a nőktől. Ahogy egyre izgatottabbá és szókimondóbbá válik, idősebb lánya rászól, hogy beszéljen higgadtabban - mondhatnánk, hogy legyen olyan, mint egy holland zsidó. Daphne a maga formálisabb ismeretanyagából kiindulva is az asszonyok kizárása mellett érvel, azon az alapon, hogy az „erkölcsösségnek” megvannak a maga szabályai, tudva, hogy ebben anyja is egyet fog érteni vele.

A konstruktív erőfeszítéseket „generációs munkaként” értelmezhetjük, a család fiatalabb és idősebb korosztályainak olyan tevékenységeként, melynek során a nagyanyák, anyák és lányok újradefiniálják saját identitásukat.⁴ Az üldöztetés élményeit és az ebből fakadó kimondhatatlan emlékek okozta kommunikációs krízist figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy nincsen olyan generációs narratíva, melyhez kapcsolódhatnának. Az interjúk során az anyák és lányaik között lezajlott kommunikációról kirajzolódtak a különbségek és hasonlóságok kontúrjai.

Ebben az interjúban a generációs munka abban áll, hogy az anya és leányai elmesélik és megbeszélik mindazt, amit ismernek és amit megőriznek a hagyományos szabályokból, s ezáltal aktívan elutasítják a régi életvilág megsemmisítését. Megmutatják, hogy az ortodox életvezetés nem könnyű, de nem is korlátozó, és bizonyosan nem kényszerű: a hagyománytisztelet élvezetes is lehet, ha a szabályok szerint történik. A „szabályok” élénk vita tárgyai, lényegi értelmezésük azon a feltevésen alapul, hogy véghezvitelük olyan kötelesség, amelynek teljesítésében számíthatnak egymásra. A nagymama mindenesetre távol tartja magát ettől a családi hitmagyarázattól; mintha az ő részvétele megzavarhatná e folyamatot azzal, hogy az ő személyén keresztül túl sok megélt történelem kerülne bele. Úgy próbál csatlakozni a többiekhez, hogy saját interjújában leginkább az unokáiról beszél, nem saját magáról vagy korábbi életéről.

Kötődés és elszakadás között

A frankfurti családban az interjúk alapjául azok a konfliktusok és alkalmak szolgáltak, amelyek a régi hagyományos közösségi rendből való eltávolodás következtében álltak elő. A tizenöt éves Maya abbéli szándékát fejezte ki, hogy „*hippiként akar élni*” a világ különböző részein; modell vagy filmsztár akar lenni és mindent el akar kerülni, ami egy íróasztalhoz köthetné. Azt is elmondta, hogy a zsidók és különösen a nagyszülei üldöztetése állandóan

foglalkoztatja, és hogy lehetetlennek találja, hogy gimnáziumi osztálytársai-val e múltról beszélgessenek. A régi zsidó általános iskolai barátaival tudott ezekről a dolgokról beszélgetni. Az idősebb németekről úgy gondolja, hogy nácik voltak, vagy hogy esetleg még mindig azok. Elmesélt egy esetet, amikor a metrón rászóltak, hogy adja át a helyét egy öregembernek, akinek kabátja hajtókáján egy horogkeresztet vett észre. Szeret Frankfurtban élni az ottani lehetőségek miatt és örül, hogy különféle barátai vannak. Valószínűnek tartja, hogy az antiszemitizmus feléledése azt jelentheti, hogy egyszer egy napon menekült lesz. Hangsúlyozza, hogy szerelemből fog férjhez menni az illető nemzetiségére való tekintet nélkül - az illető lehet töle francia, olasz vagy német; hát, talán nem feltétlenül német. De az anyja még akkor is segítene rajta, igaz? Anyja, Goldfarb asszony, akihez ezt a kérdést intézte, nem válaszol. Saját interjújában azonban elmondja, hogy attól fél, a lánya túl messzire fog távolodni a zsidó közösségtől, s elszakítja azt az utolsó vékony szálát is, amely még köti őt. Ez az, amit ő is tett, vagy majdnem megtett fiatalkorában.

Saját interjúja előtt Goldfarb asszony csatlakozott anyjához és az anyjával interjút készítő személyhez. Amikor megérkezett, Weiss asszony éppen arról mesélt, hogyan tudta megmenteni unokahúgait a náci Lengyelországban. A lányához fordulva közben ezt a megjegyzést tette: „*De ez biztosan untat téged.*” „*Nem*”, mondta a lánya kelleetlenül, „*ezt most meg kell hallgatnunk*”. „*A férjem és én soha nem beszéltünk erről a gyerekek előtt*” - mondja Weiss asszony a kérdezőnek. Goldfarb asszony ellentmond az anyjának; „*Mindig erről beszél-tetek.*” Úgy tűnik, anya és lánya ugyanarra a fajta „beszéd”-re gondol, arra, ahogy Weiss asszonyt állandóan foglalkoztatták ezek az események, de egyúttal folyton arra törekedett, hogy - utalásoktól eltekintve - elkerülje a téma említését, s ez az, amit lánya a téma állandó jelenléteként érzékelhetett. Weiss asszony tovább beszélt. Arról, hogyan tudott - kinézete és tökéletes lengyel tudása miatt - „árja” papírokkal bujkálni, és megmenteni más családtagokat is attól, hogy a gettóból deportálják őket. De szüleit végül nem tudta megmenteni, pedig több ízben is meg tudta óvni őket a deportálástól. Erőfe-sztítéseinek hiábavalóságát hangjában gyásszal így összegzi: „van, aki meg-mentette az apját, van, aki nem.” Az interjú során az üldöztetés kiváltotta reménytelensége és erőtlensége egyre átütőbbé válik. Amint túljutnak a mély-séges szomorúságon, a kérdező, Weiss asszony törekény egészsége miatt aggódva, csaknem lezárja az ülést. Goldfarb asszony azonban átveszi a kez-deményezést, s megkérdi anyját, hogy miért nem vallásos, amikor tradicio-nális nevelésben részesült - félig tréfásan még azzal is provokálja, hogy ha nem jön közbe a háború, anyja nem is ment volna bele egy tradicionális, kiközvetített házasságba. Weiss asszony korábban szomorú vágyódással be-szélt szülei és tágabb családja tradicionális életviteléről. Most, leánya kérdé-sére válaszolva, enyhébb hangnemben emlékezik arra, hogy már fiatal lány korában is más volt, mint a többiek, sokkal függetlenebb és sokkal jobban vonzotta a lengyel, nem-zsidó társadalom; jobban el is fogadták, mint a zsidókat általában. Nem is bánta volna, ha nem zsidó, csak hát már annak született: „*talán ki kellett volna keresztelkednem? De abba a családom belepusztult volna.*” Szülei nem aggódtak érte, a nagy családban volt helye a másságnak.

Weiss asszony vágya, hogy anélkül vegyülhessen el egy másik társadalmi csoportban, hogy saját közösségét el kelljen hagynia, nem volt szokatlan a

háború előtti Lengyelországban. De az már szokatlan, hogy emlékszik rá és ki is fejezi, hogy hogyan érzett akkoriban. A német megszállás egyértelműen szükségessé tette számára, hogy átváltsa a másik oldalra, s olyannyira lengyelé váljék, hogy még neveltetését is elfelejtse. Másokkal ellentétben, akik kereszténynek adták ki magukat, de titokban megtartották zsidó hitüket, megülték a zsidó ünnepeket, Weiss asszony azt mondja, ő minden vallási kötetmet elfelejtett, feloldatlan ambivalenciája és morális dilemmája onnan ered, hogy ezáltal pontosan azt tehette, ráadásul viszonylag sikeresen, amire a háború előtt vágyott. De a kényszer, hogy elhagyja zsidó neveltetését és kötődését, azt az érzést váltotta ki belőle, hogy ezzel elhagyta családját. Weiss asszony megkérdezte a kérdezőt, vajon az unokáját érdekli-e egyáltalán, ami a háború alatt történt. Maya soha nem kérdezte meg tőle, hogy mit élt át. Maya arról beszélt a kérdezőnek, hogy szívesebben hallgatja apai nagyanyját arról, hogy ő hogyan élte túl az üldöztetést, mint az anyait. Apai nagyanyja nemrégiben egy videokamerával felszerelve visszament Auschwitzba, és megfelelő formában el tudta mesélni, sőt, illusztrálni is túlélése történetét. Azt mondhatnánk, hogy végtelen szenvedését narratívába fordította át - egy olyan történetbe, ami elmesélhető -, s úgy adott neki új formát, hogy abban a túlélés célt és értelmet kapott. Ez a nagyanya erős vallási érzéseket táplált, férjével együtt mélyen átértézték az ünnepeket. Weiss asszonnyal ellentétben a tradíciók megtartása számukra olyan eszköz volt, amelynek segítségével tudtak emlékezni a túlélésre, s nem borította el őket az elhagyatottság érzése és a fájdalmas gondolatok tömege.

Goldfarb asszony interjúja során Weiss asszony a szobában maradt, láthatólag saját gondolataiba merült, bár alkalmanként váratlan kommentárokat fűzött leánya történetéhez. Goldfarb asszony élettörténetében a gyermekkorra kerül a fő hangsúly, szülei üldöztetésének érzelmi következményeire s saját menekülésének és kudarcba fulladt emigrációs kísérleteinek emlékeire. Mesél nem-zsidó németekkel való mai barátságairól és a közöttük lévő kommunikációs szakadékról: barátaival ellentétben ő nem tud uzsonnaasztal mellé való anekdotákat mesélni a nagymamájáról. Azt is elmondja, egy kicsit gyorsabban és lehalkítva hangját, de még mindig anyja jelenlétében, hogyan szakította meg majdnem a kapcsolatot szüleivel és a zsidó közösséggel. Most attól fél, hogy leánya is hasonló úton halad, s hogy ő már nem fogja megtalálni a visszautat úgy, ahogy ő megtalálta.

Ebben a családban az üldöztetés állandóan a levegőben lebegő téma, amelyről azonban senki sem beszél a másikkal. Ehelyett minden generáció megpróbál anélkül együttélni ismereteivel, hogy azok elborítanák. Mindannyian sokkal könnyebben tudnak beszélni azokról a konfliktusokról, amelyek a tradicionális határokon belül maradással kapcsolatban merülnek fel. Nem-zsidó partnerrel kötendő házasság mély sebet ejt és az elvesztettség érzését okozza az üldöztetés hátterén. Míg ebben a közösségben relatíve gyakori és elfogadott, hogy a zsidó férfiak nem-zsidó, áttért nőt vesznek el, a zsidó nők láthatólag nagyobb felelősséget várnak el a tradicionalitás fenntartásában, különösen a párválasztásnál.

Maya anyjától, Goldfarb asszony pedig Weiss asszonytól vár biztosítékot arra nézve, hogy léteznek egyetemes emberi értékek és a cselekvési szabadság a korlátozások ismeretében is lehetséges. Generációs munkájuk abban áll,

hogy biztosítják egymást arról, hogy mindannyian átéltek hasonló konfliktushelyzeteket. Egymás megnyugtatótását keresik, hogy a jövőben is kapnak majd megértést, ha szükségük lesz rá.

A nem-zsidókkal való szoros kapcsolatok gyakran azt idézik elő, hogy másképpen értelmezik a múltbeli és jelenbeli tapasztalataikat. Függetlenül attól, hogy ezeket a kapcsolatokat harmonikusnak vagy konfliktustelieknek élik-e meg, ezek mindenképpen szükségessé teszik, hogy a háború és az üldöztetés fényében reflektáljanak rájuk. Frankfurt zsidóságának három generációja számára maga a pusztta tény is, hogy Németországban él, magyarázatot igényel.

Lyukak a sűrű hálón

Antwerpenben ezzel ellentétben a zsidó közösség kiterjedt ortodox részében nincs szükség ilyen magyarázatokra, és az életúttal kapcsolatos elvárások is sokkal egyértelműbbek. A fiúk esetében az általános tanulmányokat fokozatosan felváltják a vallási tanulmányok és néhány év magas szintű vallási képzés után valamely tanítással vagy a vallás gyakorlásával kapcsolatos pozícióba kerülnek; esetleg követhetik apjukat is a gyémántkereskedelemben vagy -iparban - olyan munkában, amely összefér az imák és az ünnepek okozta megszakításokkal. A lányok az iskolában sokkal általánosabb tudást kapnak: több idegen nyelvet tanulnak például, mint a fiúk. Tanulmányaik befejezése után egy évet töltenek egy zsidó szemináriumban, amely arra képesíti őket, hogy az általános iskolában tanítsanak. De kevés nő kezd dolgozni közvetlenül az iskolai tanulmányok befejezése után; általában húsz éves koruk előtt férjhez mennek, a tizenhat vagy tizenhét éves korban kötött házasság sem ritka az ortodox fiatalok körében. Körülbelül húsz évvel később kezdenek dolgozni, amikor a gyerekek már felnőttek. Iskoláskorban nemként különválasztják őket, a fiúk és a lányok egymástól elkülönítve nőnek fel. A külső szemlélő aspektusából megkérdezhettük: miként lehet, hogy elvárják szüleiktől, rokonoktól, illetve a házasságközvetítőktől, hogy azok találjanak partnert számukra? És a nők szemszögéből: miért érdekesebb számukra, ha sok gyerekük van, mint az érdeklődésüknek megfelelő munka vagy a saját szakmai karrier?

Megpróbálhatjuk megérteni, hogyan váltak a zsidó asszony életrajzának ezek a nagyon tradicionális elvárásai elfogadottá. Az amszterdami család kulturális mikrokozmoszához hasonlóan, de szélesebb skálán, ebben az új ortodoxiában sincs helyük az üldöztetés emlékeinek. Ennek részben talán az lehet a magyarázata, hogy a vallásos érvelés szerint az üldöztetés a zsidók állandó nehéz sorsának és megmenekülésének csak az egyik példája. Mint megélt történelem nem olyan fontos. Továbbá, mivel az antwerpeni közösség láthatólag sikeresen keltette életre a korábbi hagyományos közösségi életvitelt, a veszteségekre és a korábbi élet szétverésére való emlékezés számukra nem lenne helyénvaló, sőt anakronisztikus volna.

Antwerpen az egyetlen olyan közösség, ahol viszonylag nagy családok élnek; az idősebb generáció általában testvéreivel együtt vándorolt be ide a háború előtt, és minél vallásosabb a közép generáció, annál több a gyermekük

(a tíz sem számít kivételnek). Miközben a nagycsaládoknál készítettem interjúkat, gyakran találkoztam unokahúgokkal, unokatestvérekkel és nagymamákkal, amint meglátogatták egymást. A másik két közösség idősebb generációjában nem volt szokás az egymás gyakori látogatásának ez a stétlbeli életre emlékeztető gyakorlata.

Az idősebb generációhoz tartozó két asszony igen eltérő módon beszélt a háborús időkben átélt élményeiről. Edei asszony elmeséli, mi történt vele azután, hogy deportálták. Szomorúsága és elvesztett szerettei utáni vágyakozása élénk formában idézte fel ezeket az eseményeket az interjúbán. Amikor unokája beugrik, hogy meglátogassa, félbeszakítja az elbeszélést, s csak a lány távozása után folytatja. Az interjúkészítőnek elmondja, hogy soha nem beszél az unokájának arról, mit élt át. A múlt és a jelen közötti szakadék abban is tükröződik, hogy unokájával franciául beszélt, most pedig, amikor folytatja elbeszélését, visszavált németre és jiddisre, ifjúsága nyelveire. „*J'etais tellement - verzweifelt*”. Szinte soha nem beszél a múltról manapság; az embereket más érdekli. Edei asszony nem vallásos, és azt mondja, elveszítette a hitét. Ezzel ellentétben egyik sógornője, Nacht asszony, vallásosán él. Az interjút összekapcsolja egy látogatással az unokájánál. Amikor egyedül van, akkor is nyíltan kijelenti, nem hajlandó arról beszélni, amit a háború alatt átélt - azt mondja, hogy egyáltalán senkivel soha nem beszél erről, még a nővérével sem, akivel pedig együtt éltek végig a borzalmakat, mindezt annak ellenére, hogy észrevették egymáson a szenvedést és a hasonló éjszakai rémálmokat. Életének pozitív aspektusairól beszél - hogyan választott modern bútort a háború után és hogy mennyire szerette öltöztetni a gyermekeit. Saját, lengyelországi gyermekkorának emlékei diszkriminációról és az üldöztetés kezdetéről szólnak. Amiket most családi krízisként él át - és amikre csak sóhajtozással utal, így a részleteket más családtagoktól tudjuk meg -, azok kérdésessé teszik számára, hogy túl kellett-e élnie Auschwitzot. Az interjú után unokája szeretetteljesen hazakíséri.

Fayn asszony, a középgenerációból, részletesen elmeséli élete vágyait és alakulását. Ő úgy rendez, hogy egyedül lehessen a kérdezővel. Nem Antwerpenben nőtt fel és nem azonosul az új ortodoxiával. Lányát, hogy megvédje azoktól a konfliktusoktól, amelyeket ő maga élt át amiatt, hogy egy nagyjából homogén közösségben ő a más, szigorúan ortodox iskolába íratta.

Tizennégy éves leánya, Tania, anyjához hasonló módon értelmezi az interjúhelyzetet, nevezetesen mint olyan lehetőséget, amelynek során reflektálhat saját életére. A kérdezőt a szobájába viszi és mint egy magát másnak érző bennszülött mesél azokról a merev elvárásokról, melyeket - nem annyira szülei, inkább a közösségen belüli kortárscsoportja - állítanak vele szemben. Anyja inkább bátorítja autonómiatörekvéseit.

Biográfiajukra való reflexióikban sem Fayn asszony, sem pedig Tania nem foglalkoznak sokat az üldöztetéssel, és az ortodoxia követelményeiről csak kritikusan nyilatkoznak. Generációs munkaként nekik nincs rá szükségük, hogy fenntartsák vagy felélesszék a tradicionalitást úgy, mint az amszterdami családnak. De a lerombolt régi élet emlékeit sem kell úgy őrizniük, mint a frankfurti családnak. Mindezeket biztosítja számukra az antwerpeni zsidó közösség azzal, amit létrejötté képvisel. Ez a háttér lehetővé teszi, hogy anya

és leánya egymástól függetlenül úgy beszéljenek saját életükről, elvárásaikról, mint önálló személyiségek, akik tiszteletben tartják a másik autonómiáját is. Az idősebb generációhoz tartozó asszonyok emlékeikkel itt ugyanúgy magukra maradnak, mint más közösségekben, de a nagy családokban a sok unoka jelenléte melegséget, vigasztalást nyújt.

A hagyomány átadása mint generációs munka

Általánosságban tehát elmondhatjuk, hogy a középgeneráció számára különleges jelentőségű a folyamatosság témája és a hagyomány megváltozása családjukban. Ezt jól mutatja az a közvetítői, interpretátori és fordítói szerepük, amit az interjúk során kialakítanak. A narratíva félbeszakadása, minden kontinuitás teljes megszakadása szüleik életében közvetlenül érintette őket. Másfelől felelősnek érzik magukat azért, hogy a fiatal generáció ne szakadjon el a hagyományoktól. Az interjúhelyzetben, anyjukkal és leányukkal, saját életélményeik és elvárásaik alapján összefüggésbe hozzák egymással azokat a dolgokat, amelyeket a generációk közötti folyamatosság szempontjából pozitívnak ítélnék. Ez - mint láttuk - jelenthet egyfajta új ortodoxiát, ami a szétronbult hagyományos élet emlékének helyét tölti be; jelentheti a generációk közötti hasonlóság megerősítését, a kötődés és szabadulás vágyát; vagy jelenthet az idősebb generáció szociális hálójában és megalapozott tradícionálisában kapott érzelmi biztonság hátterén kibontakozó önálló életelvárásokat és autonómiaigényt. Hogy ez hogyan valósul meg, attól függ, hogy az asszonyok melyik közösségben élnek: attól, hogy a történelmi emlékezet és a hagyomány folytonossága milyen mértékben része az általánosabb társadalmi konstrukciónak.

Annak egyes vonatkozásait, hogyan zajlik a generációk közötti átvitel, csak interpretatív módon lehet rekonstruálni.⁵ Ha a különböző generációk kommunikációs tevékenységét értelmezzük, hogyan avatják be, ellenőrzik, bátorítják és védelmezik a többi nemzedéket azzal, hogy a múltról és annak jelentéséről beszélnek, akkor megérthetjük, hogyan formálják e tevékenységek a múlt hatását. A családi kommunikáció ilyen alapvető folyamatai különösen fontosak, ha nincs narratív közvetítés. Amit a saját sorsból és a saját élettapasztalatokból nem lehet elmesélni és ezáltal érzékelhetővé tenni az új generáció számára, arra azért utalnak, helyettesítve a szavakat, minden családban a maguk specifikus módján. Láttuk, hogy generációs munkaként hogyan definiálják újra az anyák és a leányok a tradícionális jelentését annak érdekében, hogy alkalmazkodni tudjanak a változásokhoz.

Szakács Katalin fordítása

JEGYZETEK

A kutatás támogatásáért szeretnék köszönetet mondani a Belle van Zuylen Intézetnek, az Amszterdami Egyetemnek, valamint a HSP II-nek a Kasseli Egyetemen. Hálás

vagyok Natasha Burchardtnak szerkesztési tanácsaiért. Az elemzés inspirálásáért szeretnék köszönetet mondani Fritz Schütznének és Gerhard Riemann-nak csakúgy, mint a Kasseli Egyetem Kutatócsoportja többi tagjának. Kathy Davis és Marék Czyzewski nagyon sokat segítettek az írás létrehozásában.

1 A praktikus tudás fogalmát itt egyfelől abban az értelemben használom, ahogy Alfred Schütz határozta meg (1962. 13-14.), amely szerint az magába foglalja „az életmódot, a környezettel való együttműködés módjait, tipikus eszközök hatékony használatát tipikus helyzetekben, mégpedig tipikus kifejeletek elérésére”, összhangban a csoport által elfogadott relevanciák rendszerével, amely az adott esetben a tradicionális kelet-európai zsidók életvilágát jelenti. Másfelől, a praktikus tudás fogalmát specifikusabban is használjuk, abban az értelemben, hogy hogyan tanulták meg a nők „házi vallását” transzformálni a mindennapi élet elvárásait (Myerhoff, 1978. 234-235).

2 Az interjúkat 1987 és 1990 között készítettük. Az idősebb asszonyok általában a hetvenes éveikben jártak, némelyikük fiatalabb volt, de mindannyian 1915 és 1930 között születtek. A második világháborús üldöztetések során jöttek el Kelet-Európából. A középső generáció asszonyai, akik 1944 és 1954 között születtek, harmincas, illetve negyvenes éveik közepe táján jártak az interjúk készítése idején. A fiatalabb generáció többsége tízes éveinek elején-közepén volt, a hetvenes évek elején-közepén születtek; néhányan idősebbek voltak.

3 Elgondolását Becker ennek az esetnek a Helen Dowling Institute-ban (Rotterdam, 1989. február 10-én) tartott ismertetésekor vetette fel.

4 Ez a koncepció analóg azzal a koncepcióval, mely szerint az egyéntől „biográfiai munkát” követel az élete eseményei során megváltozó egyéni és társadalmi identitáshoz való viszonyának megváltozása. Ez a munka „felidézésből, elpróbálásból, interpretálásból és újradefiniálásból áll, s magában foglalja a kommunikációs partnerek, különösen a jelentős társak kommunikatív munkáját is” (Riemann - Schütze, 1991. 339).

5 Az a komplexitás, amelyet a generációk közötti átvitelrel kapcsolatban tapasztaltak Bertaux-t és Bertaux-Wiame-t arra készítette, hogy elkeseredetten így kiáltson fel: „Mi lett volna, ha az értékek, attitűdök és hitek átvitele érdekelt volna bennünket!”. (1988. 22)

IRODALOM

- BERTAUX, DANIEL - ISABELLE, BERTAUX-WIAME**, 1988. Le patrimoine et sa lignée: transmission et mobilité sociale sur cinq générations. In: *Life Stories. Récits de Vie 4*.
MYERHOFF, BARBARA, 1978. *Number Our Days*. New-York: Simon and Schuster.
RIEMEANN, GERHARD - FRITZ SCHÜTZE, 1991. „Trajectory” as a basic theoretical concept for suffering and disorderly social processes. In: *Social Organization and Social Process*. Essays in Honor of Anselm Strauss. (D. R. Maines szerk.) New-York: Gruyter, de.
SCHÜTZ, ALFRED, 1962. *Collected Papers I*. The Problem of Social Reality. The Hague: Martinus Nijhoff.

**NÉMET HÁBORÚS EMLÉKEK:
AZ ELBESZÉLHETŐSÉG ÉS AZ EMLÉKEZÉS ÉLETRAJZI
ÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓI***

Gabriele Rosenthal

Amikor a második világháború német szemtanúi elmesélik élettörténetüket, a háborúval kapcsolatos időszak aránytalanul nagy helyet kap a történetben. A narratív életútinterjúk - koncentráljanak bár a Harmadik Birodalomra vagy az élettörténetre - hosszú, epikus és dramatikus történeteket tartalmaznak a háborúról. A második világháború még mindig kétségtelenül ugyanannyira személyes, mint amennyire publikus téma, amire az emlékezet gyakran és könnyedén rátalál.

E jelenség egyik magyarázata az, hogy a fontos és széles körben megtagasztalt történelmi események vagy korok, amelyek szélsőséges és fájdalmas hatást gyakoroltak az emberek mindennapi életére egy bizonyos területen vagy országban, kiváltják az elbeszélés vágyát. Feltehető, hogy a közösen átélt élmények és szenvedés olyan csoportok kialakulását idézi elő, amelyek közös történetekkel és mítoszokkal jellemezhetők. Ahol ez a folyamat megindult, márpedig feltételezésünk szerint a második világháborúval kapcsolatban megindult, ott lehetséges a korábban átélt szenvedés externalizálása, a tőle való eltávolodás és a fájdalom háttérbe szorítása, elsősorban anekdoták segítségével.¹ Mégis, bár a második világháború okozta kollektív szenvedés és az élmények elbeszélésének vágya empirikus alapokon nyugszik², ezt a feltételezést meglehetősen lehetetlennek látszik általánosságban is alátámasztani. Lehetne ugyan úgy érvelni, hogy az elbeszélők az együtteség valamilyen élményét hozzák létre³, az ellenkező feltevés, nevezetesen, hogy az együtteség elbeszélést hoz létre, csak az élménytartomány speciális struktúráira érvényes. Valójában két kísérleti példa is mutatja, hogy az együttesen átélt fájdalmas élmények kifejezhetetlenné válnak.

A nemzetiszocialisták által üldözött sok ember számára, akik a második világháború alatt bujkáltak vagy gettóba kényszerültek, vagy akik túléltek a koncentrációs táborokat, igen nagy erőfeszítést igényel az emlékezés és a történetformálás. Felszabadulásuk óta csak kevesen beszéltek közülük gyak-

* Az írás az *Oral History* című folyóirat 1991. őszi számában jelent meg. (German warmemories: narrability and the biographical and social function of remembering.)

ran az élményeikről, a nagy többség megpróbált felejtetni. Azok között, akik most beszélni kezdtek és akik megpróbálnak emlékezni az ellenük elkövetett bűnökre, sokan szakadozottan beszélnek és szinte teljesen képtelenek arra, hogy átadják magukat egy elbeszélésfolyamnak vagy hogy újraéljék tapasztalataikat. Míg az ő narrációs nehézségeik az átélt traumának tulajdoníthatók, a nemzetiszocializmus tanúinak és résztvevőinek történeteit elemezve egy másik tényező is előtűnik: az áldozatok olykori némasága éles ellentétben áll a nem üldözött németek bőbeszédűségével, akiknek történeteik paradox módon nem azt a célt szolgálják, hogy leleplezzék a nemzetiszocialista rendszer igazságtalanságát és saját felelősségüket, hanem éppen, hogy történeteikkel elfedjék ezt. A másik oldalon a holocaust-túlélők azonban beszélni akarnak traumatikus élményeikről, hogy tiltakozzanak a náci bűnök elfelejtése ellen és hogy cáfolják az „Auschwitz-hazugság” tézist, élményeik azonban nagyon nehezen felidézhetők. Az üldözött és a nem üldözött németek számára a nemzetiszocializmus időszakáról szóló elbeszélés lehetősége az emlékezés különféle és különféleképpen realizálható társadalmi funkcióitól függ.

Második példám azoknak az első világháborús veteránoknak a példája, akik szinte egyáltalán nem beszélnek élményeikről. Az átlagkatonára, akinek kis része volt a háborús irodalom létrehozásában, különösen keveset beszél a fronton töltött időről.⁴ Az első világháború semmiféleképpen nem mérhető a másodikhoz az elbeszélés vágyának felkeltése szempontjából. Az első világháború beszédbeli megjelenítése képekre, metaforákra és korlátozott személyes élményhátterű tudósításokra szorítkozik.⁵ A két háború verbális megjelenítésének különbsége a háborús élmények különbségeihez kötődik, mindezekfelett ahhoz a különbséghez, amelyet az állóháború mozdulatlansága, illetve a frontok állandó mozgása jelent.

Ebben a tanulmányban azt a tézist kívánom elemezni, hogy a második világháború elbeszélhetősége - vagyis a nemzetiszocializmus időszaka alatti háború élményeivel kapcsolatos történetek generálásának strukturális lehetősége és az elbeszélés készsége - a háborús élmény struktúrájától, a narráció biográfiai szükségességétől és a németek számára betöltött társadalmi funkciójától függ. Érvelésem különféle kutatásokból származó életrajzi beszámolók elemzésén nyugszik.⁶ Az egyik kutatásban, melynek témája a „Háborús élmények biografikus feldolgozása”, kollegáimmal huszonegy nem üldözött Harmadik Birodalom-beli személyt vizsgáltunk, akik 1890 és 1930 között születtek.⁷ Emellett tizenöt olyan interjút is elemzek, amelyet olyan katonákkal készítettem, akik mindkét háborúban részt vettek. A kontrollcsoportot húsz olyan Izraelben élő európai zsidó élettörténete adja, akik átélték a holocaustot. Az interjúkban - a narratív interjúmódszer szabályainak megfelelően - arra kértük az embereket, hogy meséljék el életüket. Ennek az interjú módszernek az a célja, hogy az interjúalanytól egy teljes narratívát nyerjen a kiképzett kérdező, aki be nem avatkozó technikákat alkalmaz. A módszer azon a feltevésen alapul, hogy az élmény elmesélése közelebb visz magához az élményhez.⁸

A háborús élmények struktúrája

Ahogy korábban már jeleztem, szignifikáns különbséget mutatott az első és a második világháborúról nyert anyag. Az előbbi korszak elbeszélhetetlenségének legszélsőségesebb példáját az az ember nyújtotta, aki részletesen leírta a barakkban töltött első napok során kapott alapkiképzést. Abban a pillanatban azonban, hogy a frontról kezdett volna beszélni, teljesen kikapcsolt és semmire nem tudott visszaemlékezni. Minden kérdésem hiábavalónak bizonyult. Történetét csak akkor tudta folytatni, amikor arra kértem, meséljen a háború végéről.

A háborúval kapcsolatos történetekben ritka az ilyen drámai emlékluk; a következő idézet, amely egy 1897-ben született férfival készített interjúból származik, jellemzőbb. Heinrich úr néhány mondattal elérkezik a nyugati frontra töltött szolgálatához:

„Tizennyolc éves voltam, amikor behívtak. Badenben léptem be a 40. alakulathoz. Fél évig kaptam ott kiképzést. Azután 1916-ban, újév napján a nyugati frontra küldtek, a csatamezőre. Nagy támadások voltak. Franciaországban volt, Amiens közelében. Erre még mindig emlékszem, nagy csata volt ott és megsebesültem, itt a karomon, látja?”

Ezután a frontról szóló rövid beszámoló után részletesen elmeséli sebesülését, a hadikórházban való tartózkodását és hazájába való visszatérését.

E háborús történet rövidségét magyarázhatná az interjúalany öreg kora és gyöngye emlékezete, de ezt a magyarázatot több szempontból is elutasíthatjuk. Azt találtuk, hogy a nyugati frontra töltött idő rövid említése az interjúk általános sajátossága. Interjúalanyaink elég jól el tudtak mesélni gyermekkori és serdülőkori emlékeket, képesek voltak hosszasan beszélni a második világháborúról is, inkább szövegszerű elbeszélésben, mint távirati stílusú tudósításban. Ebben a tekintetben nem volt különbség a második és az első világháborús veteránok és a fiatalabb katonák között. Az első világháború lövészárk-élményeinek rémségei még mindig kísértenek a veteránok álmaiban, és ez a rémség a kérdező számára is mélyen átélhető volt. A háborús események felidézése érzelmeket kavart fel: a félelmet, a fájdalmat és a szomorúságot, ami az elbeszélő emlékeihez kapcsolódik és gyakran könnyeket fakaszt. Az első világháborús veteránok beszámolóinak szövegét a következők jellemzik: a külső dátumok és helyek, a hadseregegységek és eseménydátumok alapján való orientáció; a rövid tudósítások túlsúlya vagy sorrendjük felidézése; sokkal inkább az élmények értékelése (például „az ember úgy érezte magát, mintha bebörtönözték volna”), mint az interakciós helyzetek elmesélése. A háborús események - a lövészárkokban töltött idők - kitörlnének az emlékezetből, nem úgy, mint a frontra küldés előtti, a kórházi és a háború vége utáni idők emlékei, melyek narratív feldolgozást nyernek.

A második világháborúra vonatkozó elbeszélésekkel való összehasonlítás valódi különbségeket mutat. Ezeket az élményeket általában örökig tartó epikus narratívák formájában jelenítik meg, vagyis az események idősorrendjét követik. Ezekben az elbeszélésekben is vannak drámai történetek, amelyek a háborúval, a fogsággal vagy hasonló kritikus eseményekkel kapcsolatosak. Az első világháborús veteránoktól nem tudunk meg semmit olyan helyzetekekről, amelyekben emberek meghaltak, csak olyan homályos utalások hang-

zottak el, mint hogy „hullottak, mint a legyek”. Egy második világháborús veterán legalább egy vagy két halállal kapcsolatos történetet elmond. Ezek rendszerint olyan történetek, amelyek nem részei a háborús rutinnak: például, hogyan halt meg valaki váratlanul egy „civil” betegségben vagy hogyan talált rá valaki egy bajtársára, akit megöltek a partizánok. Az ilyesfajta szövegek értelmezésekor gyakran olyan benyomásunk támadt, hogy ezek a történetek a halál tematizálását szolgálják, miközben elfedik az elbeszélő számára sokkal rémségesebb és fájdalmasabb eseményeket.⁹ Az első világháborús veteránok elbeszéléseiben nincsenek ilyen „fedőtörténetek”; Freud „fedőemlék” fogalma nyomán így neveztem el ezeket a történeteket. Mik voltak az ő számukra az említésre érdemes halálszituációk, melyek kívül estek a háború rutinján? Az ágyú mellett elesett bajtárs, a sok sebesült és a haldoklók üvöltése: ezek a mindennapos rutinhoz kapcsolódó jelenségek, és más emlékek aligha tudják elfedni őket.

Nem akarom azt a benyomást kelteni, hogy a második világháborús katona sokat beszélne a halálról. Inkább háborús anekdotákat mesél és önmagát bátor és főleg okos katonaként mutatja be. Az ilyen önprezentáció alig-alig bukkan fel az első világháborús katonák történeteiben. A második világháborús veterán hosszan beszél a háborúról, leírja a háborús taktikákat, beleértve a fegyvereket és a járműveket is, az érkezéseket és indulásokat, a civil lakossággal átélt békés élményeket és hangsúlyozza a Wehrmacht felsőbbrendűségét. Ezek is fedőtörténetek, amelyek azonban nem segítik az elbeszélőt abban, hogy tematizálja fájdalmas élményeit. Inkább valami más a szerepük, nem az, hogy a személyes fájdalommal, a megölt baráttal vagy a sebesült és megfagyott, visszavonuláskor hátrahagyott katonákkal kapcsolatos emlékeket feldolgozhatókká tegyék. Hasonlóképpen ritkán tematizálódik az a fájdalom, melyet a német katonák okoztak - a falvak lerombolása, a civil lakossággal szembeni durvaságok, a háborús foglyokkal szembeni kriminalitás, a gettók és koncentrációs táborok lakóinak tömeges elpusztítása; ezeket leggyakrabban tagadják.

Nézzük meg a második világháború bemutatásának szekvenciális struktúráját. A történetalkotás szekvencialitása a helyről helyre való állandó haladással, vagyis az események kronologikus sorba rendezésével jellemezhető. A történetalkotás folyamatát egy 1915-ben született katona, Sallmann példáján szeretném bemutatni. Röviddel a Szovjetunió ellen indított június 22-i támadás előtt Sallmant a nyugati frontról a keletre küldték. Ezt mondja a támadásról:

„Tehát megkezdődött a készenlét, éjszaka elmentünk az indulási pontokra és korán reggel, hajnalban elkezdődött az egész, a nagy zaj, az egész tüzéség, az összes puska, fűlsiketítő zajjal a levegőben. Azok voltak az első légi csaták és látni lehetett, hogyan jönnek az orosz gépek. És mielőtt még megtudhatták volna, mi is ez az egész, leestek, mint az égő lámpás. Ez, mondjuk, elég izgalmas volt.”

„Ez, mondjuk, elég izgalmas volt” - nem emlékszem, hogy hallottam volna ilyen értékelést az első világháborúval kapcsolatban. Egy ilyen izgalmas esemény elbeszélése, amelyik kívül esett a háborús helyzet mindennapi rutinján, ellentétes Heinrich első háborús beszámolójával, amely a külsőleges dátumok köré szerveződött. A különbség nem az elbeszélők személyiségéből fakad. Az első világháborúról szóló narratívák hiánya inkább azzal függhet

össze, amilyen módon különbözik egymástól a két háború átélésének élménye. A két háború közötti egyik leglényegesebb különbség az állóháború és a mozgóháború közötti különbség volt.

Az 1939-45 közötti mozgóháború nem a rutinhelyzetek élményét keltette, mivel különböző helyszíneken zajlott, különféle emberekkel, ráadásul élő emberekkel kellett konfrontálódni, köztük civilekkel is, nemcsak az ellenséggel. Az első világháború lövészárkaiban lehetetlen volt érezni az időt vagy egy rendes nap menete szerint strukturálni a napot. Az első világháborús veterán nem tudta, mikor lesz tűzszünet, mikor alhat vagy mikor ehet. Teoretikusan fogalmazva, a mindennapi idő iteratív szerkezetét megtörte a lövészárk-háború természete. Az első világháborúról szóló történetek megalkotása abba a nehézségbe ütközik, hogy a lövészárk-háború diffúz és kaotikus élményeibe kellene valamiféle szekvenciális rendet vinni.¹⁰

Ezeket az elgondolásokat a Gestalt-elmélet alapján is meg lehet támogatni. Az emlékezeti teljesítmény empirikus vizsgálatai azt mutatják, hogy amire már „gestalt”-ként emlékezünk, az sokkal jobban megtartható, mint a káosz.¹¹ A káosz mint a káosz benyomása lép be az emlékezetbe, vagyis jelentés nélkül. Az élményeknek strukturáltkak kell lenniük ahhoz, hogy az emlékezetben megmaradhassanak: arra lehet jól emlékezni, ami rendezett egységekben szerepel a memóriában és a „rendezett memória a rendezett élményeken nyugszik”.¹² Ha tovább követjük az alaklélektani feltevést, amely szerint a memória inkább téri, mint idői sorok szerint rendezett, és így a környezet változásaira érzékeny, érthetővé válik a lövészárkbeli időre való emlékezés nehézsége. Az egyik lövészárk olyan volt, mint a másik. Amikor környezetünk nem változik, elveszítjük időérzékünket.¹³ A lövészárkban töltött évek egyetlen képpé vagy rövid értékeléssé zsugorodnak, amely megpróbálja kifejezni a rettegésnek és a kétségbeesésnek a memória mélyére száműzött élményeit. Ilyen helyzetben nem mesélnek történeteket, pedig ez egy konstruktív hallgató segítségével lehetséges lenne. Mindazonáltal, az első világháború után nem ez volt a helyzet; a mottó inkább ez volt: „próbáld meg elfelejteni a szörnyűségeket”. Gyakran a pszichiáterek is ezt a tanácsot adták.¹⁴ Idővel ez a tagadási tendencia olyan viselkedésmintázattá vált, melyet még ma is nehéz megtörni.

Az első világháború körülményei nehezebbek és traumatikusabbak voltak a katonák számára, mint a második világháborúéi. A keskeny lövészárkban való mozdulatlanlanság élménye, az ellenség láthatatlansága különösen gyakran váltott ki neurotikus reakciókat.¹⁵ Az emberek félelmüket tevékenységbe próbálják folytatni, ez azonban a lövészárkok katonái számára nem volt lehetséges. A lövészárkban nem tudták aktívan védeni önmagukat, csak passzívan kereshettek oltalmat. Ez a passzív kitartás a második világháború szőnyegbombázásaihoz hasonlítható, amikor a civileknek passzívan kellett elszenvedniük a háborút. Ebben a háborúban a katonák a fronton aktívabbak voltak. A civilek - általában nők - elbeszélései ugyanazt az emlékezeti mintát mutatják, mint az első világháború veteránjaié. Akárcsak a férfiak, az asszonyok is szabadon beszéltek a második világháborúról; de olyan szituációkra koncentráltak, mint új óvóhelyre vagy az új lakásba költözés, a különleges helyzetek, a menekülés. Az óvóhelyeken töltött szorongó órák, a légítámadások rémes jelenetei, amelyek nap nap után ismétlődtek, nem gyakoriak az

elbeszélésekben, és amikor a nők mégis érintik ezeket a témákat, akkor ez nehézséget okoz nekik. Amikor a bombatámadásokról beszélnek, akkor nem különálló élményeket mesélnek; inkább azt mesélik el, hogyan volt általában.

Mint az első világháború katonái, a második világháború asszonyai is természeti katasztrófaként mutatják be a háborút. Ezt az magyarázhatja, hogy ezek az asszonyok önmagukat gyakran a saját ellenőrzésükön kívülálló erők áldozatának érzik.¹⁶ De ez a magyarázat nem veszi figyelembe a civil populáció, beleértve a nők és a férfiak fizikai körülményeit, ami élményeiket nagymértékben befolyásolta. Ezek a körülmények fizikai struktúrájukat tekintve számos vonatkozásban hasonlítanak ahhoz, amilyen a lövészárók-háború volt a katonák számára. Először is, a mindennapi idő iteratív struktúrája ugyanúgy megtört. Nem lehetett tudni, mikor jönnek a támadások, lehet-e aludni éjszaka, a támadás után lesz-e áram vagy lakható lesz-e még a ház. Ilyen körülmények mellett az életre adott reakció a következő: „úgy tenni, mintha... semmi váratlan nem történhetne”¹⁷, egyik napról a másikra élni és nem gondolni a holnappal, egy napra tervezni, hosszú távra nem. Másik hasonló vonás a történetek passzív elszenvedése; csak menedéket lehetett keresni, aktívan védekezni nem lehetett. Az idő tehát azzal telt, hogy az emberek várták a következő támadás végét. Az élmények e passzív szerkezete aligha generál történeteket. Harmadszor, a hasonló helyzetek állandó ismétlődése, a megszokott rend állandó megbomlása s a rend megbomlásának rendszerré, renddé válása csak a lövészárók-háborúhoz hasonlítható. Az elbeszélésben ezek a rutinhelyzetek nem dolgozódnak föl, nem elaborálódnak, legfeljebb „sűrített történetként” mesélik el őket, olyan történetként, amely különféle, esetleg meg sem történt komponensekből rakódik össze.

Mik a következményei annak, ha valaki olyan eseményeket él át, amelyeket nem lehet történetté formálni, amely reprezentálhatja szenvedéseit? Nehezen fogja tudni megosztani szenvedéseit és nem fog együttérzést kiváltani hallgatóiból, akik nem lesznek képesek osztozni vele ezekben az élményekben. Mások élményeiben lehet osztozni, de igazán csak akkor, ha azokat részleteiben nyomon követhetjük. Ha csak homályos és rövid beszámolókat hallunk róluk, akkor nem. Egy történet elbeszélése azt jelenti, hogy az ismeretlen ismerőssé válik; az elbeszélés aktusában a hallgató a nem tudás állapotából a tudás állapotába kerül.¹⁸ Amikor az élményekhez lehetetlen kapcsolódni, akkor fennáll a veszélye annak, hogy az egyén megtapad a múltbeli élményeinél, s képtelen lesz eltávolodni tőlük.¹⁹ Ez lehetetlenné teszi, hogy a múltat elválasszuk a jelentől, másnak éljük meg, hogy észrevegyük közöttük a különbségeket, s ez orientációs nehézségeket okoz olyan helyzetekben, amelyekben cselekedni kell.

Véleményem szerint a traumatikus eseményekről való beszéd képtelensége a szenvedés elmúltával másodlagos traumatizációhoz vezet. Ha a tapasztalatokat nem lehet elbeszéléssé alakítani, akkor az eredeti élményt kísérő trauma konszolidálódik. Amikor az elbeszélés iránt csekély érdeklődés mutatkozik vagy egyenesen érdektelenségbe ütközik olyannyira, hogy a hallgató nem tudja az elbeszélőt a történetalkotásban segíteni, akkor az elbeszélésre tett további próbálkozások még nehezebbek lesznek, és felerősödik az izoláció érzete. Kérdezőként tudatában kell lennünk mindezeknek és meg kell próbálnunk leküzdeni az idegenség érzését. Gyakran találkozunk a „terápia-fóbiá-

val", amelytől nagyon sok szociológus és történész szenved. A verbalizáció kapuját megnyitó elbeszélés-kezdeményekkel szembeni védekezésként a hallottakra gyakran reagálunk „jószándékúan” úgy, hogy témát váltunk, fel tesszük a következő kérdést vagy megpróbáljuk megnyugtatni az elbeszélőt valami „dehát végül is ez a múlt, már elmúlt” féle mellébeszéléssel - s ilyenkor éppen az alig megnyílt ajtókat csukjuk be.

A holocaust-túlélőkkel folytatott interjúim során vált számomra világossá az, hogyan lehet legyőzni az emlékezethiányt és az elbeszélésben mutatkozó nehézségeket a konstruktív figyelem módszerével. Volt olyan interjúalanyom, aki a bujkálásra és a koncentrációs táborban töltött időkre vonatkozó kérdések nélkül szinte meg sem tudott szólalni. A lövészárók-háborút megélt katonákhoz hasonlóan rövid utalásokkal vagy hasonlatokkal írták le azt az időt („kész bolondokháza volt”). A holocaust-túlélők azonban sokkal markánsabban jelezték beszédképességüket, mint a német interjúalanyok - azt is remélték talán, hogy „letehetnek” terheikből. Egy olyan közönséges inger, mint „tudna egy kicsit többet mondani erről az élményről?”, itt nem segített volna. Az interjúalanyt itt abban kellett segítenünk, hogy emlékezetében vissza tudjon térni az átélt élményhez, akkori émoióit felidézö kérdéseket kellett feltennünk, s nem kognícióira kérdeznünk rá.²⁰

A háborús elbeszélés biográfiai szükségessége

Azt feltételezhetnénk tehát, hogy a második világháború élményeit strukturális jellegzetességeik teszik elbeszélhetővé. E tekintetben eltérnek a köznapitapasztalatoktól: a kevésbé traumatikus mindennapi rutintól teljesen különböző helyzetekre könnyebb emlékezni. A második világháború sok aszszony számára a bombázást, az egyik helyről a másikra való menekülést jelentette; a férfiak számára az előrenyomulást vagy a visszavonulást. Ezek a nem rutinszerű események, a helyváltoztatás emlékeztetést könnyítő voltával együtt előnyöseknek bizonyulnak a narratíva létrehozásának folyamatában. Az életút elbeszélésének fő vonala ezeket a helyváltoztatásokat időrendi sorrendben tudja követni. Ily módon az elbeszélő rendelkezik egy olyan emlékezteti keretrel²¹, amely lehetővé teszi számára a múlt megjelenítését a jelenben.

A második világháború elbeszélhetősége azonban sem nem elégséges, sem nem szükséges ok arra, hogy ilyen figyelem irányuljon rá. Végül is nem szoktunk csak azért óráig beszélni tapasztalatainkról, mert könnyű. Motivációra is szükségünk van: az élményeknek jelentéssel kell bírniuk vagy az elbeszélő, vagy a hallgató számára. Illetve az elbeszélő számára valamiféle biográfiai szükségességgel kell bírniuk. Az önéletrajzírók azért beszélnek az életükről, mert meg akarják nyugtatni magukat a múltjukat, jelenüket és anticipált jövőjüket illetően. Az elbeszélés által életüket valamiféleképpen konzisztenssé szeretnék tenni, megpróbálják tisztázni a maguk számára, kik ők és hogyan lettek azzá, akik.²² Nem nehéz belátni, hogy a második világháború hatalmas biográfiai jelentéssel bír sok átélője számára. Ez a magyarázata annak, hogy ez az időszak még mindig figyelmet érdemel. A második világháború hosszú távú hatást fejtett ki Németország lakóinak életére. Az ő

életüket nemcsak a háborús évek változtatták meg. Sok férfi töltött éveket hadifogságban vagy börtönben; családok veszítették el az otthonukat, vagyonukat és barátaikat; sokan pedig világnézetüket, hitüket is elveszítették. A háború után sok asszony veszítette el ismét a háború során nyert autonómiáját mind a családban, mind a munkában. Amikor a katonák hazatértek a fogságból, nagy nehézségekkel találták szemben magukat, igyekezvén családi és szakmai életüket ugyanolyan formában helyreállítani, mint amilyenben azt a Wehrmachtba való bevonulásukkor otthagyták.

Hogy a férfiak és a nők milyen mértékben éltek meg úgy, hogy a háború beavatkozik az életükbe, az attól függ, melyik korosztályhoz tartoznak. Kutatásaink szerint a háború 1888 és 1930 között született átléleit három különböző generációba lehet sorolni: a Vilmos-korabeli ifjúság, a weimari ifjúság és a hitleri ifjúság csoportjába.²³ E csoportokról részletesebben is szólunk, hogy megvilágítsuk a kapcsolatot a generációhoz való tartozás és az átéltek elbeszélésének szükséglete között.

A Vilmos-korabeli ifjúság, az 1890 és 1900 között születettek, a császári Birodalomban éltek végig gyermek- és ifjúkorukat. E generáció férfiai az első világháború lövészárkaiban érték meg felnőttkorukat és rájuk különösen mély benyomást gyakorolt a háború. E generáció tagjai a németországi vad infláció és világméretű gazdasági válság időszakában kezdték meg felnőtt életüket és találták szemben magukat a családalapítás és karrierépítés feladatával. A második világháború kitörésekor az első világháborúban szolgált, 1893 és 1900 között született férfiak, immár középkorúan, ismét a frontra kerültek. Így a húszas években alapított családokat, amelyeknek kialakult valamiféle mindennapi rutinjuk, s melyekben a férj megalapozott valamiféle foglalkozásbeli karriert, hirtelen szétszakították. Ez a generáció kevésbé tűnt elfogadónak a második világháborúval kapcsolatban, mint a fiatalabb korosztály, mert az első világháború élményei implicit pacifizmusra serkentették őket.

A weimari generációhoz tartozók (1906 és 1919 között születettek) voltak a németek első olyan generációja, akik gyermek- és ifjúkorukat demokratikus köztársaságban éltek le. Generációképüket azonban inkább a korai és középfelnőttkoruk, mint ifjúságuk határozta meg. A háborús évek alatt a generáció asszonyai számottevően előrehaladtak az emancipáció útján, hogy aztán 1945 után visszakényszerüljenek korábbi helyzetükbe. A férfiak tizenharmadik vagy tizenkilencedik évüktől kezdve valamilyen módon a hadsereghez kapcsolódtak. Legtöbbjük a második világháború alatt mindvégig katona volt. Az 1911 és 1919 között születetteket már 1939 előtt behívták, hogy a nemzetiszocialista rendszer valamely félkatonai szervezetében szolgáljanak. Még ha a fogságot és a börtönéveket ki is hagyjuk a számításból, ezek az emberek akkor is közel tíz évet katonai szervezetben töltöttek el az életükből. Az életút szempontjából ezek kritikus évek, melyekben fontos döntéseket kellett meghozni mind a családi, mind a szakmai élet területén. Ez az az időszak, amikor a szakmai karrier stabilizálódik és a családalapításra is sor kerül, de ennek a nemzedéknek az életében ez a háborút, a katonáskodást jelentette. A generáció férfitagjai képtelenek voltak arra, hogy a Wehrmachton kívül tegyenek szert valamiféle szakmai identitásra; a mi interjúink csakúgy, mint azok, amelyeket Lutz Niethammer kutatócsoportja²⁴ készített, azt mutatják, hogy a

generáció tagjai a katonaságot tekintették szakmájuknak, melyhez fokról fokra és lelkiismeretükre hallgatva jutottak el. A generáció sok tagja megnősült és szülővé vált a háborús évek alatt. Ez az akkor ifjú házaspárok és fiatal szülők generációja olykor csak gondolatban, máskor rövid otthoni látogatások alkalmával tudott azonosulni ezzel a szereppel. Ezek a férfiak alig ismerték feleségüket és gyermekeiket. Az asszonyok teremtetek elő mindent a család számára otthon és még hadiszolgálatra is behívták őket, amit pedig azelőtt csak férfiak teljesítettek.

A hitleri fiatalok nemzedéke (kb. 1922 és 1930 között születettek) a Harmadik Birodalomban élte végig gyermek- és ifjúkorát. Az iskolában és az ifjúsági mozgalmakban a nemzetiszocializmus eszméire szocializálódtak.²⁵ Gyermekként és ifjúként, a náci propaganda szerint, „a jövő zálogai” voltak és arra nevelték őket, hogy új társadalmat hozzanak létre. Önbizalmukat az előző generáció számára elérhetetlen ifjúsági mozgalmak alapításával alakították és erősítették. A *Hitlerjugend* és a *Bund Deutscher Mädel* (Német Leányszövetség, BDM) nyári és sítáborok, illetve szakmai képzést nyújtó táborok tették vonzóvá, minthogy ilyenek korábban - különösen a szegényebb rétegek gyermekei számára - nem léteztek. BDM-leánynak vagy Hitler-ifjúnak lenni sok fiatal identitása szempontjából központi kérdés volt. A nemzetiszocialista pedagógusok abban is sikeresek voltak, hogy fel tudták lelkesíteni ezeket a fiatalokat a náci *Weltanschauung* és a háború iránt. Sok fiatal boldog volt, hogy a háború vége felé csatlakozhatott a hadsereg kíséret egységéhez. A generáció idősebb tagjait is besorozták a kíséret egységbe és végül magába a hadseregbe is. Elemzésünk szerint ezek az emberek kerültek legközelebb a politikai katona nemzetiszocialista ideáljához, aki kész a nemzetiszocializmus végső győzelméig harcolni.

A három nemzedék megkérdezettjei közül a weimari fiatalok generációja, közülük is főleg a férfiak beszéltek a leghosszabban a második világháborúról és az azt követő hadifogságról. Ők voltak azok is, akik életére a második világháború a legnagyobb hatást gyakorolta. Ezek a férfiak szolgáltak a legtovább a Wehrmachtban, feleségeik és anyáik magukra voltak utalva a háborús időszak és a fogságban, börtönben töltött idő alatt is. A háború utáni időszak szintén döntő e generáció életrajzában, mert ők voltak azok, akik a legnehezebben tudtak visszailleszkedni a civil életbe. A fogság letöltése után és a nők korábbi szerepének visszaállása után ezek a férfiak először találták szemben magukat a szakma, az otthon, az apaság és a férfi szerep követelményeivel.

A Vilmos-korabeli fiatalok generációjának tagjai viszont a már korábban kialakult szakmai és családi életüket tudták folytatni. A mozgósítás az ő esetükben kisebb biográfiai jelentőséggel bír, mint a fiatalabbakéban. 1939-ben ezek az emberek életük olyan szakaszában voltak, amikor szakmájukban már jártasak, s ez adott életüknek értelmet. Így aztán kevésbé akartak katonai karriert csinálni, mint a fiatalabbak, még ha ez idősebb koruk ellenére lehetséges lett volna is. A behívást szakmai életük félbeszakításának tekintették. Lojálisak voltak a hazájukhoz és a bevonulást kötelességüknek tartották, de bár sok évet áldoztak e kötelezettségnek, az mégsem nyert olyan életrajzi jelentőséget az ő esetükben, mint azoknál, akik a katonaságot a hivatásuknak

tekintették. 1945-re a kötelezettségnek vége volt, ők pedig fölvehettek a háború előtti élet fonalát.

Ezzel éles ellentétben a béke eljövetele törést okozott azoknak a katonáknak az életében, akik a katonaságot hivatásuknak tekintették. Nehezen tudták felvenni régi életük fonalát, amelyben ugyan volt már részük, de nem sokáig. A weimari fiatalok generációjának fel kellett tennie a kérdést önmagának: Mit csinálók most? Milyen hivatást válasszak - folytassam, amit elkezdtem, vagy kezdjek valami újat? A Wehrmachtban minden tervem és ambícióm szertefoszlott? Megtanulnak-e tisztelni a gyerekeim? Meg tudom-e őrizni a házasságom? A weimari fiatalok asszonyai a háború után olyan helyzetben találták magukat, hogy férjeik visszatértek és követelték a „családfői státuszt”, s hogy saját hivatásukat fel kellett adniuk. Ezért a háborús időszak az ő életükben még jóval később is megőrzi fontosságát. Az asszonyok számára a háború aktív életvitelt jelentett, noha a szenvedést se spórolhatták meg; de képesek voltak megküzdeni a háborús élet nehézségeivel, függetlenebbekké és öntudatosabbakká váltak ebben a folyamatban. Miután ezeket a szerepeket és képességeket fel kellett adniuk, a háborús időszak gyakran komoly jelentőséget kapott életükben.

A háborús történetek kisebb súllyal szerepelnek a hitleri generáció tagjainak, mint az idősebb korúaknak az esetében. Igaz, hogy ők nagyon részletes történeteket mesélnek a háborúról, de a Hitlerjugendről még bővebben tudnak beszámolni. Háborús élményeik kisebb biográfiai jelentéssel bírnak, mint Hitlerjugend-tagságuk vagy a nemzetiszocialista eszmék iránti rajongásuk. Végül is - elemzésünk szerint mindenképpen - ők voltak azok, akik a leg-hosszabb ideig azonosultak a Harmadik Birodalommal és akiknek a nemzetiszocializmus összeomlása személyes eszményeik pusztulását is jelentette. 1945 az ő számukra más kérdést vetett fel, mint a weimari generációnak. Ezek a kérdések nem annyira a korábbi élettervek beteljesedéséhez, inkább annak felülvizsgálatához kapcsolódtak. Ezek az asszonyok és férfiak, akik 1945-ben éppen családot alapítottak és megkezdték szakmai karrierjüket, így nem valami már létezőbe tértek vissza, s viszonylag könnyen tudtak új életet kezdeni. Sokkal inkább jövőorientáltak voltak, mint az idősebb nemzedék. Így ezek a fiatalabb emberek sokkal kevesebb élettörténeti krízist éltek át a háború utáni időszakban, mint a weimari generáció tagjai.

A fiatalabb nemzedék krízise ideológiai orientációjukkal volt kapcsolatos.²⁶ Nem szakmai karrierjük vagy családi életük kérdőjeleződött meg, hanem az a *Weltanschauung*, amivel azonosultak. A nyugati szövetségesek által meghirdetett, az ifjúságot érintő amnesztia és a generáció önfelmentő érvelése - „tulajdonképpen túl fiatalok voltunk ahhoz, hogy megérthessük...” - e férfiak és nők számára könnyebbé tette a náci rezsim iránti rajongásuk verbalizációját, sokkal könnyebbé, mint az idősebb generáció számára. Nekik nem volt szükségük háborús narratívákra ahhoz, hogy megszabaduljanak múltjuktól: a náci szervezetekben való részvételtől vagy a náci rezsimben való involvál ódástól.

A háborús elbeszélések társadalmi funkciója

Elfogadhatjuk, hogy a második világháborúról azért beszélnek el olyan sok történetet, mert ez az élet olyan szakaszát képviseli, amely rendkívüli fontossággal bír és bírt az emberek számára. Kutatásunk rámutat azonban, hogy a háborús történetek azoknak a németeknek a szempontjából, akiket a nemzetiszocializmus nem üldözött, mást is jelentenek: a náci múlt normalizálásának folyamatát szolgálják. A „háború” témájának narratív kiterjesztésén keresztül el tudják kerülni a „nemzetiszocializmus” témáját és meg tudják erősíteni a „mi is sokat szenvedtünk” képzetét. Ez a terheket könnyítő érvelés, amely egyenlőségjelet tesz az elbeszélő és a náci áldozatainak szenvedése közé, azt is biztosítja, hogy el lehessen kerülni a náci bűnök témáját azzal, hogy az is része az elbeszélte háborús történeteknek.

Az a stratégia, ahogy a nemzetiszocializmus helyett háborús történeteket mesélnek, a náci időszakot a háború depolitizált éveibe sűríti be és ez a náci téma elkerülését szolgáló egyik módszer. Ez az élettörténeti stratégia a megkérdőjelezhető náci múlt jóvátételét szolgálja. Sok élettörténetre és a németországi nyilvános diszkurzusokra is rányomja a bélyegét. Ez a stratégia azt a benyomást kelti, hogy a Harmadik Birodalom tizenkét éve háborús időszak volt. E jelenség megnyilvánulása az, amikor a Harmadik Birodalomra történő utalások csak a háborús éveket tárgyalják, pedig a náci rezsim már 1933-ban elkezdődött.

Azok a beszámolók, amelyek a Hitler hatalomrajutása utáni első években a zsidó állampolgárokat ért üldöztetésekre vonatkoznak, a korszakot a „háborús évekre” teszik át. Az élettörténeti narratíváknak ez a stratégiája meghatározza a struktúrát: az 1933 és 1945 közötti életszakaszra úgy utalnak, mintha az teljes egészében háborús időszak lett volna. A háború előtti időt alig említik. Ez lehetővé teszi a náci szervezetekben aktívan résztvevő emberek számára, hogy elkerüljék élettörténetük e vonatkozásának tematizálását. Beszélnek a Wehrmachtnál eltöltött idejükről, ami számukra nem jelent kapcsolatot a nemzetiszocializmussal és ami - beállításuk szerint - pontot is tett náci párti aktivitásuk végére.

Elemzéseink azt mutatják, hogy a „Harmadik Birodalom” aktivistái azok, akik leginkább alkalmazzák e biográfiai stratégiát, azaz hogy a nemzetiszocializmust a depolitizált háborús évekhez kötik annak érdekében, hogy leplezzék saját és mások involválódását a pártpolitikában. A weimari fiatalok generációja különösen gyakran alkalmazza ezt a stratégiát az élettörténet elbeszélése során. Tudnak mesélni a weimari köztársaságban leélt fiatalságuk eseményteli időszakáról, azután finoman átívelik ifjúságukat, a háború előtti időszakot, amikor családot alapítottak és megalapozták szakmai karrierjüket. Miután ezt az időszakot többé-kevésbé átugrottak, már meglehetősen nyíltan tudnak beszélni a háborús évekről, amikor e rutinfolyamatok megtörttek.

Az a bemutatás, melyben „a háború politikamentes volt”, egybevág azzal az eszmével, hogy ez a háború ugyanolyan volt, mint minden más háború. Ez az érvelés tagadja a nemzetiszocializmus háborús céljait, mint például az új „Lebensraum” kialakítását és a német faj felsőbbrendűségének bizonyítását. Németország felelősségét a háború kirobbantásában ezáltal detematizálják, sőt tagadják. A háborúban elkövetett bűnökkel való személyes kap-

csőlátókból eredő konfliktusok elkerülésének érdekében sok tanú kizárja elbeszéléséből a második világháborús cselekmények büntetőjogi részleteit.²⁷ A német háborús tevékenység ilyen normalizálási törekvése ma is él. Az emberiség ellen elkövetett náci bűnök így a háborús cselekmények közé kerülnek, valami ilyenféle igazolással: a náci bűnöket a háború alatt követték el, és minden háborúnak megvannak a maga törvényei. Amikor ezeket a bűnöket egyáltalán elismerik, akkor úgy állítják be, hogy azokat az SS vagy az *Einsatzkommandók* követték el. A korábbi katonák a mai napig biztosítják egymást arról, hogy a Wehrmacht nem vett részt bűnös cselekedetekben és nem követett el bűnt; ők maguk biztosan nem tapasztaltak ilyesmit és 1945-ig még csak nem is hallottak ilyesmiről. Van olyan beszámoló, amelyben a Lengyelország és a Szovjetunió elleni támadásban részt vett katonák három órán keresztül beszélnek, de semmiféle bűncselekményre való utalást nem tesznek.

Megkérdeshetnénk, vajon ez az egész háborús narratíva nem fedőtörténet-e csupán, valami olyasminak az eltakarása, amely valaha fájdalmas volt az akkori katonának. Semmilyen körülmények között nem tudjuk elfogadni a háborús bűnök elkenésére adott magyarázatként a jellemhibát vagy a büntudat néküliséget. Inkább úgy tartjuk, hogy annak a fájdalmas tehernek a jele, amit a beszélő megpróbál elkerülni. Másfelől viszont a háborús évek sok szemtanú számára lehetővé teszik a terhektől való megkönnyebbülést, hiszen ezek az órák a szenvedésnek olyan idejét jelentették, amikor sokkal kevésbé voltak függetlenek. E tanúk kevesebb felelősséget éreznek életük iránt olyankor, amikor azt külső tényezők irányítják, mint amikor autonómak. Más szavakkal, kevesebb felelősséget éreznek a háború idején történt események iránt még akkor is, ha azok a náci politikához kapcsolódtak, mert ők maguk is szenvedtek.

És ezért van az, hogy a háborús évek - melyeket a szenvedés idejeként éltek át, szemben a háborút megelőző, aktív tervezés időszakával - fontos szerepet játszanak abban, ahogy a németek a nemzetiszocializmus iránti politikai felelősség kérdését kezelik. Ahelyett, hogy 1945-ben úgy döntöttek volna, hogy a bűn témája miatt lehetetlen a múltról beszélni, a háború témája lehetőséget adott egy olyasfajta részletes elbeszélésre, amelyben az egyénnek nem kellett tagadnia a saját múltját. Sokak számára a dilemma a következő volt: egyfelől a múlt nélkül nem tudta meghatározni önmagát, történelme nélkül nincs identitása; másfelől viszont a múlt súlyos teher. A megoldás az volt, hogy a múltat, a nemzetiszocializmusban való részvételt teljesen leválasztották a politikai kontextusról, s így beszélni lehetett olyan dolgokról is, amelyek egyszerre voltak politikamentesek és személyesen fájdalmasak. Ez lehetővé tette, hogy a nemzetiszocializmus áldozataként azonosítsák önmagukat. Sok német osztozik az érzésben: „mindannyian a nemzetiszocializmus áldozatai vagyunk”.

A nemzetiszocialisták által elkövetett bűnök túlélőinek 1945 után teljesen más stratégiát kellett választaniuk. Felszabadulásuk után minden erejüket mozgósítaniuk kellett ahhoz, hogy életben maradjanak. Bár voltak, akik zárt körben vagy nyilvánosan is beszéltek élményeikről vagy írtak róluk - az írás is és a beszéd is kellett ahhoz, hogy képesek legyenek tovább élni, mint például Primo Levi esetében -, a többség a hallgatást választotta. Felejtteni

akartak vagy talán nem akarták átélni a meg nem értést vagy később az érdektelenséget. Továbbá, nem akarták terhelni a családjukat, főleg a gyerekeiket. Az egyik interjúalany ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Hosszú ideig hallgattam, félre akartam tenni az egészet. Nem akartam másokat terhelni vele és nem akartam megnehezíteni a gyerekeim életét.”

De mivel az emlékeket nem lehet eltüntetni, mert visszatérnek rémálmok vagy nappali szorongás formájában, és mivel a pánikreakciók később pszichoszomatikus betegségekből nyilvánulnak meg, a túlélőknek egyre nagyobb szükségük van arra, hogy kifejezzék önmagukat. Ma már inkább a holocaust elfelejtésétől vagy tagadásától tartanak. Az elmúlt években megnőtt a túlélők visszaemlékezéseinek száma Izraelben. Ma már sok nagyszülő, aki eddig hallgatott, saját gyermekének nem beszélt, beszél az unokáknak. Beszédjük funkciója ellentétben áll a bűnök detematizálásával. A szemlélők és elkövetők beszédjükkel elleplezni próbálnak, a túlélők leleplezni. Bizonyoságot akarnak hagyni, személyes élményeikkel igazolni, milyen kimondhatatlan szörnyűségeket követtek el a náci és azok, akik segítették őket, Európában. Gyakran kerülnek szembe azzal a nehézséggel, hogy a leleplezés és beszéd során olyan élményhez érnek, ami annyira traumatizáló volt, hogy lehetetlennek látszik kifejezni, beszédbe foglalni. Az égbekiáltó bűnök között mindennaposá vált szenvedések is szerepelnek, az olyan rutinná vált helyzetek, mint a megszégyenítés, a megalázás, a társak halála, az állandó megfigyelés, a mosakodás lehetetlensége, az éhség, a hideg.

Összefoglalás

A történelmi és életszakaszok elbeszélhetőségével kapcsolatban empirikusan bizonyíthatóak a következő feltevések: Először, a szekvenciális sorba rendezhető élményeket könnyebb elbeszélni, mint a diffúz és kaotikus élményeket. Könnyen felidézhetőek és elbeszélhetőek azok az események, amelyek a mindennapok rutinjától elválnak, különösen azok, amelyek helyváltoztatáshoz is kapcsolódnak. Másodszor, amikor az élet bizonyos időszaka hatással van a többire azáltal, hogy az elbeszélő jelenét vagy jövőjét befolyásolja, akkor ezt az időszakot az elbeszélésben valahogy egyensúlyba kell hozni. Minél fontosabb az élettörténet szempontjából egy történelmi esemény vagy szakasz, annál inkább indukál biográfiai önmegegyeztetést és elbeszélést is. Harmadszor, ha a történelem bizonyos időszakai kollektív igazolást kívánnak és egy nép vagy csoport a politikai felelősség kérdésével találja magát szemben, akkor előfordul, hogy olyan fedőtörténetek jelennek meg, amelyek a személyes szenvedésekről szólnak és a múlt normalizálásának célját szolgálják. E három tényező kölcsönös befolyása - elbeszélhetőség, az elbeszélés szükségessége és társadalmi funkciója - teszi a történelmi időszakokat kollektíven tematizálhatóvá.

Szakács Katalin fordítása

JEGYZETEK

- 1 K. Koestlin, Erzählen vom Krieg - Krieg als Reise. IL In: *Bios*. 2. 173-182.
- 2 F. Schütze, Kollektive Verlaufskurve und Wandlungsprozesse. Dimensionen des Vergleichs von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutschen Soldaten im Zweiten Weltkrieg, In: *Bios*. 1989. 1. 31-109. o.
- 3 K. Roettgers, Die Erzählbarkeit des Lebens. In: *Bios*. 1988. 1. 5-19. o.
- 4 Ezekkel az eredményekkel gyakran azt szegezük szembe, hogy már úgyis túlságosan nagy a háborús irodalom. Ennek az irodalomnak a metaforikus gazdagsága ellenére, ami talán helyettesíti a történeteket, a Walter Benjaminhoz (*Illuminations*) vagy Ernest Hemingwayhez (*Búcsú a fegyverektől*) hasonló szerzők az elbeszélés nehezségét említik. Vö. Koestlin, id. mű, 175.
- 5 A szövegtípusok különböző fajtáit - történet, argumentáció és leírás - 1. W. Kallmeyer és F. Schütze, Zur Konstruktion von Kommunikationsschema. In: D. Wegner (szerk.), *Gesprächsanalyse*. Hamburg, S. Buske, 1977. 159-274.
- 6 A hermeneutikai esetrekonstrukció módszere U. Oevermann és mások, Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In H. G. Soeffner (szerk.): *Interpretative Vervahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, Metzler, 1979. 352-434. o. című írásán alapul.
- 7 G. Rosenthal (szerk.), „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun“ - Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches“ in erzählten Lebesgeschichten. Opladen, Leske und Budrich, 1990
- 8 F. Schütze, Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: Kommunikative Sozialforschung*, München, Fink, 1976. 159-260. o.
- 9 S. Freud, Über Deckerinnerungen. In: *Gesammelte Schriften*. 1. 1899. 465. o.
- 10 E. Leed, *No Man's Land, Combat and Identity in World War I*. Cambridge, University Press, 1979
- 11 K. Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*. New York, Harcourt, Brace and World, 1963
- 12 Id. mű, 520. o.
- 13 A. Gurwitsch, *Studies in Phenomenology and Psychology*. Evanston, Northwestern University Press, 1966
- 14 W.H.R. Rivers, The Repression of War Experience. In: *Lancet*. 1. 1918. 173-180. o.
- 15 M. Maxwell, *A Psychological Retrospect to the Great War*. London, 1923.
- 16 A. Troegger, German Women's Memories of World War II In: M. Higonet et al (szerk.), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. New Haven, London, Yale University, 1987. 285-299. o.
- 17 W. Fischer, *Time and Chronic Illness. A Study on Social Constitution of Temporality*, Berkley (Habilitation Thesis), 1982.; W. Fischer, Alltagszeit und Lebenszeit in Lebensgeschichten von Kronischen Kranken, In: K. Hurreimann, *Lebenslage Lebensalter Lebenszeit*. Weinheim, Beltz, 1986. 157-171.
- 18 F. Schütze, id. mű, 159-260. o.
- 19 K. Roettgers, id. mű
- 20 A szcénikus emlékezetre vonatkozó kérdéseknél a szenzoros benyomásokra vagy hely-képzetekre kell támaszkodnunk, hogy ennek segítségével újra felidézhető legyen az, hogy valami hogyan zajlott le vagy hogy azt hogyan éltük meg.
- 21 M. Halbwachs, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt, Suhrkamp, 1985.
- 22 A biografikus elbeszélés funkciójával kapcsolatban 1. W. Fischer, Perspektiven der Lebenslauforschung. In: A. Herlth und K. P. Strohmeier, *Lebenslauf und Familie-*

nentwicklung. Opladen, 1989, Leske und Budrich, 279-294. o.; M. Kohl, Zur Theorie der biographischen Selbst - und Fremdwahrnehmung. In: J. Matthes, *Lebenswelt und sozialae Probleme, Verhandlungen des 20. Soziologentages*. Frankfurt, Campus, 1981, 502-520. o.; G. Rosenthal, id. mű, 1987.

23 G. Rosenthal, id. mű, 1990.

24 L. Niethammer, „*Die Jahre weiss man nicht wo man die heute hinsetzen soll*”. Dietz Nachf., Bonn, Berlin, 1986.

25 G. Rosenthal, id. mű, 1987.

26 G. Rosenthal, May 8th, 1945: The Biographical Meaning of a Historical Event. In: *Interanational Journal of Oral History*. 10. köt. 3. szám, 1989. 183-193. o.

27 F. Schütze, id. mű, 1989. 31-109. o.

NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS ANTISZEMITIZMUS A GENERÁCIÓK KÖZÖTTI PÁRBESZÉDBEN*

Gabriele Rosenthal

1. Bevezető

Milyen hatással van a nemzetiszocializmust fiatakként vagy felnőttként megélt nagyszülői generáció náci múltja utódaik mindennapjaira és élettörténetére? Hogyan dolgozzák fel a gyermekek és unokák családtörténetük azon részét, melyben nagyszüleik azonosultak a nemzetiszocializmussal vagy részt vettek náci bűntettekben? Milyen következményei vannak ennek családi életük mindennapjaira? Milyen ismereteik és elsősorban milyen fantáziáik vannak családtörténetük e részéről?

E kérdések tisztázása érdekében munkatársaimmal narratív élettörténeti interjúkat készítünk, valamint beszélgetéseket folytatunk családokkal, a három generációval együtt.¹

Az itt következő tanulmányban reáltipikus módon rekonstruálom², hogy milyen eltérő életrajzi stratégiákkal próbálja a nagyszülői generáció kérdéses és terhes múltját „jóvátenni” (reparieren), és milyen stratégiákat alkalmaznak a gyermekek és az unokák, hogy megszabadulhassanak a problémás náci családtörténetől. Ezen túl bemutatom egy nemzetiszocialista múltú család esetét (5. rész). E családban felmerül a nagyapa tettességének gyanúja. Megmutatkozik, hogy:

1. milyen pszichés következményekkel jár, ha az utódok elhárítják a család valódi múltjának megismerését;

2. milyen stratégiákkal sikerül elkerülnie a második - a gyermek - generációnak a múlt megismerését;

3. hogyan harcol a harmadik generáció - az unokáké - a család náci múltját megjelenítő tünetek ellen, s hogyan indítja el ezzel a feltárás és szembefordulás folyamatát is.

* A szerző a tanulmányt kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

2. A náci büntettek kitörlése (Ausblendung) és az áldozatok elszemélytelenítése(Dehumanisierung)

Bár az NSZK-ban a tömegtájékoztatásban egyre több szó esik a náci bűntettekről, a tettesek és a nemzetiszocialista időszak szimpatizánsai hallgatásba burkolóznak, vagy a háborús és az azt követő szenvedésekkel teli időszakról számolnak be részletesen, mint az akkori idők ártatlan szemtanúi anélkül, hogy valódi tanúságot tennének (Rosenthal 1993a, b.). Csak néhány éve indult el az a folyamat, melyben a náci bűnösök fiai és lányai szüleiéről, azok szenvedéseiről és nyomasztó kollektív hallgatásukról beszélnek.³

Az elmúlt tizennégy évben folytatott elemzéseim a nagyszülői generációnak saját náci múltjához való viszonyáról (Rosenthal, 1990, 1992a, b, 1993a, b) egyértelműen azt mutatták, hogy ők sikeresen tudják - részben tudatos szándékuknak megfelelően - ártatlannak feltüntetni múltjukat. Az adott generációhoz tartozástól függően különböző életrajzi stratégiákkal törlik ki élettörténetükből a nemzetiszocializmussal összefüggő, terhelő élményeiket. Mivel saját élettörténetükből kitörlik a nemzetiszocializmus politikai kereteit és ezzel összefüggésben a szisztematikus üldözéssel és megsemmisítéssel kapcsolatos élményeiket, úgy tűntetik fel magukat, mint a kollektív eseményekben ártatlan embereket, akik a második világháború során és után - menekülteként és száműzötteként - a nemzetiszocializmus áldozataivá váltak. Az általunk kitörlésnek nevezett jóvátételi (reparáló) starégiának az a funkciója az élettörténetben, hogy a kellemetlen, bűnösséggel terhelt vagy kollektíven tabusított élményeket eltagadja. Azzal, hogy magukat az áldozatok közösségébe helyezik, hogy így váltsák ki maguk iránt azt a sajnálatot, amely bennük is megjelenik a nemzetiszocializmus áldozatai iránt, az elbeszélte élettörténetben az emberiség elleni büntett témája is a valóságosnál súlytalanabbul jelenik meg. Általánosságban abból indulhatunk ki tehát, hogy a következő generációk olyan családi milióban szocializálódtak, ahol az 1945 előtti múlt nagyobb része homályban maradt, vagy helyette a náci időszakra vonatkozó ártatlan családi múlt mítoszát ápolják.

A családtörténet kényes részeit az első generáció a családtörténet elmondásában oly művészi módon homályosítja el és lépi át, hogy a hallgató csak megfelelő érzelmi késztetése, gyakorlata és történelmi ismeretei alapján veszi azt észre. Ám Németországban még akkor is, ha az utalások és jelek eléggé egyértelműek, fennáll a veszélye annak, hogy a generáción belüli és a generációk közötti párbeszéd további elfedéseket takar, mivel a náci bűntettekben való részvételre utaló jeleken maga a hallgató lép át, ő hárítja el saját féltelmei miatt. Tapasztalhattuk, hogy mi, az interjú készítői sem vagyunk ettől mentesek, bár tudatosan úgy ítéljük meg, hogy a feltárás lenne a célunk (Rosenthal, 1990. 216 skk.). Mi is a gyermek- vagy unokagenerációhoz tartozunk és diffúz féltelmeink vannak a feltárástól, amikor olyan emberekkel találkozunk, akiknél - minden szimpatikus kisugárzásuk ellenére is - feltételezhető, hogy valamilyen borzalmat követtek el. Mi is olyan családokban, abban a német mindennapi milióban szocializálódtunk, melyben érvényben volt és a mai napig érvényben van az elbeszélés tabuja, a kritikus rákérdezés tilalma és az ártatlannak mutatkozás elvárása.

A bűntettek kitörlése az élet- és családtörténetből kiterjed a náci rendszer

áldozataira is, akár személyekként, akár közösségként jelenjenek meg a családtörténetben. Ez a kitörlés a történetírásban is felfedezhető, ahogy a nemzetiszocializmust és a második világháborút vagy a Shoah-t kutatják. A náci üldözéspolitika például nem a nemzetiszocializmus önálló részelemeként jelenik meg, hanem mint egy speciális diszciplína.

A náci büntettek kitörlése és az *áldozatok* - különösen a zsidók - *témájának elkerülése*, „*agyonhallgatása*” (Dethematisierung) világosan látható az elbeszélt élettörténetekben. Elemzéseim szerint (Rosenthal, 1992b) ennek alapja a *megélt* élettörténetben egy a náci idők kezdetén beindult folyamat.⁴ A zsidók eltűnése a valóság észleléséből és az emberek tudatából, az üldözések és az ezzel kapcsolatos emlékek elhallgatása már a zsidóság megsemmisítése előtt megkezdődött. A zsidókat már 1941 - azaz deportálásuk - előtt megfosztották emberi mivoltuktól, így pszichés gyilkosságról beszélhetünk. Az *áldozatok* „valóságtól való megfosztása” (Derealisierung) (Dahmer, 1990) és *elszemélytelenítése* (Dehumanisierung) alig volt érzékelhető az akkor élők számára. Ez a folyamat meghatározott fázisokban zajlott le, a jogfosztó és megsemmisítő politika hatására.

Míg a Harmadik Birodalom kezdetéről szóló beszámolóiban feltűnnek a zsidók mint olyan személyek, akiknek van identitásuk, legalább foglalkozásuk, néha még nevük is, ez a későbbiek során eltűnik.

Míg az 1933-tól kezdődő zsidóellenes akciókat alig említik, ez a téma a nemzetiszocializmus üldözéspolitikájával összefüggésben az úgynevezett „birodalmi kristály-éjszaka” kapcsán merül fel ismét, és szabályszerűen csak ehhez az egy eseményhez kapcsolódik. Ezekben az elbeszélésekben a zsidók nem mint személyek jelennek meg, hanem - a „birodalmi kristály-éjszaka” nyelvhasználatának megfelelően, ahol a gazdag zsidók jólétének szimbólumait verték szét - csak az *anyagi kárt* írják le, az üvegszilánkokat és az égő zsinagógákat. Nem említik a megalázott, megvert és letartóztatott embereket, ahogy a tetteseket sem.

A novemberi pogromról szóló beszámolók után a zsidók mint cselekvő személyek eltűnnek a nem zsidók élettörténetéből. Ezt mutatja a mai tömör kijelentés: „és akkor hirtelen eltűntek”. Jellemző a harmadik személyben történő indirekt beszéd „róluk”. Itt mutatkozik meg az *áldozatok* beszéd útján történő *elszemélytelenítése*, akik identitás- és névnélküliek, nemcsak személyekben, de közösségük tekintetében is.

Az áldozatok elszemélytelenítése, ami egyben az üldözésekkel kapcsolatos élmények elhallgatásához kapcsolódik, látenszen, célzások révén átöröklődik a következő generációra. Ennek következménye, hogy a gyermekek és az unokák is kerülnek a témát anélkül, hogy tisztában lennének a hallgatás valódi tartalmával. A nagyszülői generációnál egyértelmű a zsidók elszemélytelenítése (dehumanizálása) abban a mondatban, hogy: „a zsidó úgy nem érintett igazán”, a gyermekek és unokák generációjában viszont ez a „zsidó” témáról alkotott teljes véleményben jelenik meg. A zsidók tabuvá váltak, nemcsak hogy nem beszélnek róluk, de szabályosan kerülnek a „zsidó” szó kiejtését. A Shoah agyonhallgatásának stratégiája a náci időkben kezdődött tudatos intenció folytatásának tekinthető. Személytelenek maradtak a zsidók, névtelen, identitás nélküli kreatúrák. Ha nem beszélünk a Shoah és a zsidók témájáról, nem tesszük ki magunkat annak a veszélynek, hogy antiszemitának bélyegez-

zenek. Így a másokkal való párbeszédben sem kell felismernünk saját antiszemitizmusunk elítélőtevéteinket, s ezáltal nem kell információkat adnunk és kapnunk a témáról. Azok, akik beszélgető partnerüknél a látens antiszemitizmust megérik és ettől megijednek, kerülnek a konfrontációt és nem ritkán a maguk érzéseiben és érzékelésében is kételkednek.

3. A zsidók felelőssé tétele a népiirtásért, a tettesek és az áldozatok felcserélése (Inversion)

A nemzetiszocializmushoz való kötődés kitörlése és a népiirtás agyonhallgatása mellett még egy stratégia jellemzi mindhárom generációt: *a zsidók felelőssé tétele a népiirtásért*. Ez a következő leegyszerűsítő kijelentéssel írható le: „maguk a zsidók tehetnek róla”. Így az interjúalanyoknak nem kell megkérdőjeleznie családjának és saját magának a felelősségét és kötődését, ehelyett mások felelősségével foglalkozhat. Ha a már említett okok miatt elkerüli is a zsidók említését, még mindig megmarad annak a lehetősége, hogy a győztes hatalmakat, ezen belül a zsidó tiszteket tegye felelőssé, mind a nyugati szövetségesek, mind a szovjet hadsereg esetében.

Az élet- és családtörténetek összehasonlító elemzésénél (kontrastive Vergleich) azt tapasztaltuk, hogy minél szorosabban kötődik az első generáció a náci büntettekhez, annál nyíltabban és közvetlenebbül mentik fel önmagukat a bűnáthárítás stratégiájával. Azok a férfiak és asszonyok, akik az üldözésben és a tömeggyilkosságokban részt vettek, kevésbé rejtik el antiszemitizmusukat, mint mások. A zsidók felelőssé tétele náluk egyértelműen arra szolgál, hogy tettüket igazolják. A magyarázatok során egészen bizarr formában mutatkozik meg ez az „Auschwitz miatti antiszemitizmus”. Seewald úr⁵, aki az NDK-ban élt és az interjú során megemlítette, hogy - feltehetőleg mint különítményes - részt vett egy büntettségben, magyarázkodása során a marxista történetírást hívja segítségül. A népiirtásért a nemzetközi nagytőkét teszi felelőssé, amely szerinte leginkább zsidókból állt és akik számára Hitler csak egy marionettbábu volt. Ezek a gazdag zsidó tőkések - ahogy a kapitalisták általában - nem segítették a „maguk kis embereit”. Ebben a kontextusban Seewald úr így gondolkodik:

„Mi németek ezt magunktól nem tettük volna, akik ezt az utasítást adták, olyan emberek voltak, akik a háttérben ültek, akik az utasítást továbbították lefelé.”

Kérdező: *„Mit gondol, kik voltak a háttérben?”*

Seewald úr: *„A nemzetközi világ kapitalistái.”*^{6*}

További példát ad Acka úr⁷, aki egy mozgó egységnél letartóztatott zsidók szállításában vett részt. A zsidók szállításával kapcsolatban ez a véleménye:

„Soha nem égettük el őket, saját magukat ölték meg, mert nem volt mit enniük.”

Míg a szemtanúk vagy akár a náci tettesek intjéjában nyíltan kerül elő az a gondolat, hogy „maguk a zsidók a felelősek”, addig a kevésbé érintetteknek ez csak órákkal később, indirekt módon jelenik meg. A sok energiával vizsgatartott gondolat kimondása minden beszélgetésnél hosszú időt vesz igénybe-

* Az interjúszövegek átírata őrzi az elhangzott szöveg élőbeszédbeli jellegzetességeit (szünetek, „_” jellel jelölve, dadogás, szóismétlés stb.) vö. 11., 20. 23. jegyzet. (A szerk.)

be. Az életükről mesélőket segíteni kell abban, hogy a beszélgetés során olyan érzelmi helyzetbe kerüljenek, hogy már ne igazodjanak a beszélgetőpartnerekhez. A beszélgetés során az interjú készítőjének kell megnyitnia ezt a teret, nem irtózhat attól az antiszemitizmustól és a bűntettekben való részvételtől, amely így megjelenhet. A megfelelő kérdéssel válik egyáltalán lehetségessé, hogy a nyíltan fellépő antiszemita típus mellett ezt a látens antiszemita beállítottságot is feltárjuk.

A zsidók felelőssé tétele gyakran kifejezésre jut közvetett retorikai kérdésekben: „*Gyakran gondolkodom azon, hogy mi van a zsidókban, hogy évszázadok óta üldözik őket.*” Ugyanerre szolgál az antiszemitizmus anticionizmusba való átkanalizálása is - ami a gyermek- és unokagenerációban gyakori forma -, azaz amikor az áldozatokból, ahogy az izraeli megszállási politika mutatja, vétkes tettesek lesznek, ami az áldozatok iránt érzett diffúz bűntudat projekciója. Általában mindhárom nem zsidó német generációban fellelhető az a tendencia, hogy sokkal inkább foglalkoznak a szövetségesek és az áldozatok akkori felelősségével és a maguk háborús és háború utáni szenvedéseivel, mint a náci tettesek bűnösségével, még ha az a családon belül előfordult is.

Míg a Shoah túlélőit naponta kínozzák az olyan emlékek, hogy a Wehrmacht és az SS német egységeiben férfiak ortodox zsidók pajeszt nyírják le, csecsemőket vernek agyon, embereket zárnak házakba és gyűjtik fel azokat, terhes nőre uszítanak kutyát, ahogy az széttépje, addig üldözőik és az ő gyermekeik a háborús élményektől és a hadifogságban történt embertelen bánásmódtól való szenvedéseikről beszélnek.

Ahogy a szemtanúk az üldözések jeleneit, a zsidókkal és más üldözöttekkel szembeni brutalitás élményeit emlékeikből és elbeszélésükből kitörlik, úgy utódaik többségének tudása a megsemmisítés valódi történetéről absztrakt marad. Az utódok a gázkamrákban történt névtelen gyilkosságokra koncentrálnak, és kevésbé gondolnak a „face-to-face” találkozásra, a tettes kegyetlenségére áldozatával szemben a gettóban, az akciók során történt mézárásokra és a tömeges agyonlövésre.⁸

Bár a kollektív német emlékezetben a parancsra teljesítés kényszerének mítoszát ápolják⁹ és a generációkon belüli és közötti párbeszédben többoldalúan bebiztosítják magukat, hogy a tetteseket és követőiket úgy kényszerítették tettükre, vannak, akik mégis lehetségesnek tartják, hogy az áldozatokon kérjék számon az ellenállást. A felelősségáthárítás e formája, a passzivitás számonkérése az áldozatokon, azaz, hogy a „zsidók, mint bárányok mentek a vágóhídra”, különösen szembeütő az egykori NDK-ban készült interjúkban. Ilyen mondatok hangzanak el: „*Az NDK-ban csak a tevékeny ember számított.*” Az NDK hivatalos emlékezetében zsidók - mint a gyermek Stefan-Jerzy Zweig a buchenwaldi koncentrációs táborban¹⁰ - legfeljebb csak a politikai ellenállás dicsfényén keresztül tűnnek fel, a kommunisták által megmentettek szerepében, vagy mint antifasiszták.

Nemcsak a nyugatnémetek használják szívesen az önfelmentés olyan formáját, amelyben részletesen mesélnék az orosz hadifogságba esett német katonákkal szembeni embertelen bánásmódról. Seewald úr arra a kérdésre, hogy mit élt át a zsidóüldözés során, a varsói gettó felszámolásáról mesél, bár abban az időszakban kórházban feküdt: „*Akkor a németek valahogy megsemmisítették a zsidó gettót.*” Majd a rövid megjegyzés után - „valamilyen” megsem-

misítésről, ahol nem említ áldozatokat - egy orosz bombatámadás áldozataként mutatja be magát, ahol saját történetírásának megfelelően, talán az „amik” is részt vettek: „=és=ott=fe=küd=tem=a=kórházban, és a következő éjszaka=bombázták a kórházat, az oroszok és nem tudom pontosan, hogy az amik ebben részt vettek-e. De akkor volt=mit=megélnünk, azt=bizony=mondhatom”.¹¹ Ezt a szövegrészt a bombázás részletes elmesélése követi.

Seewald úr lánya, aki 1950-ben született, egy lépéssel tovább megy, ő az „oroszok” alatt átélt szenvedésekre koncentrál és egyben kitörli a németek büntetteit és az áldozatok szenvedéseit. Arról mesél, hogy az apja az orosz hadifogság alatt majdnem német foglyok tömeges agyonlövésének áldozatává vált. Seewald úr ezzel szemben még az interjú készítőjének kérdésére sem említi az orosz hadifogsággal kapcsolatos élményeiben az agyonlövéseket. Az agyonlövés sokkal inkább a németek bünteteihez kapcsolódó téma. Mesél egy mesterlövésznek kiképzett barátjáról, aki „gyilkos parancsokra oroszokat lőtt le és égetett el”, és akit feltehetőleg a Szovjetunióban háborús bűnösként tartóztattak le. A téma szöveggörnyezete sejtetni enged, hogy a barátról szóló történet saját tetteinek indirekt tematizálására szolgál.

A Hans Seewald lányánál, Mechthild Kramernál¹² bemutatott „*áldozat-tettes-átfordítás*” (Inversion) stratégiának egyértelmű folytatását fedezhetjük fel Seewald unokájánál, Mechthild Kramer lányánál. Az unoka, ahogy anyja is, a nagyapa élményeinek *időbeli eltolását* alkalmazza, amikor annak háborús élményeit - különösen a civil lakossággal való találkozást - az orosz hadifogság időszakára teszi. Szinte kizárólag úgy mesél nagyapjáról, mint orosz hadifogolyról, és így áldozatként mutatja be. Ezzel kitörli azt a katonai korszakot, amikor nagyapja egy másik egység tagja volt.

4. Az áldozatokkal történő pszeudo-identifikáció

A detematizálás és a zsidók felelőssé tétele mellett a második és harmadik generációban a Shoahnak és a saját család nemzetiszocialista kötődésének a felszínen egy egészen más típusúnak tűnő feldolgozása tapasztalható. Erős a közeledés a zsidókhoz és a zsidósághoz - valójában szabályos bekebelezésről beszélhetnénk -, ami zsidó házastárs választásában vagy „betérés”, zsidóvá válás formájában jelenik meg. Dan Bar-On (1993b) esettanulmánya - melyben egy Jeruzsálemben élő rabbit mutat be, aki egy SS katona fia és minden kapcsolatot megszakított a Németországban élő családjával és nem akar többet tudni apja múltjáról - arra mutat példát, hogy a zsidóvá válás a családi múlttal történő teljes szembefordulást jelentheti. Ugyanezt bizonyítják azok az interjúink, melyekben a második generációnál a házastárs - különösen a feleség - zsidó, bár esetenként itt is felfedezhető, hogy e házasság egy elkerülő törekvést szolgál. Az *áldozatokkal történő pszeudo-identifikáció* stratégiájával átvehető az áldozatok nézőpontja és csökkenthető a tettesekkel való szembefordulás. Ha a saját szenvedéseik és az áldozatok szenvedései között párhuzamot vonnak, elkerülhetik a szembefordulást a családi múlttal azzal a részével, amelyben a tettes szerepét játszották, és megvédhetik magukat a náci áldozataival való empátiától, nézőpontjuk átvételétől (Rosenthal-

Bar-On, 1992). A házasság révén zsidó miliőbe kerülve egy minden antiszemitizmustól mentes ember képét alkothatják meg magukról.

A saját élettörténet párhuzamba állítása a náci áldozatokéval Achim Svoboda¹³ interjújában válik egyértelművé. Az 1944-ben Csehszlovákiában született férfi, aki ma Németországban él, olyan szülők lányát vette feleségül, akik egy megsemmisítő táborban voltak és minden rokonukat Auschwitzban veszítették el. O maga egy német származású csehszlovák családban született. Apja tagja volt a nemzetiszocialista pártnak és 1945-ben náci bűntettekben való részvétel miatt tíz évi börtönre ítélték. Svoboda úr saját és családja múltját mint a sztálinizmus áldozatainak történetét mutatja be. Párhuzamot von az 1945-ig tartó zsidóüldözés és az 1945 után kezdődött németüldözés között. Arra a kérdéseinkre, hogy mit jelent számára egy olyan családba nőszni, ahol a szülők koncentrációs táborban voltak, így válaszol:

„Nagyon jól meg tudom ezt érteni, mert bizonyos értelemben magam is megéltém és elég jól át tudom élni.” Úgy érti, hogy anyósa épp eleget mesél erről, és: *„egy telítettségi pont után minden redőnyt le kell húzni.”*

Újabb rákérdezés után, hogy mit tudott meg felesége szüleinek élményeiről, még világosabbá válik, hogy nem vállalja az áldozatok nézőpontjának felvételét, felesége családtörténetét inkább saját élettörténetével állítja párhuzamba, a szocialista országok kiutazási tilalmával kapcsolva össze azt:

„Olyan helyzetben nőttem fel, egy olyan óriási koncentrációs táborban, ahonnan nem lehetett kimenni. Más vidékekről és országokról tulajdonképpen csak az iskolában tudhattunk meg valamit.”

5. A Sonntag család¹⁴

A következőkben a Sonntag család példáján keresztül szeretném bemutatni a családon belüli és a generációk közötti átörökítő folyamatokat. Rávilágítok egyben arra, hogy milyen funkciói vannak a mások felelőssé tételének és a zsidóüldözések agyonhallgatásának a generációk közötti párbeszédben. Emellett bemutatom, hogy az élet- és családtörténetek - amelyekben alig esik szó a náci bűntettekről vagy a zsidóüldözésről - hermeneutikus elemzésével hogyan tárható fel a téma elkerülésének funkciója. Ehhez fontos, hogy az interjú elemzése során ne csak azokat a pontokat keressük, amelyek a holocausttal és az antiszemitizmussal összekapcsolhatók, hanem részletesen elemeznünk kell azokat a témákat is, amelyekkel az elbeszélő a legtöbbet foglalkozik.¹⁵ Második kérdésként azt vizsgálom, hogy mennyiben szolgálhatja ez a téma a holocaust agyonhallgatását. Itt kell utalnom arra, hogy narratív életút-interjúinkban beszélgető partnerünknek nem jelölünk ki előzetes témát. Arra kérjük, hogy időbeli korlátozás nélkül mesélje el a saját és családja élettörténetét, mondja el minden olyan élményét, amely fontos számára.¹⁶ Ezután a bevezető után rendszerint hosszú életrajzi történetek következnek, amit nem szakítunk meg további kérdésekkel. Így a témák kiválasztását, részletezését, előadását és szerkezeti formáját maga az elbeszélő határozza meg. Az interjú

második részében az addig elhangzottakra vonatkozóan teszünk fel kérdéseket.

A Sonntag családból mindkét nagyszülővel, Ottó és Friderika Sonntaggal, Eberharddal, 1940-ben született fiukkal, és Ulrikével, 1945-ben született lányukkal készítettünk interjút. Ezenkívül beszélgettünk még Eberhard feleségével és közös gyermekükkel, Ulival. A következő eset bemutatásánál a nagyapára, a fiára és az unokára koncentrálok.

Ahogy nekünk, fiuknak és unokájuknak is elmesélték, hogy a nagyapát 1946-ban - emberiség elleni bűntett miatt - letartóztatták, azaz felmerül a családdal kapcsolatban a gyanú, hogy kötődik a bűnös múlthoz.

Ottó Sonntag a húszas években egy nemzetiszocialista ifjúsági szervezet tagja volt, 1928-ban lépett be az SA-ba, 1932-től a náci pártba, később SA vezető lett és a háború során - mint képzett építész - birodalmi építési felügyelőként tevékenykedett. Bevetéseinek helyéről és idejéről pontatlan és ellentmondásos állításokat tesz. Helymegjelölései nem egyeznek sem a felesége által megnevezett helyekkel, sem levéltári kutatásaink adataival. A háborús időszakról szóló igen rövid beszámolójában Sonntag úr azt állítja, hogy építész-mérnökként Norvégiában dolgozott radartelemek építésénél. Részletesen beszámol az északi fronton - Sztaraja Russzánál - történt bevetéséről. Beszámolója szerint az, hogy a frontra vezényelték, előléptetését jelentette. Sztaraja Russza az egyetlen konkrét helymegjelölés a háborús időszakból.¹⁷ Időmeghatározás nélkül számol be sebesüléséről és kórházi tartózkodásáról - a birodalom területén -, és hogy ezután újra Norvégiába kellett mennie. Levéltári kutatásaink alapján Sonntag úr építési felügyelőként dolgozott (1942-ben léptették elő), majd 1944-től a légierő birodalmi építési tanácsosaként a müncheni légikommandónál¹⁸ dolgozott. Ezt sem ő maga, sem felesége, Friderika Sonntag nem említi.

1935-ben kötöttek házasságot és felesége szintén azonosult a nemzetiszocialista mozgalommal. Támogató szerepet töltött be a családon belül a nagypa háborús múltjának elkendőzésében.

1946-ban Sonntag urat kilenc hónapra letartóztatták, először a francia megszálló csapatok Württembergben, majd az amerikai katonai egységek a valamikori koncentrációs táborban, Dachauban. Az amerikai katonai bíróság előtt 1945 és 1948 között a Dachauban lefolytatott különböző perekben e foglyokat általában a koncentrációs táborban elkövetett emberiség elleni bűntettekkel vádolták.¹⁹ Ottó Sonntag szerint az ellene felhozott vádak ezzel szemben egy franciaországi cselekményre vonatkoztak. Ez nem felelhet meg a valóságnak, hisz Franciaországban hadifogolyként tartózkodott. Az internálásból való szabadulásáról és a rehabilitációjáról szóló történet mind tartalmát, mind a szöveg struktúráját tekintve igen kérdéses. Az élettörténetben a tettességre utaló egyéb jelekre itt nem térhetek ki. A családtörténet szempontjából fontos, hogy néhány elfogadhatatlan vagy néhány megtagadó mondata következtében utódaiban felmerülhet tettességének gyanúja. Hogy ez elől kitérjen, az viszont energiákat követel. A Sonntag úr interjújában talált gyanús mozzanatokot módszeresen vizsgáltuk. Arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy e gyanús mozzanatok akár látenszen, akár manifeszt módon megjelennek-e.

De nézzük meg, hogy Ottó Sonntag milyen kontextusban mesél saját

háborús tapasztalatairól. Kérésünkre, hogy beszéljen saját életéről és családjának történetéről, teljesen kimerítő és világosan strukturált élettörténetet mond el egészen 1939-ig (gépelésben 21 oldalon keresztül). Nyíltan vállalja a nemzetiszocializmus iránti rajongását és különféle nemzetiszocialista csoportokhoz való tartozását. Ezután rövid ideig (4 oldalon keresztül) a zsidók háborús bűnösségéről beszél, és csak ezután számol be kaotikusan, sok megszakítással és időbeli ugrással az 1940 és 1946 között (fogságából való szabadulásáig) eltelt időről (5 oldal terjedelemben). „A zsidók háborús bűnössége” téma kontextusa igen érdekes. Mielőtt Ottó Sonntag erről beszélne, elmondja, hogy 1940-ig a hadsereg építési hivatalán belül a laktanyák újrafelfegyverzésén dolgozott. Ezen a helyen megszakítja élettörténetének folytonosságát, és csak sokkal később tudjuk meg, hogy a légierő kötelékébe került. Ahelyett, hogy az építési hivatalon belül kapott feladatokról vagy az akciókban való aktív részvételéről szólna, a zsidók bűnössége melletti érveit sorolja. A háborús és a fogságban töltött idő bemutatása tehát abba a keretbe ágyazódik, amely azt magyarázza, hogy mindezekért a zsidókat kell felelőssé tenni. „És akkor jött az 1938,1939-es év”, kezdi a zsidók felelősségéről szóló következő részt:

*„Nem akarok most abba belemenni, de **OKAI VOLTAK**²⁰, hogy milyen szerepet játszottak a zsidók Berlinben »az nem volt teljesen tiszta«. Ez - és itt nekem meg kell jegyezmem, **hogy** ez a - ez a zsidók leküzdhetetlen problémája (2 másodperc szünet), tulajdonképpen (2 mp) vezetett a világháborúhoz (poentírozva). Furcsán hangzik, de ez így volt. Mert ezzel a nemzetközi zsidóság, akik mindenhol ültek, nagy tisztelettől övezve mind a mai napig, leginkább Amerikában, ezek természetesen aztán azt mondták: Nem hagyjuk, hogy úgy bánjanak velünk, mint Németországban a zsidókkal: valaminek történnie kell.”*

Az interjú második felében, a korábban említettekre való rákérdezés során válik világossá, hogy a bűnösség áthárítása valójában a háborúban való aktív részvételének elfedésére szolgál. Arra a kérdésre, hogyan élte meg a háború kezdetét, Sonntag úr a következőket válaszolja:

*„Mindig is mondtam önnek, hogy ez nem volt más, mint a nemzetközi zsidóság megtorlása, akik azt mondták: most megvannak, és most **nem** fogunk engedni.”*

Míg a háborúért a „nemzetközi zsidóságot” teszi felelőssé, Sonntag úr egy másik mintát is nyújt az önfelmentéshez, amikor egészen részletesen beszámol fogságáról és letartóztatásáról. Valószínűleg beszélgetésünknek ennél a részénél kevésbé tűnhettem "veszélyesnek" számára. Több témával összefüggésben a nyugati szövetségesek felelősségét hangsúlyozza. Vádolja a szövetségesek igazságszolgáltatását, mert embertelenül bántak velük és sok ártatlan férfit megöltek. Megdöbben azon, hogy a Dachauban letartóztatottakat - azonosítás céljából - szembesítették az egykori koncentrációs tábor foglyai-val, hiszen azok szerint „nagy részben bűnözők voltak”. A náci bűnösök felelősségét ezzel szemben egyáltalán nem hozza szóba, inkább azzal kérkedik, hogy milyen magas rangú náci személyiségekkel volt együtt a letartóztatásban. Az emberiség elleni bűntettéről csak az interjúkészítő kifejezett kér-

désére beszél, először azt adja elő, hogy mindezt csak a dachauai letartóztatása után tudta meg. Feltűnő és a családtörténet további elemzéséhez fontos adalék, hogy ennél a témánál a *hullahegyekre* és az *elégetésre* koncentrált. A dachauai foglyoknak mutatott fényképekre utalva azt mondja, hogy „effektíve akkor látott először” hullahegyeket. Kérdésemre, hogy mit érzett a látvány hatására, azt válaszolja:

„Csak iszonyatot. Nem tudtam megérteni.”

Azt gondolhatnánk, hogy a rengeteg ember legyilkolását nem értette, de a folytatás egy más olvasat lehetőségét is felveti, melyet részletesen be szeretnék mutatni és elemezni. Megszakítás nélkül így folytatja:

„A hullákat - ez úgy van - nem is tudták eltemetni ilyen mennyiségben, és így tovább, hogy elégették őket, ez éppenséggel úgy van -”

Ottó Sonntag tehát azt nem értette, egyáltalán hogyan találtak ott még hullákat. Itt a hullák elégetéséről beszél tovább:

„Vannak magyarázatok arra, nem mindegyiket -, ilyen értelemben szóval erről volt ott szó -”.

Ez azt a feltételezésünket valószínűsíti, hogy ő és a Dachauban letartóztatottak - akiket ezzel a bűntettel vádoltak és ítélték gyakran halálra - arról beszélgettek, hogyan volt lehetséges, hogy egyáltalán hullákat találtak ott, hiszen elégették őket. Értelmezést kíván az ezt követő megjegyzése is:

„Így azután nem is derült ki, oh hogy aztán mindenkit brutálisan odavezettek és aztán elgázosítottak és vége”.

Mi nem derült ki? Ottó szerint azok a gyilkosságok, amelyek után nem maradt nyom, mert a hullákat korábban elégették.

S itt merül fel bennem annak az emléke, hogy keleten kiásatták a tömegsírokat, majd elégették a hullákat, hogy ezzel eltüntessék a gyilkosságok nyomait. Ehhez kapcsolódik Rudolf Hessnek a nürnbergi per során elhangzott állítása: „A hamut aztán szét kellett szórni, hogy a későbbiek során soha ne lehessen visszakövetkeztetni az áldozatok valódi számára.”²¹

Ezt a logikát követve Sonntag úr is az áldozatok számát teszi központi kérdéssé. Úgy emlékszik, egy könyvben 350 000 halotról olvasott, a hatmillió helyett. Ezzel azt az állítását támasztja alá, hogy sohasem derült ki, hogy ténylegesen megölték-e azokat az embereket, akiket odavezettek.

Sonntag úr fő témái, a hullaégetés, a vele szemben felhozott emberiség elleni büntett vádja, valamint a müncheni légikommandóbeli tevékenysége hatására bennünk, az elemzőkben az a kérdés fogalmazódott meg, hogy Sonntag úr valójában nem a koncentrációs táborok égető telepeinek építésében vett-e részt, akár éppen a München melletti Dachauban.

Hogyan dolgozza fel apja múltját 1940-ben született *fia*, aki jelenleg gimnáziumi tanár? Eberhard Sonntag az interjú során soha nem beszél nyíltan erről

a témáról. Nem említi apja háborús bevetéseit, sem nemzetiszocialista múltját, SA-vezetői szerepét. Többször feltett kérdéseinkre adott válaszai egyértelműen mutatják, hogy milyen erővel hárít el minden, a témával kapcsolatos tudást.²² Az egyik alkalommal azt mondja, hogy nem emlékszik, hol volt az apja a háború alatt, máskor azt állítja, hogy elfelejtette. Bár arra emlékszik, hogy a háború alatt apja egyszer hazajött szabadságra Norvégiából, de hogy a Szovjetunióban vagy Franciaországban volt-e, arra már nem emlékszik pontosan. Franciaországnál elgondolkodik:

„Azt hiszem volt Franciaországban, de mint mondtam, nem tudok sokat a háborús bevetéseiről. Mert egyszerűen magától nem mesélt, engem meg nem érdekelt ez olyan égetően.”

Igen veszélyes lett számára, hogy igazság szerint nagyon is *égetően* érdeklődött ez iránt. Átvitt értelemben a következőképpen fogalmazhatunk: ahelyett, hogy apja múltja iránt érdeklődött volna, inkább a tűzzel játszott. Ez a feltételezés szó szerint is előkerül, amikor a háborút követő időszakról mesél. Nem beszél apja dachau-i letartóztatásáról, ami feltehetőleg az akkor iskolába kerülő hatéves fiú számára kellemetlen lehetett, de mesél egy bunkerről, melyben akkoriban sokat játszott. Gyakran talált ott barátaival még fel nem robbant töltényeket, *„néha raktunk tüzet és abba dobáltuk őket, és halálos öröm volt, amikor felrobbantak - voltak sebesülések is”*. Eberhard Sonntag tehát halálosan örül, amikor a játékban tűz és robbanás szerepel. Elmeséli, hogy egyszer egy fiú lába megsérült egy szilánk miatt és nagyon vérzett. Hozzáfűzi: *„ez mély benyomást tett rám, szóval a látvány, na igen.”*

A sebesülés akként való bemutatása, mint ami „mély (de nem elszomorító) benyomást” tett, más sebesülésekkel kapcsolatban is felbukkan, leginkább egy saját maga által elszenvedett égésnél. A körülbelül tizennyolc éves Eberhard evangélikus fiatalok csoportjának vezetőjeként napforduló-ünnepséget szervezett. Fát gyújtett és farakást állíttatott fel. Maga öntött rá egy kanna benzint és gyufával meggyújtott egy papírdarabot, amit a rakásra dobott. Mosolyogva meséli:

„Rövidnadrágban és rövid ujjú ingben voltam /a a lábaimat/ (nevetve) és a karjaimat egész szépen megégettem. Úgyhogy azonnal kórházba kellett szállítani. Szóval ez /egy élmény volt a tűzzel/ (nevetve). De ennek semmi köze a háborúhoz.”²³

A nevetést tekinthetnénk az élményre való visszaemlékezés elhárításának. De felmerül az esetleges önbüntetés gyanúja is. Hogy miért is kellett volna Eberhard Sonntagnak önmagát megbüntetnie, arra maga utal azzal, hogy elutasítja a háborúval való összefüggést.

Az, hogy a háború és a tűz Eberhard Sonntag számára szorosan összekapcsolódó témák, egyértelműen megmutatkozik abban, hogy milyen témák és elképzelések foglalkoztatják a náci büntettekkel kapcsolatban. Mindig visszatérő téma az, amit Oradourban követtek el, s aminek romjaihoz Eberhard Sonntag a családjával közösen el is látogatott. A tömeggyilkosságot 1944. június 10-én a 2. SS páncélos hadtest egységei követték el, amikor Franciaországból Normandia felé vonultak. „Azzal az ürüggyel, hogy a falulakók

robbanóanyagokat (és partizánokat) rejtegetnek, összeterezték őket a falu főterén. A férfiakat és fiatalokat azonnal lelőtték, az asszonyokat és a gyerekeket élve elégették a templomban, majd a falut földig rombolták." (*Deutschland im Zweiten Weltkrieg*. 1986. 5. köt. 651. o.). Eberhard Sonntag újra és újra ezzel a kérdéssel kínozza magát:

„Mindig felteszem magamnak a kérdést, mit csináltam volna ilyen helyzetben, és igazán, oh, (2 másodperc szünet), ha valaki gerillaháborúba megy, ha az ellenállásban vesz részt, ha leveszi az egyenruhát és a katonákat hátulról lelövi, annak számolnia kell azzal, hogy nem ismernek kegyelmet, ha elkapják. Ezt a rizikót azok vállalták is.”

Eberhard Sonntag itt a Wehrmacht fővezérének nézőpontját veszi át, aki elutasítja, hogy a francia ellenállókat reguláris katonákként elismerje, és azt a parancsot adja ki, hogy a foglyokat a nemzetközi joggal ellentétben le kell löni. De még egy lépéssel tovább is megy, amikor a parancsot kapó tiszt helyzetébe helyezi magát és a civilek lelövésén kívül nem lát egyéb cselekvési lehetőséget. Elgondolkodik azon is, hogy vajon képes lett volna-e arra, hogy behajtsa az embereket a templomba, hogy azt azután rájuk gyújtsa.

„Nem tudom, nem hiszem, hogy akár ilyen extrém körülmények között ezt tettem volna, hogy civileket, még ha az ellenállásban résztvevő harcosaikat el is bűjtatták, egy templomba tereljek és tüzet gyújtattam volna. Szóval én, én, én nem hiszem, hogy én abban a helyzetben ezt megtettem volna, de sem magamért, sem másért nem tenném tűzbe a kezem.”

Magáért sem teszi tűzbe a kezét, hogyan tudná akkor az apjáért. Emlékezőnk a nevetésére a napforduló-ünnepségnél megélt tüzeset elmesélésekor. Ezzel a szövegrészlettel még hihetőbbé válik az az elgondolásunk, hogy itt egy önbüntetői tendencia is jelen van. Eberhard Sonntag minden eszközzel elhárítja az apjával szembeni vádakát és azt, hogy elgondolkozzon a büntettekben való lehetséges részvételéről. Amikor az interjú során arról kérdezzük, milyen fantáziái vannak apja tetteiről, így válaszol:

„Arra gondol, hogy azt képezem, hogy apámnak olyan feladata volt, hogy partizánok után átkutasson egy völgyet?” A kérdés saját maga által adott ilyen értelmezését visszautasítja, s így válaszol: *„Ezt a kérdést inkább magamra vonatkoztatva teszem fel, kevésbé apámmal kapcsolatban.”*

Ahelyett, hogy apja bűnösségével nézne szembe, saját magát gyötri, mint potenciális bűnöst. Ez a mechanizmus gyakran megfigyelhető a náci bűnösök gyermekeinél, akik maguk nem teszik fel a bűnösség kérdését.²⁴

Az interjú során Eberhard Sonntag mindig elítéli a francia ellenálló tevékenységének jogtalanságát, hogy apja és saját potenciális bűnössége alól felmentse magát. A náci büntettekkel kapcsolatos fő témája a partizánharcok jogszerűségének megkérdőjelezése - a Wehrmacht és a nemzetiszocialista csoportok is ezzel legitimálták a partizánok legyilkolását. Még az oroszországi zsidóság tömeges agyonlövését is a partizánharcok révén legitimálták (Browning, 1993; Krausnick, 1985. 214.).²⁵

Az interjúszöveg alapján egyértelmű, hogy az ellenállásban résztvevők - a partizánok - és a koncentrációs táborok foglyai - a zsidók - Eberhard Sonntag

számára két olyan téma, melyek asszociatív kapcsolatban állnak egymással, így például mesél arról, hogy egyszer franciáknál volt látogatóban, akiknél volt egy másik vendég is: „szóval az az ember- óh hogy most koncentrációs táborban vagy az ellenállásban volt?” Eberhard már nem emlékszik pontosan, hogy a vendég mit mesélt, csak arra, hogy más volt a véleménye, mint neki, s hogy a „más véleményét” ő ott el is mondta. Arra a kérdésre, hogy ez az ember koncentrációs táborban volt-e, azt válaszolta: „*lehet, hogy ezt elfojtottam*”.

Nyilvánvaló, hogy milyen funkciója van a francia ellenállással és a partizánokkal való szembefordulásnak. Arra szolgál, hogy Eberhard elkerülhesse a rasszista üldözések témáját. A meggyilkolt francia ellenállók esetében ugyanis lehet a háborúban szokásos eljárasmóddal érvelni, de ugyanez a téma sokkal nehezebb a meggyilkolt zsidók esetében. Amikor Eberhard Sonntag általában beszél a koncentrációs táborokról, a zsidók nem mint személyek jelennek meg. Elhárít mindenfajta hivatalos dokumentációt a koncentrációs táborokban elkövetett bűntettekről. Az elzászi Struthof/Natzweiler koncentrációs táborban tett látogatása után - mindig Stutthof-ot említi, ami egy Danzig melletti koncentrációs tábor volt -, elképedve mondja, hogy odaviszik az elzászi fiatalokat „és ezeknek konkrétan bemutatják, hogy a gonosz szomszédok keleten mit műveltek”.

Már majdnem az interjú végén Eberhard Sonntag mégis csak beszél a zsidókról. De itt a zsidók nem mint áldozatok jelennek meg, hanem sokkal inkább az Eichmann-per bíráiként. Érdekes ezt a szövegrészt bemutatni:

„Az izraeliek megszerezték maguknak Eichmannt és hamuvá égették. Ez természetesen kezdettől fogva világos volt.”

Nem bírósági eljárásról beszél, hanem azonnal Eichmann holttestének elégetéséről, és így folytatja:

„...és valahol meg tudom érteni, ha valakik ilyen sokat elviseltek és most végre kezükbe kaparintottak valakit, akire ráakaszkodhatnak, akkor kitöltik rajta a haragjukat. Úgy gondolom, szimbolikus gesztus volt a hamuját a tenger fölött szétszórni, ez az izraeliek számára sokkal többet jelenthetett, mint nekünk, mert ha tudjuk, hogy a zsidó számára mit jelent a temetés, akkor ez gyakorlatilag örök ítéletet jelent a halál fölött.”

Ezen a helyen használja először Eberhard Sonntag az interjú során a zsidó szót, méghozzá az antiszemita szóhasználatra jellemző formában, egyes számban. Bár úgy véli, megérti az izraeliek eljárását, azt mégis a személyes bosszú kategóriájába sorolja - mint a harag kitöltését -, és nem a bűnüldözés jogszerű eljárásaként értékeli. A „zsidó” itt, az interjú végén, a gyűlölködő, nem pedig az áldozat szerepében jelenik meg. Apjával ellentétben, aki az elégetett zsidó hullákra gondol, Eberhard Sonntag Eichmann elégetett hullájáról beszél és ezzel kerüli el a holocaust témáját.

Itt mutatkozik meg az a párhuzam is, melyet a francia ellenállással von. A náci szülők leszármazottainak második generációjához tartozók gondolataiban gyakran szerepelnek a németek által üldözött emberek - mint ellenállók vagy bírák - aktív tettei, és figyelmen kívül hagyják a szenvedéseiket, azaz

elhárítják annak a végiggondolását, hogy mit is tettek maguk a németek a megsemmisítő folyamat során.

Most nézzük a dolgot Eberhard Sonntag fiának, az *unokának* a szemszögéből. *Uli Sonntag* 1971-ben született. Iskolás évei alatt aktívan politizált és tagja volt egy jobboldali környezetvédő pártnak. Az érettségi után politikai irányváltáson megy át, és két éven át civilszolgálatot teljesít Franciaországban a „*Megbékélés Jegyében Akció*” keretében. Egy olyan falu közelében dolgozik, amelyet 1944-ben rendőri és SS-alakulatok leromboltak. Itt is elégettek asszonyokat és gyerekeket a templomban. Apjától eltérően Uli nem próbálja ezt a tettet igazolni, csak felmenti a németeket, amikor azt mondja: „*ezek nemcsak német SS-alakulatok voltak, hanem nagyon sok elítélt is volt ott, akit oda küldtek Oroszországból.*”

Franciaországi tartózkodása alatt Uli átélte egy lakástűzet, amelyre pánikkal reagált. Máig megmaradt a tűztől való szorongása. Rendszeresen visszatérő álma, hogy régi gyerekszobájában van, ami kigyullad és ő nem tud kimenekülni. Ulinak általában erős szorongásai vannak, amiket a szkinhedekkel és a neonácikkal szembeni félelmekbe kanalizál.

Uli Sonntag sokkal erőteljesebben helyezkedik szembe nagyapja múltjával, mint az apja. Tétovázva közelít ahhoz a kérdéshez, hogy mit is takarhat nagyapja dachau-i letartóztatása. Azt mondja, vannak erről fantáziái, de az interjú során nem tud ezekről mesélni. Indirekt úton viszont nyilvánvalóvá válik, hogy milyen fantáziák gyötrik anélkül, hogy tisztában lenne azzal, hogy ezek nagyapja múltjával vannak összefüggésben.

Uli Sonntag a náci büntettekről a „*Megbékélés Jegyében Akció*” során szerzett élményeivel kapcsolatban beszél. Egyszer több fiatallal együtt zsidó temetőben irtottak gyomot(!), valamint meglátogatták a lengyelországi stutthofi koncentrációs tábor emlékhelyét. A részletekre irányuló kérdésre, hogy mire emlékszik a stutthofi látogatásból, először a máglya²⁶ helyét írja le - Uli nyelvhasználatában „*ahol elégették a testeket*”. Ahogy a náci büntettekkel kapcsolatos téma kifejtése mutatja, fantáziái középpontjában az *embereknek* a bezárt templomban és a máglyán történő *elégetése* áll. A stutthofi máglya kapcsán azt is mondja: „*abban sem vagyok egészen biztos, hogy nem dobtak-e arra olyan embereket is, akik még egy kicsit éltek.*” Ekkor hirtelen megijed megfogalmazásától („*még egy kicsit éltek*”), mint oly sokszor máskor is a beszélgetés során, és elmondja, hogy néhányszor már nevetett ezen a témán. Viselkedését a helyzet groteskségével magyarázza, hogy akkor már semmi sem zajlott normálisan és reflektál az őt megfélemlítő érzésekre:

„*Ha utánagondolok, igen, az a szörnyű ebben (4 mp), szóval úgy érzem, hogy érdekelt vagyok ebben, hogy egy ilyen szituáció (2 mp), érdeklődöm ez iránt a GROTESZKSég (2 mp) iránt, hát ez SZÖRNYŰ.*”

Ebben a pillanatban kis híján megégeti magát öngyújtója lángjával. Ez nem először történik a beszélgetés során. Uli az öngyújtóját a legnagyobb lángra állította és minden egyes rágyújtás alkalmával megriad a lángtól. „*Ugye nem magadat akarod megbüntetni?*” - mondom neki ezen a ponton. Erre azt válaszolja: „*Nem, néha igen*”. Minden további szünet nélkül, ami különben gyakran és hosszasan megszakítja beszédét, zsidó fiatalokkal való találkozásáról me-

sél: „*egészen komikus, szóval (1 mp) másként léptem fel velük szemben, mert tudtam, hogy ők zsidók.*” Tematikus összefüggés van tehát ezek között az egymást követő részek között: a testek elégetése Stutthofban, és ön maga megbüntetése az öngyújtó lángjával, és viselkedése a zsidó fiatalokkal való találkozásokkor a jelenben. Az izraeli fiatalokkal való találkozás témája után Uli a naplójából olvas fel egy részletet, amelyet a stutthofi látogatáskor jegyzett le. Egy költeményt, amelyben a halottakról ír többes szám első személyben, akiknek a gázkamra és a krematórium előtt elvették a hitét. A „saját hamunkról” beszél és a „saját elégésünkről” a máglyán. A további feljegyzései is a foglyok perspektívájából készültek, akiknek - Uli szavával - embermivoltukat rabolták el. A tettesekről nem beszél, és így önmagát is a névtelen tettesek áldozatává teszi. Arra a kérdésre, hogy magát a foglyok helyzetében látja-e, meggyújtja öngyújtóját, visszahököl a lángtól, meggyújtja cigarettáját, és azt válaszolja, hogy állandóan a tettes szerepében látja magát. Kifejti, hogy aki olyan megfelelni akaró és konfliktuskerülő, mint ő, könnyen válik tettessé azáltal, hogy szó nélkül követi a parancsot. Parancsteljesítő készségét különösen abban látja, ahogy mindig megpróbál megfelelni környezete elvárásainak. Fokozatosan derül ki, hogy ebben a családban, ahogy az apa, úgy az unoka is kínozza magát a potenciális tettességgel, miközben a tényleges tettes névtelen marad. Az unoka ebben a családban sokkal nagyobb lépést tesz, mint az apja, mert miközben ő magát vádolja a potenciálisan amorális tettel, addig az apja a tettesek nézőpontját átvéve, azokat felmenti és az áldozatokat teszi felelőssé. Az unokánál egyáltalán nincs jelen az áldozatok felelőssé tételének stratégiája. Nála más elkerülő tendenciák tapasztalhatók. Akár a stutthofi látogatás, akár a zsidó temetőben végzett munka kapcsán tett megjegyzései révén világossá válik, hogy a „büntettek borzalmainak” témáját szeretné a „természet szépségének” témájával kitörölni. A temetői látogatás kapcsán ezt mondja:

„és akkor egyszerűen az a gyönyörű temető, az az atmoszféra, ott keresztül menni. Ott csináltunk egy kisebb sétát, ahogy a sírt, sírköveket befutotta a borostyán és tulajdonképpen már szétestek. Láthatod, ahogy a természet átveszi az uralmat.”

Uli tudatos intenciója mellett, hogy „ne felejtsünk”, valójában az a tudattalan kívánság húzódik meg, hogy a természet segítségével hagyjuk a történelmet benőni. Ki is mondja: „*szóval először felmerült bennem a gondolat, hogy minek ez a gyomlálás, amikor olyan szép, ha így be van nőve.*” Ha ezt a kijelentését átvitt értelmében értelmezzük, azt fogalmazhatjuk meg, hogy Ulinak a természethez és a környezetvédelemhez való viszonya az „elfedést” szolgálja. Tudattalanul a természettel szeretné beburkolni a büntetteket. Így már az sem meglepő számunkra, hogy Uli nem emlékszik arra a névre, amely azon a sírkövön állt, amelyet megszabadított a gyomtól.

Uli kívánsága - feltárni, ugyanakkor mégis elfedni - mindig előbukkan, amikor nagyapjáról Ottóról mesél. Felrója nagyapja mindig visszatérő antiszemitizmusát, de nem tudja kijelentéseit idézni. Sok olyan szituációról mesél, ahol a zsidók, mint téma „volt a levegőben” és nagyapja valamilyen megjegyzést tett, amelyben agresszió volt érzékelhető. Kérésünkre, hogy meséljen el egy ilyen helyzetet, belekezd a történetbe, de folytonosan elakad és dadog, nem tudja visszaidézni nagyapjának azokat a megnyilatkozásait, amelyek ezt

az érzést váltották ki belőle. Az interjú során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Ulinak meg kell védenie a nagyapját, nem vádolhatja meg, ahogy maga fogalmazza: nem sebezheti meg. Azért is kell megvédenie őt, mert saját magán sem akar sebet ejteni.

Uli viszonya ehhez a múlthoz a feltárás és elrejtés közötti állandó kötélranc.

A Sonntag család esetelemzése egyérteművé teszi, hogy a nagyszülők által el nem végzett gyászfeldolgozás, ami az áldozatok elszemélytelenítésén, a náci idők üldözéseinek és a többi járulékos büntettnék az akceptálásán keresztül válik láthatóvá, a gyermeknél és unokánál ahhoz vezetett, hogy a büntettek feltárásától vagy az áldozatok bosszújától való szorongásokkal és büntudattal kell megküzdeniük, amik elől az első generáció kitért. Ezeknek az érzelmeknek az elhárítása szekunder antiszemitizmushoz vezethet, nemcsak a téma elkerülésének formájában, hanem akár nyilvánvalóbb módon, mint például a neonáci csoportokhoz való tartozás alakjában. A bemutatott családnál látható, hogy milyen terheknek van kitéve az unoka, hogyan próbálja feldolgozni a családi múlt terhes részét, míg az apa az áldozatok felelőssé tételének stratégiájával hárítja el a bűnökről való további gondolkodást, s ezzel „hozza helyre” (repariert) a családtörténetet. Mint ahogy más általunk megkérdezett családoknál, itt is fantázián alapuló tünetekben jeleníti meg az unoka a múltat. Az „emberek elégetésével” kapcsolatos fantáziát lelhetjük fel rémálmaiban; az elégetett emberekkel való azonosulással, az önbüntetés egyes formáival, az önváddal és az üldözési félelmekkel reagál családja bűneire. Az áldozatok és a tettesek családjainak körében végzett elemzéseink egyértelműen megmutatták, hogy a második és harmadik generáció fantáziái a múltból tartalmukban feltűnő módon egyeznek a nagyszülői generáció által megélt konkrét élményekkel. A tünetek fejlődésében nyílik meg annak lehetősége, hogy pszichésen feldolgozzák a terhelő családi múltat. Ennek köszönhető, hogy Uli Sonntag élettörténete sokkal kevésbé nyomasztó, mint azoké az unokáké, akik még csak szüleik szintjén vannak, akik a téma elkerülésével, agyonhallgatásával (detematizálásával), az áldozatok felelőssé tételével vagy az áldozatokkal való pszeudo-identifikációval kerülnek el a családi múlt tisztázását. Úgy gondolom, hogy a saját családtörténettel való konfrontáció mindenképpen szükséges, ha nem is elégséges lépés ahhoz, hogy valaki átvehesse az áldozatok perspektíváját, s valódi empátiát érezhessen irántuk.

Udvari Kerstin fordítása

JEGYZETEK

1 E munka egy német kutatói munkaközösség kutatásának keretén belül született. A kutatás Prof. Dr. Fritz Schütze (Universität Magdeburg) és Prof. Dr. Dan Bar-On (Ben Gurion University of the Negev, Izrael) közreműködésével folyik. Egyrészt olyan családokat keresünk meg, akiknek hozzátartozói a nemzetiszocializmus szimpatizánsai vagy bűnrészesei, másrészt olyan családokat - Németországban és Izraelben -, akik a nemzetiszocializmus áldozatai voltak. Bettina Völter ebben a kutatásban tudományos munkatársként működik közre a Német Szövetségi Köztársaságban. Közös

munkánk eredményei a tanulmány során bemutatott interjúk. Az egyes interjúkhoz kapcsolódó levéltári kutatást Eva Brückner végezte, melyért köszönetünk illeti.

2 Ez egy strukturális tipológiába sűrített hermeneutikus feltárása az életrajzi valloságok reáltipikus vonásainak. A tanulmány első részében az interjúidézetek inkább példaként szolgálnak, de jól érzékelhető belőlük az esetrekonstrukciókból kibontakozó különböző jóvátételi stratégiákon alapuló tipológia is. Munkánk 100 élettörténeti interjún alapszik.

3 Peter Sichrovsky és Dörte von Westerhagen zsunalisztikus írása a náci tettesek gyermekeiről 1987-ben jelent meg. Ugyanebben az évben jelent meg Niklas Frank „leszámolója” az apjával. Azután az utolsó tudományos publikáció a témában Dan Bar-On izraeli pszichológustól származik, mely 1989-ben jelent meg.

4 Dialektikus megkülönböztetést teszek a megélt és az elbeszélte élettörténet között. (Vö. Rosenthal, megjelenés alatt)

5 Valamennyi interjúalany nevét megváltoztattuk. Hans Seewald-dal Bettina Völter készített interjút. Alapos levéltári kutatás után sem találtuk annak a nyomát, hogy Seewald úr katonaként részt vett volna a Wehrmacht bevetéseiben.

6 Ez az abszurd magyarázat megfelel az SZKP és az SED ötvenes évekbeli anticionista és zsidóellenes érvelésének, amennyiben minden cionista szervezetet az amerikai imperializmus vazallusának tekintettek, amelyek kizárólag a kapitalizmus célját szolgálják. Ezt támasztják alá a Diehl (1993) által összegyűjtött, a tömegtájékoztatásból származó idézetek.

7 A részletes esetismertetést lásd: Rosenthal, 1990. 193-215. o.

8 Browning (1993) tanulmánya egyike annak a kevés írásnak, amely egy olyan rendőri zászlóaljról szól, ahol tanúvallomásokkal feltárhatók a Szovjetunióban és Lengyelországban történt megsemmisítések történései. A mérsárlások leírásánál egyértelművé válik - a névtelen tettes elképzelésével szemben, amelyben háttal sorbaállított emberek lelövéséről hallunk -, hogy a tettesek maguk választották ki áldozataikat, vagy kijelölték számukra, és tarkónlövés előtt gyakran beszélgettek is velük.

9 Eddig „egy esetben sem lehetett bebizonyítani, hogy aki parancsot kapott egy utasítás végrehajtására, parancsmegtagadás miatt sérelmet szenvedett vagy életével fizetett volna” (Jäger, 1982. 158. o.). A Jäger által bemutatott esetek mellett Browning tanulmányai sokkal inkább azt erősítik, hogy a rendőri zászlóalj vérengzéseiben való részvétel önkéntes volt.

10 Vö. a Buchenwald emlékére kiadott brosúrával (1988).

11 A „=” jel gyorsabb összekapcsolást jelent.

12 Mechtild Kramerral az interjút Bettina Völter és a szerző készítette.

13 Achim Svobodával Bettina Völter készítette az interjút.

14 A családdal az egyes interjúkat Bettina Völter és jómagam készítettem. Bettina Völter részt vett az érintett interjúk kiértékelésében is.

15 A hermeneutikus esetrekonstrukció módszeréhez, különösen a tematikus mező-elemzéshez lásd Rosenthal, 1993. (megjelenés alatt)

16 A narratív interjú módszeréhez lásd Schütze, 1993; Rosenthal, 1993 (megjelenés alatt).

17 Ennek a területnek, Az Ilmensee melletti Staraja Russának az elfoglalásakor 1941 augusztusában a 16. hadsereg különleges kommandója ketté volt osztva (Krausnick, 1985. 153ff). Ezen az északnyugati fronton indult el 1942. február 7-én az orosz offenzíva.

18 Ez az utolsó előléptetés 1944-ben volt, amikor már nem építettek sokat, három kivételtől eltekintve: kaszárnnyakat, táborhelyiségeket a Wehrmachtnak és az SS-nek, valamint a koncentrációs táborokat bővítették tovább.

19 Lásd Marcuse, 1990.

20 Kövér betűk: hangos beszéd, kövér és nagybetű = ordítva.

21 Idézi Klee, 1988. 246. o.

22 A nővérével készült interjúból az derül ki, hogy csak nemrég konfrontálódott apja SA-tagságával amire fivére úgy reagált, hogy „ezt nem hiszem el”.

23 / = Az idézett szöveg kezdete és vége -itt lép be a nevetés-.

24 Ez látható a Dan Bar-On, Peter Sichrovsky és Dörte von Westerhagen által készített interjúból.

25 A bandákkal való megküzdés címén a zsidók megsemmisítését szorgalmazták. „... *ténylegesen az átvitt előítélet - amellyel éveken át heccelték a katonákat és a tiszteket - belső meggyőződésükké tette, hogy a megszállt keleti területeken a zsidók és a partizánok, az őket bűjtatnak vagy segítők azonosak*” (Krausnick, 1985. 217.). A propaganda szerint a partizánegységek zsidók segítségével tartják egymással a kapcsolatot, ezért a településeket "zsidómentessé" kell tenni.

26 Amikor a stutthofi krematórium az 1944-45-ös tifuszciklás miatt már nem győzte a hullák elégetését, északabbra az új táborban egy máglyát raktak. A hullákat egymásra rakták és gyúlékony anyaggal öntötték le, hogy jobban égenek. (Skutnik, 1979. 22. o.).

IRODALOM

- BAR-ON, DAN, 1993a. *Die Last des Schweigens*. Frankfurt: Campus.
- , 1993b. Der Rabbi von Jerusalem. In: uo. 147-165.
- BROWNING, CHRISTOPHER, 1993. *Ganz normale Männer*. Hamburg: Rowohlt.
- Buchenwald. Ein Konzentrationslager*. Berlin: Dietz. (1988)
- DAHMER, HELMUTH, 1990. Derealisierung und Wiederholung. In: *Psyche*. 44. 2., 133-142.
- Diehl, Michael, 1993. Auf Positionssuche: Zionismus, Palästina-Problem und Israel aus der Sicht der Freien Deutschen Jugend von 1946 bis 1953. In: *Jahresbericht des Institut für zeitgeschichtliche Jugendforschung*. V. 81-116.
- FRANK, NIKLAS, 1987. *Der Vater. Eine Abrechnung*. München.
- JÄGER, HERBERT, 1982. *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft*. Frankfurt a. M.: Walter Verlag.
- KLEE, ERNST-DRESSEN-WILLI-RIESS, VOLKER, 1988. *„Schöne Zeiten”. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- KRAUSNICK, HELMUT, 1985. *Hitlers Einsatzgruppen*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- MARCUSE, HAROLD, 1990. Das ehemalige Konzentrationslager Dachau. In: *Dachauer Heft*. 6. Jg. 6., 182-206.
- ROSENTHAL, GABRIELE, (Hg.) 1990. *Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun”. Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches” in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen: Leske & Budrich.
- , 1992a. Das kollektive Schweigen zu den Nazi-Verbrechen. Bedingungen der Institutionalisierung einer Abwehrhaltung. In: *Psychosozial*. 15 (3), 22-333
- , 1992b. Antisemitismus im lebensgeschichtlichen Kontext. Soziale Prozesse der Dehumanisierung und Schuldzuweisung. In: *Österreichische Zeitung für Geschichtswissenschaften*, 3 (4), 449-479.
- , 1993a. Erzählbarkeit, biographische Notwendigkeit und soziale Funktion von Kriegserzählungen. Zur Frage: Was wird gerne und leicht erzählt. In: Hartewig, K. (Hg.): *Der lange Schatten. Widersprüchvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas*. Bios. Sonderheft. 5-24.
- , 1993b. Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In: *The Narrative Study of Lives*. 1. (1), 59-91.
- , (megjelenés alatt): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Frankfurt, a. M.: Campus.

- ROSENTHAL, GABRIELE-BAR-ON, DAN, 1992. Abiographical case study of a victimizer's daughter. In: *Journal of Narrative and Life History*. 2 (2), 105-127.
- SCHÜTZE, FRITZ, 1983. Biographieforschung und narratives Interview. In: *Neue Praxis*. 3. 283-294.
- SICHROVSKY, PETER, 1987. *Schuldig geboren. Kinder aus Nazifamilien*. Köln: Kiepenheuer und Witsch.
- SKUTNIK, TADEUSZ, 1979. *Stutthof Historischer Informator*. Danzig: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- WESTERHAGEN, DÖRTE VON, 1987. *Die Kinder der Täter*. München: Kösel.

HOLOCAUST-ÁLDOZATOK ÉS NÁCI BŰNÖSÖK: AZ UTÓDOK TALÁLKOZÁSA*

Dan Bar-On

A következőkben az első beszámolót olvashatják egy szokatlan műhely-munkáról, amelyet a wuppertali egyetemen folytattunk Németországban, 1992. június 18-tól 21-ig. Gondosan megtervezett rendezvény volt azzal a céllal, hogy rákérdezhessünk, hogy a holocaust túlélőinek és elkövetőinek felnőtt gyermekei képesek-e értelmes módon szembenézni egymással. Megoszthatjuk-e nagyon különböző, súlyos tapasztalatainkat és közös sorsunkat, amely a borzalom eredete és eredménye köré fonódik? Azt kérdeztük magunktól, milyen mértékben tudjuk megosztani egymással élményeinket, milyen mértékben tudunk odafigyelni egymásra és támogatni egymást, miközben feltárjuk küzdelmeinket a múlt terheivel, szüleink tapasztalataival. Megszülethet-e egy közös „napirend” egy ilyen csoport számára? Miben állna egy ilyen napirend?

Szembe kellett néznünk egymással: azoknak a gyermekei, akik elhatározták, végrehajtották vagy legalábbis végignézték a gyilkosságokat és azokéi, akik megmaradtak, miután tanúi voltak legközelebbi hozzátartozóik halálának, vagy együtt kellett élniük elvesztésükkel. Miért akarna e két csoport találkozni egymással most, csaknem ötven évvel a tragikus események után, amelyek szüleiket oly közelről érintették? Óriási felelősséget éreztem, amikor e találkozó szervezésébe fogtam. Hét évembe telt, hogy feltegyem ezeket a kérdéseket, hét évbe attól fogva, hogy első interjúmat elkészítettem Németországban.

Első németországi utam előtt egyik izraeli páciensem, maga is túlélők leánya, így reagált tervemre, hogy interjút készítek az elkövetők gyermekeivel: „Kérdezze meg tőlük, ölni akarnak-e álmukban, ahogy én meg akarok halni álmomban?” Megdöbbentett a kérdése és megígértem neki, hogy megpróbálok választ kapni rá. Amikor három évvel később befejeztem az interjúmat, azt mondtam neki, hogy még mindig nem tudok határozott választ adni, de azt hiszem - annak alapján, amit az elkövetők több gyermekétől is

* Az írás *Journal of Hungaristic Psychology* című folyóirat 1993 őszi számában jelent meg.

hallottam -, hogy néha legszívesebben meghalnának - és nemcsak az álmakban.

Mi (Dr. Konrád Brendler a wuppertali egyetemről és magam) gondosan megterveztük a műhelymunkát, olyan személyeket választottunk, akikről úgy éreztük, feldolgozták már olyan mértékben saját sorsukat, hogy képesek legyenek szembenézni a „másik oldalról” jövő emberekkel. Az egyik oldal főképp az elkövetők gyermekeinek egy német önszegítő csoportjából került ki, akik 1988-tól kezdve rendszeresen találkoztak saját németországi interjúim (Bar-On, 1989) és egy wuppertali konferencia (Brendler és Rexilius, 1991) nyomán. E konferencia során találkoztak először egymással az interjúalanyok, s itt ismerték meg a holland náci kollaboránsok gyermekeinek 1981 óta rendszeresen összejáró önszegítő csoportjainak tapasztalatait.

A túlélők oldalán a zsidó gyermekek csoportja egy izraeliből és öt amerikaiból állt össze, akik közül hárman aktív tagjai a One Generation After (Egy Nemzedékkel Később) nevű szervezetnek Bostonban. Az izraeli és két másik Izraelből érkező diák az előző évben részt vett a holocaust pszichoszociális utóhatásairól tartott szemináriumomon és kétszer találkoztak egy német diákcsoporttal (Bar-On, megjelenés előtt).

A német csoport egy magasrangú náci tiszt fiából, egy magas rangú SS-parancsnok lányából, egy orvos lányából, aki a saját körzetében az euthanázia-program végrehajtásával volt megbízva, egy Einsatzgrupp parancsnok lányából, egy Gestapo parancsnok fiából (és zsidó feleségéből), egy a háború alatt Lembergben dolgozó vasúti munkás lányából és egy lőszergyári mérnök lányából állt. (Ez utóbbi személy nem vett részt az önszegítő csoportban.) Életkoruk 44 évtől 62 évig terjedt. Átlagosan kissé idősebbek voltak, mint a zsidó csoport (26-tól 53-ig).

A túlélők gyermekeinek csoportjában négy olyan személy vett részt, akiknek legalább egyik szülője túlélte Auschwitzot, Buchenwaldot és/vagy Bergen-Belsent. A csoport másik két tagjának szülei munkatáborokat éltek túl és bujkáltak. Egy másik csoporttag mindkét szülője úgy élte túl a náci korszakot, hogy Oroszországba menekült. A többi családtag többségét e családok mindegyikének esetében meggyilkolták a holocaust alatt. Az egyik izraeli hallgató szülei Izraelben születtek, a másikénak pedig Argentínában; de e családok számos hozzátartozója, akik még Európában éltek a náci korszakban, a holocaustban pusztult el.¹

A találkozást megelőzően a német csoport egyes tagjait nagyon nyugtalanítani kezdte a tömegkommunikáció. Korábban is tapasztaltak ilyen beavatkozást, előfordult, hogy szenzációkeltésre használták őket. Egy korábbi tervet is elvetettek, amely szerint a találkozást külső, hivatásos és objektív facilitátorok segítenék. Egyikük ezt mondta: „A holocausttal kapcsolatban nincs objektív ember. Aki objektív akar lenni, annak magának is problémái vannak vele.” Végül néhányan még azt is ellenezték, hogy a műhelymunkát dokumentáljuk, mert úgy érezték, hogy megint valami kutatás részévé válnának, s más, rejtett személyek manipulálnák őket saját szakmai előrelépésük érdekében.

A videófelvételbe csak azután egyeztek bele, hogy megígértük, a dokumentált anyag bármiféle felhasználása a csoport hozzájárulásához lesz kötve és hogy azok a tagok, akik nem akarják, hogy filmezzék őket, egy szándékosan

létrehozott „vakfoltban” fognak ülni, ahol a kamerák nem látják őket. Végül, röviddel azelőtt, hogy a műhelymunka megkezdődött, néhány csoporttag interveniált annak érdekében, hogy kizárjanak minden olyan német résztvevőt, aki nem vett részt az önsegítő csoport korábbi tevékenységében. Csak a műhelymunka elindulása után egyeztek bele, hogy egy olyan német személy is részt vegyen benne, aki az Egyesült Államokból érkezett, miután megbizonyosodtak róla, hogy nem megfigyelőként vagy kutatóként jött és hogy éppúgy készen állt rá, hogy feltárja saját személyes történetét, mint ők.

A csoportmunkát ismerkedéssel kezdtük. Azt javasoltuk, hogy vagy kiscsoportokban ismerkedjünk egymással, s később számoljunk be róla a többieknek, vagy rögtön közösen kezdjük. A csoport túlnyomó többsége a második utat választotta, de az ismerkedés folyamata ezután három teljes napot vett igénybe! (Az utolsó délelőtti ülésen néhány csoporttag, akik az elején szóltak meg, el akart mondani olyan részleteket is, amelyeket kihagytak, mivel csak röviden mutatkoztak be.) Nyilvánvaló, hogy sok más dolog is történt, mialatt megismerkedtek egymással. A csoport tagjai reagáltak egymás történeteire, tisztázó kérdéseket tettek fel, elmondták saját asszociációikat, érzelmi támogatást nyújtottak egymásnak a nehéz pillanatokban és megosztották egymással szorongásaikat és rossz érzéseiket.

Szerencsés módon Dr. Brendler talált egy helyiséget az egyetem közelében, ahol magunk között lehettünk, a találkozás helyszínéül szolgáló szobán belül és azon kívül is. Kezdetben nem tudtunk igazán összevegyülni. Rövid idő múlva azonban a két eredeti csoport már nem volt felismerhető; az emberek szabadon érintkeztek egymással, a szobában is, miközben elmondták saját történetüket, és kívül, az informális találkozások során is. Szükség volt a szünetekre, nem csak azért, hogy ihasunk valamit és pihenhessünk, hanem azért is, hogy megöleljük egymást, hogy sírjunk és reflektáljunk azokra a történetekre, amelyeket éppen meghallgattunk. Az első nap végén még csak néhány történet hangzott el és sokan meg akarták osztani a maguk történetét. Mindannyian folytatni akartuk a találkozót.

Maya² a náci elkövetők egyik fiának felesége indította el a folyamatot - nem véletlenül -, saját gyermekkorának történetével. Egy ukrainai gettóba került s azután nem-zsidó nagyanyja megmentette egy helyi Gestapo-parancsnok segítségével - aki előző éjjel elrendelte az összes zsidó kivégzését a gettóban. Maya hosszú ideig egyfajta élő hídként szolgált a két csoport között. Léven olyan zsidó, aki több mint húsz éve Németországban élt és egy Gestapo-parancsnok fiához ment feleségül, már megtapasztalta a holocaust utóhatásaival folytatott küzdelem e furcsa konvergenciáját.

A szobában az egyik történet jött a másik után: Bernd a náci vezetés központjában nőtt fel, de csak a háború után (tizenöt éves korában) szerzett tudomást azokról az atrocitásokról, amelyekben az apja is részt vett. Reakciója azt volt, hogy miután két évig egy egyszerű osztrák gazdálkodó családnál élt, akik őszintén hittek Istenben, belépett a katolikus papságba; az apja megvetette a katolicizmust és harcolt ellene. Bernd részletes dátumokkal és eseményekkel szolgál, mintha ezek enyhíthetnék még mindig nyilvánvaló szorongását. Gyermeke nincs, ahogy ez az elkövetők gyermekeinek egy részére jellemző. Az egyikük egyenesen arról a „rossz magról” beszélt, amelyet magában érez. Ez az asszony éveken át nem tudta, miért nem akar gyermeket,

de amikor elkezdett érdeklődni arról, milyen szerepet játszott az apja a háborúban, nyilvánvalóvá vált számára, hogy apja tiszta árja vérről vallott nézetei gátolták meg ebben. Félt, hogy újabb nemzedékekre is átörökökíthet egy ilyen mentalitást.

A túlélők történetei is sorban elhangzottak. Meséltek gyermekkorukról, amelyben gyakran megóvták őket attól, hogy szüleik tapasztalatainak iszonyatos részleteiről tudomást szerezzenek, s csak később hallhattak ezekről, amikor már készen álltak és képesek voltak rá (és így is kezelték őket), hogy családjuk történetének ezzel a részével is szembesüljenek. Jean például Németországban nőtt fel, egy angol bentlakásos iskolában tanult, Angliában férjhez is ment, s azután az Egyesült Államokba került. Csak azután tért vissza Németországba, egy magnóval, hogy kikérdezze a szüleit, miután csatlakozott a túlélők gyermekeinek egy csoportjához és hallotta az ő történetüket. Az apja kishúgával együtt érkezett meg Auschwitzba, akit elszakítottak tőle, hogy sose láthassa többé viszont. Az anyja volt Auschwitzban, Buchenwaldban és Bergen-Belsenben. A szülei a háború után találkoztak, egy Braunschweig melletti táborban, ahol az apja lodzi rokonokat keresett (anyja is innen származott).

Németországi évei során Jean megismert nem-zsidó németeket is, akik többnyire megpróbálták letagadni a múltat. Elmesélt egy néhány évvel korábbi esetet. Meglátogatta egy iskoláskori barátnőjét. A barátnő anyja udvariasan megkérdezte, hogy vannak a szülei. Jean szokatlan módon válaszolt, a következőkkel: *„Ahhoz képest, hogy min mentek keresztül, egész jól.”* A barátnője anyja azt felelte: *„Igen, a háború mindannyiunknak nehéz volt.”* Jean gyors válasza ez volt: *„Nagy különbség, hogy valaki végigcsinálta a háborút vagy túlélte Auschwitzot.”* Az elképedt anya valami ürüggyel kiment a szobából. A barátnő, maga is megdermedve, így reagált: *„Mindig ez a vége. Sose tudtam választ kapni, ha felhoztam ezt a témát a családban.”* Jean ezt gyógyító erejű tapasztalatként élte meg - hogy képes volt szembenézni saját hallgatásával és megtörni azt.

Jonathan inkább a verseit olvasta fel ahelyett, hogy egyenesen elmondta volna a történetét. Minden mondatot gondosan lefordítottunk németre, hogy a szavak sajátos jelentése ne vesszen el azok számára sem, akik nem tudnak elég jól angolul. Sokan mélyen megrendítőnek találták a verseket. Az egyikben a szinte áthidalhatatlan szakadékról van szó a mesélő és a hallgató között. A vers egy olyan esetről szól, amely abban a munkatáborban játszódott le, amelybe mindkét szülőjét internálták, míg az édesanyja meg nem tudott szökni nyolc másik táborlakóval együtt. A legtöbbjüket elfogták és halálra kínozták a tábor foglyainak szeme láttára. Egyedül az anyját nem. Később az anyjának sikerült az apját is kimenekítenie, aki addigra sajnos megnémult a rettenetes feszültségtől és a félelemtől, hogy nem fogják-e el és kínozzák-e meg a feleségét is a saját szeme előtt.

Fritzet különösen az a következtetlenség gyötörte, hogy az apja ténylegesen segített németeknek, akiket a Gestapo bebörtönözött, de másokat kínzásoknak vetett alá és halálba küldött. Apja következtelen viselkedése nagyon feldühítette Fritzet: hogy megbüntette azokat, akiknek a náci rezsimmel való szembeszegülés volt a bűne, másokat viszont kiszabadított. Fritz az önségítő csoport segítségével megtanulta elfogadni az apját. De még mindig nagyon

szigorú önmagával és nem könnyen fogadja el mások együttérzését és empátiáját. Csak a munkájában, az iskolában, a gyerekekkel kapcsolatban jelenik meg feltétlen elfogadása és melegsége. Saját gyermekei nincsenek; mindig attól félt, hogy etikátlan cselekedetre kényszeríthetik azzal, hogy a gyermekével fenyegetik. Az apja valóban azt mondta, hogy amit tett, azt „a családjáért” tette. Az elkövetők gyerekei közül sokan hordozták magukban ezt a bűntudat terheként - egy olyan bűn terheként, amelyért szüleik nem vállalták a felelősséget.

Csaknem minden csoporttag közös vonása volt, hogy azt keresték, hogyan törhető meg a múlt hallgatása. Chava azért jött el egyetemi szemináriumomra, hogy kikérdezze az apját (egy túlélőt); sosem beszélt vele azelőtt a holocausttal kapcsolatos élményeiről. Úgy érezte, apja csak az alkalmat keresi, hogy elmondhassa neki történetét, de segítség nélkül nem mer belevágni. Egy olyan munkatáborban élt túl, ahol a zsidóknak csak 5%-a maradt életben. Egyszer megpróbált megszökni, de megsebesült; a vérzés miatt vissza kellett térnie a táborba és titkolnia kellett a sebesülését, mert tudta, hogy a kutyák, amelyeket utána küldtek, hamarosan nyomára akadnának. A háború után, a bosszú vágyától hajtva, megölhetett volna egy német öregembert egy fejszével a pincében, ahol fát hasogattak. Az utolsó pillanatban mégsem tudta megtenni. Ehelyett barátságba keveredtek. Az öreg később büszkén megmutatta neki a fia képét, aki az SS-ben szolgált a keleti fronton.

Nadav története is arról szólt, hogyan hallgatták el a tagok saját holocaust-múltjukat a kibucban, ahol felnőtt. Az egyetemi kurzus során interjút készített egy kibuc-taggal, akivel az utóbbi tizenöt évben együtt dolgozott az istállóban. Ez a férfi elmesélte, hogyan élte túl gyerekként Auschwitzot. Nadavot még a történet részleteinél is jobban elképesztette az a tény, hogy a kibucban az emberek nem is tudtak róla. Amikor tovább kutatott, kiderült, hogy a függetlenségi háború alatt (1948) a kibuc alapítói, 40 helyben született izraeli, együtt harcolt az arab fronton egy csoport fiatal holocaust-túlélővel, akik csak nemrégiben érkeztek. Együtt harcoltak a lövészárkokban, aztán együtt adták meg magukat és kerültek fogságba. Amikor azonban arról volt szó, beengedjék-e a holocaust-túlélőket a kibucba, az izraeli születésű csoport nemmel szavazott. A túlélők még jóval azután is másodrendű állampolgároknak érezték magukat, hogy hivatalosan elismerték őket, s talán mindmáig is így érzik.

Elérkezett a csoport utolsó napjának vége. Épp hogy csak elkezdünk valamit és erős késztetést éreztünk (és érzünk most is) a folytatásra. Meleg hangulatban váltunk el egymástól, a barátság új és némileg meglepő érzelmeivel és szinte a testvériség sajátos érzésével. A tapasztalat teljesen új volt számunkra, s időre van még szükségünk, hogy feldolgozhassuk. Fényképeket csináltunk, címetek cseréltünk; az emberek terveket szöttek informális találkozókról a következő napokban. Két túlélő-gyermek eldöntötte, hogy a következő nap együtt elmegy Bergen-Belsenbe. A csoport elhatározta, hogy hat hónap múlva újra találkozik Bostonban, 1993 nyarán pedig Izraelben.

Nyilvánvaló volt, hogy az emberek abban a szobában valamiképpen mind gyökértelennek érezték és érzik magukat. Ez nyilvánvaló a túlélők gyermekeinek esetében, akiknek végig kellett csinálniuk a kivándorlást és az új letelepedést. A német résztvevők számára azonban még nehezebb volt a

dolog; annak ellenére, hogy megőrizhették anyanyelvüket és hazájukat, pszichológiailag mégis teljesen elveszítették a bizalom és a méltóság elemi érzéséhez fűződő kapcsolatukat. Maguknak kellett ezt újrateremteniük. Nemzedékekre lesz szükség, míg sikerül teljesen felépülni e rombolásból.

Időnként a csoport figyelmét vissza kellett terelni arra a személyre, aki éppen elmondta saját történetét, de teljesen meglepett, milyen kevés beavatkozásra volt szükség a beszélgetés elősegítéséhez. Érett emberek csoportja volt ez, akik sok szempontból különböztek egymástól, s akik meg akarták osztani az élményeiket, akiknek szükségük volt saját méltóságuk érzésére, s akik ezért hajlottak rá, hogy másoknak is megadják a tiszteletet. A négy nap alatt egyszer sem méricskéltek vagy relativizálták egyik csoport szenvedését sem. Az érettség ebben a kontextusban azt jelentette, hogy képesek voltak megérteni egy ember fájdalmát a másik oldalról is és válaszolni rá, miközben nem feledkeztek el saját, oly annyira más forrásból eredő fájdalmukról.

Sok mindenről nem esett szó. Hogyan viszonyulhatunk a neonácizmus-hoz? Mit tehetünk és mit kell tennünk, együtt, az oktatási és a társadalmi-politikai szférában? Hogyan közvetíthetnék e csoport üzenetét távolabbra is? Megpróbálok egy rövid összefoglalást adni. A holocaust óta a világ túlélőkre, áldozatokra, elkövetőkre, nézőkre (ez a többség), a néhány megmentőre és az azóta születettükre oszlik. A jövőben a világ talán két részre oszlik majd: azokra, akik feldolgozták a holocaustot (bármelyik oldalon) és azokra, akik nem. Ami Wuppertalban történt, talán az egykori áldozatok és az egykori üldözők és leszármazottaik számára is lényeges és jótékony hatású lehet, a világ számos más társadalmában és társadalmi konfliktusában.³

Babarczy Eszter fordítása

JEGYZETEK

1 Pénzhiány miatt a túlélők gyermekei maguk fedezték németországi útjuk költségeit. Szeretnék köszönetet mondani D. Greenwoodnak és a Center for International Studies-nek a Cornell University-n (Ithaca, New York), a műhelymunka támogatásáért. E támogatás fedezte a szállás és az étkezés költségeinek legnagyobb részét.

2 Minden itt szereplő név álnév.

3 E találkozó gondolata a Dr. Mona Weissmarkkal (Harvard University) folytatott beszélgetések során született meg, saját korábbi kutatásaim alapján. Dr. Mona Weissmark ezzel párhuzamosan megszervezett egy hasonló csoportot.

IRODALOM

BAR-ON, D., 1989. *Legacy of silence: Encounters with children of the Third Reich*. Cambridge: MA, Harvard University Press.

BAR-ON, D., (megjelenés előtt): Israeli students encounter the Holocaust though a group process: „partial relevance” and „working through”. *International Journal of Group Tension*.

BRENDLER, K. és REXILIUS, G., 1991. *Three generations in the shadow of the Nazi past*. (No. 4.), Wuppertal, Németország, Wuppertal University Press.

LEIGAZOLTAM A ZSIDÓKHOZ¹

(A „társadalmi zsidó” identitás kialakulásának élettörténeti gyökereiről)

Kovács Éva - Vajda Júlia

„És monda: Vedd a te fiadat, ama te egyetlenegyedet, a kit szeretsz, Izsákot, és menj el Mórjának földjére, és áldozd meg ott égő áldozatul a hegyek közül egyen, a melyet mondandók néked.”

(Mózes 1,22:2)

Ha megkérdeznénk az Olvasót, hol vizsgálná a zsidó identitást, ugye kissé megütközne a kérdésen, mivel azt gondolná - hiszen mindenki számára ez a kézenfekvő -, hol máshol, mint zsidók körében. Az itt következőkben mégis *nem-zsidó* származású értelmiségiek zsidó identitásáról lesz szó. A két budapesti zsidó általános iskola megalakulása adta az apropót, hogy ezen iskolák identitásteremtő funkcióját kutassuk narratív életútinterjúk segítségével. Interjúzás közben azt tapasztaltuk, hogy számos nem zsidó származású szülő vagy szülőpár adta gyermekét ezekbe az iskolákba, mi több, az interjúkból az is kiderült, hogy valamiféle pozitív zsidó azonosságtudattal is rendelkeznek, illetve bizonyos vonásaikat zsidó(s)nak gondolják. Nem arról a megszokott esetről van tehát szó, amikor például egykor az Orsolyákhoz a zárda jó hírneve miatt nem katolikus gyerekeket is beíratnak, miközben azok megtartották vallási különállásukat. Ezek a családok, szándékaik szerint nem „más vallásúként” járatják - egyébként más vallású - gyerekeiket a zsidó iskolákba, hanem a zsidósággal közös(nek tartott) kultúrájuk és értékeik alapján.

A zsidó iskolák a nem zsidó gyermekek számára is élmény szinten közvetítik a zsidó tradíciót és kultúrát. Ugyanakkor egy többségében zsidó származásúakból álló közegben a nem zsidó gyerek esetleg mégis más, kilóg. „*Páriahelyzetbe*” kerül éppúgy, ahogy általában a zsidó gyerekek szoktak. A külvilág eközben az iskola miatt őket is zsidónak tekintheti. Nehéz feladat lehet számukra az ebből fakadó kettős „páriahelyzet” feldolgozása: osztálytársaik között egyedül érezhetik magukat, miközben az antiszemita támadások bennük is félelmet kell hogy keltsenek. A kultúra elemei mellett az iskola révén esetleg tehát a zsidókéhoz hasonló kirekesztettség- és üldözöttségélményeket is megélik.

Az iskola által közvetített kultúra a zsidó gyerekek egy része számára is új, ismeretlen. Az osztályközösség ugyanakkor olyan azonosság- és biztonságérzetet kelt bennük, amilyennel addig általában nem találkozhattak. Ez a helyzet azt a veszélyt rejtheti magában, hogy most esetleg ők rekesztik ki a

nem zsidókat maguk közül, még akkor is, ha a tanárok és a szülők egyaránt ennek az ellenkezőjére törekszenek - ahogy például ezen iskolák esetében is. Ha egy közösség különös hangsúlyt fektet arra, hogy elutasítsa a megkülönböztetést, s ezt oly módon véli megvalósíthatónak, hogy tagadja magának a megkülönböztethetőségnek, a másságnak a létét is, ezzel már önmagában problematikussá teszi a másságot. A kirekesztést elutasító világképnek ekkor nem szándékolt következménye az is, hogy ébren tartja a másság iránti fokozott érzékenységet: a „mi”-csoportnak mindig szüksége van azokra az „ökre”, akiket nem zár majd ki magából.

A nem zsidó gyerekek jelenléte az iskolában azt a szokatlan élményt is nyújtja a zsidóságnak, hogy - az eddigi történelmi tapasztalatokkal épp ellentétesen - most nem nekik kell másokhoz hasonlítaniuk, hanem közējük szeretnének „külsők” bekerülni. A nem zsidók jelenléte és azonosulási törekvései azzal a lehetőséggel is kecsegtetnek, hogy a zsidó identitás megfogalmazásakor - legalábbis tudatos szinten - nem kell feltétlenül a már elfeledett tradíciókhoz és a holocausthoz visszanyúlni, hanem az pusztán mint egyfajta kultúra és világszemlélet is megnevezhető. Közös értékeként, melyekhez azonosságtudatukat kötik, általában a liberalizmust, a toleranciát, az európai zsidó-keresztény hagyományokat fogalmazzák meg.² Ez lehetőséget nyújt arra is, hogy a helyzettől függően hol liberalizmusukat, hol zsidóságukat hangsúlyozzák. Ennél fontosabb mégis az a szándék, hogy így egy olyan új típusú identitást alakítsanak ki, amelyben a pozitív azonosságok megőrizhetők és kiterjeszthetők, míg a negatív identításelemek háttérbe szoríthatók.

E helyzet teszi lehetővé azt is, hogy a zsidó identitást majdhogynem a *származástól függetlenül* lehessen megfogalmazni. Esélyt jelent tehát arra, hogy az új nemzedékek már ne csak a szüleiktől és nagyszüleiktől örökölt üldözöttség- és kirekesztettségélményen keresztül tarthassák magukat zsidónak. Ez esélyt jelent a nem-zsidók számára is, hogy e zsidóságban kulturális alapokon osztozzanak.

„*Társadalmi zsidónak*” nevezzük mindazokat, akik származásukat tekintve nem zsidók, mégis bizonyos kulturális jegyekkel, életmóddal, világképpel, tipikus társadalmi cselekvésekkel, melyeket a zsidóságnak tulajdonítanak, maguk is azonosulnak, az antiszemita megnyilvánulásokra pedig zsidóként reagálnak. Jobb elnevezés híján társadalmi zsidónak nevezzük őket azért, mert a külvilág zsidónak tekinti őket, s számos helyzetben maguk is zsidóként lépnek a külvilágba - miközben a zsidó „csoporton” belül köztudott, hogy „származásuk szerint” nem azok.³

E jelenségben az identitás sajátos „játékát” kell látnunk. A vallási és etnikai tradícióit már a két világháború közötti időszakra elvesztett magyarországi zsidóság utódaiban, a holocaust utáni második generációban megszületik a vágy, hogy identitását újrafogalmazza. Milyen szimbólumok kínálkoznak ehhez? A nyelvet, a vallást, Izraelt a magyarországi (budapesti) zsidó népeségnek csak kis töredéke választja. Sokkal jellemzőbb a kulturális jegyekre, életmódbeli sajátosságokra alapozott *szimbolikus csoportazonosság*, mely a szekularizáció, a vallási elkülönülés megszűnése folytán az etnikailag vegyes környezetre, az etnikai elkülönülésre nyúlik vissza. Ez az identitás épp amiatt, hogy a vallási kötődés helyett már csak kulturális kötődést hordoz, mások számára is választható identitást jelent. Az így létrejövő társadalmi zsidóság

léte azután stabilizálólólag hat vissza magára a zsidó identitásra is, melynek e modern formája részben a holocaust, részben a korábbi évszázadok üldöztetésének hatására mindenfajta „kirekesztés” elutasítását is magában hordozza.

A zsidó iskolák megalakulásában zsidók és nem zsidók *közös erőfeszítését* is kell látnunk. Egy olyan törekvést, amely az évszázados előítéleteket és gyanakvást, a holocaustot követő kölcsönös bizalmatlanságot kísérli meg feloldani: az egyik oldalról bizonyítva a közeledést és elfogadást, a másik oldalról kinyilvánítva a megbocsátást. Olyan ritka jelenséggel van dolgunk, hogy zsidó iskolák nem a vallási vagy etnikai elkülönültség, elzárkózás fenntartására jönnek létre, hanem arra, hogy kitárják kapuikat nem zsidók számára is, hogy valami új közössét hozzanak létre az azonos(nak megélt) szubkultúra talaján.

Mindazonáltal komoly súlya van annak a döntésnek, hogy egy gyereket - különösen, ha nem zsidó - ezen iskolák valamelyikébe íratnak át. Pusztán amiatt is, hogy többségüket a hagyományos nyolcosztályos iskola „menetrendjét” megbontva egy tovább is együttmaradó osztályközösségből emelték ki⁴, méghozzá úgy, hogy az új közegben esetleg „kettős páriahelyzet” fogadja majd őket. Ugyanakkor e lépés a magyar társadalom megszokott értékrendjével, normáival is ütközik, s így a környezet szemében a szülők is *normaszegőkké* válnak.

A mai magyar társadalmat általánosságban nem az a fajta nyitottság és kölcsönös tolerancia jellemzi, amelynek talaján ezek az iskolák létrejöttek, hiszen inkább ellenkező tendenciák felbukkanását, az antiszemitizmus erősödését, a szélsőjobboldali ideológiák térnyerését stb. tapasztalhatjuk. Ebből sem ezen iskolák léte és működésének sajátosságai, sem a „külsőkre” gyakorolt vonzereje nem vezethető le. De a nem zsidó származásúakra gyakorolt vonzerejüket az iskolák szellemisége és színvonala sem indokolja kellőképpen. Magyarázó tényezőként az egyén, az egyén személyes életútja és élményvilága kínálkozik. Itt próbálhatunk azok után az előzmények, gyökerek után kutatni, amelyek e döntés meghozatalára készíthetnek.

E kérdésekre kerestünk választ a nem-zsidókkal készült interjúink elemzésével. Narratív élettörténeti interjúinkat a strukturális hermeneutika alapján álló módszer segítségével készítettük és dolgoztuk fel.⁵ Ennek lényege, hogy életútját az interjúalany szabadon beszéli el, tehát szövegét - mind a felmerülő témákat, mind az időrendet tekintve - maga „szerkeszti meg”, az interjúkészítő szerepe „mindössze” annyi, hogy ebben őt jelenlétével és figyelmével támogatja. Interjúalanyainknak annyit mondtunk, hogy nekünk az *adott iskola* rokonszenves, ezért érdekel minket az, hogy kik járatják oda gyermekeiket, és arra kértük őket, hogy meséljék el élettörténetüket - ezzel jelölve ki a beszélgetés kereteit. A kérdésben szándékosan nem mondtuk ki, hogy zsidó iskolákban kutatunk, a hangsúlyt az iskola *rokonszenves* voltára helyeztük: hadd fogalmazza meg azután az elbeszélő maga, hogy *neki* mit jelent az iskola.

Az elemzésben tehát a fő hangsúlyt az interjú belső - az elbeszélő által kialakított - logikájának megértésére helyeztük. Ezt előzte meg a narratívából kigyújtott és kronologikus sorba rendezett életrajzi (családtörténeti) adatok kiértékelése. E kettőből együtt hipotéziseket tudunk megfogalmazni az elbeszélő és a megélt élettörténet struktúrájára és egymáshoz való viszonyára. Az így nyert feltevéseket az egyes szövegrészek finomelemzésével teszteltük.

Az eddigi elemzésekből kitűnik, hogy azoknak a nem-zsidó szülőknek, akik zsidó iskolába íratják gyermekeiket, az élet- és családtörténete és az ezekből fakadó belső konfliktusokra adott válaszai bizonyos kulcsmozzanatokban hasonlóak. A most következő oldalakon olyan módon fogunk egy teljes életutat, illetve narratívát elemezni, hogy közben hangsúlyozzuk a tipikus momentumokat hordozó részleteket. Ugyanakkor elbeszélő(i)nk védelmében nem elemzünk teljes interjúkat a biográfiák és a szövegek megváltoztatása nélkül, hiszen az egyedi és esetleges részletek a konkrét személyeket - akik azzal, hogy élettörténetüket velünk megosztották, segítségünkre voltak -, felismerhetővé tennék. Egyes szövegrészleteket és élettörténeti epizódokat tehát úgy cseréltünk fel másokra, hogy az elemzés szemszögéből fontos eredeti belső struktúrát ne sértsük meg. Ezért arra kérjük az Olvasót, ne kísérletezzon azzal, hogy az így megteremtett fiktív figurát valamelyik zsidó iskolában megtalálja: úgysem létezik.

A megértés, az elemzés, a mögöttes szálak keresgélése - akárcsak a nyomozó a krimiben - kegyetlen feladat. Meg kell találni a tettet, rá kell mutatni a bűnösre. Minden élettörténet, minden életsors háttérében nyomozhatunk. A történet elbeszélője azonban nem azonos a nyomozati eredménnyel. Az is ő, aki mindezekkel megpróbál megküzdenni.

I.

A most következő életrajz nem az eredeti elbeszélés időrendjét követi. Úgy keletkezett, hogy az interjú szövegéből kigyűjtöttünk és kronologikus sorrendbe rendeztünk minden említett adatot.

Attila 1947-ben született Békéscsabán.

Apai nagyszülei a Felvidékről származtak. Apja (szül: 1915) árva gyermekként nőtt fel, távoli rokonoknál nevelkedett Balassagyarmaton. 1941-ig segédjegyző volt Cereden, 1941-44 között karpaszományos hadnagy lett egy munkaszolgálatos században, ezért 1945 után kezdetben nem dolgozhatott képesítésének megfelelően. 1945-48 között kistermelő, majd az elsők között lépett be a termelőszövetkezetbe, ahol előbb adminisztratív alkalmazottként, majd téveszelnökként tevékenykedett. Az anyai ág mezőhegyesi. Az anyai nagyapa vasutas, 1955-ben halt meg. Az anya egész életében háztartásbeli volt.

Mindkét ágon katolikusok, Attila gyerekkorában rendszeresen jártak templomba.

Attila 1953-61 között Békéscsabán járt általános iskolába, ahol sok konfliktusa volt. Ez idő tájt beszélgetett először a nagyjával a zsidóságról.

1961-ben apja tanácsára Szegedre jelentkezett az ottani geodéziai technikumba, ahol 1965-ben érettségizett. Első szerelmét - egy nálánál két évvel fiatalabb zsidó lányt - ott ismerte meg Szegeden.

1965-66 között előfelvételiként katona volt, ezalatt, 1966-ban, meghalt az apja; halála nagyon megrázta Attilát.

1966-69 között a békéscsabai tanítóképző főiskolára járt. Itt két zsidó barátjával színjátszókört szerveznek, melynek ő a színdarabírója, dramaturgja és rendezője egyszemélyben.

1969-ben találkozott egy volt osztálytársnőjével, aki óvónőképző főiskolán tanult, még az évben összeházasodtak és kiköltöztek egy közeli faluba, ahol Attila népműve-

lóként, felesége napközis tanárként dolgozott. (Felesége családja szintén katolikus, szülei parasztok.) Egy év után visszaköltöztek Békéscsabára, de továbbra is a faluban dolgoztak, mert helyben nem találtak állást. Közben Attila 1970-72 között elvégezte a marxista-leninista esti egyetemet Debrecenben.

1974-ben beköltöztek Békéscsabára, ahol Attila a tanítóképző főiskola tudományos szocializmus tanszékén kapott állást. Kezdetben Marxszal foglalkozott, majd a Huszadik Század körét tanulmányozta, speciálkollégiumot is tartott róla.

1977-ben leányuk született, Erika.

1981-83 között elvégezte a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdász szakosító tanfolyamát. 1983-ban Budapestre költöztek, családi kapcsolataik a békéscsabaiakkal meglazultak. Attila 1983-90 között a budapesti külkereskedelmi főiskolán dolgozott, külgazdaságtörténetet tanított. 1987-ben megszületett második gyermekük, Ádám. Munkahelyén összeharagkozott egy zsidó származású kollégájával, akivel sokat beszélgettek a zsidóságról

1990-től egy menedzserképzőben dolgozik külgazdaságtan oktatóként. (A menedzserképzőt egy nemzetközi bank és egy nyugat-európai egyetem hozta létre a PHARE program keretében.) Ebben az évben az újságból értesült arról, hogy Budapesten zsidó iskola nyílik. Lányát átíratja az iskolába. Azt tervezi, hogy fiát is ide íratja majd.

*Attila tehát tizenhárom éves nem zsidó leányát az egyik zsidó iskolába adta, s tervei szerint fiát is ide íratja majd be. *Biográfiai adatainak* elemzése segítségével arra tehetünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk azt az élettörténetet, amelyet Attila ténylegesen megélt, valamint azokat az - esetleg bizonyos jellegzetességeket is mutató - választásokat, amelyekre eközben sor került, s amelyek élettörténetének illetően alakulásáért „felelősek”.*

*A fent bemutatott biográfia egyik legfőbb jellegzetessége a hallatlanul nagy - foglalkozási és földrajzi - *mobilitás*. Attila tehát mindig újabb és újabb célok eléréseért küzd. E küzdelem paradox helyzetet jelent: valami új elérése mellett együttjár a régi állandó elvesztésével.*

Mi hajtja Attilát, hogy mindig valami újat keressen, illetve hogy elhagyja a régit - tehetjük fel a kérdést. Egy ilyen típusú életút, minthogy újabb és újabb környezet- és kultúrávesztést vonhat maga után, állandósítja az új közegben való másságot, idegenséget, kilógást. Egyúttal megteremti azonban az újakezdés lehetőségét is. A megélt életút nagy talánya, hogy miért válik szükségessé az egyén, Attila számára, hogy idegenségérzetét és újakezdési vágyát folyton-folyvást reprodukálja.

A biográfia adatai azt mutatják, hogy Attila apja komoly pozícióban vett részt a második világháborús zsidóüldözésekben, hiszen karpaszományos parancsnokként zsidók százainak sorsával kapcsolatos döntésekben vett részt. Az ilyen pozícióban lévő személyek 1945 után nehezen kerülhették el a felelősségre vonást. Az életútból azonban úgy tűnik, hogy Attila apjának ez mégis sikerült, vélhetőleg úgy, hogy azonnal és aktívan beilleszkedett az alakuló kommunista rendszerbe. Később ezt honorálhatták téveszelnökké való kinevezésével. Megkockáztathatjuk azonban azt a feltételezést is, hogy valójában nem az első, hanem a második tévesztési hullám volt az, amelyben a papa vissza tudott illeszkedni a társadalomba, s a közbeeső években rejtőzködni kellett.

*Mindkét változat arra enged következtetni, hogy a család történetének bizonyos szakaszait *titkok* övezték, esetleg övezik mindmáig is, ami egy ilyen*

légkörben felnövő gyermek életében szükségszerűen nyomot hagy: a szeretett személyekre vonatkozó titkokat kell tiszteletben tartania úgy, hogy valójában nem is ismeri azok tartalmát. Ezek a titkok - akár jók, akár rosszak - egy gyerekekben veszélyérzetet, bűntudatot keltenek.

A biográfiaelemzés célja a megélt élettörténet rekonstrukciója. A narratív interjú készítése során elbeszélőnk saját narratívájának lezárulását követően az addig elhangzottakra teszünk fel további - lehetőleg ismét elbeszélést „hívó” - kérdéseket, s csak az interjú legvégén kérdezzük rá az interjúban felmerült információk „adatszerű” elemeire, majd - ha még vannak - a minket érdeklő egyéb témákra, adatokra.

A jelen interjú biográfiai adataival kapcsolatban azonban még egy jelenségre felfigyelhetünk. Az interjúban megemlített adatok szinte mind a *karriertörténettel* kapcsolatosak. Attila magánéletének eseményeiről alapvetően nem számol be. Saját narratívájában, sőt a későbbi kérdések hatására sem merül el magánéletének kibontásában, sőt az sem derül ki, mikor születtek a gyermekei. Ennek alapján már megfogalmazhatunk egy - az elbeszélt élettörténetre, az élettörténettel kapcsolatos mai perspektívájára vonatkozó - hipotézist is, amelyet várhatóan a szekvenciaelemzés is megerősít majd. Azt, hogy Attila számára az élettörténet azonos a karrier-, s ezen belül a feljebbjutás történettel, legalábbis akkor, ha élettörténete elbeszélésének keretét leánya zsidó iskolába íratása adja. Ezt tapasztalva az is felmerülhet bennünk, hogy számára a zsidóság és a karrier között is létezik valamiféle kapcsolat, esetleg a zsidósághoz való viszonyának is egyik meghatározó eleme ez, s számára a zsidók vagy az elitnek tekintett zsidó iskola azt az értelmiségi elitet képviseli, ahová ő fel kíván jutni.

A biográfiával kapcsolatban feltűnik az is, hogy amennyiben egyáltalán megjelennek benne más személyek, azok - a családtagoktól eltekintve - mind zsidók. Ismerve a korszak vidéki Magyarországnak reális viszonyait, feltehető, hogy Attila környezetében többségében nem zsidók éltek. Ez arra enged következtetni - s akkor ez magyarázatra szorul -, hogy Attila már gyerekkorától kezdve mindig zsidókat választ, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szakirodalomból jól ismert, zsidóságukról akár tudatosan nem is tudó zsidó kortársai. Vagy pedig arra, hogy ez ismét az elbeszélt élettörténetnek a sajátossága, illetve a zsidó iskolába mint keretbe illeszkedő interakciós helyzetnek a következménye. Ekkor tehát egy „*zsidósított*” *élettörténettel* állunk szemben.

Mindkét előbbi feltevést megerősíti a biográfiának az a jellegzetessége, hogy ezekhez a személyekhez Attilát fontos pozitív érzelmek kötik: ez arra enged következtetni, hogy az így megjelenő biográfiában, illetve elbeszélt élettörténetben a zsidó személyek a ma szemszögéből kapnak különös jelentőséget. Sarkítva ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy megjelenésünk az interjúalany számára azt a kihívást jelentette, hogy „kvázi-zsidó” élettörténetet állítson elő.

II.

A *narratíva szerkezetének* elemzése segítségével az elbeszélt élettörténet további jellegzetességeit fogalmazhatjuk meg. Interjúink elemzése során főnarratívának azt a szövegegységet tekintjük, melyet elbeszélőnk az élettörté-

netére irányuló első kérdésünkre további kérdés nélkül elmond. Minthogy azonban a jelen esetben ez a szokásosnál sokkal rövidebb, érdemes a strukturális elemzést az ezt követő néhány - gyerekkorral kapcsolatos történeteket hívó - kérdésre s a kapott válaszokra is kiterjeszteni. A szekvenciaelemzés során különböző szövegtípusokat különítettünk el, melyek az elbeszélés módját rögzítik. Ezek közül a legalapvetőbb az *elbeszélés* (élményszerűen elbeszélte történet), a *tudósítás* (történessor vázlatos ismertetése) és az *argumentáció* (az elbeszéltek értelmezése).

Az Attilával készített interjú fő narratívájának elsőként szembevetendő jellegzetessége annak rövidebsége. Ez szoros kapcsolatban áll azzal is, hogy Attila a maga narratívájában történetek elmesélése helyett tudósít és argumentál, szinte sehol nem merül el saját élettörténetében. Ezt a sajátosságát a szöveg a továbbiakban is megőrzi: legalább egy órának kellett eltelnie ahhoz, hogy először meghalljunk egy összefüggő történetet. Ez részben nyilván azzal magyarázható, hogy interjúalanyunk értelmiségi, akinek az a természetes, hogy reflektál mindarra, ami vele történt, amit elmesél. Ha azonban ezt a narratívát összevetjük más, szintén értelmiségiekkel készült interjúink főnarratívájával, azt tapasztaljuk, hogy elbeszélőink többsége több-kevesebb idő elteltével mégis el tud merülni a mesélésben, élettörténete elbeszélésében. Arra is gondolhatunk tehát, hogy e jelenségnek más oka is van: Attila talán nem mer vagy nem tud mesélni. Ha tovább megyünk a konkrét szekvenciák tartalmának, nyelvi formájának, illetve egymásutániségének elemzésében, azt tapasztaljuk, hogy a narratívát számtalan olyan kiszólás töri meg, melynek funkciója a helyzet, illetve a szöveg feletti kontroll megőrzése. Miért van ez így? Mi az az interjúhelyzetben vagy Attila személyiségében, ami nem engedi meg neki, hogy szabadon meséljen magáról? Mi az oka annak, hogy inkább konkrét kérdésekre szeretne konkrét válaszokat adni?

E töredezett szöveg néhány téma köré csoportosul. Egyik fő vonulata Attila karriertörténete, magában a főnarratívában másra - kivéve a házasságkötés időpontját - nem is történik utalás. A szülők is csak ezt követően - miután arra kértük, meséljen gyerekkori emlékeiről - jelennek meg, de témaváltásra itt sem kerül sor: Attila röviden tudósít apja - 1945 utáni - pályájáról, míg anyja esetében a karrier hiányáról. A szöveg tehát arra utal, hogy Attila számára - legalábbis a jelen interjú kontextusában - az emberek a karrierjükkel azonosak. Ő maga is azzal azonos tehát, amivé vált, amivé felküzdötte magát. Nem múltja, hanem jelene, nem származása, gyökerei, hanem mai helye, mai viszonyai határozzák meg. A gyerekkor történései, személyei, a hozzájuk fűződő érzelmek vagy talán az érzelmek általában, nem fontosak. Sőt, talán veszélyesek is.

Ennek megfelelően Attila itt le is zárná a gyerekkorról való beszélgetést. A további gyerekkori emlékeket hívó kérdések hatására azonban újabb téma bukkan fel, a zsidók, a zsidóság.

Az ezt követő szöveg-szekvenciák arról tanúskodnak, hogy Attila valamilyen zsidó élettörténetet szeretne „prezentálni” nekünk. Zsidó szereplők után kutat emlékezetében, s csupa olyan - főképp tudósítás, illetve argumentáció formájában elhangzó - szövegrészletet kapunk, amely arra hivatott, hogy már koragyerekkori emlékei között is igazolja a zsidók pozitív, kitüntetett helyét. Ha elmélyedünk ugyanis az egyes szekvenciák „helyiértékének”, az adott

iskola kontextusában való elbeszélésének elemzésében, azt tapasztaljuk, hogy a szöveg rengeteg bizonytalanságot tartalmaz. Ezt igazolják a szöveget minduntalan megszakító „kiszólások”, amelyek arról árulkodnak, hogy Attila időről időre elveszíti történet(foszlány)ainak kontextusát: A „most mit is akartam mondani?” vagy az „ezt miért is mondtam most?” típusú kérdések nem nekünk szólnak, saját maga válaszol rájuk: „ja, a zsidó emlékeimről kellett volna valamit mondanom”. Minthogy azonban mi nem ezt kérdeztük, hiszen kutatásunkat is mint egy új és az állami általános iskolától eltérő rokonszenves iskolára vonatkozó kutatást határoztuk meg, ezt a magyarázatot mint Attila sajátját foghatjuk fel. Ebbe a keretbe illeszkedik az is, hogy az interjú során spontán módon még a gyerekeiről sem mesélt, a feleségéhez fűződő viszonyáról pedig rákérdezés után sem beszélt.

Mi lehet ennek az oka, illetve a funkciója? Attila számára az iskola - legalábbis az interjúhelyzetben - egyértelműen mint zsidó iskola, s nem mint „elit-iskola” jelenik meg. S minthogy az összes felidézett történet - legalábbis a felszínen - a zsidókkal való jó viszonyáról, a hozzájuk fűződő pozitív érzelmekről szól, felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy ezeknek a funkciója esetleg annak bizonyítása, hogy Attila lelkében mindig közel állt a zsidókhoz, sőt, legközelebbi kapcsolatai mindig közülük kerültek ki. Mint a biográfiai adatok kapcsán már megjegyeztük, ennek tényszerűen kicsi a valószínűsége, ezért a magyarázatot Attila mai perspektívájában, élettörténetéhez való mai viszonyában kellene keresnünk. Ugyanakkor, minthogy ma Magyarországon az egyáltalán nem természetes, hogy egy nem zsidó család leányát zsidó iskolába íratja, akik ezt a döntést mégis meghozzák, általában ezen iskolák magasabb színvonalával, liberálisabb szellemével, toleránsabb légkörével érvelnek. Attilánál azonban e tényező még a tudatos magyarázat szintjén sem merül fel. Személyében olyasvalakivel találkozunk, aki számára az iskolát zsidósága határozza meg, illetve teszi vonzóvá. Miért fontos Attilának, hogy nem zsidó leányát azért írassa zsidó iskolába, mert az zsidó, miért indokolja ezt a döntését avval, hogy ő mindig is közel állt a zsidókhoz, sőt, avval, hogy közelebb állt hozzájuk, mint ahhoz a közegehez, amelyből származik?

III.

Eddig tehát az a gyanúnk, hogy Attilát a zsidó iskola kontextusában lefolytatott beszélgetés arra készítette, hogy élettörténetét egyfelől mint pusztá karriertörténetet, másfelől mint „kvázi-zsidó” élettörténetet mutassa be. Az a benyomásunk, hogy ez lehet az oka annak, hogy a zsidókkal kapcsolatos élettörténeti epizódok valójában nem rímelnek a karriertörténetre, hogy ezek az érzelmi kapcsolatokra vonatkozó részletek nem illeszkednek az interjúnak abba a vonulatába, amelyben az élet pusztán mint a feljebbjutás, az újabb és újabb pozíciók elnyerésének története jelenik meg. Ezért aztán olyan részeket kerestünk *finomelemzésre*, melyek zsidó témájúak, s nemcsak azzal a céllal, hogy eddigi hipotéziseinket teszteljük, hanem azért is, hogy e „bemutatás” értelmét megfejtjük. Következzék tehát egy beszámoló egy kamaszkori sze-

relémről, amely az interjú elején, közvetlenül a pályafutás vázlatos ismertetése után hangzott el.*

A.: *Mit mondjak még?*

L: Mire emlékszik a gyerekkorából?

A.: *Mire, mire ...*

L: Milyen történetekre?

A.: *Gondolom a zsidó vonatkozású történetekre kíváncsi, vagy vágjak már bele, bár...?*

L: De lehet. Ahogy jólesik.

Attilát tehát az interjús helyzet arra készíti, hogy a karrierjén túl „zsidó vonatkozású” emlékeit sorakoztassa fel. Talán úgy érzi, élettörténeti előzményekkel kell indokolnia nekünk, miért adta lányát zsidó iskolába. Ezzel tehát egyenlőségjelet tesz a „zsidó” és az „iskola” közé (hiszen - mint már említettük - mi előzőleg az iskola zsidó voltára nem utaltunk). Válaszában mintha egyfajta sietség érződne: tisztázni szeretné viszonyát a zsidókhoz, mielőtt folytatja saját történetét. A „bár” szócska után elharapottak is valami hasonlót engednek feltételezni: ha elképzeljük, mi lehetett az, amit nem mondott ki, az jut eszünkbe, hogy talán a „mindegy, erről muszáj beszélni” lett volna a folytatás. A gyermekkori emlékeket hívó kérdésre adott kitérő, a témát a zsidó vonatkozású történetekre korlátozó válasz egyben esetleg azt is jelentheti, hogy interjúalanyunk nem szívesen beszél gyerekkoráról. A „zsidó vonatkozású” történetek viszont talán egy olyan területet jelölnek ki, amelyről úgy érzi - hogy miattunk vagy saját maga miatt, nem tudhatjuk -, muszáj beszélnie. S a téma behatárolásával esetleg csökkentheti bizonytalanságát is: nem az interjúkészítő, hanem ő maga határozhatja meg, hogy a „szöveg” merre halad tovább.

A.: *Találkoztam mondjuk először ezzel a dologgal, arra emlékszem második koromban, igen második voltam, mikor volt egy Kovács Jutka nevű szerelmem, akibe az egész iskola szerelmes volt (nevet),*

kezdi, s az addigi karrierbeszámolót jellemző tudósítások, értékelő megjegyzések és argumentációk után először fog bele egy történetbe. A „dolog” az előző passzusok értelmében egyértelműen a zsidó témát jelenti. Úgy érzi tehát, hogy azt várjuk tőle, erről meséljen történeteket. A szóhasználat (ahogy a „zsidó vonatkozású” az előbb) mintha arra utalna, hogy a konkrét személyektől elvonatkoztatva, általánosságban könnyebben beszél a zsidókkal kapcsolatos emlékeiről.

Érdekes, hogy - a kronológiát megtörve - egy szerelemmel indítja saját „zsidó vonatkozású” élettörténetét (a későbbiekben zsidó személyekkel való korábbi találkozásairól is beszámol): mintha ezzel azt akarná közölni, hogy nagyon közel áll a zsidósághoz. Az is felmerülhet bennünk, hogy a zsidókkal

* Az interjúszövegeket úgy elemeztük, hogy a magnóra rögzített hanganyagot fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a szavak helyesírását kijavítottuk, de a különösen hosszan, elnyújtva ejtett hangokat kétszer, háromszor is írtuk. Ugyanakkor a központosításban nem alkalmazkodtunk a magyar helyesírás szabályaihoz: azokon a helyeken tettünk vesszőt, ahol interjúalanyunk hanghordozásával tagolta beszédét. Pontot csak ott tettünk, ahol a szövegrészt egyértelműen lezárta. A hosszabb szüneteket másodpercenként •-jellel jelöltük. Emellett az élőbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változtatlanul hagytuk, illetve jeleztük, minthogy az elemzés az ezek által kifejezett érzelmekre is támaszkodik.

kapcsolatos fantáziái valamilyen módon összekapcsolódhatnak a szerelemről szólókkal. S azt a kijelentést olvasva, hogy ebbe a lányba az egész iskola szerelmes volt, arra is gondolhatunk, hogy esetleg az előbbi karrierbeszámoló „szivárog be” a szerelmi történetbe: egy zsidó lányt „elcsábítani” férfisikernek számíthat.

A továbbiakban a történet kibontását váránk. Attila azonban így folytatja:

A.: nem volt egy különösebben szép lány, csuda tudja, hogy miért •• voltunk bele szerelmesek,

A történetet megszakító értékeléssel Attila újra eltávolodik élményeitől - talán zavarba jött attól, hogy egy pillanatra közel kerülhettünk belső világához. Az élményektől való távolságot egy argumentáció teremti meg, melyben bizonytalansága is megjelenik: úgy érzi, meg kell magyaráznia ezt a lány külleme által nem is indokolt vonzalmat. Honnan eredhet ez a magyarázat iránti igény? Miért nem fogadhatja el érzéseit racionális magyarázat nélkül?

Aztán így folytatja.

A.: vagy akár, hogy ez szóba került volna, hogy esetleg azért lettünk volna bele szerelmesek, mert a zsidó kvalitás valami olyasmit jelentett volna, ami itt a fiúkat nagyon fölgújtotta volna, nem emlékszem rá, hogy hogy erről tudtunk volna, vagy beszélünk volna,

Továbbra sem merül bele tehát a történetbe, tovább magyarázkodik, „menekül”. Mintha nem merné, nem tudná felidézni egykori érzelmeit. A túlzott intimitást is kerüli, hiszen az nem tartozik bele a karriertörténetbe, amellyel - legalábbis a jelen interjú keretében - meghatározza önmagát. Ehelyett továbbra is „racionális” magyarázatot keres egykori vonzalmára. S még mintha a többiek hasonló érzései is saját érzései „mentegetésére” szolgálnának - biztos kellett legyen a lányban valami, ha mások is szerelmesek voltak belé. A szerelemre is hasonló magyarázatot kívánna adni, mint amilyeneket a karrierben való előrejutás egyes lépéseire tud. Mintha ezáltal karrier és erotika is egy helyre kerülne.

S ahogy a fiúk „mi”-je szembekerül „vele”, Kovács Jutkával, a zsidó lánnyal, abban a nemi és a származási „másság” is egy helyre kerül. A kamaszkori nemi identitáskeresés, a másik nemtől való elhatárolódás és az iránta érzett vonzalom összemosódik a másik kultúrától való elhatárolódással és az az iránt érzett vonzalommal. Ugyanakkor mintha mindkettő ambivalens érzéseket váltana ki, mintha mindkét vonzalmat nehezebbre esne elfogadni. Mintha a „zsidó kvalitás” valami egyszerre vonzó, ugyanakkor elítélendő dolgot takarna. Szerelmi történetének elmesélése helyett argumentációkba, értékelésekbe bonyolódik, nézőpontot változtat, érzéseit osztálytársaira vetíti ki. Bizonytalansága, úgy érezzük, még mondatfűzésében is megjelenik: a feltételes mód használatával is csökkenti állításai erejét. Mintha kamaszkori szerelmi vonzódására ma nem tudna magyarázatot adni, mintha a jelen perspektívájából nem tudna azonosulni az ébredező testi vágyaival küzdő kamasz önmagával. Mintha férfi (ön)képébe - melynek az előzmények alapján úgy gondoljuk, legfontosabb eleme a karrier lehet - nem férne bele az ösztöneivel vívódó egykori kamasz bizonytalansága, sőt, talán maguknak a testi vágyaknak az elfogadása sem.

A lány iránt érzett vágy keltette büntudatot vélhetően a szülői reakció, az ő előítéletek, a „zsidó kvalitásról” bennük megrögződött negatív kép teszi

annyira veszélyessé, hogy már szabadulni kell tőle. Talán Attila vágyai azok, amelyek ily módon veszélyessé válva az egykor szeretett zsidó lányra vetítődnek, s tennék azután Kovács Jutkát az antiszemita sztereotípiákba is beleilleszkedő, a „zsidó kvalitást hordozó buja nőszemély”-jé.

„Nem emlékszem rá, hogy erről tudtunk volna, vagy beszélünk volna”, mondja, s nem tudhatjuk, hogy a „zsidó kvalitás” mibenlétére vagy a lány származására utal.

Az első „zsidó vonatkozású” történet mögött tehát fel nem dolgozott, *tudattalan antiszemita előítélet-elemeket*⁶ is felfedezni vélünk. Mintha ennek tudatközeibe kerülésétől Attila elbizonytalanodna, s ez tenné képtelenné arra, hogy a már elkezdett történetet kibontsa. S ahogyan nem tudja egykori érzéseit elfogadni, úgy nem tudja velünk a történetet sem megosztani.

A történet elbeszélése helyett tehát ismét főként argumentációval találkozunk - ez lehet talán az az eszköz, amely megvédi Attilát a túlzott intimitástól, az érzelmekben való túlzott elmerüléstől.

A.: *• ez nem tudom miért volt, vagy azért mert ilyen mélyen lefojtott volt a társadalomban a•• ez volt a hatvanas évek eleje, hogy hogy ezt mindenki mélyen eltemette akkor magába és erről nem lehetett beszélni, • vagy az is lehet hogy az • szóval nem•• emlékszem, hogy az iskolában ez szóba került volna, •*

Újabb magyarázatok következtek, a szöveg továbbra is töredezett maradt, s az elkezdett történet „elhagyásával” még a „kvázi-zsidó” élettörténet bemutatása is megtört. Tartalmilag azt tudtuk meg, hogy volt *valami*, amiről akkor-tájt, Attila kamaszkorában nem volt, nem lehetett szó, az azonban nem derült ki, hogy mi lehetett ez a valami. Az elhangzó mondatban csak mutatónévmások, mutatószók utalnak rá: netán a zsidóság, a testiség vagy valami egészen más az, amiről egyáltalán nem tud beszélni és az eddigi szövegrészek mögött egy másik, el nem mondott szövegréteg rejlik?

Az általánosítás is kiterjed az iskolai közösségről az egész társadalom szintjére, a „*valami*”, amiről szó van, „mélyen lefojtott volt a társadalomban”. Ehhez az általánosításhoz Attila az interjúkészítőt is segítségül hívja: azzal, ahogy a ki nem mondottakat időben elhelyezi („ez volt a hatvanas évek eleje”) előhívja a korszak tabuihoz fűződő asszociációinkat, ránk bízva azonban, mely tabura gondoljunk. Az elharapott szöveg folytatását többféleképpen is elképzelhetjük: esetleg a *zsidókérdés*, a *származás*, a *szexualitás* vagy netán az *antiszemitizmus* volt mélyen lefojtott a társadalomban.

Majd egy globális értékelés következik („szóval nem •• emlékszem, hogy az iskolában ez szóba került volna”), majd egy újabb, mely nemcsak erre az epizódra, hanem tágabban az egész „prezentációra” is vonatkozik:

A.: *más nincs ami ilyen zsidó vonatkozású lenne gyerekkoromban*

L.: *• ühüm*

A.: *• nincs, nem tudok visszaemlékezni••*

Az eddigieket itt akár le is zárhatnánk, a történet nélküli történetnek talán vége is szakadhatna. Ám az előállt csendben, melyet újabb kérdés nem tört meg, Attila hirtelen mégis mesélni kezd:

A.: *és hát valahogy ez otthon kiderült, hogy csapom ennek a lánynak a szelet, hazakísérgetem, apám mondta, hogy ők Kohnék voltak és hogy zsidók, ettől zavarba jöttem, mert nem tudtam, hogy ez most miféle minősítés •• volna, hogy valaki zsidó,*

nem beszélve arról, hogy apám sem kommentálta különösképpen, hogy most ezen mit kellene értenem••,

Felmerülhet bennünk a gondolat, hogy azok a kijelentések, melyek szerint az iskolában erről a valamiről nem volt szó, felvezetésül szolgáltak annak „beismeréséhez”, hogy a családban volt erről szó. E „halogatás” hozzásegítette Attilát ahhoz, hogy engedje emlékeit felszínre kerülni. S úgy érezzük, valójában nagyon is fontos számára, hogy ezeket elmondhassa.

Az apáról van most tehát szó. Úgy tűnik, Attila viszonya az apja által képviseltékhez meglehetősen ambivalens: az apától származik az az információ, hogy Kovács Jutka zsidó. Ez a vélhetően pejoratív hangsúllyal elhangzott mondat Attilában a „zsidó kvalitás” negatív megítélését váltotta ki, saját érzelmeiben elbizonytalanította, és megnehezítette számára, hogy azokat elfogadja. Másrészt érezhető, hogy Attila haragszik is apjára ezért („ez most miféle minősítés, most ezen mit kellene értenem”), s feltételezhetjük, hogy talán saját magára is, amiért ezt a megítélést elfogadta.

Az apa tehát vélhetően óvta fiát a „kétes” származású lánytól, s ezzel zavarba hozta kamasz fiát. Attila a lány „leleplezését”, rossz színben való feltüntetését saját érzelmei leleplezéseként élhette meg. Mai énje számára viszont az apai megítéléssel való azonosulás az, ami elfogadhatatlan, aminek felszínre kerülését ma leleplezésként élheti meg.

Majd

A.: ez volt egy ilyen zsidósággal kapcsolatos élményem,

folytatja, megismételve korábbi globális értékelő megjegyzését. S nem tudjuk, mire utal most. Mit nevezhet itt Attila „élmény”-nek: az apával vagy a Kovács Jutkával történeteket? Az antiszemitizmussal vagy a zsidósággal való találkozást?

A.: én nem tudnám azt felidézni, hogy, ez megrázkódtatott volna, vagy egyáltalán hogy kezeltem, asszem hogy sehogy, sehogy •• hogy azt mondta volna, hogy cseh, hogy lehet hogy nemzetiségként észleltem, nem tudom•• de rövid kapcsolat volt••• róla tudtam, meg mondta is, mert szóba került közöttünk, hogy kicsoda-micsoda, ••

Továbbra is bizonytalanságban maradtunk: nem tudjuk, mi az, ami nem rázkódtatta meg Attilát. Apja antiszemitizmusa, a lány zsidósága vagy netán - az akkori - „lelepleződés”? Az sem elképzelhetetlen, hogy Attila most valami olyasmire utal, ami valójában nagyon is megrázkódtató volt vagy esetleg ma az számára, ezt azonban most nehezen tudja elfogadni. Egykor talán az apai „leleplezés” s a lány zsidósága, most meg inkább az apa antiszemitizmusa lenne az, amit megrázkódtatónak vélhetnénk. Ezt látszik igazolni a nemzetiségek említése is: egy valódi antiszemita szemében a zsidóság nem „ugyanúgy” nemzetiség, ahogy az - az inkább a mai liberális értelmiségi Attila lehet, akinek könnyebb lenne elfogadni azt, ha a zsidók másságát akkor efféleképpen értelmezte volna. Majd az ezt követő utalás arra, hogy a kapcsolat rövid volt, feltevésünk első felét támaszthatja alá. E félmondatban mintha valamiféle mentegőzés is volna, hogy rövid volt a kapcsolat ahhoz, hogy megrázkódtató legyen benne bármi is. De mi lehet az, amit e kamaszkori szerelemben Attila esetleg megrázkódtatónak élt meg? A fentiek értelmében arra gondolhatunk, hogy talán mégis Kovács Jutka zsidósága volt az, ami - az apai ellenszenv hatására - Attilát felkavarta. E feltételezésünket erősíti a szöveg folytatása is: Attila tudta róla, sőt, talán tőle is, hogy „kicsoda-micso-

da". De, mint e megfogalmazás alapján vélhetjük, ezt ma is nehezen tudja kimondani ugyanúgy, ahogy általában is könnyebben tud zsidóságról beszélni, mint konkrét személyekről kimondani azt, hogy zsidók.

A.: most ezt most miért mondtam? a zsidóságról kellett volna mondanom valamit, a zsidósággal való kapcsolatomról kellett volna valamit mondani, hát ez volt egy ilyen magánéleti jellegű ügy, nem •• különösebben hangsúlyos •• más kapcsolatokhoz képest, vagy nem tudnék itt különbséget tenni, hogy most ennek volt valami különössége, tehát ahhoz képest mikor más lánynak udvaroltam,

folytatja, mind a Kovács Jutkával, mind az apjával való beszélgetés fonálát elveszítve. Sőt mintha hirtelen az egész kontextust elvesztette volna, s újra az interjú helyzettel kapcsolatos bizonytalanságait fogalmazza meg, azt az érzését, hogy most a zsidóságról, a zsidósággal való kapcsolatáról „kell” beszélnie, számot adnia. A megfogalmazás ismét általános. Nem egyes zsidókról, hanem a zsidóságról beszél. A zsidósággal mint olyannal kapcsolatos élményei pedig természetesen nincsenek, nem is lehetnek: az élmények konkrét helyzetekhez, konkrét személyekhez kötődnek. Attila azonban mintha csak így tudna e témáról beszélni, s talán ez az, ami abban is megakadályozza, hogy a zsidókkal kapcsolatos élményeit elmesélje. Ha ez valóban így lenne, fel kell tennünk a kérdést: honnan származik ez az „elvonatkoztatási kényszer”.

Az eddigiek alapján arra gondolhatunk, hogy talán a mássághoz való viszonyulás nehézsége lehet a válasz. Attila azzal küzd, hogyan viszonyuljon a másik, gyakran talán idegen, esetleg időnként ellenszenves kultúrához, annak képviselőihez úgy, hogy közben liberális, demokratikus értékeit megőrizze. Fél antiszemita apjának vállalásától, de az is lehet, hogy még inkább saját tudattalan antiszemitizmusától tart. Az általános megfogalmazásokkal az antiszemitizmus vádját védheti ki, elkerülheti, hogy antiszemitának minősíthető kijelentést tegyen. Hogy épp ennél a passzusnál ismétli meg újra, hogy „a zsidóságról kellett volna mondanom valamit”, annak az apa egykor érzékelt antiszemitizmusa lehet az oka: hogyan illessze bele egyrészt mai énképébe, másrészt „kvázi-zsidó” élettörténetébe a saját antiszemita apját, illetve tőle „örökölt” saját tudattalan antiszemitizmusát. Talán ez a belső konfliktus váltotta ki azt az apja ellen irányuló agressziót is, amelyet néhány passzussal korábban érzékeltünk.

„Hát ez volt egy ilyen magánéleti jellegű ügy”, folytatja, az eredeti élménytől való távolságot továbbra is fenntartva azzal, hogy szokatlanul „ügynek” nevezi e kamaszkori szerelmet, melyről azt is hangsúlyozza, hogy nem volt abban semmi különös. Majd a zsidó lány összevetése „más” lányokkal, mintha arra volna hivatva, hogy csökkentse a hangsúlyt a származás szerepén, mintha ismét azt látnánk, hogy tudatosan nem tudja elfogadni azt a „súlyt”, amelyet a származás kapott tudattalanjában.

A.: •• inkább csak azért emlékszem rá, mert szóba került közöttünk, mert ez a lány nagyon utálta a németeket, mert a szülei talán lágerben voltak, de erre nem emlékszem, de volt valami nagyon heves érzelmi •• elutasítása a németekkel kapcsolatban, arra emlékszem, hogy ezzel nem nagyon tudtam mit kezdeni, •• miután nekem ilyen •• nem volt,

Nem maga a zsidó származás, hanem a *holocausttal való szembesülés* okozta a valódi gondot a kamasz Attilának. Ez lehetett az, ami az igazi megrázkód-

tatást okozta. A kezdetben tehát semlegesnek indult történet, hogy „szóba került közöttük [a lány zsidósága]” most hirtelen drámai fordulatot vett: a lány heves érzelmei lehettek azok, amelyek igazán felkavarhatták Attilát. S talán valójában az ennek révén megszerzett felismeréssel nem tudott mit kezdeni, azzal, hogy az antiszemitizmusnak ilyen - igazában fel sem fogható - következményei is lehettek. S lehet, hogy az antiszemitizmussal való konfliktusa is e ponton alapozódott meg.

*A.: úgy hogy ez egy ilyen személyes kapcsolatom *** egy lányhoz kapcsolódik, ** arra emlékszem ** tessék, tessék nyugodtan mondani ***

zárná, le újra a témát, megintcsak általánosan fogalmazva az elmondottakkal kapcsolatban. S azzal, ahogy felkínálja nekünk, vegyük át most inkább mi a beszélgetés irányítását, mintha arra kérne bennünket, mondjuk ki helyette, amit ő nem tud.

*I.: ** Nem, nem, mondja*
válaszoljuk,

*A.: *** Jobban örülnék egy kérdésnek*

fogalmazza meg most már határozottan, s nem tudja folytatni az általa elkezdett történetet.

I.: Emlékszik-e arra, hogy hogyan jött elő ezzel a lánnyal ez az egész ügy, egy ilyen beszélgetésre, vagy helyzetre, amikor erről szó volt?

*A.: • Ezt nem tudnám előre** előrekotorni, nem volt sokkszerű, hogy erre emlékezni kellene, hogy hogy gondolom teljesen normálisan, hogy is mondjam csak** én** öh**, hangsúly nélkül kerülhetett szóba, közölte, hogy az, vagy talán tudtam és** erre ebbe sem vagyok már biztos, nem emlékszem, de szóval nem volt sokkszerű, hogy én ott rájöttem valami olyasmire amitől, el kellett volna gondolkodnom, hogy úristen, ** inkább csak egy, ** szóval** miután tudtam, hogy ő zsidó, hát öh** szóbahozta, hogy a németeket nem szereti, de nem volt** semmi ilyen megrázkódtató** ez egy furcsa és nagyon nehezen tudok rá visszaemlékezni, hogy itt mi volt ebben a furcsaság***

zárja le aztán maga a „zsidó vonatkozású” élettörténetét. E szövegrészben mintha összeérnének a különféle büntudatok, szorongások, „nem volt sokkszerű, hogy erre emlékezni kellene”, kezdi, „gondolom teljesen normálisan ... kerülhetett szóba” folytatja, „de nem volt semmi ilyen megrázkódtató” fejezné be, eltávolítva ismét a Kovács Jutkával kapcsolatos élményeit, melyekben a férfivé válás, a holocaust, az apa antiszemitizmusa és 1944-es múltja kapcsolódnak drámaian össze. A szorongás most már a szöveg „felszínén” is nyíltan megjelenik: az előbb teljesen „normálisnak” tartott élményről az utolsó mondatban kiböki: „ez egy furcsa és nagyon nehezen tudok rá visszaemlékezni, hogy itt mi volt ebben a furcsaság”.

Mindez összecseng azzal, amit már a biográfia elemzésekor kifejtettünk, hogy a családban vélhetően titok övezte az apa múltját, s ezáltal részben személyét is, s így Attila belső apaképének valamiféle - a titokból eredő - büntudat eleve része lehetett. Ugyanakkor a titok lelepleződése, az apa múltjáról, karpaszományos parancsnokként való működéséről megszerzett információmorzsák is keserves feladat elé állítják - igencsak nehéz egy gyerekkorban szeretett, a férfiúi s apai mintát nyújtó, ugyanakkor korán el is veszített apa képébe beleilleszteni egy ilyen elemet. Egyúttal azonosul is apjával, akiről úgy véljük - a fenti részlet alapján is -, hogy meggyőződéses antiszemita

lehetett. Az apával való azonosulás következtében Attila részben azonosul az apa antiszemitizmusával is. Ezt az antiszemitizmust azonban - az interjú pillanatában bizonyosan, de vélhetően máskor is - tudatosan igyekszik a lehető legnagyobb mértékben elutasítani. Ugyanakkor azonosulása miatt - különösen, mivel ezzel apja bűnét is magára veszi - büntudatot is érez. Másfelől, minthogy számára apja és az antiszemitizmus egymástól elválaszthatatlanok, úgy is megélheti, hogy az antiszemitizmus elutasításával apját is elutasítja, ami szintén büntudatot keltő érzés lehet.

Már jócskán benne járunk az interjú második részében, melynek során újabb, elbeszélést hívó kérdéseket teszünk fel, amikor Attila végül belefog apja történetének az elbeszélésébe. Ezt megelőzően több ízben hangsúlyozza, hogy már minden „zsidó vonatkozású” emlékét elmondta, s hogy családjában sem a zsidók, sem a holocaust nem volt téma, s hogy valójában nem tud semmit a családja '45 előtti történetéről, sem arról, hogy hogyan élték meg, illetve át a világháborút.

A.: Az apám, az egy nagyon, na annak kéne utána menni, hogy mi az istent csinálhatott is az öreg***

Belekezd tehát egy - mint később látni fogjuk - mindvégig meglehetősen töredezett, értékelő megjegyzésekkel, kiszólásokkal tarkított történetbe az apáról, melyről az induláskor úgy érezzük, hogy valami pozitívumot fog tartalmazni („az apám, az egy nagyon”). A harmadik tagmondatnál rövid szünet után hirtelen váltás következik be: mégsem valami kedves történetről fog beszámolni, hanem egy titokról. Egy olyan titokról, amit fel kellene deríteni, ha nem is neki magának, de úgy általában tisztázni kellene. A megfogalmazás ellenségeséget, agressziót is hordoz magában („mi az istent csinálhatott is az öreg”). S mire a mondat végére érünk, ez az agresszió és valamiféle gyanakvás kerekedik felül interjúalanyunkon, majd nyíltan kimondja, hogy itt egy családi titokkal állunk szemben. A jó hangulatú kezdés gyanakvássá, leleplezéssé változik: valamiért nem lehet az apáról jót mondani. *A.: Ez például szintén nem tisztázott pont a családi legendáriumban* ami, amennyire tudom, tényleg így is történt, és nagyon, lehet, hogy félek is tőle, hogy ha meg • piszkálnánk, kiderül • ne róla hogy valami** nem egészen igaz,*

Elidőzünk tehát a titoknál. Attila nem merül bele a történet elbeszélésébe, talán nem mer vagy nem tud, de szabadulni sem képes tőle. Sőt lassanként azt is megfogalmazza, hogy maga is fél attól, hogy megfejtse a történetet, amelyet szeretne úgy hinni, ahogyan azt elmondták neki, de egyáltalán nem bízik benne, hogy valójában úgy is volt. Aztán folytatja:

A.: szóval valami • ilyen munkaszolgálatos izének volt a főnöke, és hát ő nyilván • be volt szarva attól, hogy ő ezt szellőztesse • Az a hivatalos, a családban, a hivatalosan elfogadott verzió,

Előkerül az első igazi információmorzsa: az apának köze volt, méghozzá főnöki beosztásban, a munkaszolgálatos zsidókhoz. Aztán ezt az információt rögvest egy kitérő követi, amely ismét a titokhoz, illetve a titkolódzás okához nyúl vissza. Az érvelést hallva az az érzésünk támadhat, hogy Attila valami súlyosabbat is sejt, mint amit kimond. Erre utal már a „hát” utáni szünet, illetve a gyakoribb szünetek az elbeszélésben, s ezt az érzést csak fokozza az a távolítás, amelyet a „hivatalosan elfogadott verzió” megfogalmazás jelez.

A.: hogy volt neki egy helyettese, aki valami kegyetlen dolgokat, vagy hogy hogy is volt tulajdonképpen, de hát lehet, hogy csak én***

Attila újra nekirugaszkodik tehát, hogy elmesélje azt, amit apja történetéről tud, de amint belekezd a „hivatalos” - a kegyetlen helyettesről szóló - „verzió” ismertetésébe, azonnal el is akad, s a szaggatottság, a be nem fejezett félmondat arra enged következtetni, hogy kétségei teszik számára oly nehéz-zé az ugyanakkor kikívánczozó történet továbbmesélését. A megfogalmazás azonban még a kétségekkel kapcsolatos ambivalenciára is utal: mintha ezeknek sem merne utánaengedni, ezek is büntudatot keltenének benne. Az utolsónak idézett s be nem fejezett tagmondatban mintha arra utalna, hogy talán csak ő olyan rosszhiszemű, hogy nem hiszi el azt, amit neki mondanak. Majd folytatja:

A.: ő pedig mint ez a a karpaszományos, talán segédjegyző volt, vagy mi**, és akkor az úgy ment ott, hogy segédjegyző, az már ilyen**, hogy jutott el talán a hadnagyságig, vagy főhadnagyságig, vagy meddig***, és akkor kapott egy ilyen munkaszolgálat, vagy valami hasonló századnak a parancsnokságát ***

Visszatér tehát magához az apához, majd hirtelen az apja védelmére kel: argumentációra vált, azt kezdi el magyarázni, hogy az apja tisztviselői pozíciójából következett az, hogy ilyen beosztásba került. Szeretné tehát levenni az apáról a beosztásért való felelősség terhét.

*A.: és akkor volt a helyettese, aki meg tényleg** mi a frászt csinált, aminek végül is az öreg volt a** vége**, a parancsnok****

Ismét a helyettes kerül tehát elő. És a történet hirtelen véget ér anélkül, hogy megtudnánk, mi is történt valójában - akár a hivatalos verzió, akár Attila szerint. A szaggatott, be nem fejezett mondatok, illetve gondolatsor - mely biztonságos „terep” esetén egyáltalán nem jellemző beszédmódjára - egyértelműen zavarra, a helyzetből való kimenekülési vágyra utal. Annyit sejtünk tehát, hogy Attila apja végül - a háború után?, ki tudja - valamiféle bajba került karpaszományos parancsnokként való működése miatt. S ahogy a szövegben az apa s helyettese összemosódik, arra gondolhatunk, hogy e két személy Attila számára - s talán a valóságban is - azonos. Hogy Attila apja volt az, aki nem pusztán eleget tett hadkötelezettségének azzal, hogy karpaszományos főhadnagyként szolgált, de emellett még kegyetlenkedett is. Majd a történet hirtelen a már felvillantott, háború utáni időben, hasonlóképp kuszán folytatódik:

*A.: hát le is szerelt villámgyorsan, de hogy ezt, mint csinálta, miért szerelt le, isten tudja, hogy ez miért nem lett szellőztetve *** leszerelt*

Most tehát mintha éppen hinni szeretné a „hivatalos verziót” - értetlenségének ad hangot: mintha nem értené, hogy miért kellett apjának gyorsan leszerelnie, illetve múltját titokban tartania. Majd végképp el is távolodik ettől a korszaktól:

A.: és akkor mindenféle •, járta a tanyákat és húzta a strigulákat, hogy hány izé van, hány marha van, meg disznó, meg • valamilyen ilyesmi szintű munkát végzett • és 68-ban halt meg •

Az első tagmondatnál mintha számtalan dolgot sűrítene egybe, talán azért, hogy mielőbb eltávolodhasson e vészterhes korszaktól. Az elkezdett s be nem fejezett tagmondat folytatása talán arról szólt volna, hogy különféle, vélhetően kellemetlen dolgok érték az apját, vagy - s talán ez még valószínűbb - úgy,

hogy „mindenféle dolgot művelt”. S hogy az el nem hangzott félmondat e pejoratív hangnemben folytatódott volna, erősítik a következők is. A megszakítás után a felszínen hirtelen már vagy egy évtizeddel később, az apa téészbeli - vélhetően már a titkoktól nem terhelt - tevékenységénél tartunk. A szöveg azonban még mindig őrzi töredezettségét. Az is eszünkbe juthat, hogy egy másik titkot leplez le, hogy egy korábbi megkerüljön: az apa esetleg a beszolgáltatások ellenőrzésében vett részt. A téész-irodán dolgozó apa az állatokat - a disznókat és a marhákat - számolja.

Aztán újabb tíz évet ugrunk, s az apa már meg is halt. Az a benyomásunk támadhat, mintha az időbeli távolodás nem lenne valós. Mintha a téész-történet idősíkja az előzőekkel lenne azonos. Mintha még mindig '44-ben volnánk. Mintha az apa nem is a marhákat és a disznókat, hanem a marhavagonba beteretelt zsidókat számolná. Ennyire félne Attila? Ennyire borzalmasnak képzelné a „hivatalos verzió” mögötti valóságot? Vagy mindez csak a mi fantáziánk? Mindegy, legjobb lesz az apától azonnal megszabadulni. Talán a bűneit, a család bűneit, Attila bűneit és büntudatát is magával viszi a sírba, s a rémisztő fantáziák világa máris elhagyható.

Ne próbáljuk tisztázni, az e fantáziák mögött rejlő valóságot, hiszen ez úgyis lehetetlen. Egy bizonyos, Attila e pár utolsó mondata ehhez hasonló képzeteket sejtet. S ez talán a valóságnál is súlyosabb teher.

IV.

Az eddigieket összegezve megfogalmazhatjuk, hogy Attila két alapvető problémával küzd. Minden igyekezetével azon van, hogy minél feljebb kerüljön, s hogy „pesti értelmiségi” pozíciójával azonosíthassa magát. E feljebbkerüléssel párhuzamos az a törekvése, hogy a zsidósághoz is minél közelebb kerüljön. Azonban ezt, s ennek révén talán a „pesti értelmiségbe” való „beilleszkedést” is mérhetetlenül nehezíti teszi számára családtörténete, apja második világháborús múltja, vélt vagy valós súlyos tetteivel. Láthattuk, hogy az apjával való azonosuláson keresztül antiszemita előítéleteket is „megörökölt”. Ezek az előítéletek, továbbá a gyerekkori titkok, az apa múltjával kapcsolatos bizonytalanságok és gyanakvás mindmáig büntudatot, szorongást keltenek benne. Az egész interjút átszövő kontrollra való igény és magyarázkodási kényszer is innen származhat.

Az apa múltjából és a vele való azonosulásból származó konfliktussal tehát Attilának oly módon sikerült megküzdnie, hogy egy olyan emberképet alakított ki magában, amelyhez nem tartozik hozzá a múlt. Ezáltal apját is „megszabadította” a múltjától, magát pedig nem csak saját előtörténetétől, de családtörténeti gyökereitől - az apja bűnétől, gyermekkori antiszemita környezetétől és saját tudattalan antiszemitizmusától - is.

A beszélgetés egy pillanatában ő maga is megfogalmazza, hogy egész életét megkeseríti ez a fajta magyarázkodás, s a magyarázkodás elől való menekülés.

A.: Ilyen kapcsolataim vannak inkább, de hát az egy más dolog, más dolog, mert ott nem • nem kerül szóba a zsidóság, vagy nem kerülhet szóba a zsidóság, mert hát az ember a kollegáidnál ezt nem • tematizálja • ezt, nem is tudom miért nem, ez

egyszerűen nem nem illik bele egy helyzetbe•, hát miért is illene bele ••• tényleg egy egy egy intim dolog azt hiszem ••, a beszélgetésekben kell egy olyan fokú viszony már ahol az ember ilyesmit előszedhet, mondom anélkül, hogy itt folytonosan kommentálnia kellene••••, emiatt nekem nagyra nagyon jól jött ez a a barátság a Karcsvál, hogy • hogy végre valakivel már ezt úgy tudtam végigbeszélni, hogy ez a kommentálás nélkül••, meg •••• nem kellett ez a folytonos magyarázkodás, hogy hogy hát ne érts félre, ez a kölcsönös rettegés, ami van, hát ez megvan mind a két oldalról és itten mind a két oldalon lehetetlen helyzeteket teremt és az ember minél inkább magyarázkodik, annál •• nehezebb helyzetbe kerül•het esetenként •• van még egy másik kollégám, de hát vele kapcsolatban ez•••, a Péter, akivel szintén jó a kapcsolat, lehet, hogy ezen a kapcsolaton segít az is, hogy Erika a•• zsidó•• iskolába ment és ez is egy meghatározás • végső soron•••, én••• én nem merem szóba hozni, mert mert mert •••mert egyszerűen rettegek, ha ahhoz a kölcsönös rettegéshez • hogy borzalmass •• tud lenni vagy a kölcsönös rettegéstől rettegek? hogy háthogy tudom, hogy bele kell sétálni egy olyan helyzetbe anélkül, hogy próbáltam volna, hogy itt •• de hát a Karcsvál is azért ez volt mikor azért kezdődött hogy ott ••• miért, tudom, hogy kellett, ha nem is tudom ezt most felidézni hogy hát ez a történet így és így szólt, viszont vannak róla képeim, hogy•• hogy kellett az elején mondanom azt, vagy úgy • úgy úgy éreztem, hogy muszáj•• muszáj, hogy mondjam, hogy hát én ezt így gondolom, és nem úgy gondolom, és hogy ezt ne értsd félre, mert én ezt •••• ezt [sóhajt] igen, igen emiatt nem lehet erről beszélni, mert hát hát ki ki ki nem retteg• ne •• ilyen beszélgetésekbe keveredni, ahol az állandó félreértés•nek a • veszélyével kell számolni•••••

A büntudat feldolgozása nem teljes: Attila valahol még most is attól retteg, hogy olyan helyzetekbe kerülhet, ahol magyarázkodnia kell, ahol felelősségre vonhatják - a mások által nyilvánvalóan nem is ismert - családtörténetéért és a tudattalanul máig is fennmaradt antiszemitizmusáért. E hosszú, s ismét meglehetősen töredezett idézetet olvasva értjük meg, miért adta be Attila Erikát a zsidó iskolába: úgy érzi - s ezt Péter kollégája példájával saját maga számára is bizonyítani igyekszik -, hogy igazából ez az egyetlen lehetséges eszköz, melynek révén megmenekülhet az állandó magyarázkodás kényszerétől. S természetesen az iskolai közösségen keresztül a vágott elit értelmiségi körbe is bekerül.

Leányát tehát nemcsak apja vélt vagy valós bűneiért való vezeklésül „áldozza fel”, de e lépésével „le is igazol” a zsidókhoz: értelmiségi szubkultúrájukba is bevonul, s magyarázkodnia sem kell többé.

És Attila elégedett, mert úgy látja, Erika jól tűri az áldozati bárány szerepét:

A: úgyhogy ez nekünk nagyon jól alakult és úgy• látom hogy Erikának sincs ezzel kapcsolatba semmiféle olyan problémája, hogy hogy hogy eméssze meg • őh ezt az egész zsidó problematikát ••• jól • tűri a a a dolgot, nem is az hogy jól tűri, hanem hanem •• hanem jól érzi magát•, másfelől mi is ezzel egy kicsit közelebb léptünk a zsidósághoz, hiszen ha úgy tetszik most már le is vagyunk igazolva••

JEGYZETEK

1 Kutatómunkánkat, melynek eredményein ez az írás is alapul, az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatása tette lehetővé, amiért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani. Köszönet illeti továbbá az Európa Intézetet, akiknek támogatása biztosította a szerzők egyike számára a tanulmány megírásához szükséges munkaidőt.

2 Jól példázza ezt az iskolák névválasztása is, amely egyetlen esetben sem jelölt nyíltan az iskolák zsidó voltát.

3 Amikor a társadalmi zsidóság vagy annak témája a nyilvános diszkurzusban (média) is megjelenik, azokat az urbánusokat szokták érteni rajta, akik származásukat tekintve nem zsidók.

4 Megalakulásukkor ezen iskolák olyan osztályokat is indítottak, amelyekbe a nyolc osztályos általános iskola, illetve a négy osztályos gimnázium valamely - még le nem zárt - szakasza közben kellett átiratkozni, így a döntés súlya nagyobb volt, mint abban az esetben, ha valaki - akár általános iskola, akár a gimnázium - első osztályában íratja be gyermekét egy új iskolába: ezekbe az iskolákba továbbra is együttmaradó osztályokból hozták el a gyerekeket.

5 Lásd: Oevermann, Ulrich és mások: *Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften*. In: Soeffner, H.G.(szerk.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979., Ugyanő: *Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse*. In: Friedeburg, L. V. - Habermas, J.: *Adorno Konferenz*. 1983. Frankfurt, 1983., Schütze, F.: *Biographieforschung und narratives Interview*. In: Neue Praxis, 1983.3.

A módszer empirikus alkalmazásáról lásd Rosenthal, Gabriele (szerk.): *Die Hitlerjugend-Generation. Biographische Thematisierung als Vergangenheitsbewältigung*. Essen, 1986., Ugyanő: *Geschichte in der Lebensgeschichte - Leben mit dem „Dritten Reich“ gestern und heute*. In: Bios, 1988.1. H.2., Ugyanő: *The Biographical Meaning of a Historical Event*. In: *International Journal of Oral History*. 1989.3., Ugyanő: *„Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nicht mehr zu tun“*, Opladen, 1990. 6. Methodischer Anhang 246. o.

6 Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy a tudattalan antiszemita előítéletek jelenléte nem azonos az antiszemitizmussal. „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torz képet hordoz magában.” (Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in: uő: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Bp. Gondolat Kiadó, 1986. 705-706. o.) S mindez a tudattalanban jelenlévő előítéletekből egyáltalán nem következik szükségszerűen.

HALÁLNAK HALÁLÁVAL...

HALÁLNAK HALÁLÁAL HOLZ*Jádi Ferenc*

(:nevem „per firmationem” Johannis - de melyik:)

Mózes Első Könyve 2. részének 16. passzusában így szól az Úr parancsolata Károli Gáspár fordításában: „16. ...A kert minden fájáról bátran egyél. 17. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél, mert a mely napon ejéndel arról, bizony meghalsz.” A latin szövegben „morte morieris”-ként titokzatosan, Karolinál laposan hangzik, a Halotti Beszédben úgy áll, mint a cím mutatja, s amit ma úgy mondanánk: a halálnak halálával halsz (Bárczi, 1982). Ez a holtbiztos óvás jár napok óta a fejemben, miközben Leonardóval foglalkozom és utolsó rajzait lapozgatom. Majdnem azt írtam, tanulmányozom, de szerencsére rajtakaptam magam, hogy ez a fellengzős kifejezés egyáltalán nem helyénálló, Leonardo felhői magukkal ragadnak. Igen, ezek a rajzok és a hozzájuk tartozó fogalmazványok a mester legjelentősebb alkotásaihoz tartoznak. A víz Föld és Ég között köröz. Ez a körforgás és a földkéreg alól kitörő víz éppúgy, mint a fergeteg, pusztító ereje egész életútján központi fantázia marad Leonardónál.

A hagyomány azt tartja, hogy Leonardo a halála előtti években, a Keresztelő Szent János megfestése óta újabb jelentős képet nem kezdett el, csak rajzolt és írt.¹ Azokat a rajzokat, amelyeket a legeslegutolsóknak tartunk, a Royal Library őrzi és diluvio-rajzoknak nevezzük őket (Leonardo da Vinci, 1980). Az elnevezés egy Leonardo-tanulmányra (Diluvio e sua dimonstrazione in pittura) utal, mely a 12665 jelzetű lap első oldalán található (Leonardo da Vinci, 1973). Maga a diluvio (özönvíz) szó a latin deluo, delui-től származik, ami elárasztást, vízzel való elmosást jelent s amelynek görög megfelelőjéből (dialyein) a dialysis szó alakult ki, s amelynek egy rokon értelme a feloldás (deluit → solvit). A latin diluvio elárasztást jelent és a görög kataklysmos egyenes fordítása. Ezen utóbbi fogalom kultúrtörténetileg mindmáig jelentősebb. Kataklysmá-elméletnek nevezték (Curier nyomán) a tizenkilencedik században azt a tételt, miszerint az egyes földtörténeti korok élőlényei azért tértek el egymástól, mert a korszakokat lezáró katasztrófák után Isten új lényeket teremtett. Ez a gondolat hamis érvelés az evolutio ellen, s mint ilyen, a kiutat a Gondviselésben látja. Az özőnvíz a latinban diluvium, a diluo (feloldani, felörölni) mellékértelme felhígítani (dilutio) és átvitt értelemben helyreigazítani, ellenérvelni, tarthatatlanná tenni, azaz ledönteni.

Azon kapom magam írás közben, hogy még mindig az a kérdés foglalkoztat, miért jár a fejemben az említett Genézis-szöveg az összüllők bűnéről, aminek látszólag semmi köze sincs Leonardóhoz. Amint tovább keresgélek, hirtelen szemembe ötlük a legkorábbi, a 12698r jelzetű diluvio-rajzon, melyet Ganther (1958) 1498 körülre datál, s mely inkább illusztráció, mint önálló rajz, a bal sarokban olvasható szövegtörredék; „ezen az

oldalon Ádámot, a másikon Évát". Ez a vázlat az örményországi katasztrófákról szóló leonardói híradáshoz tartozik. A szöveg pikantériája az, hogy Leonardo ebben a persiflage-szövegben úgy tudósít a szörnyű eseményekről, mintha maga is ott járt volna.² Még egy helyszíni térképet is mellékel a hosszabb szöveghez, helynevekkel. A Codex Atlanticus én-elbeszélője, Leonardo, a hegyomlásról, a vízözönről, a folyók iszonyúvá duzzadásáról, a hőtömegek hirtelen olvadásáról, a szörnyű orkánról, melyet „mintha harmincezer ördög szította volna”, és a mindent megsemmisítő tűzvészről, mely az egész tájékat elsivárosította. Holott Örményország és a vízözön a bibliai vízözön asszociációját kelti, semmi utalás az Ararára, ahol Noé bárkája kikötött, ehelyett részletes leírás az általa soha sem látott Taurus hegységről stb. De ha Leonardo az első lapon Ádám és Éva nevét feljegyzi, miért nem tér ki az özönvíz és az ösbűn kapcsolatára? Mint tudjuk, Leonardo bizonyítottan nem volt vallásos, de törvénytelen gyerek volt, apától és anyától távol a nagyapánál nevelkedett, tehát a szülők „bűne” miatt volt kitagadott és a magasabb képzéstől elzárt. Másrészt ott volt könyvtárában a Biblia, amint a ránk maradt könyvjegyzékből tudjuk (Biblia volgare historiata. Venecia, 1471). Másrészt az is közismert, hogy festői életműve csaknem kizárólag keresztény ikonográfiai témákat ölel fel. A rejtély megoldása talán abban keresendő, hogy a teológiai indíttatás az antik mitológia felé való fordulásra tevődik át. Az előbb említett lapon (12698r), avagy a 12665f jelzésű windsori lap szövegében például a következő mondat található: „*És Neptun volt látható a víz közepében háromágú villájával és Aeolus, aki szeleivel a gyökereitől kiforgatott fákat szétdobálta, s melyek a rettenetes habokban szerteszét száguldoztak.*”³

Az összes idevonatkozó Leonardo-szöveg, beleértve a *Jövendöléseket* is, az özönvizet és az azt követő világégést úgy tárgyalja, mint az Utolsó ítélet újszövetségi előképét, szemben az antik és ószövetségi özönvíz-elképzeléssel, mely az özönvízben nem a világ végét, hanem egy átformálódási állomását látja (1. Ovidius, *Metamorphoses*. I. 156-312. vers).

Ezáltal kettéválik a szövegháttér és képi anyag; a szöveg, mely a teljes hagyatékot átszöven a rettenet tanúja, a világvégéről, a véges végesről, így a fátumról tudósít, míg a képanyag az átformálódást mint morfológiai anyagot mutatja be. Az ókori és ószövetségi szöveg egy Isten-képet őriz, amely a világ folyásáról és az emberiség továbbéléséről gondoskodik, az újszövetségi pedig egy szörnyű Istenről jövendöl, aki leszámol az emberiséggel. Hogy Leonardo Michelangelóval ellentétben, aki ugyan-ezekben az években, amikor Leonardo a vízözön-vázlatokat és -leírásokat még feltehetően Rómában (Ganther, 1958) elkezdte, Dante hatása alatt infernalisat hozott létre, az ovidiusi példát és a benne foglalt gondoskodó Atyaistent, Zeust választotta előképnek, de a megvalósulást mégis az Apokalypsisben látta, nem lehet mentes attól a tudattalan motívumtól, hogy őróla apja nem gondoskodott, hogy öröksége ügyében pereskednie kellett. Minden, amit ebből a szempontból személyéről és feltételezett életútjáról a hagyományos analitikus irodalom, elsősorban Freud (GW. 8.) és Eissler (1992) napvilágra hozott, az aktuális teoretikus diszkusszióban leginkább az Én-ideál koncepcióján belül (Chasseguet-Smirgel, 1978) érthető meg a legjobban. Csak hogy mint minden patográfia, ez is tipizál és patologizál, tautologikus marad, és önreflexió nélkül önmagát a teóriát rekonstruálja. Ehelyütt én azt a szellemtörténeti anyagot szeretném elemezni, amelyből a leonardói eszmekör táplálkozik és amelyre építkezik. Létkérdésekről van szó, melyek ma aktuálisabbak, mint bármikor, hiszen beszámolás a leszámolásról, a képanyag pedig átformálás.

Számomra a leonardói mű nem story-telling, hanem szöveg és kép, s mint ilyen, megformált műalkotás. A műalkotás sajátja, és nem patológiája, hogy benne a mindennapok logikája és prelogikája átélve nyilvánul meg, hogy egy műalkotás nem entrópikus termék, hanem syntropikus alkotás, mert egy világot állít fel, melyben az egyediség mutat rá a közörsre és a fikcionális játék komolyságában mutatja meg a valóságot. A mű pszichoanalízise nem veszi el a mű titkát, legjobb esetben a pszichoana-

litikus gondolkodás titkával folytat vele dialógust. Talán éppen ezért választotta maga Freud is az esszé műfaját és nem a klasszikus medicínális okfejtést.⁴ Ha nem értekezünk, hanem értelmezünk, több az esélyünk arra, hogy jobban megértsük a művel folytatott dialógusban, vele együtt gondolkodva, önmagunkat és korunkat.⁵ Hogy itt a teremtmény félreértés, a vonatkozás és annak elemzése döntő szerepet játszik, arra már a híres Popper Leó-töredék (1987) rámutatott.

Mindezt előrevetve szeretnék továbbhaladni. Utolsó milánói éveiben 1494 és 1497 között írott *Jövendöléseiben* több helyütt találkozunk Leonardo elképzeléseivel a világ végéről. Így például a következő szövegben (Leonardo da Vinci, 1952.860.): „*A vízről, mely zavarosan és földdel elegyítve eláramlik, a porról és a gőzről, mely a légtérbe keveredik és a tűzről, melynek heve mindennel vegyül. Majd látni fogjuk a megannyi létalakot, amint egy hatalmas örvényben gomolyogva, hol a világ középpontja felé, hol pedig az ég felé törnek. És majd déli vidékekről a hideg északnak, majd keletről nyugatra és onnan bármely világtáj felé vágna.*” Máshelyütt (Leonardo da Vinci, 1923-1930. 42 verso): „*A napsugarak fellobbantják a földön a tüzet, és általuk az, ami az ég alatt van, izzásba gerjed, míg maguk a sugarak az útjukban levőkről visszaverődve, leesnek.*” A *Codex Atlanticusban* (370. recto) olvasható jövendölés szerint a sötét barlangokból egy lény fog előjönni, amely a halált hozza, s mely követőkre talál, akik a szenvedésben kedvüket lelik. Az emberek követni fogják, lopnak és ölnek, az együttműködőket megfélemlíti és az államok szabadságát veszi el. Ugyanitt arról van szó, hogy a föld vörös lesz, napokig izzik és a kövek hamuvá válnak. Ugyanezen lap hátoldalán olvasható, hogy az emberek kegyetlenné válnak, az erdőket kiszaggatják. Majd az ég felé akarnak röpködni, de a nehézségi erő miatt le fognak zuhanni. Az emberi lények a kínzásban fogják kedvüket lelteni. Egy másik jövendölés szerint az emberek hurkokban és csapdáknak fognak elcsúszni.

A *Jövendölések* tele vannak apokaliptikus víziókkal. Az égszakadás és földindulás teljes palettája áll itt szemünk előtt. De mi is az, amit mi apokaliptikus gondolkodásnak nevezünk? Apokalypsis eredeti görög értelemben felfedést, kifestést, a takaró levételét jelenti. Apokalypso tehát azt jelenti, hogy leleplezem a meztelen valóságot, látom, azt nézem meg, amit nem szabad megnéznem, mert el van takarva. Mennyire igaz van Derridának, amikor azt mondja, hogy a titok, amiről itt szó van, a pudenda, a szemérem, a legtitkosabb titok (1985. 12.). Az apokaliptikus gondolkodó szégyentelen, mert szemérmetlenül, *horribile dictu* kimondja azt, amit a végekről megtudott, azaz felfedi a törvény korlátoltságát, az emberi butaság képtelenségét.

Latinul a kötést, amivel a szemet, a csecsemőt vagy a sebet bekötik, úgy nevezik, hogy fascia. Érdekes módon az, ami az ágyékkötő alatt van, a pénisz latinul fascinum-nak nevezetik. De maga a vágy is fascium (másik kifejezése cupidus). Róheim szemmelverésről írott tanulmányában a fascium szót „babonázó szem” és a szemmelverést elhárító pénisz érelemben idézi és a fallikus ellenvarázslat példaként említi (Róheim, 1984.475.). Ugyanitt azt írja, hogy: „A szemmelverés elleni mágia lényegileg a befelé forduló agresszió (destrudo) ellen fellépő libidó. A legfőbb forma azonban a *fascinum*.” A róheimi szöveg a fascium ellenvarázslás eredetét a homoszexuális nőgyűlöletben, az éretlen férfi kasztrációs fenyegetettségében, annak túlkompenzálásában és az exhibicionizmus-voyeurizmus ösztönleágazási pár tagadásában látja bizonyítottnak. Amiről itt még szó van, az az immanens erőszak, amivel a látó, az apokaliptikus előrelátó leleplez, a jövőt békés ártatlanságától megfosztja akkor, amikor valamit, ami anyagi, mint immateriális átlát úgy, hogy a szubsztanciálisba behatol. A szemérmes látás képpel való felruházás (contemplare, betrachten), a lényeg eltakarása. A lényeglátás előrelátás, merész és pimasz dolog, merő pillantás. Amit az éles észme felszakít, az a sötét ismeretlen, az elképzelhetetlen. A megpillantás tehát az egyszerűségről kétséget produkál. Elszakadás és összefonódás munkálkodik a gondolkodásban (Freud, GW. 12.) éppúgy, mint az emlékezetben, ha valamit nyilvánossá teszünk, kinyilvánítunk.

Mielőtt továbbhaladok, el kell mondjam, hogy a dolgozat tegnap hirtelen megdőb-

bentő aktualitást kapott. A fasiszták felgyújtották Lübeckben a zsinagógát, ami általános tiltakozást váltott ki. A fasizmus fasci-nation-ja reneszánszát éli Európa-szerte, ami arra késztet, hogy néhány idevágó tényrel erre kitérjek. Még forró a hamu.

Az olasz fascia kötést (fásli), köteléket (éppúgy egy csomó valami, amint egy csapat, csoport ember), de ágyékkötőt is jelent. A fascinum (vesszőcsomó, rőzseköteg) volt a fasiszták jelvényében, akik eredetileg a tizenkilencedik században mint fasci revoluzionári legénybandát alkottak és nevüket 1915-ben Mussolini fascio-ként átvette. A fascinum (olaszul fascina) varázserejét továbbképzéseiben megtartotta, így a varázsló olaszul például fascinatore-t jelent, de fascinának hívták azt a védőpalánkot, melyet a hadak elsáncolására használtak. A magyarban is van nyoma (*A magyar nyelv történeti szótára* 1984) mint fasina és talán a faesing nevű szóban. A fascinum tő egy ősszó, s mint ilyen kettős jelentésű, egyaránt vonz (például olaszul fascino = csábítás, varázs (nőkre vonatkoztatva), mint elhárít. Német megfelelője a Rute (vesszőfonat), mely régi jelentése szerint, mint Ruthe péniszt és clitorist egyaránt jelent, de rombuszt is. (*Deutsch-ungarisch-lateinisches Lexikon*. 1823. 396.) A fasiszta jelvényben volt még egy ősszó, a bárd (olaszul scure), a kétféjű balta, a hóhér eszköze. Latin megfelelője a securis, ami baltát, de sebet és kárt is jelent. Továbbképzéseiben a tő megtartotta ezt a kettősségét, így az olaszban scure = balta, de scuretta (ablakretesz), avagy a latinban a seco-től (vágni) egyaránt találhatunk képzéseket a vágás és szétválasztás, valamint a biztonság és gondtalanság irányába.

Ennyi a fasiszta emblematika immanens szadomazochisztikus képviségéről és a szóképek önellentmondásáról. Szembenézni!

Freud az összavakról írott tanulmányában (Freud, Studiengabe. 4.), melyet akkor vetett papírra, amikor a Leonardo-tanulmányt előkészítette (Freud-Ferenczi, 1993. 150.), összeveti az álomképtelmezést az Abel-tanulmány összavakra vonatkozó kijelentéseivel (Abel, 1884).

Közismert, hogy az analitikus álomelmélet egy képírást lát az álomban és nem egy direkt nyelvet, hasonlóan az egyiptomi hieroglifákhoz, mint Freud hasonlata hangzik (Freud, GW. 8.). Egy szó azt a fogalomkört árulja el, ahova a különböző jelentéseivel tartozik, hogy milyen értelemben használjuk, azaz mit értünk alatta. Alatta azért, mert fölötte van a nézőpont képzete, a képzetet mozgató tudattalan szándék, az az impulzus, amely a gondolkodás alakítását döntően formálja (Jádi, 1992. 24-27). Az összavak magukban hordozzák a nyelv talányát, tézisből és antitézisből állnak aszerint, hogy milyen belső álláspont, eidosz áll mögöttük. A megértést segítheti a hangsúly (pl. a mai kínai nyelvben, mely tömegével tartalmaz ilyen összavakat), avagy a kontextus ismerete, azaz, hogy milyen közegben mozog a nyilatkozó. Szavakat lehet árnyalni, fokozatokat kialakítani, de az értelmi képzet mindig egyértelmű; a szó hajlékony, mert meg kell hogy mutassa, mennyire tér el az ellentététől, pontos lesz, ha a megértő az álláspontját a szövegben képes meghatározni. Nem így az allegória, mely vakít a képiséggel, utal, s mint sűrítmény gazdag affektív tartalommal bír. Az összavak szóalakja dialektikusan nem oldható fel, azaz apóriák, mert önmagukban tükröződnek, mint a szimmetriaképek (Jádi, 1993). Freud az ikerszavak kifejezést használja (Freud, Studiengabe. 4.), és kimutatja, hogy a szófejlődés logikája az ellentéteket magánhangzófordulással oldja fel. Mint gyermek játszik a nyelvvel, képezi le magát a nyelv a szóban, allúziókkal láttat a képek hallgatása.

Freud maga hasonítja a lélekelemzési egy lassú varázslathoz, és ezt írja: „A szó eredetileg egy varázslat volt, egy mágikus aktus és régi erejéből még sok mindent megtartott.” Epp a Leonardo-tanulmány (Freud, GW. 8.) jó példa arra, hogy Freud számára a szómágia és az egyiptomi hieroglifákkal való írás mennyire összefonódik. A szó értelme azonban az ellentététől való elhatárolhatóságában nyerhető. Az átcsapás és elkülönülés különös formái az ikerszavak. Egy ilyen szópár az olaszban a *gála* (popma, káprázat, ünnep, fogadás, sujtás, szalag) és a *gola* (torok, gége, torkolat, barlang, kémény, de maga a torkosság, mohóság is), melynek latin megfelelője a *gula*

szó. Az elnyelő rettenet mitológiai párhuzamai (Médúza, Baubo, Deianira stb.) a nőszemélytől, nőiességtől való félelem irányába vezet bennünket (Jádi, 1993. 57-77.). Vö. Leonardo „Léda” c. festményével avagy ezen s más táblaképéhez készült hajfonatrajzával.

Rotter Lillián (1989.28.) a női varázsvesszőt, a sex-appeal abban látja érvényre jutni, hogy az a péniszt erekióba hozza és ezáltal nyilvánvalóvá teszi az érzelmet. Szerinte a férfi félelme azáltal keletkezik, hogy a női szemérem a koituszban magába zárja a péniszt, a spermát és potenciálisan a gyereket, amivel egyidejűleg a férfi elveszti az erekióját, spermáját, sőt szabadságát. Születés és halál ösképeinek azonosítása a nőiességgel csak táplálja azt az alapvető létkérdést, mely mindenki világnézetét meghatározza, ugyanis hogy mi volt a születés előtt és mi lesz a halál után. S ezt a metafizikai kérdést nem tudja megválaszolni sem egy olyan eszköz, mint a camera obscura, sem egy olyan fizikai jelenség lényegének megismerése, mint a „fekete lyuk”. Obscurusként tántog az ismeretlen annak, aki a copulát nem engedi megtörténni, és alantas, aljas, infernális (infernus = az alul lévő, az altest, alvilág) az ismeretlen utáni vágy és diabolikusnak (diabolos: tk. a háló, a kötél vetése által) tűnik a felfedés mindazoknak, akik a szeméremtől félnek. Mi más okuk van a *patria* és *nation* összekeverésére azoknak, akik az új tisztaságot prédikálva az erős apáért és szent hazáért (heile Nation) rimázkodnak, mint a saját promiscuitas titkolása (promiscere = összekeverni). S mint minden misztifikált kísértet, ez is visszatér.

Freudnak (GW. 12. 214.) a kísértetiesről írott tanulmányában olvasható: „*Valószínűleg igaz, hogy a kísértetieség nem más, mint titkos honosság, ami elfojtásra szorult és abból visszatért és hogy minden kísérteties dolog ennek a feltételnek megfelel.*” S hogy a felejtés cinkos némasága nem végtelen, hogy az enigma, az emlékkép esetenként szót kér vagy elárulja magát, egy körülmény, mely a továbbélést egyáltalán lehetővé teszi, s a folyamatosságot a tudatban garantálja, valószínűleg jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tudattalanban egy halhatatlansági képzet egyáltalán formálódhatott. Azonos lenne ez a halál halálával, amint a teológiai értelmezés ezt a kifejezést az örökös tűzben való elégeként fenyegetően szuggerálja? A formálógikai fokozás közelebből megvizsgálva elárulja magát, mint a halál lényege, mint a kód kódja a kód maga, a víz vize a víz maga, a halál lényege az élet végessége; „bizony meghalsz” - ahogy Károli Gáspár mondja, ami azt is jelenti, hogy kizártság az öröklétből.

És Leonardo? Miféle haláltól félt ő? A szövegek, mint mondtam, olvasatomban az antik vízőzön témakörébe vezetnek. Talán magyarázatul szolgál erre a jelenségre az a körülmény, hogy Leonardo 1500 körül végezte el híres kísérleteit a víz áramlásáról, vetette papírra a vízerőről és a vízmunkáról szóló szövegeit, melyek a vizet körforgásban mutatják és nem mint utolsó állomást. De talán még jelentősebb az antik mítosz ítéletidő-legendájának epikája, a tengeri szörny és Neptun, valamint Aiolos megjelenítése a szövegekben. A röviddel 1486 előtt készült „Barlangkutatás és a tengeri szörny” c. szöveg (*Codex Arundel* 155r. és 156r., valamint a 155v. mint töredék) egy természetmegfigyelésről számol be, amelyet összehasonlít az Erna és a Stromboli kitörésnél látható káprázatos természeti színjátékkal, amikor a víz a tüzes lávára csapódik. Egy hatalmas barlangról van szó, melybe belenéz hosszan szemlélve, és „... *miután egy ideig ott időztem, két dolog éledt bennem egyszerre: szorongás és kíváncsiság. Szorongás a sötét, fenyegető barlangtól és a kíváncsiság, hogy lássam, van-e benne valamiféle csodálatos dolog.*”⁶ Majd ezt követően egy megkövült tengeri szörny képletes leírása következik, amely előbb a hullámoktól és szikláktól széttört, majd a habok visszahúzóódása után kiszáradva a környező állatok prédája lett. A lény, akiről a homéroszi énekekben szó van, Skylla, a tengeri óriás-szörny, egy síkos barlangban lakik, levágta apja haját és ezzel megölte. Mert Minós iránt szerelemre gerjedt, az apa haját felajánlja a Földközi-tengert uraló és háborúskodó Minosznak. Az apa lelke visszatér és halálra rémíti Skyllát, akiből 12 végtagú és 6 fejű szörny lesz, akinek háromszoros állkapcsa mindent elragad és minden ellene szegülő szálfat szétzúz. Ulysses lesz az, aki a szicíliai

tengerszorosban megpróbálja a mohó asszonyt, akinek alteste delfinfarokban végződik, legyőzni, de kalandjáért hat bajtársával fizet. A jelenség tehát, amit Leonardo megfigyel a mítoszban, egy gorgó-típusú hős nő és egy „sárkányölő vitéz” csatáján alapul (eredeti latin szövegben: incidit in Scyllam cupiens vitate Charybdin), aki két torkos asszony között áthajózik. (Charybdis a Földanya és a Tengeristen elvarázsolt lánya [Ranke-Graves, 1984; Vollmer, 1851]. Mindenki, aki a freudi spekulációt (Freud, GW. 8.) és Eissler (1992) részletes elemzését Leonardo elképzelhető gyermekkorról ismeri és különösen a „Szent Anna harmadmagával” c. kép kapcsán mondottakat, párhuzamokat fog látni, sőt megerősítést fog kihallani a diluvio-elmélkedéséből. Holott én nem nagyon tudom elképzelni, hogy egy művész, mint Leonardo, a díványon fekszik. Sokkal inkább érzem azt a gyermeki kíváncsiságot, mely a létkérdések felé ösztökéli, az örök körforgás felé, oldás és kötés felé, ahogy a lélek játszik velünk. És Freud? Ő írja 1910. január 1-én, már a dátum is csodaszép, „... ich kiefele an Leonardo”⁷. Ő, akinek az állkapocsrák lett a sorsa, rágódik a szivarfüstben (Freud—Ferenczi, 1993, 150.) és az utolsó sor: „Es freut mich, wenn sie das Notizblock brauchen können.”⁸ Miért nem azt írja: gebrauchen? A „brauchen” majdnem úgy hangzik: „dringend brauchen”. Mintha itt már a „Notiz über den Wunderblock”-ra, az emlékezeti írásra, ami tizenöt évvel később íródott, utalna. Nagyon úgy néz ki a dolog, hogy Freud a sorsot egy ilyen írással hozza kapcsolatba: „Ich habe angenommen, daß Besetzungsnervationen in raschen periodischen Stößen aus dem Inneren in das völlig durchlässige System W-Bw *geschickt* und *zurückgezogen werden*. ... Ich vermute ferner, daß diese diskontinuierliche Arbeitsweise des Systems W-Bw der Entstehung *der Zeitvorstellung zugrunde liegt*.”⁹ (kiemelés tőlem - J. J.) (Freud, GW. 1. 3-8.).

Hát nem olyan, mintha a hullámról és a ritmusról beszélne? Lehetetlen, hogy ne a katasztrófára gondoljak. A strophê a görög tragédiában az az egység, amelyen belül a chor az orchestrában együtt megy és együtt énekel. A belső ütés (ictus) hozza létre a taktust, lépésben halad előre, de nem lineárisan, hanem körben egy centrum körül, mint maga a táncoló chor. Az egység végpontjai a katasztrófák, melyek nem utolsó fordulatok a körben, hanem lefelé fordulások, esések, valaki kiesik a chorból, másik belefónódik, ha a strófa megújul. Így működik a vers is, mely az örök visszatérést nemcsak a hangulat kifejezés belső mérésével, hanem a ritmusfolyamatossággal, ide-oda mozgás leképezésével realizálja a nyelvben azáltal, hogy a monotómiát befelé fordítva (inversion-vers) a szavak visszaját mondja ki. Így a belső lüktetés és együttlét a strófában, mondjuk kötés vagy szeretet éppúgy a folyamatossághoz tartozik, mint az elszakadás és búcsú. Meghatározó a belső arányérzék, ennek megfelelő a zárt harmónia, az együtthangzás önmagunkkal, melynek latin megfelelője, a consensus mutatja a dolog Janus-arcát, ugyanis hogy ez éppúgy együttlérzést, mint összeesküvést jelent. Ennek kimondása a Stimme, amiből a Stimmung (hangulat) lesz. Csakhogy a kultúrában ezek a zárt paraméterek a sectio canonis-nak megfelelően szabályozva a kor stílusaként elmeredtek, az elhallgatás és az elfojtás lett a szabály, ami a katasztrófa jelentésváltozásához vezetett. Ugyanis, amit nem tudunk meghatározni (bestimmen), az a rossz, kiszámíthatatlan, anarchikus. Csak a modern világ fedezte fel igazából, hogy az „Unbestimmte”, a felhő, a szivarfüst, az áramlás káosza, az előre nem látható, a véletlen az igazából meghatározó struktúra és ez felelős a változás alakító erejéért és a belső alakításért, a mű formájáért (forma formáns → forma formata). A katasztrófák a természet természetéhez tartoznak, a feléledő élet velejárói. A szellemnek van ellene egy fegyvere, ez az emlékezet bűvös pillantása. Bizonyos archaizáló szellem, mely ezt a pillantást nem kockáztatja, hisz maga is a múltból néz, maradi, magára vonja a katasztrófát és elmerül benne. Az emlékképtől való helyes távolság, a felismerés éleslátása az, mely meghatározza, hogy az alakítóerő vagy a destrukció, Geist vagy Ungeist fog-e érvényre jutni, vagy a destrukció fog felülkerekedni.

Az a legeslegutolsó tizenegy lap, mely a windsori gyűjteményben 12377-86 és 1401 jelet viseli, a leonardói hagyaték összeviasszásában mind a mai napig egy csoportban

maradt. Ezek a rajzok rajzfilm-szerűen mutatják azt, amit az írásos művek és az előző vázlatok sejtetnek. Az életművet lezáró deluvio-rajzok közül csak egy, a 12380-as tartalmaz szöveget. Ez így szól; „*Az esőből fogom az eső képeit csinálni, mélyek különböző sötét árnyalatokat fognak mutatni és a legközelebbi lesz a legsötétebb, sűrűsége folytán.*” Ez a kifejelet egyúttal a legjobb érv Freud (1982) egy mondata ellen: „Mint kutató nem hagyta magát a Szentírás teremtéstörténetétől a legkisebb mértékben sem megteveszteni; vitatta például egy általános özönvíz lehetőségét...” Ugyanis ezen rajzok tárgya nem más, mint a világ szétfűződésének folyamata a vízár által, ami itt az életmű végén az életzáradékot is jelenti.

A programnak megfelelően előbb távolról mutat egy tájat hegymagasságú habokkal, melyek a kép aljából egy kikötőből törnek be a képmezőbe és elárasztják a kihalt várost és az erdős hegyvidéket (12401). Majd újabb részleteket látunk közelebb jutva az orkánhoz, és megfigyelhetjük a következő lapokon, amint a vihar a fákat és a lovasokat magával ragadja, éppúgy a bokrokat (12376 és 12379). A 12380-as jelzetű lapon látható az előbb említett felirat. A lap (1. ábra) maga egy szörnyű kitérőst mutat, amint a hullámok körkörösén képződnek és a plasztikusan kidolgozott örvények egyrészt egész házsorokat magukkal rántanak, másrészt egy erdős emelkedés irányába rohannak. A pontosan kidolgozott lapot barna és sárga tintával rajzolta és fekete krétával emelt ki részleteket, majd közelnézetben látjuk egy város elmerülését az orkánban, vagy ahogy a vihar egy szétfűzött településre tolul. Az utolsó rajzok az örvények útját mutatják, itt a természet már másodlagos, a kontúrhúzás hozzávetőleges, inkább csak az ár hullámain dolgozza ki pontosan, valamint azt a hatalmas por- és gőzfelhőt, amely a rombolást követi. Az utolsó rajzot (12383) fekete krétával (por) rajzolta éppúgy, mint az utolsó öt alkotást. Az utolsó lapok fő alakítóereje a spirál, melyet kívülről befelé kerekítve formál, nagy lendülettel szabadon rajzolva úgy, hogy a képek az eredeti szimmetriastruktúrát elhagyják, és mint kivágásokként, egy na-

1. ábra

gyobb kép vízió-részleteiként értelmezhetők. Az eredeti szálkás szerkezet álomszerű-én oldódik fel és a pigmenteldolgozás miatt festői árnyalatokat ér el a monochronitás ellenére. Ahol az örvényvonalak összpontosulnak, portómegek, a programnak megfelelően, fekete sűrűsödések képződnek, melyekben az idő állni látszik és a beolvadás végleges.

A rajzok alkotáslélektani feltárásában (Jadi, sajtó alatt) nagy segítségünkre van Hermann gondolkodáslélektani elmélete, mely lényegében a megkapaszkodáselméleten alapul (Hermann, 1984). Mivel ő szinte egyedülállóan képes volt a kultúrtörténeti szellemfogalomnak és a művészetelméleti forma fogalmának az alaklélektantól motívált beépítésére a pszichoanalízisbe, alapgondolata különösen alkalmas a műalkotások elemzésére. Ha abból indulunk ki, hogy az érzékelés egy centripetális, a nyilatkozás egy centrifugális folyamat, akkor az alakítást mint valami olyat tudjuk elképzelni, ami a kettő között forog (Braunfels-Esche, 1961). Az ügyesség nem más, mint egy buzgó igyekezet, mely a centripetális élményt kifejezési mozgásba tudja átfordítani, ami nem más, mint a hajlam szabadjára engedése, a gátoltság gátlása. Minél feldolgozatlanabb ez a szabadjára engedés (gátoltságtalan artikuláció), annál nagyobb szorongást kelt. Ezért a hajlam kiépítésének tehetséggé, azaz egy olyan képességgé, amely alkalmas a belső élmény átformálására, döntő jelentősége van a szabad alkotási képesség kialakulásában. Ennek a folyamatnak Hermann szerint térvonatkozása van. A gátolt impulzus beszűkülésérzetét kelti a tudatban, a tudattalan önmaga körül forgatja a tárgykereső impulzust, a személy őrlik, maga körül kering, önmagában hempereg. Ez a nárcisztikus kiúttalanság alakzatot találhat szimmetrikus képződményekben, amelyek mindig iteratív és ornamentális jellegűek, tehát művészetelméleti szempontból megformálatlanok, mint ahogy lélekelemzési szempontból is az analízis terheesség jelképei, de a tetszés érzetét keltik. Leonardótól ismerünk hat ilyen alakzatot, melyet a szakirodalom láncolatnak nevez (Coonaraswamy, 1944). Freud (Freud, 1982) is említi a láncolat-rajzokat: „Ezenkívül arra is ideje volt¹⁰, hogy egy bizonyos szisztéma szerint elrendezett kötélqubancot rajzoljon; ha az ember elindult az egyik végén, az egészen keresztül haladva eljutott a másik végéig; a kötés rajza megtöltött egy teljes tondót, amint egy ilyen igen súlyos és szép kinyomatott művén is látható; középpüzt a következő szavak olvashatók rajta: *Leonardi Vinci Academia*”.

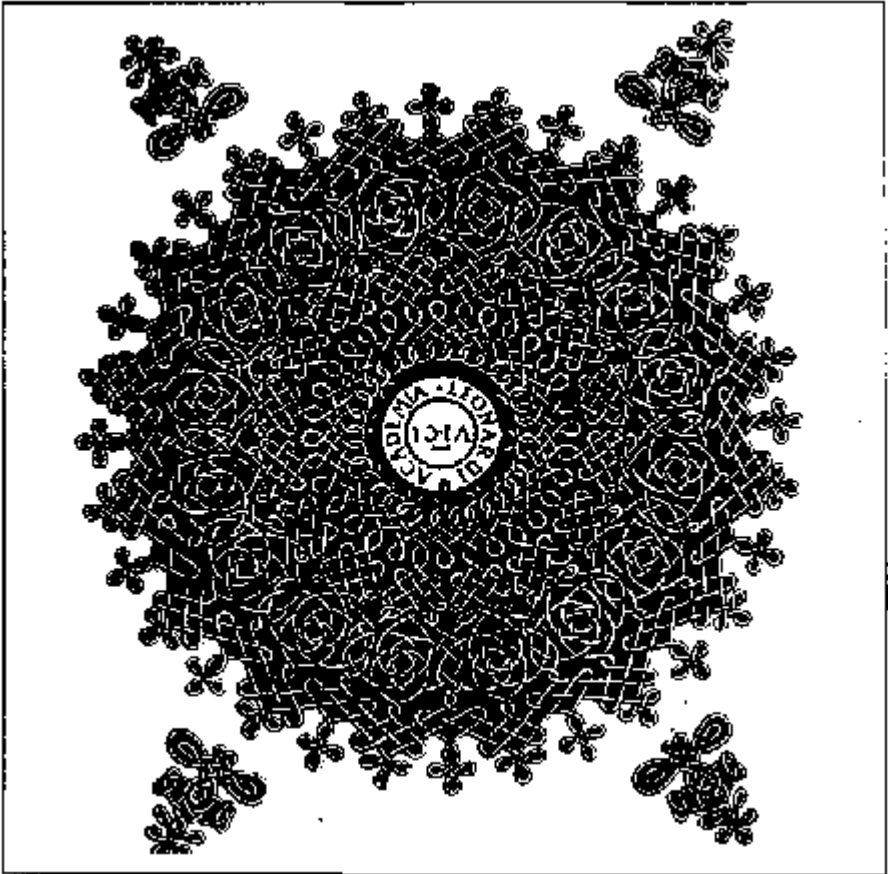
Ezen láncolatok (concatenamento = láncolat, összefüggés) közül mutatunk egyet (2. ábra), mely Dürert itáliai utazása alkalmával annyira megragadta, hogy maga is hasonló csomót készített. A látszólagos nyugalom a vonalvezetésben csalóka. Az önmagán belül keringő hurok-körök helyenként átugranak egymásba úgy, hogy egy tautologikus rendszert alkotnak.¹¹ A rézkarc közepén lévő LEONARDI ACADEMIA VINCI egy rébusz, mint maga a rajzolat is az útvesztők csoportjába tartozik. A labirintus (Kern, 1983) nyitott örvény, melyben a szerelmesek találkoznak vagy elvétik egymást, egyáltalán egy kiutkeresési játékot képvisel.¹² Leonardo szórejtvéle magában foglalja a *vinco* (fűzfainda)¹³, *vincere* - *vinco* - *vinci* (legyőzni, legyűzni), *vincolare* (leszerződni), és *vincoli* (fűzerek, kötések, mint pl. *vincoli coniugali* = házassági kötelék, *vincoli di sangue* = vérszerződés) szavakat. De maga a Leonardo keresztnév is hordoz ilyen eredetet. Mivel ennek elemzését sehol sem találtam, ezúttal kifejttem.

A *leo* ige jelentése: semmivé tenni, eltörlni, kiveszteni. *Leo* = oroslán, az állatok királya, királyi requisitum, Szent Jeromos jelképe, ezért vö. Leonardo „Szent Jeromos az oroszlánnal” c. képével. Az oroslán az ikonográfiában tűzokádó, napnyelő, csillagképe a Vízkígyóval ábrázolódik.

A Szent Lénard a koraközépkor egyik leghíresebb szentje (Bálint, 1977; *Reclam Lexikon* 3., 1979), aki Olaszországból Franciaországba ment. A jeles tulajdonságok mestere, aki naponta látogatta a rabokat és elérte, hogy azok szabadok lettek. Egyszer a királyi pár az erdőben vadászott, s a királynőnél nehéz szülésű fájdalmas léptek fel, a remete imájával kiszabadította az újszülöttet. Ezért a tetteért nem fogadott el semmit. A legenda szerint azoknak a raboknak, akik hozzá imádkoztak, leszakadt a láncuk,

ezért a rabok védőszentje. Ikerpárja a Szent Florentinus-történet (szintén a rabok védőszentje). Leonardo a Szent Florentinus templomban lett eltemetve.

A bezártságban a lélek, mely a tudattalan impulzus miatt állandóan tárgyat keres, az elemésztés képzetét kelti. A tudattalan szívesen vetül a prefugaratiókra, melyekben mintegy kedvét leli, így a felhők, ködök, füstök, kuszaságok, gomolyagok, töredékek stb., és ezekben a vetületekben önazonos formákat ismer fel. A fogalom (Begriff) mögött mindig egy képzet vagy képlet húzódik meg. Egy ilyen tudattalan forma, melyben az ösztön önmagát leképezi Hermann szerint az örvény. Ez foroghat befelé, s ekkor összeolvast, maga alá gyűr, halált hoz, a perifériát, így az egész percepció rendszerét s magát a „kilátást” is elpusztítja. Ha pedig kifelé forog, szül, kiönti a tudattalan vágyakat a külvilágba, egy ilyen eksztatikus forgó meghabarodás (turbatus est) képzetét kelti, ami a megalomlás előtti összevisszaság vagy az önmegszállást szórja szét (a szíve fellángol) és a tárgyaltan boldogság érzetét kelti (örömpsichózis és mánia tünete lehet). A leonardói spirális egy ilyen befelé forgó, mely a forgószél és a fergeteg képzetében ölt testet. Hogy mögötte a fertőtől való vélelem, egy elnyelési szorongás (anyába való beolvadás féelme, a nőtől való féelme és homoerotikus tárgyaltan szorongás) keres tárgyat, az az elmondottakból világos. Hogy az ötletadó vízömlés egyben az önmarcangolástól és talán a halott anyától való elszakadás, de a vele való fúzió, az önfeloldás és az alámerülés és aspiratio jelképét is hordozza,

2. ábra

számomra elég nyilvánvaló. Az égszakadás és a kiégés kettőse erre a vágybőségre és erre a tárgyhianyra utal.

S mert a szavak szívesen játszanak velünk, még egy utolsó szójáték. A leonardói gyermekkori fedőemlék kulcsszava a *nibbio* (a barna kánya), nos ez a szó hasonul a *nebbiához*, ami ködöt jelent, de a *nube* (felhő) szóból képzett *nubifragio* (felhőszakadás) szóban is benne van. Ha a törés kitörik az eredeti nibbio ikerszava nubio áll elő. Nem kell János Vitéznek lenni, hogy arra gondoljunk, hogy a felhőt meg lehet fejni, hogy a tejútból jó lenne inni vagy a felhő vattáján heverészni. Csak ismét gyermeknek kell lennünk vagy alvónak, akinek a szavak szép álmot kívántak.

Hermann Imre (1972) mondta a születésnapj válaszbeszédében a következőket: „*Nézzük meg közelebből, hogy milyen is az az igazság, és ha néha fáj is, hogy mögötte van a halál gondolata, ami mellel abszolút igazság, hiszen tudjuk, hogy még a királynak is meg kell halnia.*

... *Tehát akkor a tudás fájához, a halál gondolásához is hozzá kell hogy tartozzék egy antipólus, és tartozik is. Ha az ember halhatatlan akar lenni, akkor a halhatatlanságnak a csücskét meg tudja fogni, ha talál egy igazságot, amit mások is igazságnak ismernek el.*”

S erre mondták valamikor az öregek, az ilyen ember megfogta az Öregisten lábaszárát, de jaj nekünk, ha leszakítja, s ver vele.

JEGYZETEK

1 Keresztelő Szent Jánost Leonardo ismeretlen megrendelésre 1510-1515 között festette. 1513-ban festett állítólag két elveszett képet (Lüdecke, 1952).

2 A művészettörténeti kutatás (Schumacher, 1959) kapcsolatba hozza a leonardói híradást azzal az 1498 októberéből való Columbus-levéllel, melyet a világotutazó a mai Haitiből küldött s melyben arról ad hírt, hogy az Orinoko folyásánál elérte azt a pontot, ahol a Nap a világ teremtése után először kelt fel, az apex mundit. Leonardo leírása a világ tetejéről erre lenne egy sajátos echó, ugyanis ez a középkori apex mentis kapcsolat detheologizálása.

3 1504-ben Segni bankár számára egy nagy rajzot készített Neptunt és tengeri lényeket ábrázolva; a mű elveszett (Lüdecke, 1952).

4 A Freud-esszé előfutára egy előadás volt a Szerdai Társaságban. Ennek a szövegnek a hangneme éppúgy, mint az ezt követő diszkusszióknak, meglehetősen vulgáris (Protokolle... 1977).

5 A tizenhatodik század hajnala a reneszánsz vége, a törökök meghódítják Konsztantinápolyt, az egész kelet felfordulóban, keleti tudósok előzőnlik Olaszországot és a Nyugatot. A textilmanufaktúrák technikai forradalma átstrukturálja a hatalmi viszonyokat, szindikalisták erőnyerése a pénzvilágban, Amerika felfedezése stb.

6 Én ebben azt a jelenséget látom viszont, amit a kiver-a-hideg-veríték értelmezésére Ferenczi a *Thalassában* fejt ki, s mint olyan, a kiszáradástól való félelem ellenpárja. Hogy holocaust Cyclon-B-vel Blausáurével kombinálódik, gondolom nem véletlen elnevezés. Ismeretes ellenvarázs a kutyaharapást szőrével gyógyítani, ördögöt a tükképével a pokolra küldeni. A halálos gáz gondolata, minden bizonnyal, a líderchez és a vulkánhoz vezet. Mint ahogy az „Endlösung” szó is önellentmondás. Mindenesetre bizonyíték arra, hogy babona és elfojtás együtt mindig bomba, és terrort szül.

7 Magyarul: rágódok Leonardón. Vö. pl. a következő jiddis kifejezéssel: mit wem bin ich verknipfelt? (Ki van a vonalban?) ahol verknipfelt = összekötve.

8 „Örülök, hogyha a jegyzetfüzetre szüksége van. Gebrauchen azt jelentené: hasznára van. Van egy hely a Fliess-levelekben (Freud, 1986) mely idevágó: Leonardo von dem kein Liebeshandel bekannt ist, war vielleicht der berühmteste Linkshänder.

Kannst Du ihn *brauchen*? (Leonardo, akiről nem ismert, hogy szeretkezett volna, a leghíresebb balkezes volt. Szükséged van rá?) Abrahamnak írott levelében (Freud—Abraham, 1966) a következő áll: „Leonardo ist endlich erschienen, ich verbessere meine Verdauung in ärztlicher Behandlung, avagy ich bessere an der Verdauung, meine Behandlung erfolgt ärztlich.” Előtte Ferenczinek (1910. jan. 10-i levél, id. mű): „Nekem úgy tűnik, hogy mi a szexuális ösztönök befolyásolásánál semmi mást nem vagyunk képesek elérni, mint felcseréléseket, eltolásokat, sohasem lemondást, elszakást, egy komplex feloldását. (Legszigorúbb titok!) Ha valaki az infantilis komplexeit kiszolgálja (rendelkezésre bocsátja), úgy megmentek belőle valamit (az affektust) egy aktuális alakzatban (átvitel). Levedletté a bőrét és visszahagyja az analitikusnak a lehántolt bőrt; Isten ments, hogy most meztelenül, bőr nélkül lenne! A mi terápiás nyereségünk egy cserenyereség, hasonlóan a Szerencsés Jánoshoz. Majd a halállal esik kútba az utolsó darab.... Én *egész ritkán néha* írok pár sort a Leonardón, ami még nagyon *keményen* megy” (kiemelés tőlem-J. J.).

Az idézetekkel arra akarok utalni, hogy Freud, aki elsősorban Leonardót, a festőt elemezte, milyen művelzési áttételnek volt kitéve (oral negativitás és analitás). Itt, ebben a levélben tűnik fel először a görög „ananké” szó „Fatum & Ananké” kapcsolatban, mely Freudot a pszichoanalízis és tanainak sorsáról való elgondolkoztatásra készíti. Freud a „szublimált faeces” szobrocskákként értékelte, „elkenve” mint festményt nem.

9 „Feltételeztem, hogy a megszállási innervációk gyors, periodikus lüktetéssel a belsőtől a teljesen átjárható W-Bw rendszerbe küldetnek és visszahúzzatnak ... Úgy gondolom továbbá, hogy a W-Bw rendszer ezen discontinuus munkamódja az időlekepezés alapjául szolgál.” (A németben Schicksal = sors = Geschick, isteni küldetés, amiből a Geschichte = történelem szó fejlődött ki.) Arra gondolok, hogy Freud az enigmatikus írást és a traumapulzációt az időtlen tudattalan időzítésében, s ezáltal az időérzet és történetiség kialakulásában teszi felelőssé. Ez egy végzetes sorsfogalom. Lásd fent a fatum-anké azonosítást. A küldött „Schicksal” a végzet divinációja. Egy másik kifejezés, a „Los” egy húzott sors. Minden, ami elszakad, a németben a los-szal képződik. Ahogy a Schicksal és Los összetartoznak, tartozik itt ananké és phobia össze. A kényszer azonosítása a végzettel Freudnál nem más, mint az iszony azonosítása a szabadsággal. Ez a biologisztikus gondolat Szondinál válik igazán központivá. (A magyarban a kényszer a kéjjel, az iszony a hányással, a sors az élet folyásának sodrával van kapcsolatban.) Freud konzervatív szabadságfogalmát mi sem mutatja jobban, mint a következő idézet: „Az egyéni szabadság nem tartozik a kulturális javakhoz” (GW. 14.). A késői expresszionizmus, a dada és szürrealizmus, az egzisztenciális fenomenológia korszakában, a fasizmus előestéjén, 1930-ban meglehetősen sajátosan hangzik a folytatás is: „A szabadságigény tehát a kultúra bizonyos formái és követelése ellen irányul avagy éppenséggel a teljes kultúra ellen. Semmi kilátás arra, hogy az embert valamiféle befolyással arra lehetne bírni, hogy természetét a természetéhez hasonlóvá változtassa, ő az egyéni szabadságot a tömeg akarata ellen mindig meg fogja védeni. Az emberiség küzdelmének jó része egyetlen feladat körül összpontosul, hogy egy célszerű, azaz örömszerző kiegyenlítést találjon az egyed és a tömeg kulturális igénye között, a sorskérdése, hogy ez a kiegyenlítés bizonyos kulturális formák kialakítása révén elérhető lesz-e, avagy a konfliktus kibékíthetetlen marad.” (Közmert, hogy a művészet és a filozófia mint alapvető felépítményi elemek a nem-célszerű kultúrformákhoz tartoznak, ha igen, akkor ideológiák. Ezért a freudi entrópikus modell nem helytálló; kultúra, mely progresszív, így maga a pszichoanalitikus gondolkodás alapelve is nézet és dialógus tárgya, mindig szintrópikus, ha nem, akkor ideológiává merevedik és előír.) Erre rímél a Freud-Ferenczi levelezés egy passzusa (Freud—Ferenczi, 1994). Ferenczi egy két és fél éves kisgyerekről tudósít, aki ha valami piszkosat vesz a szájába, vagy ha valamit megiltottak neki és mégis teszi, azt mondja:

„Nem szabad.” (273. sz. Ferenczi-levél). Freud válasza: „Megpróbálok a gondolatlat kibékülni, hogy ezt a gyereket is az ananké-nak át kell engedni, visszavonok egy kis kihelyezett libidót magamra és görcsös igyekezetemmel, hogy ezt (ti. az anankét) előtérbe helyezzem, felhagyok.” (275. sz. Freud-levél).

1922 ápr. 6-án írja Freud (Freud—Pfister, 1963) Pfisternek a következő sort: „A kegyetlen isteni kettőshöz logos kai ananke (a logos-hoz és ananké-hoz) biztos csak öreg korban tér meg az ember.” Pfister 1939. dec. 12-én írja Freud özvegyének: „Ahogy az emberek az ő számára egyre inkább csöcseléknek tünnek (ő használja ezt a kifejezést egyik levelében), minél inkább a kegyetlen istenpár, ananké és logos (ezek az ő szavai) őt szörnyű szolgálatába kényszerítette, annál inkább rá volt szorulva ezekre ...”

Ahogy a realitás talajához kötődünk, kötődik az ösztön a testhez vagy a megfestésűkhöz, a metaphorikushoz. Az elszakadás alapja a saját szellemi világ. Ez a fogalom, ami a pszichoanalitikus absztrakció mostohagyereke, Freudnál mint első kulturális teljesítmény áll, normatívként (GW. 9. 119.). Csakhogy kifejezésformája, a nyelv, az egyetlen szubsztancia, a létalapról *expressis verbis* kinyilvánít, nem normatív, hanem megállapodás éppúgy, mint egy kor realitásfogalma. A belső realitás egyöntetűségéért nem az ananké elfogadása, hanem annak önzonossá válása, azaz nyelvvé válása felelős.

Ferenczi egyik levelében (Freud—Ferenczi, 1994. 70.) egy olyan kultúrafogalmat használ, mely a kultúrát az anáerotika szublimációjából vezeti le. Így a kapitalizmust, az esztétikát, a gasztronómiát, a művészetet. Ha az emberiség esztétörténeti fejlődését egy imaginális igazságfogalom körüli tévelygésnek és az erőszakszervezetek fokozatos szétesését az egyéni önmeghatározás (Selbstbestimmung) javára mint történelmi moventst fogjuk fel, csatlakoznunk kell hozzá. A dolog másik oldala ugyanis erőszak és hatalom, valamint demagógia és önkény mint jellemző analízis leágazások.

10 Az „ezenkívül arra is ideje volt” kifejezés implikálja, hogy Leonardo nem volt olyan stresszben, mint ő, amikor a tanulmányt írta. Természetesen nem unalomból rajzolta Leonardo a láncolatait, hanem belső szükségletből. Holott azt kell hogy mondjuk, ornament mindíg kedvtelenséget fejez ki, a mutató, az ábrázolás kedvtelenségét és ritmikájával a tudat elaltatását, kényszerességével a felettes-énbéklyójának való engedelmisséget fejezi ki. Ennek műélvezője, ha maga feszültséget érez, kedvtelen elutasítást fog mutatni, így Freud is.

11 A láncolat, amint az ábrán látható, több körből áll. Külső köre több festményének női alakjain, a ruha nyakán szegélyként látható. Ez a minta mint inda látható a Sala delle Asse (Miláno) kifestésében, legszebben a Mona Lisa nyakpántján lévő vitézkötésen.

12 A mythikus labirintusból az Ariadné-fonal vezet ki. Maga a szó eredetileg (labrys) kettősbaltát jelent, az alakzat maga újjászületési jelkép. A néprajzból ismeretes a szerelmesek csomója vagy a fonatos szerelmi ajándék is. Még érdekesebb, ha Leonardo anatómiai tanulmányait vesszük szemügyre (Braunfels-Esche, 1961), a Quaderni III. 1r. jelzetű lapon Leonardo kísérletet tesz a női anogenitalis tartomány záróizmáinak rekonstruálására. Előbb 3 majd 7 hurkú fonatot képzel el, odaírja: hamis. Végül is egy önmagában zárt 5-ös hurkolatú zárógyűrűre határozza el magát. Ez a fonat megfelel a ruhadíszek pántmintájának, ha felébe vesszük. Amennyire én tájékozott vagyok, ez a fonat a valóságban az anogenitalis térben nem létezik, ellenben a 8-as formájú nyaláb és egyéb kupolaizmok oldalt. Az anyaméhet a korabeli felfogásnak megfelelően rekeszesnek rajzolja.

13 Magyarul a fűzfavesszőt kötik pl. vékává, virgácsá, de a tübe fűzünk, vagy ahogy a leány elcsábítása is fűzés. A virgács a virga (fűzfavessző) latin szóból jön. Talán nem érdektelen, ha elmondom, a hatvanas években még magam is kötöttem négyeres virgácsot és azzal mentem a lányos házakba aprószentek ünnepén (dec. 28.) elüzni a bajt, a kelést „friss légy, jó légy, porzsavas ne légy” kezdetű varázsigémmel. Valószínűleg kevesen tudják, hogy ez az ünnep a betlehemi gyermekgyilkosságokra megy

vissza, amivel a zsidókat vádolták, s hogy ez a nap sokhelyütt a legényavatás napja is. Ilyen mélyek az antiszemitizmus gyökerei! Előtte, dec. 18-án a téli napfordulón Luca „megeszi vagy rövidre szabja a Napot”. E nap hajnalán mentünk kotyolni a „kity-koty, kity-koty, gelegugya kettő, csipkebokor vessző” kezdetű mondókával. Elmondása előtt lopott vesszőre vagy szalmára kellett térdelni. A rontó luca (mely a Nappal terhes) ellenszere a vessző. Ez a termékenység ellenvarázslat a záptojás ellen jó. Luca (lux = fény) állítólag tüvel kiszűrt szemű szent. Az a nőszemély, aki ezen a napon fon vagy varr, számolhat azzal, hogy összekuszálódik a fonala, mert a „lucapuca” rontó boszorkány. A lucavesszőt emlékezetem szerint ezen a napon teszik vízbe, s ha kizöldül, elkel az eladó leány.

Igen tanulságos lenne Leonardo *meséjét a fűzfáról és a tökről* elemezni és egyéb meséit is, amire itt sajnos nincs hely.

14 Van Gogh a vakító, ezért fekete utóképet adó Napot formálta örvénynek, éppúgy a légkört. Csontváry sorsélménye a tiszai árvíz Szegednél, párhuzamai a vízesések, az örvényalakzat a „Mária kút” c. kép szerkezetében és a Napút, mely egy kivetített elszakadás.

IRODALOM

- ABEL, C., 1884. *Über den Gegensinn der Urworte*. Leipzig, 1884.
- A *magyarnyelv történeti-etimológiai szótára* 1. kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 849-850. o.
- BÁLINT SÁNDOR, 1977. *Ünnepi Kalendárium*. II. kötet, Budapest: Szent István Társulat, 449-451.
- BÁRCZI GÉZA, 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 91-105. o.
- BRAUNFELS-ESCHE, S., 1961. *Leonardo da Vinci. Das anatomische Werk*. Stuttgart: Schattauer Verlag.
- CHASSEGUET SMIRGEL, J., 1978. *Das Ichideal*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuchverlag.
- COOMARASWAMY, A. K., 1944. The Iconography of Dürer's „Knots” and Leonardo's Concaterations. *Art Quarterly*. 7.109-128.
- DERRIDA, J., 1985. *Apokalypse*. Graz: Edition Passagen.
- Deutsch - ungarisch - lateinisches Lexicon*. II. kötet, Wien, 1823.
- ELSSLER, U. R., 1992. *Leonardo da Vinci*. Frankfurt am Main: Stroemfeld.
- Emlékkönyv Hermann Imre 80. születésnapjára*. O.R.I. Intapuszta, 1972.
- FREUD, S., *Notiz über den Wunderblock*. GW. 1.
- , *Line Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*. GW. 8.127-211.
- , *Traumdeutung*. GW. 8.404-405.
- , *Das Unheimliche*. GW. 12. 227-268.
- , *Die Frage der Laienanalyse*. GW. 14. 214.
- , *Das Unbehagen der Kultur*. GW. 14. 445-446.
- , *Über den Gegensinn der Urworte*. Studienangabe. 4. 227-234.
- , 1982. Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: *Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- OSKAR PFISTER, 1963. *Briefe 1909-1939*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- KARL ABRAHAM, 1965. *Briefe 1907-1926*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- , 1986. *Briefe an Wilhelm Fliess*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- SÁNDOR FERENCZI, 1993. *Briefwechsel*. I/1. Wien: Böhlau Verlag.
- SÁNDOR FERENCZI, 1994. *Briefwechsel*. I/2. Wien: Böhlau Verlag.

- KERN, H., 1983. *Labyrinthe*. München: Prestel Verlag.
- HERMANN, I., 1929. *Das Ich und das Denken*. Leipzig: IPV.
- HERMANN IMRE, 1984. *Az ember ősi ösztönei*. Budapest: Magvető.
- GANTHER, J., 1958. *Leonardos Visionen von der Sintflut und von Untergang der Welt*. Bern: Franke Verlag.
- JÁDI FERENC, 1992. A képiség szerepe a pszichoanalízis hermeneutikájában. *Műhely*. 24-27.
- , 1993. All-leinig Unvergeßlich. In: *Franz Karl Bühler*. Offenburg: Museum im Retterhaus. 57-77.
- JÁDI, F., (sajtó alatt). *Die Ästhetik der Zeichnung*. Berlin: Langner & Bose.
- LEONARDO, 1923-1930. *Codex Arundel*. Roma: Danesi. (Idézett szöveg száma: 42. verso).
- LEONARDO DA VINCI, 1952. *Tagebücher und Aufzeichnungen*. Leipzig: Paul List Verlag.
- , 1973. *A festészetről*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Leonardo da Vinci Nature Studies from the Royal Library at Windsor Castle*. Ed. C. Pedretti, Johnson Reprint Corporation. 1980.47-50.
- LÜDECKE, H., 1952. *Leonardo da Vinci*. Berlin: Henschelverlag.
- POPPER, LEO, 1987. *Schwere und Abstraktion*. Berlin: Brinkman und Bose.
- Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung*. II. Frankfurt am Main: Fischer Verlag. 1977. 306-319.
- RANKE, R. VON - GRAVES, 1984. *Griechische Mythologie*. Hamburg: Rowohlt.
- Reclam Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*. Stuttgart: Reklam. 1979. 332-333.
- RÓHEIM GÉZA, 1984. *A bűvös tükör*. Budapest: Magvető.
- ROTTER, L., 1989. *Sex-appeal und weibliche Ohnmacht*. Freiburg: Kore.
- SCHUMACHER, J., 1959. „In non finite"... *Renaissance News*. 12. 243-250.
- VOLLMER, W., 1851. *Vollständiges Wörterbuch der Mythologie alter Völker*. Stuttgart: Scheitlin & Kraiss.

A „CIGÁNYOK”¹ ÜLDÖZÉSE HOLLANDIÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT*

Leo Lucassen

Bevezető

„Letartóztatásunknál nem voltak ott a németek. Apám korán reggel ébredt arra, hogy dörömbölnek az ajtón. Amikor kinyitotta, csak holland rendőröket látott. Az utca túloldalán, a sörfőzdénél már kitereltek néhány embert a házakból (...). A mi utcánk volt az utolsó (...), mindannyiunkat a rendőrfőkapitányságra vittek (...). A westerborki táborban² láttunk először németeket (...). Sorbaállítottak és egymásután lenyírták a hajunkat és le kellett fürdenünk. Még a harmadik napon is azt hittük, hogy haza fognak küldeni, de akkor marhavagonokba tereltek és Auschwitzba deportáltak.”³

Theresia Wagner egyike annak a 245 személynek (férfi, nő, gyerek), akiket 1944. május 19-én Auschwitzba deportáltak. Legtöbbjüket a megérkezésüket követően néhány hónapon belül a gázkamrába küldték. A háborút követően csak harmincan tértek közülük vissza élve. Ezeknek az embereknek az volt a közös jellemzőjük, hogy a német megszállóhatalom cigánynak minősítette őket. A náciak döntöttek úgy, hogy a cigányok a zsidókhoz hasonlóan a német néppel ellenséges fajhoz tartoznak, így nincs joguk élni. Ezzel a kinyilatkoztatással látszólag meg is adták a tömeggyilkosságok magyarázatát: a náci fajvédő törvénye alapján a cigányokat nem tekintették árjának és ezért meg kellett őket semmisíteni.

Ha az 1944. május 16-i razzián alkalmazott kritériumokat megvizsgáljuk, az első, ami feltűnik, hogy nem 245, hanem 578 „cigány jellegű” embert gyűjtöttek be, vagyis kétszer annyit, mint ahányat végül Auschwitzba szállítottak. Amikor ezen a napon a „cigányok” megérkeztek Westerborkba, a német hatóságok felvilágosították a holland hatóságokat, hogy a parancsukat nem értették pontosan. A „valódi” cigányok mellett ugyanis több száz holland vándorlót (kocsi-lakót) is letartóztattak. A németek állítása szerint ezek nem cigányok, hanem - ahogy ők nevezték - aszociálisak voltak, ezért azonnal szabadon kellett őket engedni. Világossá vált, hogy a német és a holland hatóságok előzetesen nem egyeztették, hogy kit tekintenek cigánynak.

A tanulmány elején adott magyarázat még bonyolultabbá válik, ha részletesebben vizsgáljuk magát a razziát. Az utasítást a megszállóhatalom adta ki, de a holland rendőrség részéről lojálisán hajtották végre. Bár ugyanazt tették, mint a zsidók esetében, a különbség abból adódott, hogy a holland rendőrségnél létezett egy cigányellenes tradíció (a határ felügyelete és ellenőrzése). Ezenkívül nemcsak a németeknek volt

* Megjelent: W. Dluborski (szerk.), Sintik és romák az auschwitzi koncentrációs táborban 1943 és 1944 között, sorsuk hátteréről a náciuralom alatt (*Auschwitzi füzetek*. Különkiadás. Oswiecim, 1992 nyara).

negatív képzetük a cigányokról. A tizenkilencedik századtól kezdődően egyre növekedett a holland hatóságok ellenszenvvelük szemben, leginkább az igazságügyi minisztérium részéről tekintették őket *par excellence* nem kívánatos külföldieknek. Sokkal nagyobb arányban talált termékeny talajra a német fajüldöző politika a cigányok, mint a zsidók esetében. Az „áldozatok”, de a „tettesek” számára is sokkal nehezebben áttekinthető az üldözés magyarázata, mint ahogy azt első pillanatban gondolnánk. A dolog megvilágítására két kérdés tisztázását javaslom: 1. mennyiben volt a deportálás és a megsemmisítés német ügy? és 2. tekintetve az 1944-es zűrzavart, felvetődik a kérdés, hogy ki volt „cigány” és ki nem - ezt is tisztázni kell. S ez egy további kérdést is felvet: a „cigányok” valójában olyan jól definiált csoport volt-e, mint ahogy azt sokan gondolják?

Amikor 1940 májusában a német páncélosok átlépték a holland határt, csak kevesen láthatták előre, hogy ez a cigányokra nézve drámai következményekkel jár majd. A náciak nemcsak a zsidókat, a cigányokat is „untermensch”-nek, alsóbbrendű fajnak tekintették, és 1942-ben Himmler kiadta a parancsot, hogy megsemmisítő táborokba kell küldeni őket is. Hollandiában két évig tartott, míg ezt a parancsot teljesítették.

A németek nehezen tudták meghatározni, hogy kit tekintsenek cigánynak. Így a holland hatóságok definíciójára kellett hagyatkozniuk. Ez az oka annak, hogy e tanulmányban nemcsak a razzia körülményeivel, hanem a harmincas évek holland cigánypolitikájával is foglalkozunk. Két fontos tényezőre koncentrálunk: a külföldiekkel szemben folytatott és a kocsi-lakókkal szemben alkalmazott politikára. Hogy a holland eset egyediségét be tudjuk mutatni, az ottani cigányüldözést összehasonlítjuk azzal, ami más európai országokban történt.

A holland politika a külföldiekkel és a kocsi-lakókkal szemben⁴

1918-1940 között Hollandiában szakszerűsödött a külföldiekkel szemben folytatott politika, leginkább a belga, cigány, kínai és zsidó menekültek miatt. 1928-1930 között az AGVD, a határellenőrzésre és a külföldiekkel való foglalkozásra létrejött speciális hatóság sok időt töltött azzal, hogy kiderítse, hogyan jutott nagyon sok cigánycsalád holland állampolgársághoz és miként előzhető meg a további bevándorlásuk.

E ténykedésük eredményeképpen a két „tradicionális” cigány nyelvcsoport (kaldaras és urzari)⁵ mellett további két csoportot is (lovár és sinti) „cigánynak” minősítettek. Komoly tervek készültek arra, hogy minden kocsi-lakót - akik többségükben holland származásúak voltak - „cigány”-nak minősítsenek. A zsidó menekültek 1933-ban megindult nagyarányú bevándorlása miatt az AGVD érdeklődése valamelyest csökkent az elenyésző számú (kb. 500 fős) cigánycsoportok iránt. De nem halt el teljesen, hisz 1936 és 1938 között volt olyan elképzelés, hogy létrehoznak egy „cigányközpontot”⁶.

Az AGVD és a holland rendőrség cigányok iránti változó érdeklődése a német megszállás kezdetén sem szűnt meg. A cigányok összegyűjtésének -1944 májusában - való elrendeléséig e kis népcsoport nem hívta fel magára a figyelmet. De a hatóságok (AGVD) háború előtti ügybuzgalma nem tűnt el nyomtalanul. 1937-től kezdődően nyilvántartották azokat az embereket, akiket cigánynak tekintettek. Ezt a nyilvántartást a háború alatt hozták létre és az idegenrendészet⁷ vezette. Ez egy olyan cigánynyilvántartást eredményezett, amelyben leginkább a sinti és lovára családokról voltak adatok.

Ahogy csökkent a „cigányprobléma” iránti érdeklődés, egyre inkább előtérbe került a „kocsi-lakók” problémája. Az 1918-ban megjelent „kocsi-lakó törvénnyel” - amellyel először jött létre egy nemzeti politika -, a kocsi-lakókat az állampolgárok egy sajátos kategóriájaként határozták meg. Ez a törvény - amelynek csökkentenie kellett volna a kocsiak számát - nem működött nagyon hatékonyan: a kocsiak száma 1911 és 1938 között 584-ről 2700-ra emelkedett. A központi hatóságok a harmincas években egyre többet foglalkoztak a „kocsi-lakó” problémával. Mivel a lakókat aszociálisaknak tekintették,

egy központi nyilvántartás bevezetését tervezték, amellyel elősegíthetik rendőri ellenőrzésüket. Hogy ezek a tervek csak a kocsi-lakókról kialakított negatív képpel magyarázhatók, jól példázza a belügyminisztérium és a helyi hatóságok között a kocsi-táborok megszervezése kapcsán folytatott levelezés.

„Nem kívánatosak és meg kell akadályozni ezeknek a táboroknak a főbb útvonalak mentén történő elhelyezését. Egyrészt komoly veszélyt és terhet jelentenek az ottani forgalomnak, másrészt külső megjelenésük sem a legszebb.”⁸

A „bajok” megelőzésére az a javaslat született, hogy kerítéssel zárják el ezeket a táborokat az utaktól. Egyes tartományok nem elégedtek meg ezzel a megoldással, és azt javasolták, hogy kényszerítsék a kocsi-lakókat arra, hogy költözzenek át nagyobb táborokba, ahol jobban lehet az ellenőrzésüket biztosítani. Csak ezen a módon lehet a „törvényen kívüli valódi és ál cigányokat” kordában tartani. Ezzel a központi hatóságok nem értettek egyet. Ha a kocsi-lakókat nagyobb táborokba kényszerítenek, szembe kerülnének az alkotmánnyal, amely kimondja, hogy minden polgár szabadon választhatja meg lakóhelyét. Csak a községek határán belül lehetett bizonyos területeket kijelölni. Sem a gyűjtőtáborokat, sem a nyilvántartást nem valósították meg a második világháború előtt. De a helyzet 1940 májusától kezdődően lassan megváltozott. Még mielőtt a német megszállóhatalom igazán meglepedett volna, az egyik holland hivatalnok (Van Doorn, az utrechti jóléti hivatal vezetője) meg akart szabadulni a „kocsi problémától”. Ennek érdekében 1940 augusztusában több írást is publikált ezzel a sokatmondó címmel: „A KOCSI-LAKÓKNAK EL KELL TŰNNIÜK.” Úgy gondolta, hogy a megváltozott politikai viszonyok között megérett a helyzet arra, hogy az „aszociális kocsi-lakókat” megjavítsák oly módon, hogy felhasználják segítségüket az „új rend” kialakításánál. Az akkori idők szellemében az aszocialitásért az örökletes illetve pszichés defektből eredő „vándorösztönt” tették felelőssé. Megoldásként kínálkozott, hogy az úgynevezett munkakerülőkkel közösen táborokban kényszerítsék őket munkára. E célból 1942-ben a Belügyminisztérium áttekintést készített az „aszociális elemekről”. Az aszociális kocsi-lakókat külön regisztrálták. Az eredmény az lett, hogy végül csak a kocsi-lakók 5-10%-a került ebbe a kategóriába. Az új politika hatására végre megvalósulhattak az egy helyre való összegyűjtésükre és a nyilvántartás készítésre irányuló tervek. 1942 júniusában már 10 000 kocsi-lakót tartottak központilag nyilván. Ezzel legfőképp az Igazságügyminisztérium volt megelégedve, mivel ők valamennyi kocsi-lakót (potenciális) bűnözőnek tekintették.

A kocsi-lakók életvitelének megrendszabályozása szorosan egybeolvadt a nyilvántartásba vétellel és az egy helyre való összegyűjtéssel. Ahogy Van Doorn ezt írásában fogalmazta, ezt a „problémát” csak úgy lehet megoldani, ha a nomád életfeltételeket lehetetlenné teszik. Ez az álláspontja az aszociális viselkedés sajátosságairól vallott elképzelésén alapszik. Jól mutatja ezt az, ahogy a kocsi-lakót jellemzi:

„Az ilyen ember parazita, aki más emberek jólétét használja ki. Nyíltan vagy rejtetten koldul, orvvadászik, kóborol, kihasználja az állami és a magán szegénygazdálkodást. Néhány szóval ennyi a kocsi-lakó egzisztenciája. Az átlagos kocsi-lakó antiszociális. Gond és kötelezettség nélkül él. Nem fizet adót, nem tartja be a tankötelezettséget, nem veszi figyelembe a közösségi kötelezettségeket. Törvényen kívül, törvénytelenül él.”⁹

A holland hatóságok első lépése arra irányult, hogy lehetetlenné tegyék a vándorlást, a kocsi-lakókat gyűjtőtáborba kényszerítsék és a rendőrséggel megfigyeltessék. E mélyreható döntés meghozatalához az Igazságügyminisztérium először kimutatást kért ennek a csoportnak a bűnözéséről. Bár ilyen kimutatás nem létezett, 1943-ban Rauternak, a német rendőrpáncsnoknak a lakosság panaszai elegendőek voltak ahhoz, hogy 1943. július 1-től megtiltsa a vándorlást és hozzájáruljon ahhoz, hogy minden kocsi-lakót lehetőleg egy helyen telepítsenek le. A harmincas években elkez-

dődött folyamat ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a holland hatóságok ebben az esetben szívesen működtek együtt.

Elvben a gyűjtő tábor okát csak azok számára hozták létre, akik vándoroltak. A letelepedett kocsi-lakókat alapvetően békében hagyták. Ezenkívül annak az eldöntését, hogy kit küldjenek ezekbe a gyűjtőtáborokba, teljességében a helyi hatóságokra bízta. Ha ők ezt feleslegesnek ítélték, maradhatott a kocsi-lakó. Ezekben a rendelkezésekben kivételt tettek az építómunkásokkal és a mutatóványosokkal, mivel őket tisztas állampolgároknak tekintették. Végül 27 gyűjtőtáborot hoztak létre, s ezekbe (a 2700-ból) 1163 kocsit küldtek. Az intézkedést a kocsi-lakók különféle stratégiákkal játszották ki. Egyesek eladták kocsijukat, vagy parasztnál helyezték el és lakhatatlannak nyilvánított házakba költöztek. Mások az erdőbe menekültek és barlangokban laktak. Ezenkívül nem ellenőrizték szigorúan ezeket a táborokat, így azokat könnyedén el lehetett hagyni. 1944 júniusára az 1163-ból már csak 400 volt ott.

Bár az intézkedést részben a németek kezdeményezték, ezt elsősorban mégis holland kezdeményezésnek kell tekintenünk. A háború nem hozott változást ebben a politikában, sőt, felgyorsította azt.

A cigányok helyzete 1944 májusáig

A háború során a hatóságok nem tettek különbséget azok között az emberek - leginkább a sintik és a többi kocsi-lakók - között, akiket a harmincas években „cigány”-nak neveztek. Az „Endlösung” fokozatos előkészítése nem történt meg úgy, mint a zsidók esetében. A cigányokat „árjaként” vették nyilvántartásba és néhány sinti-muszikus tagja volt a nemzetiszocialista kulturális kamarának is.¹⁰

így nem meglepő, hogy az életbe léptetett intézkedésre a legtöbb cigány ugyanúgy reagált, mint a legtöbb kocsi-lakó. Egyesek elhagyták kocsijukat és házakba költöztek, leginkább Amszterdamban és Hágában. Mások úgy próbálták a vándorlási tilalmat megkerülni, hogy foglalkozásukra való tekintettel engedélyt kértek arra, hogy használhassák kocsijukat. A gyanútlan és a tudatlan ilyenfajta - nemcsak a cigányokat, de a hatóságokat is jellemző - példája Johan Weiss 1944 februárjában kelt beadványa.

Az 1943-ban életbe léptetett vándorlási tilalom hatására harminc tagú családjával egy házba költözött Arnhemben, ami természetesen túl kicsinek bizonyult. A legfőbb indok, amire alapozva külön vándorengedélyért folyamodott az volt, hogy a Boltim nevű, híres holland cirkusz muzsikusa. Tagja volt a kulturális kamarának is. Ennek ellenére - bár ügyvéd is képviselte - az arnhem-i rendőrfőkapitány elutasította beadványát. A legérdekesebb az, hogy az eset három héttel a razzia előtt történt. Semmi sem utal arra, hogy akár Weiss, akár a rendőrfőkapitány sejtette volna, hogy mi fog történni.

A német cigány politika és következményei

Amikor Johan Weiss bizakodva elküldte a beadványát a hatóságnak, Németországban már megpecsételődött a cigányok sorsa. A cigányellenes politika jogi alapját az 1935-ös nürnbergi „fajvédő törvény” adta, amely meghatározta, hogy ki tekinthető „birodalmi polgárnak”. Kizárták közülük azokat a személyeket, akiknek - mint a zsidóknak és cigányoknak - „vére idegen volt”¹¹. Hogy egyértelműbbé tegyék, ki tekintendő cigánynak, felkérték Robert Ritter pszichiátert, hogy egy nagyszabású genealógiai kutatást végezzen. Azok az emberek, akiket Ritter vagy munkatársai „cigánynak” tekintettek, vagy akiknek ereiben szerintük „cigány vér” folyt - az úgynevezett keverékek - már 1938-ban kilátástalan helyzetbe kerültek. Ugyanebben az évben kezdődött Ausztriában a cigányok üldözése. Meglehetősen komor volt

Himmler 1938. december 8-i bejelentése, miszerint a cigányokat is faji problémaként kell kezelni, és hogy előkészíti az *Endlösung*ot (végső megoldást). Nagyon hamar világossá vált, hogy mit ért ez alatt. Azután, hogy 1939 szeptemberében lerohanták Lengyelországot, már terveket dolgoztak ki, hogy az ausztriai Burgenlandból a cigányokat oda küldjék. Ennek eredményeképpen deportálták 1940-ben az első 2800 cigányt lengyelországi gettókba. 1942-ig újabb transzportok nem voltak, de a nácik ez alatt is sok különféle fajellenes intézkedést vezettek be. Például 1941 júniusában érvénytelennek nyilvánították az „árják” és „cigányok” közötti házasságokat és tömeges sterilizációt hajtottak végre. Tíz hónappal később, 1942 áprilisában, a cigányokat a zsidókkal azonos jogállásba helyezték. Végezetül ugyanaz év júliusában kizárták őket a Wehrmachtból.¹² Ezeknek az intézkedéseknek a hatósugara nagyobb volt, mint a zsidók esetében, mert azokra is kiterjesztették őket, akik „nem cigányként” cigánnyal kötöttek házasságot, valamint a „keverékekre” is.

Nem világos, hogy a cigányok sorsa már 1942-ben a Wannsee-konferencián megpecsételődött-e, de 1942. december 16-án Himmler auschwitzi rendelete az utolsó kétségeket is eloszlatta. Minden németországi cigányt, beleértve a „félvéreket” is, Auschwitzba kell küldeni.¹³ 1943 februárjában érkeztek az első transzportok Birkenaubá (Auschwitz II) és az ezt követő hónapokban még körülbelül 21 000 ember érkezett, akik közül 1944 júliusában már csak hatezren voltak életben. Himmler rendelete a nyugat-európai cigányokat is érintette. A „rendeletet” (Erläss) három hónapon belül kiterjesztették Hollandiára, Belgiumra, Luxemburgra és Elzász-Lotharingiára is.

Razzia és deportálás Hollandiában

1944. május 14-én, vasárnap délután, nyolc perccel három után az amszterdami, a rotterdami, az eindhoveni, az arnhemi és a groningeni tartományi rendőrfőkapitányság telexei kopogni kezdtek. A nijmegeni holland rendőrség főkapitányától érkezett egy nagyon sürgős titkos telex, amely a német biztonsági rendőrség vezetőjének és az SD-nek a következő utasítását tartalmazta:¹⁴

„1944. május 16-án kedden 7.00 órára - a Németalföldön lévő cigány jellegű személyek letartóztatása céljából - minden cigánycsaládot, a gyerekeket is beleértve azonnali hatállyal küldjenek a holland rendőrség segítségével a westerborki táborba. Ez minden olyan személyre vonatkozik, akit kinézete, szokásai és tradíciója alapján cigánynak vagy cigányfélvérnek tartanak, ahogy azon személyekre is, akik cigányok módjára vándorolnak.”

A razzia pontos idejét hajnali négy órában határozták meg. Eltekintve néhány praktikus dologtól, mint tortán a habtól, a holland rendőrségnek ugyanerre a napra kellett kimutatást készítenie minden olyan személyről, akit „cigánynak lehet tekinteni”. Egy költözés miatt ez teljesíthetatlenné vált, így a kiválasztás a helyi hatóságokra maradt. Ezért a tartományi rendőrfőkapitány május 15-én - egy nappal a razzia előtt - felkérte a helyi hatóságokat arra, hogy készítsenek titkos kimutatást arról, hogy a razzia során kik jöhetnek számításba. Elmagyarázták nekik, hogy valószínűleg a nem holland állampolgárokat érintené az akció. Ez a kimutatás azt is világossá tette, hogy hány emberre van szükség a razzia végrehajtásához.

1944. május 16-án kedden reggel a holland rendőrség körülfogta az előző nap összeírt családok házait és kocsiját. Összesen 578 férfit, nőt és gyereket tartóztattak le és küldtek Westerborkba. Amikor a németek a transzportot megsejlelték, azonnal észrevették, hogy a holland rendőrség túl tágan értelmezte a „cigányjellegűséget”. Amellett a négy csoport mellett, akiket már 1868-1940 között „cigánynak tekintet-

tek"¹⁵, 279 holland kocsi-lakót, vagy ahogyan a német hatóságok nevezték, „aszociális elemeket” is letartóztattak. Ezt a csoportot néhány nappal később szabadon engedték, feltehetőleg azért, mivel felháborodottan közölték, hogy ők *nem* cigányok és így 299 „valódi” cigány maradt fogva. Ebből a csoportból 54 személyről - többségükben lovára lókereskedőkről¹⁶ - kiderült, hogy semleges vagy szövetséges állam (Guatemala, Svájc, Olaszország) útiokmányaival rendelkeznek. Ezen országok diplomáciai képviselőinek a fellépésére őket is szabadon engedték. Az olasz konzul - Citella - személyesen is járt Westerborkban, hogy biztosítsa állampolgárainak szabadon bocsátását.

A svájci cigányok sorsa szeszélyesebben alakult. Bár a német táborfelügyelet kijelentése szerint „svájci nem lehet cigány”, mégis hat személyt - bár svájci útiokmánnyal rendelkeztek - Auschwitz-Birkenaubába küldtek. Ez 1944. május 19-én pénteken történt, 239 más személlyel együtt. Legtöbbjüket, akiket nem tartottak alkalmasnak a kényszermunkára, 1944. július 31-én megölték, az életben maradtakat más táborokba vitték.¹⁷ A vöröskereszt kimutatása szerint mindössze harminc ember élte túl a tábor. A fennmaradó 147 embert megölték.

A történesek ezen rekonstrukciójával még nem válaszoltuk meg azt a kérdést, hogy milyen szempontok szerint folyt le maga a razzia. Melyek voltak a döntő tényezők, amikor valakit „cigánynak” minősítettek? A vezetőség úgy próbálta ezt a problémát megoldani, hogy az idegenrendészettől kért kimutatást, mivel a németalföldi cigányságról 1928-tól itt vezettek nyilvántartást. De mint láttuk egy „*moment suprême*” lista készítése lehetetlen volt, mivel a kiválasztást a helyi hatóságoknak adták át. Ha pontosabban megvizsgáljuk a razzia eredményét (578 személy), akkor úgy tűnik, hogy a cigánynak minősítés, melynek a harmincas évektől kezdődően egyre fontosabb szerep jutott, időközben kiterjedt a holland kocsi-lakókra is. Ezt magyarázhatja esetleg a telex szövege is, amely olyan embereket említett, „akik cigányok módjára vándorolnak”¹⁸. Ez azonban nem magyarázza azt, hogy miért hívják fel ugyanebben a telexben a figyelmet arra, hogy a cigányok legtöbbször nem holland nemzetiségű.

A számok önmagukban nem teszik lehetővé annak elemzését, hogy a kiválasztás hogyan történt. Nézzük meg pontosan, hogy mi történt a 18 holland tartományban május 16-án¹⁹. Sijes holland történész 1979-ben megjelent könyvében²⁰ azt állapítja meg, hogy a legtöbb tartományban a telexet „szűken” értelmezték és csak „valódi” cigányokat tartóztattak le. Ez alól kivétel Ijsselstein és Zutphen, ahol néhány száz kocsi-lakót is letartóztattak.

Nem derül ki, hogy a valóságban a cigányok és a kocsi-lakók között olyan jól körülírható különbség volt-e, mint ahogyan azt sokan gondolják. Sijes fogalomhasználatát sem egyértelmű. Bár tagadhatatlan, hogy volt két különböző etnikai csoport, ezek gyakran átfedték egymást. A cigányok egy része például kocsi-lakóval kötött házasságot. A razzia során a család többi tagját mint cigányt tartóztatták le, de arra is volt példa, hogy békén hagyták őket. Előfordult, hogy házaspárokat választottak szét, a „cigány” felet Auschwitzba vitték, a „kocsi-lakót” nem. Egyes holland kocsi-lakók viszont szabad akaratukból maradtak „cigány párjuk” mellett.

Ennyit az önbesorolásról. Általában a hatóságok tisztában voltak ezekkel a finom etnikai különbségekkel. Mielőtt újra megpróbálunk válaszolni az eredeti kérdésre, meg kell jegyeznünk, hogy a razzia során leginkább szinteket (75 %) tartóztattak le. A deportáltak közötti részarányuk még magasabb, 85 % volt. Ezek azok a családok, akik már a tizenkilencedik század elejétől Hollandiába vándoroltak és akiket 1928-tól minősítettek „cigánynak”. Ezért azt kell megvizsgálunk, hogy mi volt az alapja a cigányok és a kocsi-lakók közötti különbségtételnek, amire támaszkodva az idegenrendészet a helyi rendőrséget a „cigánystátuszú” kocsi-lakókról informálta. A cigányellenes politika szakszerűsödése nélkül - ami Németországban és Franciaországban sokkal előbb történt meg²¹ - a legtöbb sinti valószínűleg ép bőrrel úszta volna meg az eseményeket.

Nézzük meg, hogy a helyi rendőrség hogyan valósította meg a razziát. A 18

tartomány összehasonlítása lényeges eltéréseket mutat. Az 1943-ban életbe léptetett vándorlási tilalom hatására a sinti családok házakba költöztek, amelyek többségükben meghatározott utcákban voltak. Másokat arra kötelezték, hogy maradjanak a kocsi-jakban, a városon belül. Azonban mindannyiukat „cigányként” tartották nyilván és egy külön rendőr figyelte meg őket. A szelekciót tehát már a razzia-parancs előtt elvégezték. Valószínűleg Hágában nem volt kérdés, hogy kit tekintsenek „cigánynak”. Venloban már 1944 előtt is besorolta a rendőrség, hogy ki cigány. A rendőrök, akikkel a háború után interjút készítettek, arról számoltak be, hogy létezett egy olyan lista a kocsi-lakókról, amelyen az is szerepelt, hogy az illető árja-e vagy sem. E két példától eltekintve négy olyan tartomány²² volt, ahol a cigányok 1943 után házakba költöztek és ahol fokozták rendőri ellenőrzésüket. E tartományok polgármesterei közül egyesek arra is kihasználták az alkalmat, hogy megszabaduljanak az általuk „aszociálisnak” tekintett kocsi-lakóktól.

Den Boschban másként zajlott a razzia (33 letartóztatás). Két túlélő cigány elmondása szerint a rendőrség nem tudott cigány és kocsi-lakó között különbséget tenni. Úgy döntöttek, hogy egyszerűen azokat az embereket tartóztatják le, akiknek sötét a bőriük. Így holland kocsi-lakókat is begyűjtöttek (akiket néhány nap múlva visszaküldték), míg egy holland útiokmánnyal rendelkező cigányasszony nem kísérhette el férjét Westerborkba. Eindhoven e két szélsőséges eset közé lehet sorolni. Csak a titkos parancs után vizsgálták meg a kocsi-tábor abból a szempontból, hogy ki cigány a lakói közül, és itt azonosan kezelték a cigányokkal azokat, akik „cigányok párjai” voltak, s őket is Westerborkba küldték.

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy egyes sintik és lovarok megmenekültek a razzia során, mivel időben eltűntek, vagy (ahogyan Amszterdamban) a rendőrség kijátszotta a razziát azzal, hogy egy nappal előbb figyelmeztette az érintetteket. A legnagyobb feltűnést keltő történetet Tata Mirando, a híres holland cigánymuzsikus (a Weiss családból) elmesélése alapján jegyezték fel. Május 16-án Doetinchemben tartóztatták le, de mivel a szerelvény tönkrement, a deportálást elhalasztották és a családokat arra az időre, amíg a szerelvényt megjavították, cellákba zárták. Egy magas rangú Wehrmacht tiszt közbenjárására - akinek Tata egy eltört hegedűjét javította meg Arnheimben, ahol hangszerboltja volt - az egész családot szabadon bocsátották.

Az üldözés Európa más részein

A holland cigánypolitika végiggondolása világossá teszi, hogy a német megszállók megsemmisítő politikájának működése nagy mértékben függött attól, hogy a helyi hatóságok kiket stigmatizáltak²³. Az elemzés szempontjait figyelembe véve azt javasolom, hogy a „stigmatizációt” osszuk két részre: 1. a *stigma* (negatív képek összessége egy adott csoportról); 2. a *minősítés* (a stigmák társítása az adott csoporthoz). Az a hipotézisünk, hogy a stigmától függött, hogy az egyes megszállt országok hatóságai milyen mértékben kooperáltak (minél negatívabb a stigma, annál nagyobb a kooperáció), míg a minősítés az érintett személyek számát befolyásolta. Ahhoz, hogy megálapíthassuk, hogy a holland politika milyen mértékben felelős a razziáért és a deportálásért, össze kell hasonlítanunk a történeteket a más megszállt országokban történetekkel. Az olvasónak figyelembe kell vennie, hogy - megfelelő történeti elemzések hiányában - az itt következő tipológia hipotetikus.²⁴

A németekkel való együttműködés Horvátországban volt a legerőteljesebb, s ezt követte Lengyelország. Az elsőként említett területen nem is volt szükség a németek parancsára. Négy nappal után, hogy a Wehrmacht átlépte a határt, elindult egy terrorhullám, melyet a fasiszta Ustasha Miliz kezdeményezett, s amely 28 ezer cigány életébe került²⁵. Bár Lengyelországról pontos információk nincsenek, a trend hasonló, ha nem is olyan extrém. Annak, hogy Lengyelországot Horvátországgal együtt említ-

jük, az a tény az alapja, hogy a németek által végrehajtott tömeges kivégzéseket az ukrán és lengyel kollaboránsok végigasszisztálták.²⁶ Azt viszont nem tudjuk, hogy az össznépszerűségben belül milyen volt a kollaboránsok aránya. A német megszállást azonban többségükben nem fogadták ellenségesen, sőt, sok helyütt örömmel üdvözölték.²⁷ Huttenbach adatai alapján azonban az nem bizonyítható, hogy a lengyel parasztok vagy partizánok informálták volna a németeket, hogy hol bújtak meg a cigányok.²⁸

Magyarországon, Romániában és Franciaországban a hatóságok beállítottsága a cigányokkal szemben nagyon negatív volt, de az „Endlösung” végrehajtását a németekre hagyták. Az előkészítés során viszont nagymértékben együttműködtek.²⁹ Ezekben az országokban a cigányokat a helyi hatalom internálta és tevőlegesen is segítettek a razzia végrehajtásában. Mivel a franciaországi eseményekről áll a legtöbb ismeret a rendelkezésünkre, ezeket részletesebben is elemezzük. Már 1939 novemberében, tehát még a kapituláció előtt, szigorú intézkedéseket léptettek életbe a „nomádokkal” szemben. Egyes „département”-ekben³⁰ tartózkodásukat és vándorlásukat megtiltották. 1940. április 6-án a tilalmat Franciaország teljes területére kiterjesztették, mert úgy tekintették, hogy a „nomádok”³¹ veszélyeztetik a nemzetbiztonságot. Vándorló életmódjuk miatt kémkedés vádjával letartóztatták őket. Azzal vádolták őket, hogy az ellenségnek információkat adtak ki a csapatmozgásokról. A francia hatóság ezért úgy döntött, hogy minden „nomádot” felügyelt táborba zárnak, és egyben megtiltják nekik foglalkozásuk gyakorlását is. 1939 novemberében és 1940 áprilisában kivételt tettek a mutaványosokkal („forains”) és azokkal a „tisztess” kocsi-lakókkal, akik házalóként („ambulant”) dolgoztak. A gyakorlatban viszont kiderült, hogy a francia „Marchaussee” nem tud különbséget tenni „nomade”, „forain” és „ambulant” között, így minden családot táborokba vittek.³²

Franciaország nagy részén a német megszállás sem szüntette meg ezt a zűrzavart. Nemcsak a francia csendőrségnek, de a németeknek is komoly gondot jelentett a három különböző csoport elhatárolása. Ezenkívül 1940 novemberében a legtöbb „département”-ben betiltottak minden házaló foglalkozást.³³ Ezt a rendelkezés 1941-ben egyéb internáló intézkedések követték. Összesen kb. harmincezer „nomádot” vittek a hűsz felügyelt táborba, ahol munkára kényszerítették őket.³⁴ A legtöbb francia hatóságnak nem tetszett azonban ez az internálás. Az ipari és munkaügyi miniszter nyilatkozata szerint ez az intézkedés veszélyezteti a kis falvakban az élelmiszerek, a használati tárgyak és ruházatok elosztását.³⁵

Ahogy az auschwitzi rendelettel 1943-ban lassan világossá vált, hogy a nomád címke a börtönnel vagy éppen a halállal egyenlő, egyre többen próbáltak szabadulni tőle. Egyik lehetséges módja a szabadulásnak az volt, ha valaki bebizonyította, hogy rendelkezik állandó lakó- vagy tartózkodási hellyel. Azok, akiknek nem állt módjában ennek a bizonyítása, a táborokban maradtak és egy részüket kiválasztották arra, hogy deportálják. Ez újabb zűrzavarhoz vezetett. A németek előtt nem voltak világosak a franciák szempontjai, ennek alapján nem tudták elkülöníteni azokat, akiket rasszista szempontból „cigánynak” tekintettek.³⁶ Hogy milyen szempontokat vettek végül figyelembe, történeti kutatások hiányában nem tisztázott.³⁷ Az azonban kétségtelen, hogy rasszista szempontok szerepet játszottak.³⁸ 1943-44 között a francia „nomád”-ok legtöbbjét a német megsemmisítő táborokba küldték. Valószínűleg 17 000 embert öltek meg, köztük néhány „ambulant”-ot.³⁹

Belgiumban még sok kutatásra lenne szükség, de a jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a cigánypolitika hasonló volt a hollandhoz. Bár erős volt az averzió a cigányokkal szemben - leginkább a lovárakkal -, az intézkedéseket a németekre hagyták. Terveik végrehajtását lényegesen megkönnyítette a vándorlók speciális (fényképes és ujjlenyomat) igazolványa, amit a belga idegenrendszert 1933-ban vezetett be. 1940. december 12-én úgy döntöttek, hogy a „carte de nomade” igazolványt kiegészítik egy „cigány-igazolvánnyal” („Zigeunerkaart”).⁴⁰ Belgiumban, ahogy Hollandiában is, Franciaországhoz képest visszafogottabban jártak el a cigánynak minősítésben, mely így csak

néhány kisebb lovára és sinti csoportra korlátozódott. A razzia 1943 októberében volt, és a cigányokat Mechelenbe (Malines) zárták, ami a holland Westerborknak a megfelelője. Ennek a csoportnak a fele norvég és svéd lókereskedőből állt, akiknek többsége 1890 után Belgiumban született. A másik fele sinti volt, akik közül 27-en Hollandiából menekültek. 1944. január 15-én 351 cigányt deportáltak Auschwitzba. Csak 11 vagy 12 fő élte túl a tábor⁴²

Hogy a hatóságok másként is reagálhattak, jól példázzák a skandináv országok: Dánia, Norvégia és Finnország. Bár a „cigánykutatók”⁴³ besorolása szerint ott is voltak cigánycsoportok, a németek nem tartóztatták le őket, mert a hatóságok kijelentették, hogy náluk nincsenek cigányok csak aszociális elemek.⁴⁴ De az ellenállás a német tervekkel szemben a legkézzelfoghatóbb Olaszországban, Bulgáriában és Görögországban volt. Akárcsak a zsidók esetében, a cigányoknál is vonakodtak az olasz fasiszták szövetségeseiknek segíteni. Bár az ő cigánypolitikájuk is elnyomó jellegű volt - ezeket deportáltak Szardínia szíjterére -, a megsemmisítő tervek meghaladták a legtöbb Mussolini párti tűréshatárát. Legjobban ezt az a védelem bizonyítja, amit a Horvátországból és Szerbiából menekült cigányok kaptak. „Egyedüli” áldozat az az 1000 cigány volt, akiket letartóztattak, amikor a német csapatok 1943-ban elfoglalták Velencét és környékét. A bolgárok és a görögök is megtagadták az együttműködést, s minthogy a cigányok ezekben az országokban házakban éltek, a németek tehetetlenek voltak.⁴⁵

Bár igen hiányosak az európai cigányüldözéssel kapcsolatos kutatások, a következő tézist állítom fel (hogy majd a téma részletesebb kidolgozásakor jobban kidolgozhasuk vagy elvethessük): a cigány áldozatok magas számát egy nagyon negatív stigma magyarázza és az, hogy nagyon széles kört minősítettek cigánynak. A motiváló erő azonban a stigma. Az áldozatok magas száma a Balkánon (Magyarországon és Romániában) nem magyarázható önmagában azzal, hogy ott sokkal több cigány élt, mint nyugaton. Ezt egyértelművé teszi egyfelől Bulgária és Görögország, másfelől Franciaország példája. A stigma és a minősítés funkcióját a következő táblázatban vázoljuk fel:

Az európai cigányáldozatok száma és viszonyuk a stigmatizációhoz

ország	áldozatok száma	kooperáció foka	stigma erőssége	minősítés köre
Horvátország	28 000	nagyon nagy	+++	+++
Lengyelország	35 000	nagyon nagy	+++	+++
Románia	36 000	nagy	++	+++
Magyarország	28 000	nagy	++	+++
Franciaország	17 000	nagy	++	++
Hollandia	245	kisebb	++	+
Belgium	351	kisebb	++	+
Norvégia	-	nincs	+	+
Dánia	-	nincs	+	+
Finnország	-	nincs	+	+
Olaszország	1000	nincs	+	?
Bulgária	-	nincs	+	+++
Görögország	-	nincs	+	+++

Jelmagyarázat:

	stigma	minősítettek köre
+	semleges, negatív	szűk
++	negatív	nagy
+++	nagyon negatív	nagyon nagy

Végkövetkeztetések

A 245 holland „cigány” begyűjtése és deportálása nemcsak német ügy volt. Végül is a holland hatóságok hajtották végre, a németek kénytelenek voltak arra hagyatkozni, hogy ők kiket szednek össze. Ezt egészíti ki, hogy a kocsi-lakók 1928-ban bevezetett minősítése a legtöbb külföldi kocsi-lakóval szemben messzemenő következményekkel járt. Bár az idegenrendészet nyilvántartását 1944 májusában nem tudták használni, a cigányellenes politika szakszerűsödése tudatosította a helyi hatóságokban, hogy területükön cigányok élnek. De a német kezdeményezés *szükséges* volt az üldözéshez. A tömeggyilkosság elképzelhetetlen volt Hollandiában. Németországgal ellentétben itt nem léteztek rasszista jellegű stigmák. Ezért nem fogadható el Sijes azon állítása, hogy a cigányüldözés a húszas években megkezdődött cigánypolitika logikus következménye lenne.

Európa más országaival összehasonlítva, a stigmatizáció Hollandiában csak egy kis csoportra terjedt ki. Ez magyarázható a felemás és későn szakszerűsödött cigánypolitikával. Míg Németországban és Franciaországban a legtöbb vándorlót cigánynak minősítették, addig Hollandiában éles különbséget tettek „cigányok” és „kocsi-lakók” között. A cigányokat nem kívánatos külföldieknek tekintették. A holland kocsi-lakókat nem lehetett kitoloncolni, mert ők hollandok voltak. Így „belügyként” és „aszociális-ként” kezelték őket. Az európai üldözések összehasonlításánál fontos és szembevetendő, hogy a *stigma* és a *minősítés* analitikus és szisztematikus szétválasztásával magyarázatot kapunk az áldozatok számában és az együttműködésben mutatkozó nagy eltérésekre.

Így elérkeztünk a második kérdéshez, hogy hogyan is értsük a cigány fogalmat? Ahogy ezt már jeleztem, e tanulmányban a „cigányt” objektív fogalomként⁴⁶ használtam, szemben a szubjektív kifejezésekkel, mint „roma” vagy „sinti”. Fontos az objektív és a szubjektív kifejezés analitikus szétválasztása, mert véleményem szerint az európai cigányüldözések társadalomtörténetét csak így lehet mélyrehatóan elemezni. Ezzel a javaslattal egyben elvetem azt az általános etnográfiai nézőpontot, amelyekre Clébert, Gronemyer-Rakelmann és Hohmann⁴⁷ könyvei támaszkodnak, miszerint a cigányság mindig is egy (izolált) etnikai csoport volt és az önmeghatározásuk alapvetően elégséges volt és elegendő a mai napig is. Én ezzel szemben egy „stigmatizációs perspektíva” alkalmazását javaslom. Ennek az az előnye, hogy nem zárja ki a stigmatizáció révén való etnikummá válást sem, de az önmeghatározást sem, ami tehát a stigmatizálásra való reakció. A stigmatizációs perspektíva segítségével tovább mélyíthetnénk ismereteinket a második világháború cigányüldözésével kapcsolatban. Nem értek egyet Hohmann német szerzővel, aki szerint a második világháborúban végbement cigányüldözésről már eleget tudunk, így kutatásainkban a cigányok folklorisztikus aspektusára kell koncentrálnunk.⁴⁸

JEGYZETEK

1 A tanulmányban a „cigány” (hollandul zigeuners) fogalmat használom, mivel a hatóság így minősített olyan embereket, akiket egy csoportnak tekintett. Ezért a cigány kifejezést objektív fogalomnak kell tekinteni, szemben az olyan szubjektív kifejezésekkel, mint „sinti” és „roma”. - Ez a tanulmány a doktori disszertációm 6. fejezetére épül: *En men noemed hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari en Sinti in Nederland, 1750-1944* (És cigánynak nevezték őket. A kaldaras, urzari és a lovára és Sinti cigányok története Hollandiában.) Ezt a munkát az Internationale Institut für Sozialgeschichte in Amsterdam és a SDU-Verlag in Den Haag közösen jelentette meg 1990-ben. Vö. még: L. Lucassen: *The power of definition. Stigmatisation, minoritisation and ethnicity* illusz-

rated by the history of Gypsies in the Netherlands. *The Netherlands Journal of Social Sciences* 27 (1991. október) 2.sz. 80-91. o.

2 A német határnál lévő holland gyűjtőtábor (Drenthe tartományban), ahol a zsidókat gyűjtötték össze, mielőtt a német és lengyel megsemmisítő táborokba küldték volna őket.

3 Lucassen, *En men noemde hen*. 11. o.

4 Bár ma már Hollandiában különbséget tesznek cigányok (külföldi származásúak) és kocsi-lakók (holland származásúak) között, a háború idején a kocsi-lakó törvényt („Woonwagenwet”) alapján mindkét csoportot vándorlónak tekintették.

5 Az első két csoport 1868-ban érkezett Hollandia területére egy olyan általános migráció részeként, amikor 1860-tól kezdődően (kaldaras) vándorrézművesek és (ur-zari) medvetáncol tatok hagyták el Kelet-Európát. Legtöbbjük nem maradt Európában, tovább vándoroltak az „új világba”. Ennek a vándorlásnak a részletesebb elemzését lásd Lucassen: *En men noemde hen*. 64-69. o., 83-85. o. és Lucassen: *Power*. 83. o.

6 Ezeket a terveket a nemzetközi rendőrkonferencia ösztönözte (melyet a Nemzetközi Bűnüldöző Szövetség, Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission, melyet 1923-ban alapítottak bécsi székhellyel, szervezte). A konferenciának visszatérő témája volt a „cigányprobléma”, különösen az 1931 és 1935 közötti években. Bruno Schultz, az osztrák birodalmi rendőrfőkapitányhelyettes kezdeményezte ezt. Az IKPK-n belüli cigányokkal kapcsolatos gondolkodásmód jó példája: B. Schultz: Nemzetközi központ a cigánykérdés megoldására c. beszéde (*Internationale Zentrale zur Bekämpfung des Zigeuner Unwesens, Internationale Bureau am Sitze der Bundes-Polizeidirektion in Wien*), amely nyomtatott formában megtalálható az IKPK XI. Koppengágai konferenciájára kiadott anyagban, a Centrale Recherche Informationdienst - CRI - gyűjtésében Hágában.

7 hollandul: de Rijksvreemdelingendienst

8 Lucassen, *En men noemde hen*. 212. o.

9 Uo. 213-214. o.

10 A nemzetiszocialisták sok foglalkozási csoportot tömörítettek az úgynevezett „Kulturális Kamarában”.

11 Az elmúlt évtizedben több tanulmány is megjelent a németországi cigányüldözésről. Jó áttekintést ad M. Burleigh - W. Wippermann, *The racial state. Germany 1933-1945*. Cambridge, 1991. Fontos tanulmányok még: W. Ayass - R. Gilensbach, *Feinderklärung und Prävention. Kriminalbiologie, Zigeunerforschung und Asozialen politik*. Berlin, 1988.; W. Günther, *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871*. Hannover, 1985.; R. Hehemann: *Die „Bekämpfung des Zigeunerunwesens” im Wilhelminischen Deutschlands und in der Weimarer Republik 1871-1933*. Frankfurt am Main, 1987.; és M. Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die Nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*. Essen, 1989.

12 H.-J. Döring, *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*. Hamburg, 1964.125-140. o.

13 A teljes szöveget lásd: Döring, *Staat*. 215. o.

14 Biztonsági rendőrség (SiPo) és biztonsági szolgálat (SD).

15 A minősítés rövid összegzését az 1868-1940-ig tartó időszakban lásd: Lucassen, *Power*.

16 Elsősorban a Westhiner család, akik fontos szerepet játszanak Jan Yoor könyveiben is.

17 72 férfit Buchenwaldba és 35 asszonyt Ravensbrückbe.

18 hollandul: „naar zigeuneraard rondtrekkende personen”

19 Cigányokat letartóztattak: Hágában, Amszterdamban, IJsselsteinben, Deilben, Den Bosch-ban, Eindhovenben, Helmondban, Venloban, Susterenben, Beekben, Arnhemben, Nijmegenben, Doetinchemben, Zutphenben, Oldenzaalban, Drachtenben, Vledderben és Westerborkban.

20 B. A. Sijes és mások, *Vervolging van zigeuners in Nederland, 1940-1945*. Den Haag, 1979.

21 A szakszerűsödés kezdetét akkorra tehetjük, amikor 1899-ben Münchenben létrehozták a „cigányközpontot” és megjelent A. Dillmann könyve (*Zigeunerbuch*. München, 1905). Franciaországban hasonló fejlődés ment végbe (lásd: F. de Vaux de Foletier, *Les bohémiens en France au 19e siècle*. Paris, 1981.180. o.) Lásd még: Lucassen, *Power*. 85. o.

22 Arnheim, Ijsselstein, Westerbork és Zutphen.

23 Úgy határozhatjuk meg, mint az egyházi és állami hatóságok által arra használt stigmákat, hogy bizonyos embereket negatívan megkülönböztessenek, s így azok meghatározott jogoktól elessenek. Lásd: Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid: 1969-1989*. Den Haag, 1990. Vö. azzal az elképzeléssel is, amelyet D. van Arkel fejt ki az antiszemitizmussal kapcsolatban (*The growth of the anti-Jewish stereotype. An attempt at a hypothetical-deductive method of historical research*. International Review of Social History. XXX (1985), 270-300. o.).

24 A legjobb áttekintést D. Kenrick és G. Puxon úttörő munkája adja (*The destiny of Europés Gypsies*. London, New York, 1972).

25 Kenrick-Puxon: *Destiny*. 112. o. Lásd még: D. Reinharz, *Damnation of the outsider: the Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941-1945*. In: D. Crowe-J. Kolsti (szerk.): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 81-92. o. Ő a számukat 26 000-re becsüli (84. o.).

26 Uo. 140. o. Ficowski különben csak az ukránokat említi. (*The Gypsies in Poland. History and custom*. Jugoszlávia, é.n. 40. o.).

27 J.T. Gross, *Polish society under German occupation. The Generalgouvernement 1939-1944*. Princeton, 1979. 128. és 140. o.

28 R. H. Huttenbach, „The Romani Porajmos. The Nazi genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europa.” D. Crowe - J. Kolsti (szerk.), *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 31-49. o., de különösen 44-45. o.

29 Magyarországról és Romániáról lásd: Kenrick-Puxon, *Destiny*. 124-131. o.

30 Maine-et-Loire; Indre-et-Loire; Vienne és Deux-Sèvres: J. Sigot, *Un camp pour les tsiganes...et les autres, Montreuil-Bellay 1940-1945*. Bordeaux, 1983.53. o. Nem tisztáztott, hogy hasonló intézkedéseket bevezettek-e máshol is.

31 Ezt a kifejezést a következőképpen határozták meg: „individus errants, généralement sans domicile, ni patrie, ni profession effective”, vö. Sigot. *Un camp*. 54-55. o.). Ezt a meghatározást az 1912. július 16-i törvény alapján alkották meg, ahol a nomádokat úgy határozták meg, mint olyan embereket, akiknek nincs állandó lakóhelyük.

32 R. Bazin, *Les Camps de Montreuil-Bellay*. Mainet-et-Loire, a Commission d'histoire de la 2ème Guerre Mondiale számára, Angers, 1952. szeptember. Az anyag a brüsszeli belga levéltárban található (*Ministère de la Santé Publique et de la Famille*. „Administration des victimes de la guerre” című szekció.)

33 Sigot: *Un camp*, 55. old.

34 Például a Renault gyárban Le Mans-ban. A legnagyobb táborok Arc et Senans-ban, Compiègne-ben, Coudrecieux-ben, Mulsanne-ban, Montreuil-Bellay-ben, Angoulême-ben és Rennes-ben voltak. Vö.: Sigot: *Un Camp*.

35 Lásd az 1941. január 23-án küldött körlevelet a prefektusoknak. Vö.: Bazin, *Les camps*. 4. o.

36 Így tájékoztatta a tours-i helyi kapitányság vezetője Maine-et-Loire megye prefektusát a razzjáról: „Il apparaîtrait qu'étaient visés tous les nomades et parmi les ambulants, uniquement ceux qui sont considérés au point de vue de la race comme étant des tziganes”. vö. C. Bernadac, *L'Holocauste oublié. Le massacre des tsiganes*. Paris, 1979. 108-109. o.

37 Csak Bernadac, *L'Holocaust Oublié* és Sigot, *Un camp* munkáiról tudok. Bernadac szerint minden, a deportálással kapcsolatos levéltári anyagot megsemmisítettek.

38 A finistère-i prefektus például azt írta, hogy csak olyan „nomade”-okat és „forains”-eket tartóztatott le, akik „cigány (romani) jellemzőkkel rendelkeztek, akiknek nem volt állandó lakóhelyük. (Vö. Bazin, *Les camps*. 7. o.).

39 Kenrick - Puxon, *Destiny*. 101. o. A transzportról nincsenek pontos adatok, de az biztos, hogy Auschwitz-Birkenauban 1943 novemberében érkezett egy csoport „nomade”. Lásd: B. Michalewicz, *L'Holocaust des tsiganes en pologne*. In: P. Williams (szerk.), *Tsiganes*. Paris, 1989. 129-139. o., ezen belül 131. o.

40 A. Reyniers, Pauvreté et exclusion d'une minorité à travers la situation juridique des nomades en Belgique. In: *Etudes Tsiganes*. 29 (1983). 2, 27-38. o.

41 Convoi Z, 15-1-1944 de Malines vers Auschwitz. Az anyag a brüsszeli belga levéltárban található (*Ministère de la Santé Publique et de la Famille*, administration des victimes de guerre.)

42 J. Gotovitch, Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique. In: *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*. 4 (1976). 161-180. o.

43 Lásd például: E.D. Bartels - G. Brun, *Gypsies in Denmark: a social-biological study*. Kopenhagen, 1943.

44 Kenrick - Puxon: *Destiny*. 100. o.

45 Uo. 120-121. o. Ezenkívül: J. Kolsti, Albanian Gypsies: the silent survivors. In: D. Crowe - J. Kolsti (szerk.), *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London, 1991. 51-60. o.

46 Emberek, akiket a hatóság „cigánynak” minősített.

47 A „cigány irodalommal” kapcsolatos ellenvéleményemet lásd: Lucassen, *En men noemde hen*. 12-14. o.

48 J.S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat, Geschichte der Zigeuner in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1990.

A MEGÉRTÉS OBSZCENITÁSA*

Egy este Claude Lanzmann-nal

Claude Lanzmann

A következőkben szó szerinti jegyzőkönyvét olvashatják Claude Lanzmann provokatív és sok vitát kavarázó estjének a Western New England Institutes for Psychoanalysis-ban (WNEIPA), melyre 1990 áprilisában került sor. Lanzmann úr megjelenése és az előadását követő vita sajátos körülményei különös erővel vetik fel a holocaust megértésének és kommunikálásának természetével kapcsolatos bonyolult kérdéseket. Lanzmann úr előadása és a lezajlott vita azt mutatja - a *Shoah* alkotójának és analitikus közönségének egyedülálló találkozása révén -, milyen ellentmondásos szerepet játszik a megértés a traumatikus tapasztalat megközelítésében.

A Western New England Institutes for Psychoanalysis Lanzmann-t a Yale-en tett második látogatása alkalmából hívta meg. A meghívás eredetileg úgy szólt, hogy vegyen részt a náci orvosról, Eduárd Wirths-ről szóló film vetítésén és vitáján, amelyet Dr. Louis Micheels pszichoanalitikus, Auschwitz egyik túlélője és a *Dr. 117641: A Holocaust Memoir*¹ című könyv szerzője mutatott be. Amikor azonban Lanzmann megérkezett New Havenbe és magánúton megnézte a filmet, elutasította a részvételt a vetítésen. Abba azonban beleegyezett, hogy elmenjen a WNEIPA-ba és előadása éppen a film megvitatásának elutasításáról és a Wirths-film, valamint a *Shoah* közti különbségről szól.

A filmet (amelyet nyilvánosan nem vetítenek) Hollandiában forgatták, s dr. Wirths életét követi végig családtagjaival, barátaival és túlélőkkel készült holland és német nyelvű interjúk segítségével. Megkísérli feltárni, mi vitte rá dr. Wirths-t arra, hogy náci orvossá váljék, s bizonyos pontokon arra koncentrál, amit egyesek dr. Wirths ambivalenciájának tekintenek saját náci tevékenységével kapcsolatban, s amit e személyek szerint az is jelez, hogy megkísérelt megmenteni néhány foglyot (köztük dr. Micheelst), valamint az, hogy elfogatása után öngyilkosságot követett el. Az interjúk tehát nemcsak tevékenységével foglalkoznak, hanem korai és későbbi személyiségével és következtetett lelkiállapotával is. Ez a pszichológiai dimenzió állt a vita központjában és az a fajta betekintés, amelyet ez - a holocaust megértésében - jelent, s ez játszott szerepet abban, hogy Lanzmann nem volt hajlandó megnézni a filmet, valamint abban is, ahogyan a közönség az elutasítására reagált.²

A következőkben közölt felszólalások és megjegyzések felvétele azután indult, hogy Dr. Micheels megtartotta megnyitóját, amelyben Auschwitzról, a háború utáni hollandiai visszatéréséről s arról beszélt, hogy szükség volna rá, hogy a holocaustot övező csend falán rést üssünk.

Cathy Caruth

**Bevezetés Claude Lanzmann beszédéhez
(Shoshana Felman)³**

Claude Lanzmann körülbelül hatvan éve született egy párizsi zsidó családban, amely elvágta a zsidó világhoz fűződő kötelékeit. A második világháború alatt az ellenállás diákegyesületéjeként működött, tizenhét évesen gimnáziumi osztálytársaiból ellenálló csoportot szervezett a nácik ellen. A háború után riporterként dolgozott: ilyen minőségében átment Kelet-Berlinbe is, s ő küldte az első riportokat Kelet-Németországból Franciaországba a hidegháborúról; később izraeli utat tett és tudósításokat írt a közel-keleti helyzetéről.

1970-ben Claude Lanzmann érdeklődése a filmezés felé fordult. Amellett, hogy a Jean-Paul Sartre francia filozófus által alapított, igen fontos párizsi folyóirat, a *Les Temps Modernes* igazgatójaként működött, két filmet is készített: *Pourquoi Israel* (Miért Izrael?, francia bemutatója 1973-ban volt) és 1985-ben a *Shoah* című filmet, amelyet bemutatása után a kritikusok azonnal az „évszázad filmeseményének” neveztek. Ma már tudjuk, hogy nemcsak az évszázad filmeseménye, mert nem egyszerűen egy film, hanem valóban forradalmi művészeti és kulturális esemény. Ez az, amiről a film bemutatója után évekkel még mindig beszélünk, s amit az Egyesült Államokban és Európában oly sokan tanulmányoznak és értelmeznek.

Milyen értelemben nyitott a *Shoah* (mind tartalmilag, mind eljárásaival) új utakat századunk kultúrájának, politikájának, történelmének és traumájának megértésében? A film egyik vonása, amelyet gyakran említenek, főként Európában, az Claude Lanzmann elképesztő pszichoanalitikus jelenléte a filmvásznon s az, ahogyan a film - az egyszerű értelmezés számára felfoghatatlan módon - a legforradalmibb és legradikálisabb pszichoanalitikai meglátásokat is magába foglalja. Megpróbálom megmutatni, milyen módon tűnik relevánsnak - alapvetően relevánsnak - a film a pszichoanalízis szempontjából, s hogy miért alapvetően releváns a film szempontjából századunk másik kulturális forradalma, a pszichoanalízis.

Egyfelől vannak olyan tartalmi kérdések, amelyek nyilvánvalóan közös kérdései a filmnek és a pszichoanalízisnek: mindenekelőtt az a tény, hogy mindkettő középponti témája a szenvedés, a szeretet, a gyűlölet, a félelem, a szadizmus és az erőszak. Ami azonban még szembetűnőbb, mint a tartalmi kérdések, az az eljárás, amely úgy tűnik, közös a filmben és a pszichoanalízisben. Természetesen látnunk kell a radikális különbséget is a kettő között: egyáltalán nem ugyanolyan jellegű vállalkozásról van szó. De akkor is megdöbbentő, ha számba vesszük a következőket. Először is, nyilvánvaló, hogy a film kutatás, az igazság keresése, ahogy a pszichoanalízis is az igazságot keresi; s hogy mindkettő a beszéden, a dialóguson, az interlokúció aktusán keresztül keresi az igazságot. Az igazság generálásának vagy felszínre hozásának folyamata pedig mind a pszichoanalízisben, mind a filmben egy jelenlét függvénye, a hallgató jelenlétéé - a filmvásznon vagy a dívány mögött. A filmben mindenütt érezhető Claude Lanzmann rendkívül erős jelenléte, az a jelenlét, amely hallgatásának mélységében és megszólalásainak hatékonyságában - az igazság feltárását célzó sikeres beavatkozásaiiban - egyaránt tapinthatóvá válik. A jelenlét azonban először és alapvetően egy fizikai, testi jelenlét, s ez a materiális jelenlét lényegi tényező az igazság generálásának folyamatában. A második dolog az, hogy a film és a pszichoanalízis egyaránt az emlékek keresésére indul, a múlt keresésére, amely ugyanakkor a jelenben nyilvánul meg, a jelen és egyedül a jelen képein és eseményein keresztül, a beszéd pillanatnyi történéseiben. A beszéden keresztül valami történik a jelenben és ez hozza létre a múlt feltárulását a pszichoanalízisben éppúgy, mint a filmben.

A harmadik közös nevező a film időbelisége, amely megtöri a kronológiát, megtör egyfajta lineáris időbeliséget, noha a történelemmel foglalkozik. A film - igen hasonlóan a pszichoanalízishez - ismétléseken és egyre mélyülő körökön át működik: csak a körbenjárás révén haladhat előre. A film időbelisége a tempó tényezőjében, a

megnyújtott idő szükségességében is hasonlít a pszichoanalitikus folyamatra abban, hogy az igazság feltárulásának folyamata időt vesz igénybe, s nem is mehet végbe enélkül: a film kilenc és fél órán át tart. Ezt talán nem hasonlíthatjuk egy analitikus kezelés kilenc és fél évéhez, de csaknem ilyen hosszúnak tűnik a néző számára, a mozinézés megszokásait tekintve. Claude Lanzmann-nak tizenegy évébe került a film létrehozása, a folyamat szükségessége tehát minden szinten nyilvánvaló. A film létrehozása - hasonlóan a pszichoanalízishez - időt vesz igénybe, lassú folyamat, s gyorsabban, az időbeli folyamat nélkül nem is mehetne végbe.

A negyedik közös vonás a film megközelítése és a pszichoanalízis között az érdeklődés a részletek, a sajátos, nagyon-nagyon egyedi részletek iránt. A film újra meg újra áttér az absztrakt kérdések területéről a konkrét, aprólékosan részletezett kérdésekre, a maguk általánosságában felfoghatatlan történeti eseményekről az egyedi, konkrét emléktöredék megjelenítésére a filmvásznon.

Az ötödik - s talán legérdekesebb - közös pont a film és a pszichoanalízis megközelítése között, ami egyben radikálisan el is választja egymástól a két eljárást, az az a tény, hogy mindkettő a megértés határainál működik. A megértéshez való viszony a filmben és az új és újító tudományágként felfogott pszichoanalízisben egyaránt igen mély: a pszichoanalízisben ez eredendően új viszonyt jelent a megértéshez és a tudathoz. A film és a pszichoanalízis egyaránt a megértés szakadékaival és korlátaival dolgozik, s noha a film - mint mondtam - a lehető legradikálisabb pszichoanalitikai felismeréseket foglalja magába, mégis látnunk kell, hogy nem pszichológiai film, s hogy a pszichológiai megértés elutasítását, általánosabb értelemben pedig egyáltalán a megértés elutasítását foglalja magába. Ezt a legnehezebb felfogni ezzel a filmmel kapcsolatban. Ez a magatartás ugyanakkor implicit módon a pszichoanalízisben is jelen van, különösen a pszichoanalízis bizonyos áramlataiban. Azt hiszem, Claude Lanzmann művében az elutasításokat a legnehezebb megértenünk, s szeretnék megkockáztatni néhány megjegyzést ezeknek az elutasításoknak a komplex jelentésével kapcsolatban. Először is idézni szeretnék egy passzust egy pszichoanalitikus gondolkodónak abból a művéből, amely a megértés kérdésével foglalkozik. Az idézet Claude Lanzmann honfitársától, Jacques Lacantól származik, s azt hiszen, jelentősen hozzájárul a film attitűdjének megértéséhez. Lacan a következőket írja:

„Amikor elaborálunk egy tapasztalatot, nem annyira az számít, amit értünk, mint inkább az, amit nem értünk... Hányszor mondtam már szupervizorként, amikor azt mondják nekem: *azt hittem, értem, hogy ezt vagy azt akarja mondani*, hogy elsősorban arra kell ügyelnünk, hogy ne értsünk meg túl sokat, ne értsünk meg annál többet, mint ami jelen van a szubjektum diszkurzusában. Az értelmezés egészen más dolog, mint az, amikor azt képzeljük, hogy megértettünk valamit. Az egyik éppen ellentéte a másiknak. Azt is mondhatnám, hogy a megértés bizonyos elutasításának alapján táruul fel a pszichoanalitikus megértéshez vezető ajtó” (Lacan, 1975. 87-88).

Most pedig szeretném idézni Claude Lanzmann - egészen más szinten megfogalmazott - nyilatkozatát a megértés elutasításával kapcsolatban a *Shoah-ban*. Paradox módon ez az elutasítás - véleményem szerint - összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy műve nyomán *sokkal többet* érthetünk meg a holocaustból, mint azelőtt. Claude Lanzmann ezt írja:

„Elég, ha leegyszerűsítő módon fogalmazzuk meg a kérdést: miért gyilkolták le a zsidókat?, s máris megmutatkozik obszcenitása. Magában a megértési vágyban is abszolút obszcenitás rejlik. A *Shoah* létrehozásának tizenegy évében alaptörvényem ez volt: nem megérteni. A megértés elutasításához mint az egyetlen lehetséges erkölcsi és ugyanakkor mint az egyetlen lehetséges operatív attitűdhöz ragaszkodtam. A vakság számomra az alkotás elemi feltétele volt. A vaktságot a legisztább látásmódként

kell itt érteni, a legtisztább tekintetként, az egyetlen módjaként annak, hogy ne forduljunk el attól a valóságtól, amely szó szerint vakító...

»Hier ist kein Warum«: Primo Levi elmondja, hogyan tanította meg az »Auschwitz« szóra egy SS őr: »Itt nincsenek miértek«, közölték vele azonnal, amikor megérkezett a táborba. Ez a törvény éppígy érvényes mindenkire, aki egy ilyen közvetítés felelősségét veszi magára [a *Shoah* által vállalt közvetítését]. Mert egyedül a közvetítés aktusa számít, és semmiféle érthetőség, azaz semmiféle valódi tudás nem előzi meg a közvetítés folyamatát" („Hier ist kein Warum", Lanzmann, 1990. 279).

Ezt a kvintesszenciálisan nehéz kijelentést kell szem előtt tartanunk, amikor - ezután - magát Claude Lanzmannat hallgatjuk.

Claude Lanzmann

Szeretném megköszönni, amit mondott. De bajban vagyok, mert nem tudom pontosan, mi ennek az estének a tárgya vagy témája, s mivel erről én tehetek, azt hiszem, magyarázatot kell adnom önöknek.

Eredetileg arról volt szó, hogy megnézünk egy filmet dr. Eduárd Wirths-ről. Dr. Wirths tábori orvos volt Auschwitzban, ő válogatta ki az embereket a bejáratnál és bizonyos kísérleteket is végzett. Azután pedig meg kellett volna vitatnunk ezt a filmet - dr. Micheels, én magam, s mindenki más. Az este azonban más irányt vett. Miért? Mert amikor elfogadtam ezt a vitameghívást, még nem láttam a filmet, és soha nem is hallottam róla. Szerencsére tegnapelőtt meg tudtam nézni dr. Micheels-szel és dr. Dori Laubbal. Az elején azt hittem, talán dr. Micheels csinálta a filmet, egy idő után pedig azt gondoltam, hogy ő a film főszereplője, de - szerencséjére - nem így áll a helyzet. Nem ő csinálta a filmet és nem is szerepel benne.

Szóval láttuk ezt a filmet, ötven percig tartott, és minden tekintetben nehéz volt végignéznem. Először is szerintem nagyon rossz film; még azt sem tudjuk meg, *ki* csinálta (azt hiszem, két holland)⁴, ez a film senkinek a *szignóját* sem viseli magán. Azon tűnődöm, ki csinálhatta; nincs vágy emögött a film mögött. S azon is eltűnődik az ember, hogy képtelenség megtudni, mi a film témája. A végén azt kellett mondanom magamnak, hogy a film célja ennek a náci orvosnak a rehabilitálása, az ő „lelkének" a feltárása.

Nos, először is, miután én a *Shoah-t* elkészítettem, nem értem ezt a célt. Arra kértek, hogy vegyek részt ennek a rossz filmnek a vitájában, amely önelégülten nekilát, hogy feltárjon egy náci lelket. Nem is vagyok biztos benne, hogy önök mindannyian látták a *Shoah-t*, sőt meg vagyok győződve arról, hogy önök közül sokan nem látták. Persze értem, hogy sokkal könnyebb végignézni ezt az ötvenperces filmet egy náci orvosról, mint megnézni a *Shoah-t*. De azt gondolom, hogy csak az volna méltányos - méltányos irántam és méltányos az igazság iránt, ha - ha már le kell vetíteni ezt a filmet -, levetítenék a *Shoah-t* is. De talán ez túl bonyolult lett volna, egész éjjel fenn kellett volna maradni - de végül is miért ne? Máris látok itt olyanokat, akik mintha aludnának [nevetés]. Csak koncentráció, „szabadon lebegő figyelem" kérdése.

Szóval nagyon-nagyon dühös lettem Dori Laub barátomra és dr. Micheels-re, akit nagyon tisztetek. De azon felül, hogy félreértettek engem, mint a *Shoah* alkotóját, ez a film mindazt képviselte számomra, ami ellen mindig, minden erőmmel harcoltam. Shoshana Felman joggal említette azt, amit én a megértés szándékában rejlő obszcenitásnak neveztem. Az idézetet egy rövid szövegből vette, amelyet egy francia pszichológus folyóirat, a *La Nouvelle Revue de la Psychanalyse* számára írtam. Egy külön számba, amelyet a rossz, „Le Mal" kérdésének szenteltek. Megkértek, hogy írjak bele valamit, és mivel egy nagyon hosszú filmet csináltam, az írásaim napról napra rövidebbek lesznek, így aztán nem egészen egy oldalt írtam, és ezen az oldalon mondtam

azt is, amit Shoshana Felman idézett, de más dolgokat is, amelyeket nem idézett. Az akadémikus frivolitásról és *canailleries*-ről [vulgáris trükkökről] beszéltem.⁵

Szeretném elmondani önöknek, miért háborodtam fel, amikor megnéztem a filmet. Ez a film, amelyet itt látnunk kellett volna, amit én letiltottam, egy náci orvos gyermekkori, csecsemőkori képével indul. Mosolygó csecsemő. Wirths doktor mosolygó, jóvágású kamasz volt. Az úgynevezett kutató vagy kérdező elmegy a Wirths család szülőhárosába és beszélget a járókelőkkel, akik feltételezhetően ismerték Wirths-t. Megkérdi tőlük: „Milyen ember volt?”, ők pedig azt felelik: „Ó, nagyon rendes, nagyon kedves ember volt”, és így tovább. Hitlerről is maradtak gyerekkori képek, vagy nem? Azt hiszem, egy pszichoanalitikus még egy könyvet is írt Hitler gyerekkoráról, egy olyan megértési kísérletet, amely nekem már önmagában obszcénnek tűnik. Mert mit kellene tulajdonképpen kezdenünk Hitler gyerekkorával? Talán felfedezzük, hogy Hitlernek problémái voltak az anyjával vagy az apjával, és ebből - ha szabad mondanom, harmonikusan - *levezethetjük* az ölést, a tömeggyilkosságokat, hatmillió ember elpusztítását és a többi. Nohát ezt hívom én obszcenitásnak, mert olyan óriási a diszkrepancia, a *szakadék* Hitler életének kezdetei és a végeredmény között. Ugyanez a helyzet a történettudományban, mert általában amikor az emberek meg akarnak érteni valamit - amikor nem értik a megértés szándékának obszcenitását -, 1933-mal vagy még korábban kezdik, *völkisch* ideológiákról beszélnek, a német szellemmel ellentétes zsidó szellemről stb., vagy az apa képéről Hitler fejében. Ezek a magyarázatok (például a német munkanélküliségre való hivatkozás stb.) mind igazak és mind hamisak. Egyszerre igazak és ugyanazért hamisak. Ez nagyon lapos igazság, mivel nem lehet így továbbmenni - nem lehet a holocaustot levezetni. Lehetetlen. Ezek közt a feltételek közt - amelyek talán szükséges feltételek voltak, de nem voltak elégséges feltételek -, ezek között a feltételek között és háromezer ember, férfi, nő, gyerek elgázosítása között egyetlen gázkamrában feloldhatatlan a diszkrepancia. Egyszerűen nem vezethetjük le az egyiket a másikból. Nincs a kettő közt folyamatosság, szakadás van közöttük, *szakadék*, és ez a szakadék mindig áthidalhatatlan marad.

Emlékszem, amikor elkezdtem dolgozni a *Shoah*-n, sok könyvet olvastam tiszteletben álló akadémikus szerzőktől, például Georges Moussy *La Formations de l'Esprit Allemande* (A német szellem kialakulása) című könyvét. Nagyon jó könyv. De miután elolvasta az ember, azt kell mondja: „Szóval ezek miatt a körülmények miatt gázosítottak el gyerekeket?” Ezt neveztem én a megértés szándékában rejlő obszcenitásnak - s ez több, mint obszcenitás, ez valódi gyávaság, mert az a gondolat, hogy képesek vagyunk harmonikusan - ha szabad megint így mondanom - levezetni ezt az erőszakot, csak az erőszakmentesség abszurd álma. Ez a rettenetből való kimenekülés útja, nem a vele való szembenézése. Ez a menekülés manapság divattá lett, egyre inkább, ez az, amit franciául úgy neveztem, hogy „*élever le niveau de debat*”, a vita színvonalának emelése.

Emlékszem, volt egy vita néhány hónappal ezelőtt Párizsban a tévében a párizsi érsek és Elie Wiesel között. Tegeztek egymást. Rendkívül barátián viselkedtek. Persze elfelejtettem, hogy mindketten zsidók. Az érsek zsidó, de talán jó példája annak, amit szemléltetni szeretnék. Ő is „emelni” akarja a vita színvonalát. Azt mondta, amikor Auschwitzról vagy Treblinkáról volt szó: „Drága Elie, tudod, az igazi probléma, az igazi kérdés a rossz problémája. Ez az igazi kérdés.” Hát, amikor ilyesmit hall az ember, *les bras tombent* - teljesen elképed. Wiesel harcolt, de egy másik zsidó ellen harcolt, és mivel nagyon jó viszonyban voltak, nem tudott hatékonyan harcolni. A bíboros azt is mondta - és manapság mindenhol ezt hallja az ember -, hogy „az igazi kérdés nem az emberi nem, az emberiség ellen elkövetett bűn kérdése. Az igazi kérdés az, hogy ezek a bűnök az *emberi nem, az emberiség bűnei*.” Nos, a holocaust hamisítatlan esemény volt, megtormentelen esemény, „*infracassable*”, s most ezekkel a baromságokkal, ezzel a *canailleries*-vel minden meg van engedve. Azt mondhatnánk, hogy nemcsak revizionisták vannak, olyan emberek, akik tagadják, hogy megtörtént, de ennél sokkal

messzebb terjed a revizionizmus: ez a vita az érsek és Elie Wiesel között, amit elmeséltem önöknek, bizonyos értelemben a revizionizmus sokkal perverzebb formája.

Ebben a filmben, ebben a szignálatlan holland filmben Wirths 1945 szeptemberében vagy októberében megadja magát a briteknek és a brit tisztnak, akinek megadta magát, állítólag azt mondta nekik, „Hát, boldog vagyok, hogy kezet foghatok egy emberrel, aki négy millió ember haláláért felelős. Gondolkozzon ezen, holnap reggel újra beszélünk.” Aznap éjjel Wirths öngyilkosságot követett el. Na most ebben a filmben mindenki ennek az öngyilkosságnak a jelentésével foglalkozik, arról a büntudatról beszél, amit Wirths állítólag kifejezett az öngyilkosságával - mivel a megkérdezett tanúk Wirths felesége, egy jó német asszony, Wirths gyerekei, Wirths barátai, Wirths apja és így tovább, és a nézőnek meg kell békülnie ezekkel a náci nőkkel a fájdalmas szüzanya arccal.

De mi ennek az öngyilkosságnak a jelentése? Azt hiszik, hogy egy ember öngyilkossága a büntudat kifejezése, a büntudat elismerése? Én nem hiszem, végül is Hitler is öngyilkos lett, nem? Goebbels is öngyilkos lett, még a feleségét és a gyerekeit is megölte, Himmler is öngyilkos lett, még Göring is megpróbálta megölni magát, amikor börtönbe csukták az amerikaiak Nürnbergben a kivégzése előtt, és mindannyian egy igen egyszerű oknál fogva követtek el öngyilkosságot: mert el akartak menekülni, *elmenekülni az igazságszolgáltatás* elől és *elmenekülni a kivégzés* elől és *elmenekülni az igazság* elől és *elmenekülni a történelem* elől.

Részben ezért kényszerültem rá a *Shoah* készítése közben, hogy bizonyos trükköket, nagyon speciális trükköket használjak. Át kellett vernem, meg kellett tévesztenem őket. Miért? Pontosan ismerték az esemény nagyságát, pontosan ismerték a bűn iszonyatát.

Mindannyian áldozatok vagyunk a csend összeesküvésében. Sok módon hallgathat az ember. Vannak ennek jó módjai és rossz módjai. Ha túlságosan sokat beszélünk a holocaustról, az a hallgatás egy módja, még hozzá rossz módja. Az én ízlésemhez képest túlságosan is sokszor történik ez meg ebben az országban.

Szóval Wirths öngyilkos lett. Az öngyilkosság katonai hagyomány. Én nem nagyon bánom, ha az emberek kioltják a saját életüket. De nem ilyen körülmények között. Nem így. Történetesen volt egy nővérem, aki harminchat éves korában megölte magát. Számomra az, amit ő csinált, a legmagasabb rendű emberi teljesítmény volt. De nem ez. Ezek az öngyilkosságok nem lehetnek mind egy síkon, egy szinten.

Van egy ember a filmben, Hermann Langbein, aki Wirths titkára volt, ma pedig Auschwitz-specialista, aki könyveket ír Auschwitzról, *Menschen in Auschwitz (Emberek Auschwitzban)* címen. (Azt hiszem, most már alaposan felkeltettem önökben a vágyat, hogy megnézhessék ezt a filmet [nevetés], de most már teljesen készen is állok erre, mert adtam bizonyos „használati utasításokat”. Erre szükség volt, mert van önök között néhány szűz elme! [nevetés]). Ez a Langbein specialista, aki Auschwitzról ír. Ismerem. Találkoztam vele a *Shoah* készítése idején. Elmentem Ausztriába, hogy találkozhasak vele. Semmit sem tudott mondani. Komolyan, semmit a világon. Maga az üres emlékezet. A *Shoah-t* éppen ilyen emberek ellen építettem fel. Ha látták a *Shoah-t*, emlékezhettek rá, hogy a film második részében megérkeznak Auschwitz zsidó túlélői, nagyon sajátos fajta túlélők. Beszélnek a politikai foglyokról Auschwitzban, a német politikai foglyokról, akiknek sikerült átvenni a hatalmat a korábbi foglyoktól - a gyilkosoktól, a bűnözőktől stb. Ezt az SS-hierarchia magasabb szintjeinek egyetértésével és köszönetével tették - s ezeknek az embereknek az életében óriási javulás állt be. De talán emlékeznek a zsidók lemészárlásának történetére a cseh családi táborban a *Shoah-ban* (Rudolf Vrba és Filip Müller meséli el). Langbein az ellenállási mozgalomhoz tartozott Auschwitzban, az ellenállási mozgalom egyik főnöke volt. S elmagyarázzák, hogy valahányszor valamilyen ellenálló tetről volt szó, az ellenállás főnökei sose csináltak semmit. És amikor a cseh családi tábor zsidói az ellenállási mozgalom vezetőinek segítségét kérték, az utóbbiak egyszerűen nem csináltak sem-

mit. Adtak nekik némi kenyeret és hagymát, és kész. Rudolph Vrba pedig, aki 1944. április 7-én szökött meg Auschwitzból, joggal állítja (kifejezetten beszél erről a *Shoah*-ban), hogy az auschwitzi ellenállási mozgalmat nem egy felkelés érdekében szervezték, hanem a túlélés érdekében - az ellenállás tagjainak túlélése érdekében.⁶ Persze nem a zsidók túlélése érdekében, mert ezek között a politikai foglyok között nem volt zsidó. (Csak azért mondom ezt, hogy megmagyarázzam, miért dühödtem fel tegnap [a hollandi filmen, amiben Langbeint valódi tanúként kezelik]. Ez az objektivitás egyetlen útja. Az egyetlen objektivitás az *esprit de parti*.)

Szóval, ez a Langbein beszél hozzám. Wirths titkára volt, és hazug arccal beszél, ez teljesen biztos. Ezért mondtam, hogy egyáltalán nem emlékszik Auschwitzra. Az ő világa, a gázkamrában dolgozó embereknek a világa és az elgázósított emberek világa között tökéletes a szakadék (az ő világáról nem is beszéltünk). Ez az ember nem tanú. *Nem tanú*. Ez a Hermann Langbein *hamis tanú* Auschwitz ügyében. És ezt nyilvánosan is ki fogom jelenteni. Ezért volt annyira nehéz végignéznem őt ebben a filmben, amely egy náci képét igyekszik tisztára mosni.

Szóval, ha most meg akarják nézni a filmet, semmi kifogásom ellene. De úgy tudom, hogy a *Shoah* néhány részletét is előkészítették. Talán szívesebben beszélgetnek - ami jobban tetszik. Szabad ember vagyok egy szabad országban. Még szabadabbnak érezném magam, ha dohányozhatnék. Maguk döntenek. Akarnak beszélgetni?

Válaszok

Al Solnit: Szóról szóra követtem, amit mondott, Claude Lanzmann. A szívemhez és az eszemhez is szólt. Egyetérték Shoshana bevezetőjével, hogy a valódi tudás nem ugyanaz, mint a teljes tudás idealizálása, az egész nyugati társadalom illusztrációja. Abban is csatlakozom önhöz és Shoshana Felmanhoz, hogy a valódi tudás az, amikor ismeri az ember a tudásának határait. Az előadása nagyon drámai volt. Nem értek mindennel egyet, de azt hiszem, csalódott is lenne, ha mindennel egyetértenék. Erő volt abban, ahogy bemutatta a művészt, egy alkotó elmét, amely leírja, milyen rettenetes lehet az ember embertelensége a másik emberrel szemben, akár a nemzeti politika szintjén, akár egyéni értelemben.

Azt hiszem, Shoshana Felmannak igaza van abban, hogy vannak olyan helyek, ahol a pszichoanalitikus elmélet és a holocaust megértésére irányuló folyamatos erőfeszítések összetalálkoznak, még ha az emberi tapasztalat különféle szintjeivel foglalkoznak is és ha csak azt segítenek is megragadni egymásnak radikálisan eltérő nézőpontjaikból, ami végső soron felfoghatatlan. Annak ellenére, hogy láttuk a *Shoah*-t és hallottuk ezt a rendkívüli előadást, még további gondolkodásra van szükség ahhoz, hogy megközelítsük és befogadjuk azt, amit a *Shoah* és ön megmutatott és elmondott nekünk. Remélem, még *legalább* húsz-harminc évig fogunk erről gondolkodni. Hálás vagyok önnek, amiért eljött ide és elmondta, amit mondott.

A hallgatóságból: Azon tűnődöm, hogy a többi előadó is egyetért-e azzal, hogy ennek a filmnek a megtekintése ártalmas lenne az egészségünkre?

Al Solnit: Nem hiszem, hogy ártalmas az egészségére, de én inkább Claude Lanzmannat szeretném hallani.

Hallgató: Azt hiszem, méltányos volna kijelenteni, ha körülnéznünk itt a közönségen, hogy a *Shoah* megnézése bizonyos értelemben házifeladat volt ehhez a találkozóhoz. Biztos lehet benne, hogy mindenki megcsinálta a házifeladatát. Egészen bizonyos vagyok benne, hogy mindenki látta, és hogy mélyen meg volt rendülve tőle és sose fogja elfelejteni, és élete hátralevő részében mindig gondolkodni fog róla. De azt

hiszem, a reakcióhoz hozzátartozik az is, hogy miután azt vártam, hogy megnézzük a Wirths-filmet és aztán ehelyett ön beszélt itt róla ahelyett, hogy láthattuk volna, azt hiszem ez egyfajta áttéti tapasztalat, amilyen a pácienseinké a klinikán. Az önnel szerzett tapasztalat valami fogalmat ad az embernek az egész folyamatról. Azt hiszem, az egyik dolog, ami felkeltette a kíváncsiságom - kis dolog, de érdekel -, az az, amikor az előadásában valahol azt mondta, hogy voltak bizonyos trükkök, amelyeket kénytelen volt felhasználni ahhoz, hogy elérje a *Shoah* céljait. Úgy is megközelíthetjük azt, ami ma este történt, hogy volt itt egy trükk, amire önnek szüksége volt az előadásához, azaz hogy ne vetítsék le a filmet, még részben sem. Talán csak ötven percig tartott volna, de akkor kevesebb jutott volna a vitára. Én sem szólalhattam volna meg. És mindannyiunkat megfosztott volna az előadásától. Én ezt nagyon érdekesnek találok. És amikor azt mondja, hogy talán a megjegyzései jobban felkeltették az érdeklődésünket a film iránt, én is azok között voltam, akik közbeszóltak, hogy „így van”. S amikor valaki előttem azt mondta, hogy a film árt az egészségünknek, azt hiszem, úgy érezte, hogy ez szükségtelen trükk volt, hogy láthattunk volna valamit belőle, vagy talán később, egy másik találkozón majd megnézhetjük, és akkor az az előnyünk is megvan, hogy hallottuk az ön megjegyzéseit.

CL: Jó. És mit kíván?

Hallgató: Jobban szeretném hallani a megjegyzéseit, de azt szeretném, ha beszélne valamiről, amit perverznek és obszcénnek nevezett, de szerintem valódi kérdés: a rossz kérdéséről, az ember embertelenségéről a másik emberrel szemben. Ahogy mondta, meg kell értenünk, hogy a holocaust nem magyarázható bizonyos körülményekkel - ezek talán szükségesek, de kétségtelenül nem elégséges feltételei voltak annak, hogy megtörténjék. Az ön filmjét úgy tekintem, mint egyfajta kísérletet arra, hogy elgondolja, mi történik ténylegesen a világban és hogyan történhetett ez, és ezt a kérdést mindannyian feltesszük magunknak. Mert végül is ember tette ezt emberrel.

CL: Igen. De az ember nem léphet a problémáknak, a kérdéseknek erre a területére. Azt hiszem, Shoshana már mondta, de én most elismétlem, hogy a valódi probléma a közvetítésé, noha azt hiszem, nincs valódi tudás a közvetítés előtt. Nehéz elmondani, nehéz elmagyarázni, nehéz megérteni. Én így látom és így érzem a dolgokat. Persze vannak történelemkönyvek. Vannak nagyon jó könyvek. Én a *Shoah-ban* nem próbáltam új dolgokat hozzátenni a már meglévő tudásunkhoz vagy dokumentumainkhoz. Egyáltalán nem ez volt az én problémám, annak ellenére, hogy bizonyos dolgokat megmutattam a történészeknek, mivel ők általában inkább írott anyagokkal dolgoznak. Nem értem az írott anyagnak ezt a kultuszát, hiszen írásban ugyanúgy lehet hazudni. De ennek ellenére, ami fontos volt nekem, amiről a dolog szólt, az pontosan a közvetítés. Azt akarom mondani, hogy ha korábban is létezett volna a tudásom, akkor, azt hiszem, sose csináltam volna meg a filmet. Gyakran megkérdezik: „Mikor tudta meg, mi történt a zsidókkal a háború alatt?” A legösszetettebb válasz erre az, hogy akkor, amikor elkezdtem dolgozni a filmen. Azelőtt a tudásomnak nem volt ereje, szilárdsága. Absztrakt tudás volt, üres tudás. A *Shoah* egész folyamatának az volt a célja, hogy összekapcsolja, összefűzze, végrehajtsa a visszaemlékezés egész munkáját. Azt hiszem, van Freudnak egy szava erre a folyamatra: *Durcharbeitung* (átdolgozás). Hogy az emberi nem mit tehet az emberi nemmel, az, másfelől, számomra olyan irreleváns, mint például az Isten létezéséről folytatott vita. Ezzel semmit se tudok kezdeni.

Hallgató: Nagyon tetszettek a megjegyzései. Felhívta a figyelmemet arra, hogy sokféle módon tudhatunk, és hogy a tudás különbözik a megértéstől, nem szinonimája annak. A megértés néha csak egy útja a tudásnak, néha a megértés akadályozza a tudás

más útjait. Sokan közülünk úgy élik le az életüket, hogy a dolgokat csak bizonyos szempontból ismerik. Valójában a klinikai munkánk egy részével kapcsolatban támadt egy gondolatom, válaszul az ön megjegyzéseire, a különbség a gondolkodás mint elsődleges folyamat és a gondolkodás mint másodlagos folyamat között. Az elsődleges folyamat a tudás egy útja és a munkánk java részét azzal töltjük, hogy megpróbálunk az elsődleges folyamat jellegű gondolkodásból a másodlagos folyamat jellegű gondolkodásba átvinni dolgokat, megfelelő és hasznos célok érdekében. A kérdés az, milyen különböző útjai vannak a tudásnak a különböző ügyekkel, problémákkal vagy eseményekkel kapcsolatban. A tudás egyes útjai talán erősebbek, gazdagabbak vagy jobbak, mint a tudás más útjai...

CL: Szeretném hozzáfűzni ehhez, hogy nem vagyok pszichoanalitikus.

Hallgató: Érdekli önt valami a bűnösök, a náci tapasztalatában?

CL: Mi a bűnösök tapasztalata? Mit nevez ön a bűnösök tapasztalatának?

Hallgató: Bármit, ahogyan értelmet tulajdoníthat neki, ismeretet szerezhet róla, ahogy az áldozatok tudásának a közelébe került. Érdekli-e önt egyáltalán a bűnösök szempontja?

CL: Nem. Egyáltalán nem. A *Shoah-ban* világos, hogy valahányszor azt akarják mondani nekem, hogy „én nem tudtam, én nem akartam”, azt mondom: „nem, most nem önről beszélünk. Engem ez nem érdekel.” Egyedül így tudhattam meg tőlük az igazságot. Képzelsen el egy beszélgetést mondjuk a treblinkai SS-esek és köztem az életükről, arról, hogyan jutottak idáig, hogyan jutottak el ide. Ezzel már próbálkoztak. Rengeteget beszélnek a szülőikről, a gyerekkorukról, az iskolás éveikről. És van egy szakadék, és pontosan tudják, hogy azt nem tudják áthidalni.

Hallgató: Ez az, ami obszcéné válik.

CL: Pontosabban az volna obszcén, ha megpróbálnák áthidalni a szakadékot. Ez művészi és erkölcsi kérdés is. A hatékonyság kérdése is - az *operativitás* kérdése, különben sose beszéltek volna, sose mondták volna el, amit elmondanak a *Shoah-ban*. És amit elmondanak a *Shoah-ban*, az nagyon fontos, mert ezeket a dolgokat még sosem mondták el. Ez a gyilkolás gépezetének vagy a pusztítás folyamatának aprólékos leírása. És még amikor hazudnak, akkor is világos, hogy azt teszik.

Hallgató: Lanzmann úr, én azt hiszem, ahogy visszaemlékszem a *Shoah-ra*, amit három évvel ezelőtt láttam, amikor ön itt járt, hogy a film a bűnösökről is mondott nekünk valamit. Nagyon élesen emlékszem a jelenetre a templom előtt a paraszttal és annak a nőnek a megjegyzésére, akit egy kicsit provokált a trükkjeivel. És a rossz banalitásának érzésére. Valahogy az az érzésem, hogy az ellenvetése a dr. Wirths-ről szóló filmmel szemben, amit én nem láttam, az a film banalitásának szól. Hogy azt az embert egyszerűen egy közönséges emberként mutatja be, gyerekkel, serdülővel és felnőttel. Én azt hiszem, éppen ez a dolog lényege. Hogy a rossz és a brutalitás bizonyos körülmények között szinte mindenből előjön. És hogy a gonoszságban tulajdonképpen van valami banális. Nagyon elevenen emlékszem arra is, hogy megnéztem Eichmann Rohrschach-tesztjét. Egy kispolgári könyvelő volt a szadizmus enyhe vonásaival, de semmi örület nem volt benne.

CL: Ez éppen azt mutatja, miért kell félretennünk a pszichológiát, nem? [nevetés] - ha az egyetlen eredmény, amihez el tudunk jutni, a rossz banalitása. Mert számomra,

először is, amit ön mondott, az nem igaz. Ön a templomi jelenetről beszél. A templomi jelenetben vannak bűnösök. A bűnösök a németek voltak. A templomi jelenetben lengyelek vannak. A lengyelek nem gyilkolták le a zsidókat.

Hallgató: De az volt az érzésem, hogy abból a nőből is lehetett volna bűnös.

CL: Ez túlzás. Nehéz volna megmondani. Egyáltalán nem vagyok benne biztos és ez az egész dolog a rossz banalitásával - Hannah Arendt⁷, engedelmeivel, írt ennél jobb dolgokat is, nem? - Azt hiszem, hogy ezek az emberek pontosan tudták, hogy amit csinálnak, az nem banális. Talán banálisak voltak, de tudták, hogy amit végrehajtanak, az egyáltalán nem banális, biztos, hogy nem az...

Hallgató: Amit mondanom kell, az nagyon fájdalmas. A történelemből való tanulás nehézségeiről van szó, és hogy a történelem különféle maszkokban ismétli önmagát. A *Shoah* az a nézet, amit ön bemutat nekünk. Nem kétlem a valódiságát, hogy az emberi történelem abszolút félelmetes, rettenetes és felfoghatatlan aspektusát mutatja be. De a náciok egyfajta könyvégetéssel kezdték. Azzal, hogy kijelentették, hogy vannak dolgok, amiket az embereknek nem szabad látniuk, mert rosszat tesznek a népnek. Mert túlságosan ellenkeznek az elképzeléseikkel. Mert rosszul mutatják be a dolgokat. Mert nem szabad megengedni, hogy az emberek maguk döntsék el, mit gondolnak róluk. Egyáltalán nem a Wirths-film mellett akarok érvelni. Lehet, hogy szörnyű film. De nagyon csalódott vagyok és nagyon mérges, hogy nem adták meg nekem a lehetőséget, hogy én döntssem el, mit gondolok róla és hogy ennek igazolására ön egy olyan ideológikus álláspontot hozott fel, amely pontosan azt ismétli meg, aminek a megértéséhez hozzá akar segíteni minket. Ezt nagyon aggasztónak találom [hangos tetszésnyilvánítás].

Hallgató [Lanzmannhoz, magyarázatképpen]: A hozzászóló úgy érzi, hogy meg kellett volna engedni, hogy az emberek a saját fejükkal gondolkodjanak.

CL: Beismerem, hogy bűnös vagyok. De csak egy dolgot akarok mondani. Ha a filmet most levetítik, akkor egyszerűen kimegyek a folyosóra és elszívok egy cigarettát. Nem akarom még egyszer látni, ennyi az egész. Túl sok nekem. Egyáltalán nem akarom kényszeríteni önöket. Ha ezt tenném, először is őszintén megmondanám. Vállalom a felelősséget azért, hogy nem vetítették le a filmet.

Hallgató: Azt hiszem, ez teljesen rendben van, hogy azt mondja, önt túlságosan felkavarná, ha látná. Én ezt teljesen elfogadom.

CL: Egyszerűen csak abszolúte unalmas. Nem tudom, mit akar mondani ez a film.

Hallgató: Ezzel én nem értek egyet. Honnan tudnánk, mit mondana nekünk, mielőtt láttuk volna?

CL: Tényleg meg akartam védeni önöket. De ha a társaság többsége a film mellett van, akkor megnézhetik a filmet.

Hallgató: Nagyon érdekelne, hogy dr. Micheels - ő nagyon szelíd ember, de ehhez a filmhez személyesen, dr. Micheels, önnek nagyon sok köze van. Ismeri az embereket. Mondana valamit róla? Szinte egyikünk sem látta a filmet. Hallottuk egyvalaki véleményét a filmről. Engem érdekelne az ön véleménye.

CL: Igaza van. (Én is szelíd vagyok!)

Dr. Micheels: Engem azért érdekelt a film, mert történetesen attól az embertől hallottam róla - Nórától -, aki a menyasszonyom volt, mikor a Harmadik Birodalom bekebelezte Hollandiát. Amikor három vagy négy évvel ezelőtt meglátogattam, elmondta, hogy részt vett ennek a filmnek a létrehozásában és hogy a filmet elég jól fogadták. Úgy tűnik, nemcsak Hollandiában. És amikor elmondta, hogy ki mindenki szerepelt még a filmben, például Hermann Langbein, akkor nagyon kíváncsi lettem, ahogy most már minden bizonnyal önök is. Amikor legközelebb Hollandiába mentem, úgy intéztem, hogy találkozhasak a film alkotójával - nem volt könnyű. De végül is elkaptam az illetőt, Rolf Orthelt. Az asszisztense levetítette nekem a filmet. És rám elég nagy hatást gyakorolt. Először is azzal, hogy a filmben újra láttam azokat az embereket, akikkel már régóta nem találkoztam, némelyikkel pedig sohasem. Különösen nagy hatást tett rám, hogy negyven év után láttam ezt a Münch nevű SS-orvost - le van írva ez a könyvemben és Lifton könyvében is (1986) -, aki rendkívül sokat segített nekem és sokunknak. Bizonyos értelemben azt is mondhatnám, hogy nem lennék most életben, ha ő nem hozott volna nekem különféle gyógyszereket a kórházba, mikor egy vakbélműtét után hashártyagyulladás kaptam. Szóval érzek bizonyos hálát ez iránt az ember iránt. Ezenkívül máskor is próbált nekünk segíteni. Ő volt az egyetlen SS-orvos, aki kitartóan elutasította, hogy részt vegyen a „válogatásban” és sikerült felmentetnie magát a gyilkos „kötelesség” alól. Talán azt mondhatják, hogy amikor adott nekünk egy puskát, azért tette, hogy segítsünk neki. Ez nagyon is igaz lehet. Aki soha nem volt SS iga alatt, annak nagyon nehéz elképzelni, micsoda kontrasztot jelentett a nagyon kevés kivétel. Azokra az SS-ekre gondolok, akik az emberség nyomait mutatták, például a nevén szólították az embert. Az a dolog is érdekelt, hogy ez a film Wirths-ről szólt, aki a legfőbb orvos volt Auschwitzban és a környező táborokban. Orvos lévén, nemcsak a tisztán orvosi dolgokért felelt, hanem - a „végső megoldás” miatt - azért is, hogy az embereket a gázkamrákban gyilkolták le, és a krematóriumért. A náci rendszerben ez is orvosi ügynek számított. A náciaknak azzal a faji dogmájával volt kapcsolatban, hogy a zsidók és az ő vérük tisztátalan és megfertőzheti a német felsőbbrendű fajt, s ezért halálos ellenségnek tekintették őket. Legalábbis ez volt a racionalizáció. Még mindig iszonyatosan rémületes, hogy a német orvosoknak legalább harminc százaléka lelkesen támogatta Hitlert akkoriban, aki erősen függött tőlük a maga náci genetikájával. Szóval Wirths, azt hiszem, felelőssé tehető az egész faji mészárlásért Auschwitzban.

Persze először láttam a filmet. Olyan érzés támadt bennem, hogy többet akarok tudni erről a filmről. Szerettem volna még egyszer látni és megmutatni néhány barátomnak, hogy megtudjam, mit mondanak ők róla. Körülbelül négy év és igen bonyolult próbálkozások után végül rávettem a film készítőjét, hogy küldje el nekem. Megmutattam néhány barátomnak és analitikusoknak is, és mindannyiukra nagy hatást gyakorolt. Azt senki sem mondta, hogy különösen tetszett vagy nem tetszett neki, de mindenkire nagy hatással volt és elgondolkodtatta őket. Valóban felkelt mindenféle érzelmeket.

Egy dolog, amit mondanom kell róla, és amit maga [Claude] felhozott a filmmel szemben. Őn azt állítja, hogy ez kísérlet Wirths rehabilitálására. Én nem látom ezt a filmben. Ellenkezőleg, a szereplők egyáltalán nem rehabilitálják Wirths-et, kivéve talán Langbeint, akinek volt némi befolyása Wirths-re, ami a táborlakóknak jót tett, de neki nagy kockázatot jelentett. A résztvevők majdnem mind elítélték Wirths-et.

Most pedig az öngyilkosság kérdése, amit maga felvetett. Azt jelentette-e ez, hogy bűnösnek érezte magát? Valamilyen, senki által sem ismert okból öngyilkos lett, de ha azt kérdezi, mi az igazságos büntetés ezekre a bűnökre, azt hiszem, nem tudok kigondolni vagy elképzelni megfelelő büntetést. Amikor legutóbb Hollandiában jártam, kiengedtek két náci, Fischert és Aus der Tuent, akik a hollandiai zsidók deportálását, a hollandiai zsidók megsemmisítését irányították - többek közt a szülei-
imét - miután a háború vége óta börtönben tartották őket, s néhányan megkérdeztek,

mit érzek ezzel kapcsolatban. Csak azt mondhattam, hogy nagyon nehéz valamit is érezni. Amit tettek, az túlságosan felfoghatatlan ahhoz, hogy érzelmileg megfelelő választ adhassunk rá. Szóval mit gondolok a kiengedésikről? Igen, azt hiszem, talán benn kellett volna tartani őket a börtönben, noha öregek voltak és elég betegek. Nagyon nehéz, ha az ember bosszút akar állni: hogyan tehetné? Megöli őket? Az túl könnyű. Nem öli meg őket? Az is túl könnyű. Mit lehet tenni akkor? Ebben az értelemben semmit sem tehet az ember.

Miközben nap mint nap átgyalogoltam Auschwitzból a laboratóriumba, ahol egy éven át dolgoztam, a holland csoportommal büntetéseket találtunk ki a különböző SS-ek számára, akikkel kapcsolatban álltunk. A legrosszabbak kapták volna a legrosszabb büntetést. De megfelelő büntetést *soha* nem tudtunk kitalálni. De volt egy büntetés, amit a holland áruló és náci-führer Mussert számára találtunk ki. Lenne egy nagygyűlés, több ezer ember egy stadionban Amszterdamban - egy nagy, olyan óriási stadionban, mint egy futballstadion -, középen lenne egy rakás robbanóanyag és ő egy széken ülne a dinamit tetején. Lenne egy nagyon hosszú gyújtószinór, ami Rotterdamból indulna és a rádió beszámolna róla, hol tart éppen a gyújtás, ahogy egyre közelebb ér. Amikor megérkezik a stadionba, egy kisfiú odalépne a dinamithoz és eltaposná a tüzet, csak másodpercekkel azelőtt, hogy felrobbanna. Akkor bejelentené: „Most pedig előről kezdjük.” Újra és újra. Mintha ez volna a bosszú egyetlen módja. Persze ez lehetetlen. Ez az egyik nagy probléma. Pontosan ezt éreztük *mi* akkoriban, hogy puszkaporos hordón ülünk, és nem tudjuk, mikor fog felrobbanni.

Dori Laub: Szeretném fenntartani magamnak a jogot, hogy néhány zárómegjegyzést tegyek. Azt hiszem, olyan kérdésekkel kerültünk szembe, amelyek iszonyatosak és nem múlnak el és nem döntés kérdései. Nagyon nehéz szembenézni az igazsággal. Shoshana utalt erre, Claude beszélt róla. Ebben az értelemben nagy a kísértés, hogy elmeneküljünk előle. Ebben a kontextusban egyáltalán nem értek egyet a „trükk” kifejezéssel, ami csalást implikál (Claude Lanzmann eljárásaival kapcsolatban). Ha hallani akarjuk az igazságot, akkor erre valamilyen erőnek kényszerítenie kell minket. És ha ehhez szükség van valamire, legyen. A döntés szabadságával kapcsolatos érvek eltörpülnek az igazsággal való szembenézés szüksége mellett.

Hadd osszam meg önökkel saját élményemet ezzel a filmmel kapcsolatban. Bizonyos mértékig én vagyok a felelős azért, hogy meghívtuk Claude-ot az erről szóló beszélgetésre. A film német részeit mind értettem. Nem értettem a tanúk holland szövegét. Tehát a németek beszéltek. Azzal az érzéssel jöttem el, hogy itt megkísérletek értelmet adni valaminek azzal, hogy normalizálják, olyan típusokba sorolják a szereplőket, amelyek könnyen érthetők. Én értem, hogy a németek ennél messzebb nem tudnak elmenni a történelem megértésében. Ez magába foglalja az apa megjegyzését is, amikor Wirths panaszkodik, hogy nem bírja tovább: „Fiam, ez az a hely a világon, ahol a legtöbb jót teheted. Tarts itt ki.” Az apa kétszer ismétli el ezt a megjegyzést. Egy pillanatra meghatódtam. Mivel az apa, akit erényes emberként mutatnak be, megpróbál értelmet adni a fiának, aki egy tömeggyilkos, és ez a fajta értelemadás az egyetlen módja annak, hogy ezzel a tudással tovább tudjon élni. Talán ezzel járult hozzá az apa a történelemhez, ezzel a küzdelemmel, amit a szemünk előtt folytat.

Március elején újra láttam a filmet, ezúttal a holland részek fordításával, és hallottam a túlélők vallomásait. Az asszonyét, aki leírta, milyen kísérleteket végzett Wirths, a magatartását, a szadizmusát, részleteket mondott el arról, hogyan szegte meg Wirths azt az ígéretét, hogy a terhes nőt kimélni fogja. És rájöttem, hogy a film bizonyos értelemben átverés. Az ügyetlen és gyenge német magyarázkodási kísérletek és a túlélők magyarázatai egyáltalán nincsenek egyensúlyban. A német próbálkozások súlytalanok. Nem elégségesek. Valami aránytalanság volt itt. S úgy gondoltam, helyesebb, ha nem tesszük ki magunkat egy ilyen információnak. Ha egy estét a náci jellem elégtelen tanulmányozásának akarunk szentelni, akkor nem jól bánunk az időnkkel.

Szeretném egy olyan példával zárni, amelyet a frankfurti Pszichoanalitikus Intézet elnöke, Clemens de Boor mondott el nekem a saját analíziséről. Elment a híres holland analitikushoz, Hempl de Groot-hoz a háború után, és megkérte, hogy analizálja őt. Dr. de Groot ezt mondta dr. de Boornak: „Náci volt a háború alatt? Ha igen, menjen valaki máshoz. Akkor nem tudom magát analizálni.” Amint ez a példa mutatja, azt hiszem, az analitikusnak néha joga van a visszautasításhoz, hogy megértését és analitikus empátiáját növelhesse.

*Szerkesztette Cathy Caruth
David Rodowick segítségével*

Babarczy Eszter fordítása

JEGYZETEK

1 Dr. Micheels a WNEIPA tagja és a Yale School of Medicine professzora. Rajta kívül a következők szervezték az estét: Dr. Rosemarie Balsam, a Yale pszichiáter professzora és akkoriban a WNEIPA programvezetője, Shoshana Felman professzor, Thomas F. Donnelly, a francia nyelv és az összehasonlító irodalom professzora a Yale-en, Dr. Dori Laub pszichoanalitikus és gyermek-túlélő, a yale-i Fortunof f Holocaust Videó Archive egyik alapítója és Dr. Albert Solnit a pedagógia és a pszichiátria professzora, kutató, a Gardiner Seminar for Psychoanalysis and the Humanities igazgatója.

2 A *Shoah*-ról szóló szeminárium szövege, amelyet Lanzmann úr Dávid Rodowick kurzusán és az összehasonlító irodalomtudományi tanszéken tartott, s amely az itt közölt beszédhez hasonló kérdésekkel foglalkozik, megjelent a *Yale French Studies* 79. számában: "Literature and the Ethical Question", szerk Claire Nouvet (New Haven: Yale University Press, 1990). További utalásokat tartalmaz *Au sujet de Shoah: le film de Claude Lanzmann* (Paris, Belin, 1990).

3 Shoshana Felman a bevezetőben, illetve Claude Lanzmann spontán, papír nélkül beszéltek.

4 A film készítőinek nevét a film nem tartalmazza. Dr. Micheels szerint (aki tőlük kapta a filmet) a filmet Rolf Orthel és Hans Fels készítette, akik Hollandiában élnek.

5 A Lanzmann által említett mondat a következőképpen hangzik: „Ahhoz, hogy közvetlenül a borzalmat nézzük, szükség van rá, hogy lemondjunk a kitérőkről és a kibúvókról, kezdve a legfontosabbal köztük, az abszolút téves módon középpontival, a miért kérdésével, az akadémikus frivolitások és disznóságok [canailleries] bizonytalan láncolatával együtt, amelyet mindig maga után von..

6 Ez a rész a *Shoah* szövege angol fordításának 165. oldalán található. (Lanzmann, 1985).

7 L. Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem*. London, Faber and Faber, 1973.

IRODALOM

LACAN, JACQUES, 1975. *Le Séminaire, livre 1: Les écrits techniques de Freud*. Paris: Seuil.

LANGBEIN, HERMANN, 1972. *Menschen in Auschwitz*. Wien: Europaverlag.

LANZMANN, CLAUDE, 1990. *Au sujet de Shoah: Le film de Claude Lanzmann*. Paris: Editions Belin.

-, 1985. *Shoah. An Oral History of the Holocaust. The Complete Text of the Film by Claude Lanzmann*. New York: Pantheon Books.

- , 1991. „Seminar on Shoah." In: *Yale French Studies*. 79. „Literature and the Ethical Question." (Claire Nouvet szerk.) New Haven: Yale University Press.
- LIFTON, ROBERT JAY, 1986. *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books.
- MICHEELS, LOUIS, J., 1989. *Doctor #117641: A Holocaust Memoir*. New Haven: Yale University Press.

KÖSZÖNTŐ

SZÉKELY LAJOS KILENCVEN ÉVES

Szeretettel köszöntjük kilencven éves születésnapján a Svédországban élő magyar származású pszichoanalitikus kollégánkat, Székely Lajost.

Kilencven éves születésnapja szép lehetőséget ad számunkra, hogy az életútját bemutató önéletrajzi írását és életművének egyik meghatározó tanulmányát végre magyar nyelven is olvashassuk. E tanulmányának tárgya - az antiszemitizmus - és életútja szinte összefonódik, hiszen Magyarországról 1930-ban emigrált, majd a hitleri, később pedig a sztálini vészkorszakok üldöztette lett, míg végre 1945-ben Svédország befogadta.

Bár Székely Lajos már több, mint hatvan éve nem él Magyarországon, gondolkodásmódja mégis ismerős, nemcsak azért, mert közös nyelvünk a pszichoanalízis, hanem mert hagyományaink is közősek, ugyanazok a nagy elődök hatottak gondolkodására, akár a pszichoanalízis, akár a pszichológia területén, mint az utána jövő nemzedéknek.

Székely azon kevesek közé tartozik, akik szerencsésen és termékenyen ötvözték a kísérleti lélektan és a pszichoanalízis szemléletmódját, igazolva ezzel a fantázia és a tudattalan működésének meghatározó szerepét a kognitív folyamatokban. Nagy magyar analitikusok (Ferenczi, Hermann) hagyományait követi, amikor nem elméleti téziseket alkalmaz a klinikumra, hanem betekintést enged az analizált személy kreatív műhelyébe, ahol valamely elmélet formálódik.

Kívánjuk, kedves Székely Lajos, hogy élete témáit, gondolkodásának frissességét és eredetiségét még sokáig őrizze meg - számunkra is.

Analitikus barátai nevében

Nemes Livia

ÉLETEM TÉMAI*

Székely Lajos

1904. október 20-án születtem Budapesten, két fiú közül az idősebbként. Középosztálybeli család és asszimilált zsidók voltunk. Mindennapi életünkben nem volt eleven vallási hagyomány, asztali imádság, nem tartottuk a szombatot és az ünnepeket. Szüleim csak a „Jom Kipur” nagy böjtnapját tartották. Tizenhárom éves koromban volt a Bar Mitzvóm, de ezután sem kényszerítettek arra, hogy böjtljek. Pénteken este anyám két gyertyát gyújtott, és „Brochéval” köszöntötte a Sabbatot. Mint később megtudtam, anyám ezzel egy fogadalmat teljesített. Hétéves koromban súlyosan megbetegedtem vörhenyben, és a gyermekkórház főorvosa már előkészítette apámat a veszteségre.

Első találkozás az antiszemitizmussal

Az antiszemitizmussal először szüleim közlései révén találtam szemben magam. Mama bátyja, Félix bácsi - mama volt a legfiatalabb a három testvér közül - a család büszkesége volt, nagyon csodálták tehetsége miatt. Bár még nagyon fiatal volt, alig több mint harmincéves, nagyon magas állást töltött be a jogi hierarchiában. Egyetemi magántanár volt és a legfelsőbb bíróság tudományos munkatársa. A fakultás megszavazta kinevezését rendes tanárrá. A kinevezés az illetékes miniszter, Apponyi gróf fiókjába vándorolt, és ott is maradt. Apponyi szabotálta a kinevezést, mert Félix bácsi zsidó származású volt. Megkeresztelkedett ugyan, de ez nem segített. A katolikus egyház szenteltvíze elég hatásos volt az örök üdvösségbiztosítására, de ahhoz mégsem volt elég erős, hogy egy antiszemita minisztert hátráltasson egy professzori kinevezés megakadályozásában.

Félix bácsi csomópont volt a fejlődésemben. Ideálképzés, odaadásom a kutatás iránt, korai tiltakozások az iskola, az antiszemitizmus ellen és a családi büszkeség merítenek innen fontos impulzusokat. De ez a látenciaperiódushoz és az ifjúkorhoz tartozik. Előbb még néhány közlésnek kell jönnie a preödipális periódusomból.

* Megjelent: Ludge M. Hermanns (szerk.), *Psychoanalyse in Selbstdarstellungen*. 1. köt., Tübingen, 1992. A közlés a kiadó szíves engedélyével történik. Az írást némileg rövidítve közöljük, a kihagyásokat [...] -el jelöljük. Kihagytuk azokat a részeket, amelyek kizárólag svéd és nemzetközi kapcsolataival, illetve családi életével foglalkoznak. Az antiszemitizmusról szóló fejtegetéseit pedig azért hagytuk el, mert az erről a témáról szóló tanulmánya jelen számunkban olvasható. (A szerk.)

Tizennégy hónapos voltam Gyuri öcsém születésekor. Rettenetesen féltékeny voltam rá és rosszul viseltük el egymást. Azt a rossz karaktervonást fejlesztettem ki, hogy nem ütöttem, hanem addig provokáltam, míg ő kezdte a verekedést. Ekkor azután jó lelkiismerettel elverhettem. Emlékszem égető kíváncsiságomra is, hogy néznek ki a nők, és kísérleteimre, hogy egy nénit meztelenül meglepjek az öltözőkabinban. Szemtelenségemet nem büntették meg. Pesztonkánk, a „daduska” nevetve összecsókolta.

Négy-öt éves voltam, amikor beleszerettem Bécsben lakó unokatestvérembe, Lulliba. Betöltötte ábrándjaimat és vágyaimat. Évente csak egyszer-kétszer találkoztunk az anyai nagyszülőknél karácsonykor vagy a húsvéti ünnepeken. Szerelmem Lulli iránt megmaradt felnőttkoromig.

Egy megghiúsult kísérlet, hogy úgy tegyek, mint apám

Belépés a látenciakorba és az infantilis neurózis

Gyerek(kori) neurózisom - félelem a sötétségtől, félelem a kísértetektől, félelem az elalvástól a rossz álmok miatt - egy álommal kezdődött. Ötödik születésnapom előtt volt, nyáron, a villában, ahol a szünidőt töltöttük. Az álom: a rózsakertben voltam, apám távolabb, előttem balra. Jobbra elől volt egy jegesmedve, amely fenyegetően közeledett apámhoz. Figyelmeztetni akartam, de egy hang se jött ki a torkom. Erőlködtem és végül egy tagolatlan üvöltés tört elő belőlem, amire a szüleim felébredtek.

Néhány nappal az álom előtt a következők történtek a rózsakertben: Gyuri, a testvérem és én szabadon szaladgálhattunk a zöldséges- és a virágoskertben, de a rózsakert tiltott terület volt. Egy napon, amikor egyedül voltam a kertben és észrevétlen lehettem, beosontam a rózsakertbe. Az volt a szándékom, hogy leszedem a legszebb rózsákat és megajándékozom vele a mamát. Gyakran láttam, hogy a papa virágokkal, többnyire rózsákkal jött a mamához. A rózsza, amit kinéztem, nagyon magasan volt. Ugráltam, hogy elérjem, és mindig magasabbra és magasabbra kellett ugranom, míg meg tudtam fogni a szárát. Mikor azonban a szárral a kezemben földet értem, letört az egész ág. Sírni kezdtem és a tulajdonos, Domokos néni kirohant. Könnyek közt ismertem be vétkemet. D. néni megsimogatta a fejemet, megígérte, hogy senkinek sem árulja el a történeteket, nekem adta virágot, és azt mondta, hogy adjam a mamának és mondjam, hogy Domokos néni küldi.

Ebben a rózsakertben volt az álomjelenet. A jegesmedve fehér volt, mint a hálóingem.

Ezt az álmot a szorongásos álmok egész sora követte, amelyekből kiáltozva ébredtem föl. Szorongó-félős lettem. Félttem egyedül lenni a sötétben, félttem az elalvástól, mert akkor jönnek a rossz álmok. Elalvási nehézségeim voltak. Félelmemben nyakig a takaró alá bújtam, izzadtam, gyakran meg voltam fázva, és nem mehettem ki, nem játszhattam a parkban. Sok korlátozásnak voltam alávetve, amiktől Gyuri mentes volt. Rettenetesen irigyeltem, és úgy bosszultam meg magam, hogy szigorúan megtiltottam neki, hogy az én játékaimmel játsszék, verekedéseket provokáltam és tiszta lelkiismerettel elvertem.

Jobban sikerült kísérletek: a jövőbeni kutató első csírái

Lakásunk közelében volt egy nagy park. Ez volt az első természettudományos kísérleteim helye. Hallottam valahonnan - akkoriban még nem voltam iskolás -, hogy a Föld forog. Csodálkoztam rajta, hogy ha magasra ugrom, ugyanott érek földet, mint ahol felugrottam. Miért van ez így, ha a Föld forog? Kísérletezni kezdtem egy labdával. Csendben álltam és feldobtam a labdát. Visszaesett a kezembe. Szaladtam és futás

közben dobtam a labdát. Függőlegesen dobtam a labdát, de visszaesett a kezembe. Miért követte a magasra dobott labda az én utamat? Más kísérletek. Feldobtam a labdát és elszaladtam. A labda oda esett, ahol álltam. Kontrollkísérlet. Szaladtam, eldobtam a labdát és állva maradtam. A labda több lépésre előttem ért földet. Most megértettem, miért nem fordult el a Föld, amíg én ugrottam.

Iskolakezdés

Az első elemi magántanulóként végeztem. Anyám volt a tanítónőm. Nem volt tanítói képesítése és nagy igyekezettel sajátította el a szükséges oktatási anyagot. Fél kiengedni engem oltalmából. Tanítása nem tett jót nekem. Mindent meg kellett tanulnom kívülről és a mama nagyon pedáns volt. Nem nyerte meg a tetszését, ha valamit értelemszerűen próbáltam felmondani. Ez nekem az egész iskolai pályafutásomat elrontotta. Csak az egyetemi tanulmányok érdekelték újra és az, amit én választhattam ki magamnak. Anya tanítása és lázadásom az ellen, hogy mint mintatanuló Félix bácsi nyomába lépjek, aki mindenben derekasan kitüntette magát, amit az iskola kívánt, felerősítette egymást. Korán elkezdődött az önálló gondolkodó eszményének embrió-nális fejlődése.

Ősszel, amikor a második osztályt kellett kezdenem, és anyám elszánta magát, hogy iskolába engedjen, vörhenyt kaptam. Iskolakezdés előtt tele voltam büntudattal, és sajnáltam, hogy a tanítás alatt olyan dacos voltam a mamával, és annyi baj volt a tanulás miatt. Szívesen jóvátettem volna. A városi orvos javaslatára kórházba szállítottak. Egyágyas szobába kerültem és a mama velem maradt. Csak később tudtam meg, hogy a mama kész tények elé állította a papát. A papa nem helyeselt, úgyhogy a mamának el kellett zálogosítania ékszerei egy részét, hogy fedezze az extra költségeket. Egy hét után a főorvos felszólította a mamát, hogy azonnal hagyja el a kórházat. Pirosnak találta a manduláit, és nem akarta viselni a felelősséget, hogy a mamára is ráragadjon a vörheny. Néhány napra közös terembe kerültem nyolc vagy tíz gyerekekkel. Nagyon szomorú voltam, vágyódtam a mama után és sokat sírtam. Egy betegársam, Pali, meghatóan fáradzott, hogy vigasztaljon és megnevetessen. Körülugrált és lecsupaszította a hátsó felét. De én nem tudtam nevetni. Így múlt el egy hét. Aztán jött anyapótlóként a nagymama, akit forrón szerettem. Boldog voltam. Mikor a nővér megint egyágyas szobába helyezett, nagy csalódással vettem észre, hogy nem oda vitt vissza, ahol a mamával voltam, hanem egy másik szobába. Hangos bömböléssel nyugtáztam a változást, de hamarost elfogadtam.

Betegségem nagyon súlyos volt. Az odahívott fülorvos többször felszúrta a dobhártyámat. Amikor vonakodtam odatartani a fületem, figyelmeztettek egy bekötött fejű betegársamra, akinek hallottam az üvöltését a kötözésnél. Elmagyarázták, hogy meglékelték a csontot a füle mögött, és ha nem engedelmeskedem a fülorvosnak, velem is ez történhet. A betegség alatt sok szenvedést álltam ki. Veséim felmondták a szolgálatot, csak néhány csepp véres vizelet jött. Amit a vesék nem tudtak kiválasztani, ki kellett izzadnom. A meleg fürdők és pakolások borzalmasak voltak, jajgattam és könyörögtem a nővérnek, hogy szabadítson meg.

Magda. Egy sikerültebb ödipális előnyomulás

Eljött a nap, amikor hazatérhettem. Mikor papa karjában felvitt a lépcsőn, megpillantottam Magdát, új német kisasszonyunkat. Első benyomásom az volt, hogy nagyon csúnya. Szép nőkhöz voltam szokva. Anyám, nővére Linka néni, unokanővére Karolinka, Irén néni stb. De röviddel ezután bensőséges szeretet bontakozott ki bennem Magda iránt, és születésnapján rózsát ajándékoztam neki. Megtakarított pénzemből

20 fillért kellett ezért kiadnom. Aztán jött a lelkifurdalás, hogy a mamának nem ajándékoztam rózsát. Tehát visszamentem a virágüzletbe és vettem még egy szálát.

Az antiszemitizmus árnyékában

Egy évvel később, még nem voltam nyolcéves, Magdát el kellett bocsátani. A magyarázat az volt, hogy a papa nem keresett annyi pénzt, mint korábban. Kétségbe voltam esve, megpróbáltam bezárni az ajtót és eldugni a kulcsot. Aztán a nagypolgári környékről átköltöztünk egy kisebb lakásba, olyan kerületbe, ahol főleg munkások, iparosok és alacsonyabb beosztású alkalmazottak laktak. Az utcán, iskolába menet vagy jövet, vagy vásárláskor gyakran szidtak, „bűdös zsidónak” neveztek, néha nekem estek. Gyáva voltam, kitértem a veszekedések elől, úgy tettem, mintha nem hallanék semmit. Kompenzációként kifejlesztettem magamban a büszkeséget, hogy intelligensebb vagyok és jobb értelmiségi hagyományokkal rendelkező családból származom. Ettől fogva kíséri életutamat az antiszemitizmustól való félelem. Gyerekként attól félttem, hogy megvernek az utcán. 1933 után a náciaktól való félelem üzött ország-ról országra.

Kíváncsiság

Nagyon kíváncsi gyerek voltam, egyáltalán nem tudok visszaemlékezni olyan időszakra, amikor ne lettem volna tartósan kíváncsi valamire. De már nagyon korán megkülönböztettem tulajdonságokat, állapotokat, azt, hogyan van, hogyan történik és hogyan lesz valami. Égetően kíváncsi voltam rá, hogy jön ki a csirke a tojásból. Fivéremmel a falusi budi mögött akartuk titokban megfigyelni, hogyan jön ki a széklet a végbélből. Egy eseményt, amelyet testi érzésünkből jól ismerünk, saját szemünkkel akartunk látni. Miután a könyvtárunkban való lapozgatáskor megpillantottam az embrió helyzetét, erős vágy ébredt bennem, hogy megtudjam, hogyan jön ki a gyerek. A szokásos infantilis szexelméleteket gyártottam: a köldökön, a combok közt stb. Egyszer Érden a nagyszülőknél a cseléd lány nagy riadalmat keltett. A fehérműs szekrényben ellés közben zavart fel egy macskát. Az egyik kiscica már megszületett, a másik még a köldökszinóron lógott. Természetesen odafutottam, de csalódnom kellett, mert elkéstem. Láthattam, hogy hol jött ki a kiscica, de magát a szülési folyamatot nem. Az érdeklődés a *létezés és levés különbsége* iránt sosem hagyott el. Ez jól jött analitikus tevékenységem szempontjából.

Kíváncsiságom hamarosan áttolódott arra a kérdésre, hogyan kerül a gyerek az anya hasába. Személyes környezetemben csak férjes asszonyoknak volt gyerekük. A házasság maga azonban nem volt biológiai történés. Értelmemmel nem tudtam felfogni, hogy a házasságkötés aktusa mozgásba hozhat egy olyan biológiai folyamatot, mint az embrió fejlődése. És mi köze volt a férjnek a biológiai folyamathoz? Erről csak nagyon homályos elképzeléseim voltak. Hogy a pénisznek köze van ehhez, és a különös érzések a perineum tájékán sejtették velem, hogy itt valami történt, ami szorongással tölt el. A gondolkodási szorongás tényével korán megismerkedtem. A gondolkodási szorongás kifejezésével azt a jelenséget kívánom jelölni, hogy egy logikus gondolati láncot tovább követünk akkor is, ha szorongást kelt. A kíváncsiság az iránt, hogy honnan jön a gyerek és mit csinál a papa, hamarosan összekapcsolódott a rejtettre, a titokzatosra és a nem látottra irányuló kíváncsisággal. Az eredmény a biológia iránti érdeklődésem volt. A szublimálás már működésbe lépett. Tizenhárom éves koromban kaptam egy nyolcvanszoros nagyítású kis mikroszkópot, és magam-készítette hálóval vizsgáltam át a környék pocsolyáit planktonok után. Mindig kinyilatkoztatásszámba ment, ha először pillantottam meg a mikroszkóp alatt egysejtű

állatkát vagy hasonlót, aminek a létezéséről addig csak könyvekből tudtam. A kíváncsiság és a nézelődési kedv (Schaulust) együtt járultak hozzá biológiai érdeklődésemhez.

Miért pszichológia - és egy bujkáló emlék

Nagyjából egyidejűleg ébredő pszichológiai érdeklődésem eredete - mondhatni - borzalmas. Még nem voltam tizenkét éves, 1916 volt ekkor. Anyám súlyos depresszióban szenvedett és sokat sírt. Papa Ausztriába küldte szanatóriumba, ahonnan hamarosan hazatért. Rövidesen egy másik ausztriai szanatóriummal próbálkozott, eredménytelenül. Mama nem akart maradni, azt mondta, nem engedhetjük meg magunknak a költségeket. Mama nyomatékosan könyörgött nekem, meg kell engednem, hogy megválték az élettől. El akart búcsúzni tőlem, papától, Gyuritól, a nagyszülőktől és mindenkitől, akiket szeretett és akik közel álltak hozzá. Nagy lelki nyomorúságban voltam. Olykor csábítást éreztem, hogy engedjek neki. Szerencsére a nemet mondás győzött.

Mama buzgón tanulmányozta Kollarits Jenő *Charakter und Nervosität* című könyvét, amely a szerző egyetemi előadásait tartalmazta. Én is elővettem a könyvet, és elégedetlen voltam vele. Ebben a szorongatott helyzetben, az anyámnak való utánaengedés és a győzelmes nemet mondás közti ingadozás közepette ébredt fel érdeklődésem a pszichológia iránt - és azóta nem aludt ki.

E nehéz korszak emléke lelkem clair-obscur-jében nyugodott. Pár nappal ezelőtt (1991 februárját írjuk) egy éjszaka hirtelen ismét felmerült. Nem egészen éber állapotban azzal foglalkoztam, hogy ezzel az emlékekkel kiegészítsem önéletrajzomat. Reggel az volt az érzésem, hogy valami kiesett az emlékezetemből. Nemrég volt nálunk egy ismerős, aki azt mesélte, hogy anyjának egyetlen tulajdonságára sem emlékszik. Hirtelen jött az emlék: anyám egyik tulajdonságára tisztán emlékeztem. Néhány perc múlva az volt az érzésem, hogy volt valami az emlékezetemben. Most újra eltűnt. Mi volt ez? Fontos részlet az önéletrajzomhoz. Tegnap éjjel az ágyamban fekvé Mozart fuvalokoncertjét hallgattam és erőlködtem, hogy ezt a futó emléket újra visszanyerjem. És itt van. E pillanatban jött be Edith, beszéltem neki erről, és írásos feljegyzést csinált nekem. Az is érthető lett számomra, miért, hogyan, mivégre volt ez az emlék olyan tűnékeny az emlékezetemben. Figyelmesen hallgattunk minden tévé- vagy rádióadást Saddam Hussein ravaszkodásáról. A csábító ígéretek és mosolygó arc mögött egy halotti maszk - nekünk, *zsidóknak*. Nem szívesen vallom meg, még magamnak sem: anyám csábító rimánkodása, adjak neki engedélyt, hogy mindnyájunktól elbúcsúzzék... Tovább faggattam magamat: egyszer oly „csábítóan” közel voltam a témához mégsem jutott eszembe semmi. Mikor Thomas Mann *Halál Velencében* című novelláját világítottam meg analitikusan. Ott van az anya és a halálvágy oly bensőséges kapcsolatban egymással.

Tudásszomjja szublimált gyermeki kíváncsiságom és a tudatlanság feletti győzelem és bosszú kezét fogtak a lealacsonyított és háttérbe szorított zsidóban. Az intelligensebb fölényérzete és fennhéjázása volt az eredmény, ami által sok sorstársamtól eltávolodtam.

1923-ban közepes eredménnyel leérettségiztem. Miután keserves fél évet töltöttem egy nagyobb cég könyvelésében, háziorvosunk, Gábor Ármin doktor bátorítására felmondtam, és elkezdtem egyetemi tanulmányaimat. Gyengén tanuló gimnazisták korrepetálásával hozzá tudtam járulni a háztartáshoz.

Az egyetemre egyáltalán nem volt egyszerű bejutni. 1919 óta Magyarországon antiszemita politika uralkodott, és a zsidók számára numerus clausus volt. A zsidóknak protekcióra volt szükségük magas egyházi vagy állami méltóságoktól. Nekem nem volt protektorom. Gorka Sándorhoz fordultam, aki az egyetemen a zoológia

magántanára volt. Emlékeztettem őt az 1918-as téli eseményekre. Fűtőanyaghiány volt, az iskolát bezárták. Egy tizennégy éves fiú rövidnadrágban és matrózbólúzban jelent meg előadásain. Ez voltam én, másodunokatestvéretem, Kinszki Imrét kísértem. Csak három hallgató volt. *Tres faciunt collegium*. A docens gyakran jött oda hozzám és anatómiai metszeteket demonstrált.

Felvettek az egyetemre, ahol biológiát, filozófiát és pszichológiát tanultam. Az egyetemet az ellenreformáció idején alapították; katolikus szellem uralkodott. 1930-ban summa cum laude dr. phil. lettem.

A legfontosabb intellektuális ösztönzéseket Kinszki Imre barátsága, a pszichoanalitikus Hermann Imre és az olvasmányaim nyújtották számomra. A gondolkodás pszichológiája, nevezetesen a kreativitás iránti érdeklődésemet Hermann Imre keltette fel. Nagyon komoly ember volt, nekem úgy tűnt, bátortalanul visszahúzódo. Nem volt könnyű a bizalmába férközni, ellentétben Ferenczivel, aki „tehetségvadász” volt, és előzékenyen felkarolt.

Tanulmányi időm alatt számos barátságot kötöttem. Még Svédországból is sokkal folytathattam a barátságot abból az időből; a három Dénes lánnyal - Magdával, Klárral és Annával -, valamint Roboz Verával. Ma már egyikük sem él.

Lelkes „mindenevő” voltam. Fő érdeklődési körömön kívül hallgattam előadásokat művészet- és irodalomtörténetből, valamint szociológiából. A frissen habilitált Kerényi Károly előadásai maradandó hatást gyakoroltak rám. Nem mondhattam többé, hogy gróf Klebelsberg Kúnó kultuszminiszter idejében egyetlen tehetséges tanárt sem habilitáltak: mert Kerényi egyetemi tanár lett.

A biológia és általában a természettudományok iránti érdeklődésemen két nagyon feltűnő fehér folt volt: a botanika és a kémia. Zsiga bácsi, nagyapám legidősebb bátyja neves botanikus volt. Szeretett botanikai kirándulásokat tenni, ahová unokája, Imre mindig elkíserte. Imre és én nagyon jó barátok voltunk, csodáltam őt. Négy évvel volt idősebb nálam. Csatlakozni akartam a botanikai kirándulásokhoz és szóltam erről Imrének. Megígérte, hogy beszél a nagyapjával. Zsiga bácsi azt üzent nekem, hogyha botanikai kirándulásra megy, nem akar maga körül egy egész óvodát. Az egész óvoda én voltam: tizenhat éves voltam akkor. Elvesztettem érdeklődésemet a botanika iránt. Egyike volt ez azoknak a pillanatoknak, amikor elfordultam valamitől, mert megsértettek.

A kémiai fehér foltnak a következő a története: Buchböck professzor kísérleti kémiai előadásait látogattam. A Horthy-időben szokásban volt, hogy minden évben egyszer vagy kétszer elálltak a kijáratokat az „ébredő diákok” (és más hozzájuk csatlakozók). Az egyetem épületéből kilépve mindenkinek igazolnia kellett magát. A zsidókat elverték. Tudomásom szerint komolyabb sérülés nem esett. A cél a megalázás volt, hogy éreztessék a zsidókkal alsóbbrendűségüket. A rendőrség sosem avatkozott be. Amikor elhagytam a kémiai intézet épületét, egy szőke diák lépett hozzám, és nagyon udvariasan kérdezte, hogy a kolléga úr megmutatná-e az igazolványát. Amikor kiderült, hogy zsidó vagyok, hirtelen egy vékony pálcával a fejemre ütött. Az udvarias megszólítás és a szemtelen támadás közti ellentét zavarba ejtett, és nem tudtam védekezni. A támadó aztán visszavonult és engem hagyott elmenni. Mégis szégyelltem magam gyáva viselkedésem miatt, és sok évvel később képzeletem költött egy méltóbb befejezést. De soha többé nem mentem kémiaelőadásra. Amikor Lamprecht Kálmán barátom, akivel egy házban laktunk és a paleontológia magántanára volt Pécsen, azt tanácsolta, hogy tanuljak biokémiát, mert azé a jövő, nem akartam hallgatni tanácsára. Később aztán bántam a butaságomat. Egy másik tanácsát mégis megfogadtam: „hagyja itt ezt az országot, amilyen hamar csak lehet. Itt önből nem lesz semmi sem. Itt ön tönkre fog menni.” 1930 őszén a dr. phil. cím elnyerése után, nyolcvan koronával a zsebemben a Majna menti Frankfurtba mentem. Ott voltak az alaklélek-tanosok, Max Wertheimer és Adhémar Gelb, valamint Mannheim Károly a szociológus. Ez utóbbi személyes ismerőse volt Hermann Imrének és Révész Gézának.

Ha visszagondolok tanulóéveimre a budapesti egyetemen, megvilágosodik valami, amit akkor nem tudatosítottam. A legtöbb nem zsidó diákot antiszemitának tekintettem, és elhárítottam a velük való érintkezést. Sokkal közülük igazságtalan voltam. Többen voltak, akik keresték társaságomat, talán a barátságomat is. Összeomlottam az agresszív politikai légkörben, amely minket zsidókat, mint alacsonyabb rendű idegen testet kizárt a magyar közösségből. Freud megjegyzése erről a kérdésről az *egyik* útmutatás volt számomra.

A húszas évek magyar antiszemitizmusának egészen sajátos vonásai voltak. A hivatásból való kirekesztés például szelektív volt. A kereskedői életben, a bankvilágban és a pénzügyi tevékenységben a zsidóknak nem volt tilos részt venniük. Az intellektuális tevékenységi körből szigorúan kizárták őket, még ha ez nem is volt teljeskörű. Volt a közelünkben egy csemegeüzlet, amelynek a tulajdonosnője dr. phil. képesítést szerzett klasszikus nyelvekben; egy leánygimnáziumból bocsátották el. Bevásárláskor leültem és társaloghattam a tulajdonosnővel. A könyvesboltok sok eladója iskolákból elbocsátott értelmiségi volt, többnyire humán szakosok. Ezekben az üzletekben nemcsak kereskedés folyt, hanem választékos társalgás is.

Itt a helye, hogy szóljak a zsidósághoz való viszonyomról. Korán tudatában voltam annak, hogy zsidó vagyok és ennek a ténynek hatása lesz életutamra. Nagyon kis részem volt azonban a zsidó hagyományokban, és ezt vallási dolognak tekintettem. Tizennégy éves koromban, amikor Freudot, Darwint és Bertrand Russellt olvastam, elszakadtam a vallástól. Tudatosan mindenesetre. De arra nem tudtam elszánni magam, hogy a „Sömá Jiszról” esti imáját ne mondjam el. Ezt anyám hat-hét éves koromban véste belém, és valahogy féltem, hogy ha nem imádkozom, szerencsétlenség történik. Csak a holocaust és Izrael állam megalapítása után támadt érdeklődés bennem népünk kulturális öröksége iránt. Elkezdtem idevágó írásokat olvasni, beléptem a zsidó B'nai B'rith egyesületbe és otthon érzem magam a fivéreim és nővéreim körében, bár olykor untatnak az ottani tárgyalások. Feleségemnek, Edith-nek, gyermekkorra óta sokkal bensősebbek a zsidó hagyományba kapaszkodó gyökerei. A vallási ünnepnapokat, ha nem is tartjuk szigorúan, legalább jelezzük. Fejtegetéseim a továbbiakban zsidóvoltom és pszichoanalitikussá fejlődésem két tengelye között ingadoznak majd.

Pszichoanalitikussá válás

Csodált unokabátyám és barátom, Kinszki Imre, Zsiga bácsi unokája huszonegy éves korában közölte első esszéit német folyóiratokban. Arról álmodoztam, hogy a nyomába lépek, és huszonegy éves koromban nekem is lesz valamim nyomtatásban. Ráadásul alkalom is adódott. Imre és több barátja „Szintézis” címmel tervezték egy esszégyűjtemény kiadását és én egy „Pszichoanalízis és Történetfilozófia” című írással akartam ebben részt venni. Vállalkozásom ifjúkori elbizakodottságból fakadt, amiért később szégyelltem magam. Nem voltam képzett pszichoanalitikus és történettudományt sem tanultam.

Az írás kiadásához előfizetőket kellett szerezni a költségek miatt. Rám esett a választás, hogy Ferenczit beszervezem. Így kerültem vele személyes ismeretségbe. Rögtön megkérdezte, hogy analitikusnak készülök-e. Azt feleltem, hogy nagyon érdekel az analízis, úgy is, mint tudomány, úgy is, mint terápia. Kényszerneurotikus vagyok, és szükségem lenne analízisre, de anyagi helyzetem ezt nem engedi meg. Jövendő hivatásomul azonban a biológiát választottam. Ez idő tájt jelent meg Ferencznek a *Versuch einer Genitaltheorie* című könyve (magyarul *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*), amely a pszichoanalízis és a biológia összefüggéseivel foglalkozik. Ferenczi megtisztelt egy dedikált példánnyal, aminek nagyon örültem. Miután elolvastam, el kellett mennem hozzá, és közölni biológusi szempontjaimat. Két estén át

vitattuk a könyvét. Ezután mondta Ferenczi, hogy tudna nekem szervezni egy kedvezményes analízist. Akkoriban szokás volt Budapesten, Berlinben, Bécsben, Amszterdamban, és azt hiszem Londonban is, hogy minden analitikus köteles volt egy anyagilag megszorult pácienszt analízisbe venni, ha az analitikus hivatásra tehetségesnek tartotta. Csalódásomra Ferenczi azt indítványozta, hogy Kovács Vilmához, Bálint anyósához menjek. Kovács Vilma az analitikus irodalomból ismeretlen volt számomra, elégedetlen voltam, de nem tehettem semmit. E miatt idő előtt meghiúsult az első analízis. Nem volt bátorságom bevallani Kovács Vilmának, hogy nem becsülöm különösebben. Az analízis alatt egyhangú és érzelemszegény voltam. Ez idő tájt kísérleteztek Ferenczi aktív technikájával. Hét hónap után Kovács Vilma közölte velem, hogy nem fejlődött ki nálam indulattáttétel, a kísérleti pszichológiához talán van tehetségem, de a pszichoanalízishez nincs.

Előre akarom bocsátani, hogy az ítélet, miszerint nem fejlődött ki bennem az áttétel, nem volt helytálló. Amikor Stockholmban kiképzésen voltam, kiköltözöttem az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* egyik füzetét, és a villamoson olvastam. Benne volt Kovács Vilma halálhíre. Alig tudtam ott a villamoson visszatartani könyveimet.

Ez az ítélet negyedszázadon át rám nehezedett. Mikor 1946-ban Stockholmban Renée de Monchy javasolta, hogy vegyek analízisbe egy pácienszt, kételyekkel telve tiltakoztam, hogy még nem vagyok „kész analizált”. Akkor még azt hittem, előfordul olyasmi, mint „kész analizált” ex-analysandus. [...] Hét hónap elteltével Philipp Schwarz közvetítésével meghívást kaptam a heidelbergi egyetem pszichiátriai-neurológiai klinikájára, hogy kutató pszichológusként dolgozzam. Így 1932 kora nyarán Heidelbergbe mentem. Ott maradtam egészen 1933 áprilisáig, amikor elbocsátottak a klinikáról. Eiletem társával, lányaim anyjával, Edith-tel 1932 nyarán találkoztam Heidelbergben. 1935. május 15-én házasodtunk össze Amszterdamban.

1932 karácsonyán a heidelbergi pszichiátriai klinika vezetője, Wilmanns professzor vacsorára hívta munkatársait, ahol nagyon leereszkedően nyilatkozott arról, hogy Hitler hős lenne. Étkezés után félrevont és indítványozta, hogy ösztöndíjat szerez nekem a német tudósok segélyező közösségétől. Az agyi károsodások következményeiről kellett volna pszichológiai munkát írnom, s ezzel magántanárrá habilitálnom. Nagyon örültem ugyan, de felvettem, mi lesz, ha a náci megragadják a hatalmat, mielőtt a munkával elkészülnék, s menekülnöm kellene Németországból. Így történt. 1933 áprilisában elbocsátottak a klinikáról és Amszterdamba utaztam, ahol Révész Géza, családom régi barátja pszichológia-professzor volt. Edith Bázélbe ment, hogy ott fejezze be orvosi tanulmányait. Miután a dr. med. cím megszerzésével befejezte azokat, visszajött hozzám. Diplomája nem jogosította fel, hogy Svájcban orvosi gyakorlatot folytasson, Hollandiában szintén nem. Fivére, Ernst, aki sebész volt, szintén Hollandiába jött, és fizetés nélküli önkéntesként dolgozhatott a rotterdami zsidó kórházban.

Áttelepülés Szovjet-Oroszországba

Az áttelepülés nehéz döntés után történt, aminek különböző megfontolások szolgáltak alapjául. Először is úgy ítéltük meg a politikai helyzetet Európában, hogy a liberális, demokratikus országokat a náci lerohanják. Nem voltak jó kilátásaink, ha Hollandiában maradunk. Ez a megítélés helyesnek bizonyult. Másodszor személyes tartózkodásunk nagyon bizonytalan volt. A kálvinista „Vrije Universiteit” gyermekvizsgáló intézetében dolgoztam kutató pszichológusként. Feladatom volt, hogy a folyó klinikai munka mellett kiképezem a tapasztalatlan holland asszisztenseket. Jövedelem a felét sem érte el annak, amit a tanítványaim kaptak. Ezenkívül az idegenren-

dészet minden hat hónapban megkérdezte az intézet főnökét, meddig akarja még alkalmazni emigráns munkatársát, mikor lesznek kész a tanítványai.

A rotterdami zsidó kórház főorvosa elmondta Ernstnek, hogy a Jointnak, egy zsidó szervezetnek a mellékága, az Agro-Joint Oroszországban dolgozik. Amerikai pénzen zsidó mezőgazdasági településeket hoznak létre, gépekkel szerelik fel és kiskereskedőket képeznek át. Ezekre a településekre keresnek Németországból emigrált zsidó orvosokat.

Ernst vízumért folyamodott és félévi vizsgálat után ő és felesége, Irene is megkapta a beutazási okmányokat. Az utat a Joint fizette. Amikor megérkeztek a szállodába, amely Moszkva egy elővárosában volt - itt helyezték el az orvosokat -, már számos egészségügyi biztos várakozott az Unió különböző köztársaságaiból, hogy orvosokat toborozzon saját területére.

Ernst lelkes levelet írt. Hollandiában csak megtűrnek minket. Itt a legnagyobb mértékben szükség van ránk. Harcolnak minden orvosért. E levelek következtében igyekeztünk, mint néhány más orvoscsalád is, beutazást nyerni a Szovjetunióba.

1936 tavaszán érkeztünk Moszkvába. Bécsben rokonaimnál, Laszkiéknál tartózkodtunk. Figyelmeztettek, hogy nem tanácsos szovjet vízummal Magyarországra utaznom, hogy anyámmal és Gyurival találkozzam. Bécsben találkoztunk, rokonaim otthonában. Számoltam vele, hogy beláthatatlan ideig nem láthatjuk viszont egymást.

A vonaton Varsó és Nyegoreloje, a szovjet határállomás közt volt egy szorongásos rohamom, ami se azelőtt, se azóta nem fordult elő. Az énem, illetve személyes énem elvesztésétől való félelem volt ez. Mintha a Szovjetunó egy olvasztótégely volna, ahol átoltvasztanak egy másik emberré, más emlékekkel, más tudattal, más vágyakkal és hasonlókkal.

Ez a szorongás nem volt egészen előzmények nélküli. Életcélom és hivatásbeli terveim radikális megváltoztatása már elő volt készítve Amszterdamban, mielőtt az áttelepülés terve szőnyegre került. Lemondtam arról, hogy biológus legyek, és a pszichoanalízis felé fordultam. Emigráns körökben megismerkedtem Fritz Perlszel. Berlinből jött, Wilhelm Reich tanítványa volt. Felesége pszichológus volt, Berlinben a Gestalt-pszichológus Köhlernél doktorált. Ismertem a disszertációját. Megkérdeztem Perlst, lehetséges volna-e, hogy analízisbe menjek hozzá, bár csak keveset tudok fizetni. Indítványozta, hogy tegyünk néhány sétát. Ilyenkor politikai nézeteim felől tudakozódott. Azzal az indoklással fogadott el, hogy mindketten marxisták vagyunk, és megegyeztünk egy nagyon szerény tiszteletdíjban.

Perlsnek kezdettől az volt a benyomása, hogy érzelmileg béna, kényszerneurotikus vagyok, megmerevedett karakterpáncéllal. Ezt kellett először „szétverni”, mielőtt az ösztönkonfliktusok hozzáférhetőkké válnak az analízis számára. Nagyon brutálisan kezdte a támadást karakterpáncélom ellen. Azt mondta, beképzelt áltehetség vagyok, felfuvalkodott, mert az egyetemen dolgozom. Szerencsémre ez a kezelés pár hónap múlva megszakadt, amikor Perls elhajózott Dél-Afrikába. Az én-összeomlás határán voltam.

Ezután Kari Landauer ajánlására egy fiatal holland analitikushoz, Carel van der Heidehez kerültem. Kiváló analitikus volt. Már az első napon meglepett egy áttétel-értelmezéssel. Nem tudom milyen összefüggésben, bécsi unokatestvéremről, Wolf Laszkiról beszéltem. Az analitikus megállapította, hogy Wolf szőke, mint ő maga. Nagyon meg voltam lepve és kérdeztem, honnan tudta. Ebben az analízisben át lehetett dolgozni a mindentudásban való tudattalan hitemet s ezáltal a realitáshoz való alkalmazkodni nem tudásom jó részét. Ez az analízis szakadt félbe, amikor megjöttek a beutazási okmányok a Szovjetunióba.

Életcélom és hivatásbeli terveim változása kemény valóságként tört rám a vonaton Oroszország felé. Minden visszavonulás lehetetlenné vált.

Moszkvában mindjárt első nap telefonon kapcsolatba léptem Alekszander Romanovics Lurijával, akivel már Heidelbergben leveleztem. Meghívott minket aznap

ebédre. Ez a nemzetközileg ismert neuropszichológus, egyetemi tanár egy parányi kétszobás lakásban lakott. Evés közben kérdeztem, mi a helyzet most a pszichoanalízissel. A forradalom kezdetén, még Lenin életében Lurija egy pszichoanalitikusan orientált tanulmányt közölt a *Psychologische Forschung* című folyóiratban, az alaklélektanok lapjában. Lurija nagyon elkomolyodott és suttogva válaszolt: „ilyesmiről itt nem beszél az ember”. Megértettem, hogy lehallgatókészülékek vannak.

Tudtam is, hogy két éve betiltották a pszichoanalízist, mert nem tudták összhangba hozni a dialektikus és történelmi materializmussal. Reichet 1934-ben kizárták a Kommunista Pártból, mert pszichoanalitikus volt. Ugyanabban az évben kizárták az analitikus Internacionáléból, miközben Fenichelt, Bernfeldet és néhány más kommunistát nem zártak ki.

Lurija mondta nekem, hogy annyi állást kaphatok Moszkvában, amennyit akarok. Intézetében az egyetemen is azonnal tudna egy állást ajánlani. Egy akadály van, lakáshoz nehéz hozzájutni. Javasolta, hogy érdeklődjem Leningrádban Raissza Jakovlevna Golantnál. Professzor az egyetemen és a Behtyerev által alapított neurológiai kutatóintézet vezetője. Ő talán tud lakást nyújtani. Raissza azonnal igent mondott. Odautaztunk és kaptunk egy egyszobás lakást a sebészeti osztály épületében. A konyhát a műtői részleg főnövével kellett megosztanunk. Hogy bemutatkozzam a munkatársaknak, előadást tartottam az agyi károsodás alaklélektani kísérletes vizsgálatáról gyerekeknél. Az előadásommal olyan sikerem volt, hogy az egyszobás lakást ugyanabban az épületben egy kétszobás „apartmanra” cserélték. Ugyanolyan konyha,, fabódós WC, a konyhában egy spirituszfőző, élelemellátás a kórház kántinjában. [...]

Mirjam születése

Mirjam születése életem egyik legjelentősebb eseménye volt. Mi, hitetlen zsidók, ótestamentumi nevet akartunk neki adni, olyan nevet, amelyet a nagyszülők megérthetnek. Minthogy Magyarországon, ahol anyám lakott és Németországban, ahol Edith szülei éltek, egyaránt veszélyes volt a Szovjetunióból levelet kapni, leveleinket Joachimstal barátunk Amszterdamban átborítékolta. Miát „szerencsegyerekek” neveztük. Csak sok-sok évvel később, álmaim elemzése révén fejtettem meg, hogy anyámmal való ambivalencia-konfliktusaim némelyikét átvittem Mirjamra, különösen az evésével kapcsolatos aggodalmamat. Egyébként hasonlóan voltam Verával is, aki már Stockholmban született: az ő esetében Gyuri fivérem iránti ambivalenciám játszott szerepet.

Csak akkor éreztem magam igazán felnőttnek, amikor apa lettem. Apámat csak apaként ismertem, s tudattalanul hozzá akartam hasonlítani.

Mirjammal boldogok voltunk. Gyakran nehéz volt az ételmet, tejet, kását stb. beszerezni. Pálinkát lehetett sorbanállás nélkül venni, de azt nem, amire egy gyereknek volt szüksége. Mirjam fejlődése sok örömet szerzett nekünk, sokat játszottunk vele. Jóval, mielőtt beszélni kezdett volna, már nagyon korán megértett egyet-mást. Ha kérdeztem: „játsszunk hoppá lovacska?” olyan testmozgásokkal válaszolt, amilyeneket én csináltam vele a játék során. Ez már a passzivitásból aktivitásba fordulás mechanizmusának kezdete volt? Vagy a velem való azonosulás kezdete? [...]

A boldog idő nem tartott sokáig: komor felhők gyülekeztek az égen. Kezdtük érezni a sztálini politikát.

Június-júliusban Ernsthez utaztam a Krímbe. Az orvosok lebeszéltek arról, hogy Edith a feléves gyerekekkel odajöjjön. A klímaváltás túl kemény lenne ilyen kisgyerekeknek. Krimi tartózkodásom alatt jelentek meg az első újságcikkek a belső árulásról, kémkedésről stb. Odafelé az utasok beszélgettek egymással és velem is a külföldi viszonyokról. A harminchat órás hazautazás alatt minden útitárs néma volt. Csak egy fordult hozzám kérdésekkel. Olyan hihetetlenül ostoba volt, hogy azonnal lerítt róla,

hogy provokátor, én meg olyan válaszokat adtam neki, amikkel nem tudott mit kezdeni.

Pár héttel később felhívott Irene, Ernst felesége. Hangja komor volt. Éjjel az NKVD elvitte Ernstet. Irene megpróbálta önmagát vigasztalni és reménykedett: csak tévedés lehet. Hiszen nem csinált semmit és több kitüntetést kapott. Csak a háború után, a Hruscsov-korszakban kapott értesítést arról, hogy Ernst meghalt, de rehabilitálták, és Irene huszonöt év után visszakapta polgárjogait. Hogy mikor halt meg a férje és hol temették el, azt nem közölték vele. Körülöttünk halmozódtak a szerencsétlenségek. Ha valakit elvittek, többé nem beszéltek róla. Nagy félelemben éltünk. Valahányszor éjszaka lépéseket hallottunk, szívdobogva füleltünk: az NKVD jön-e értem? Mindkét állásomból, az egyetemről és a Behtyerev-intézetből is elbocsátottak. Csak Edith dolgozhatott és kereshetett. Szűkösen éltünk. A tartózkodási engedély időtartamát esetről esetre leszállították: fél év, három hónap, egy hónap... Egy hivatalnok nagyon udvariasan azt tanácsolta: utazzon el. Ő személy szerint nem hiszi, hogy kémek volnánk, de minden külföldre két rendőrnek kell felügyelnie és olyan sok emberük nincs.

Akkoriban magyar útlevelünk volt és a kiutazási engedélyt hamarosan megkaptuk. A nehézségek a nyugati valuta kiosztásával kezdődtek. Házaspárnak egy kisgyerekkel 20 dollár járt. Az összeget nem szállították le, „csak” a kiutalást halogatták. Tartózkodási engedélyünk éppen lejárt, s a pénz még nem jött meg. Hosszú ideig tartott: az idegenrendészetnél kellett újra meg újra előszobáznai és hosszabbítást kérni, amíg a pénz megjött.

Az elutazás napján Edith és én a városban voltunk az utolsó beszerzéseket elintézni. Lehetetlennek látszott taxit kapni, hogy hazamenjünk és Miát elhozzuk. Edith kétségbeesésében elkergetett egy másik utast az egyetlen taxitól és sírva kiabált: „El kell hoznom a gyermekemet!” Végre a Helsinkibe tartó vonaton ültünk. 1938. november elején érkeztünk Finnországba. A nagy félelem oldódott, csak a triviális gond maradt: mi lesz most?

A keresztény vendégházban szálltunk meg. Az első, ami feltűnt, a tisztaság minde-
nütt és a halk beszéd a vendégházban. Hamar visszatért a tréfálkozó kedvünk és azt mondtuk: „vagy koldulni fogunk a zsinagóga előtt, vagy a zsidó hitközség tiszteletbeli előljárójának választanak.” Egészen elfelejtettük, hogy van zsidó szolidaritás.

Két személyhez fordultunk. Az első Yrjö Renquist-Renpää fiziológiaprofesszor volt. Vele még Heidelbergből leveleztem és elküldtük egymásnak különnyomatainkat. Rögtön meghívott minket, étellel kínált és felajánlotta, hogy végezhetek tudományos munkát az intézetében, de csak fizetés nélkül.

A másik személy Moses Pergament orvos volt, a zsidó hitközség előljárója. Tőle tudtuk meg, hogy Helsinkiben már számos zsidó menekült él Németországból, Ausztriából, Magyarországról és Csehszlovákiából. Ezeket a zsidó közösség támogatta, s erre mi is számíthattunk: 1938 novemberétől 1944 áprilisáig éltünk Finnországban ebből a támogatásból. Munkát vállalni azonban nem volt jogunk.

Mégis volt néhány kivétel. Rövid ideig dolgoztam a svéd nyelvű szociáldemokrata újság nyomdájában szedőtanulóként. Pészah előtt egy zsidó pékségben voltam, ahol maceszt sütöttek és ideiglenesen dolgoztam a zsidó temetőben, ahol a terepet kellett elegyvetni. Diákoknak csináltam Rorschach-tesztet és ezzel pénzt kerestem. Később Svédországban ugyancsak tartottam Rorschach-tanfolyamokat és patronáltam egy Rorschach-egyesület alapítását.

Edith ideiglenesen helyettesíthetett egy finn állatorvost egy tejellenőrző állomás laboratóriumában.

A legfontosabb Mirjam volt. Jól fejlődött. Próbálkozásaink, hogy okmányokat szerezzünk az amerikai kivándorláshoz, eredménytelenek voltak. A Palesztinába való áttelepülés tervei is meghíúsultak. Olyan kétségbeesettek voltunk, hogy egy napon megpróbáltuk felcsempészni Miát az Amerikába menő utolsó hajóra. Miért? Két

oldalról éreztük fenyegetve magunkat. Egyrészt a náciaktól. A németeknek elegendő katonai erejük állomásozott Finnországban, hogy megszállhassák az országot. Másfelől, ha a szovjetek szállják meg, helyzetünk ugyancsak kilátástalan lett volna. Az oroszok egyszer már elűzték bennünket a fennhatóságuk alá tartozó területről, mint megbízhatatlan elemeket. Mirjammak élnie kellett, akkor is, ha nekünk el kell pusztulnunk! Tervünk nem sikerült. Együtt maradtunk, amíg... Edithnek sikerült a tejellenőrző állomás laboratóriumából ciánkáli-kapszulákat szereznie. Ha a náciak vagy az oroszok megszállják Finnországot, akkor...

Akkoriban a finneket reakciónak tartottuk. Ma másként gondoljuk. Velünk, zsidókkal humánusak voltak, akárcsak a hollandok, dánok, norvégek.

Időnk felében evakuáltak voltunk, illetve „kényszerlakosokként” éltünk különböző vidéki helyeken, Hámenlinna, később Jakobsstadt közelében. Én 1941-42-ben munkaszolgálatos táborban voltam Kuusivaara-ban a sarkkörtől északra, míg Kaila professzornak sikerült keresztülvinnie, hogy megszabaduljak onnan és visszatérhessek Edith-hez és Mirjamhoz.

Végül is Finnország és Amerika humanista erői és a zsidó szolidaritás mentett meg minket. 1944 tavaszán menekültügyi biztos érkezett Amerikából Stockholmba. Ő elérte a svéd hatóságoknál, hogy a menekültek beutazhattak Svédországba.

Gyuri és anyám halála

Még Finnországban éltünk, amikor anyám értesített, hogy Gyuri 1943 karácsony estéjén meghalt. A gödöllői táborban halálra kínozták egy nyilas. Halála súlyosan érintett. Mia is, aki sosem találkozott a fivérémmel, velünk sírt és gyászolt. Pár hónappal később próbáltuk Miát Amerikába küldeni.

Anyám éhenhalt egy óvóhelyen 1945. január 18-án, mikor az oroszok bevonultak Budapestre.

Anyám halálának híre a pszichológiai intézetben ért. Mikor a laboratóriumi gyakorlatok végén, még néhány diák jelenlétében kibontottam a táviratot, el akartam mondani, hogy „az anyám...”, de nem jött ki hang a torkomon. Még egyszer megpróbáltam, de néma maradtam. Katz lakonikusan így szólt: „El tudom képzelni, mi lehet a táviratban.” Egy diáklány hazakísért.

Nagy büntudatom támadt. Országról országra járva megmentettem a saját bőrömet, anyámat és Gyurit cserbenhagytam. A túlélő büntudatát nálam Mirjam léte enyhítette. Mégiscsak volt értelme és értéke, hogy harcoljak az életemért!

Miután Kaila professzor kiszabadított az északi táborból, fontos kutatási tevékenységet tett számomra lehetővé az intézetben. Az időrend kedvéért meg kell jegyeznem, hogy a kísérleteket, amelyekről most beszámolok, a táborbeli tartózkodás előtt végeztem.

Kísérleti gondolkodáslélektan

Kísérleti eredményeimet a *Theoria*, a *Schweizer Zeitschrift für Psychologie* és az *Acta Psychologica* című lapokban tettem közzé. A kiindulási modell Poincaré matematikus egy előadása volt, amelyet Párizsban a pszichológiai társaságban tartott. Részt vett egy geológiai kiránduláson és amikor fellépett a busz lépcsőjére, világossá vált számára egy matematikai probléma megoldása. Az ötlet nem az égből pottyant. Már hónapok óta foglalkozott a problémával. Abban a pillanatban, amikor a megoldás világos lett, más dolgok kötődtek le a figyelmét, és előbb nem sejtette, milyen közel jár már a probléma megoldásához. Poincaré leírása mintaként szolgált kísérletem alaptervéhez. A kísérleti személyek gondolati feladatot kaptak. A kísérleteket különböző indokokkal félbeszakítottuk és a kísérleti személyek másféle feladatot kaptak. Körülbelül egy hét

múlva jött a kísérleti személy ismét a laborba és alkalmat kapott rá, hogy a megszakított megoldási munkát befejezze. Az volt a kérdés, hogy a megszakítás által okozott feszültség a lelki apparátus tudatelőttes részében fennmaradt-e, és megnyilvánul-e azáltal, hogy a lehetőség most megragadható lett. Négy változót vizsgáltam, amelyek többé-kevésbé kedveznek a megoldási munkának. Ezek:

1. A kísérleti személy személyes érdekeltisége a megoldásban. Például, ha a feladatot mint gondolkodási problémát prezentáltuk, a kísérleti személy szívesen megragadta az alkalmat. Ha a feladatot határozott időkereten belül megoldandó képesség-teszt-ként prezentáltuk, a kísérleti személyeket nem érdekelte többé a „sikerületlen” feladat.

2. A jelentésközelség egyrészt a megoldandó probléma, másrészt a foglalatosság közt, amely idegenszerű ugyan, de általa esély kínálkozik a korábban megszakított megoldási munka folytatására.

3. A kiinduló probléma mindig összetett volt abban az értelemben, hogy egymás után több részproblémát kellett megoldani. Minden részprobléma feltétele volt a következő megoldásának. Vizsgáltam a problémamegoldás függését a megszakítás előtti részmegoldások számától.

4. A kísérleti személy szeme előtt lévő optikai képnek, amikor az alkalom kínálkozott, több-kevesebb vizuális hasonlósága lehetett a végső megoldással.

A kísérletek eredménye, hogy mind a négy változó, megfelelő adagolásban kedvez a végső megoldás elérésének. A megoldási munka spontán újrafelvételére a megszakítás után az volt az optimális, ha a kísérleti személy figyelme „szabadon lebegő” volt az analitikus helyzethez hasonlóan. Így volt ez Poincarénál is. Maximálisan kedvezőtlen volt az erős koncentráció, a „Flow”, ahogy ezt az állapotot Csíkszentmihályi Mihály leírja.

A Kísérletek tervezése már világosan mutatja, hogy *az alaklélektantól közeledtem a pszichoanalitikus kérdésfeltevéshez*. Ezt a kísérletsorozatot a helsinki egyetemen, Kaila professzor pszichológiai intézetében kezdtem. Nagyobb része Stockholmban a főiskola pszichológiai intézetében valósult meg.

1944-45-ben, amikor a fent leírt kísérleteket végeztem, Dávid Katz professzor asszisztenseként dolgoztam. A főiskoláról nem kaptam fizetést, hanem egy különleges alapítványtól, mint ún. levéltári alkalmazott, mint sok más értelmiségi, akik a háború és az üldözés folytán Svédország partjaira vetődtek. Katz hátráltatni próbálta kutatómunkámat és nyílt szakadásra került sor köztünk. Ha Einar Tegen, aki a gyakorlati filozófia és szociológiai tanszéken volt professzor, nem karol fel, elveszett volna a levéltári alkalmazotti jövedelemem. Így hát Tegen asszisztense lettem szemináriumain, sőt előadásokkal is megbízott. Így lassan kiépíthettem analitikus praxisomat és magasabb jövedelemhez juthattam. Ez éppen időben történt. 1946-ban született Vera.

Vera születése

Nagy volt az öröm. Sokkal nyugodtabb voltam és nem olyan szorongó, mint Miánál. Mint már korábban említettem, álmaimból megfejtettem, hogy Verát illetően bizonyos testvéráttétel fejlődött ki bennem. Éspedig a Gyuri iránti szeretetnek az a része, amely gyerekkorban a manifeszt ellenségesség mögött nem tudatosodott. Ezen kívül Vera alkalmat adott nekem egy kis infantilis Ödipusz-kiélésre: apámhoz hasonlóan kétgyermekes apának lenni.

A -pszichoanalitikussá válás: folytatás

Felvételek a Svéd Pszichoanalitikus Egyesületbe de Monchy kezdeményezésére történt. A tagok nem támasztottak akadályt. Ez 1946-ban történt, amikor az egyesület még nagyon kicsi volt. Alfhiild Thamm, Renée de Monchy, Toré Ekman, Gunnar

Nycander, Nils Haak, Gösta Harding, Erik Reinius, Tora Sandström és Nild Nielsen voltak a tagok. Mikor de Monchy indítványára elkezdtem első kontrollanalízisemet, Ekman lett a kontrollanalitikusom. Együttműködésünk eleinte zavartalan volt. De amikor felmerült a javaslat, hogy rendes tagként válasszanak a vezetésbe, Ekman ellene volt.

Az élet az egyesületben viharos volt, ellenségeskedésektől terhelt. Ekman titkár volt; az elnöknek mindig orvosnak kellett lennie. A kormánykerekét azonban Ekman forgatta. Fő gondja a vezetőség összeállítása volt, és az a törekvése, hogy örökös titkár és kormányos legyen. E célra úgy akarta a rendes taggá választásokat rendezni, hogy mindig megtartsa a túlsúlyt. Az analitikus kompetencia háttérbe szorult nála. Ez rossz vért szült.

A világ nyugodtabb lett körülöttünk és lehetőséget adott az optimizmusra. Mirjam születésekor Hitler hatalmon volt és létünkben fenyegetett. Sztálin Oroszországában is hamarosan elkomorult az élet, amelytől korábban biztonságot, védelmet és munkalehetőséget vártunk. A háború utáni Svédországban mindez magától értetődő volt. Vera kisgyerekkorát sokkal kedvezőbb családi légkörben élte át, mint Mia. Most az analitikus egyesületbeli viharok vetek igénybe [...]

Hozzáfoghattam a tudományos munkához, és kezdtem közzétenni analitikus közleményeimet.

Korábban említettem, hogy Hermann Imre Budapesten felkeltette érdeklődésemet a gondolkodási folyamatok pszichológiája, különösen a kreatív gondolkodás iránt. A kreativitást sosem tekintettem „tulajdonságnak” a régi képességléktan értelmében. A kreativitás nagyon bonyolult és magasan szervezett folyamatok eredménye. A pszichoanalitikus Hanns Sachs szól a kreatív tudattalanról, még abban az időben, amikor a topográfiai modell keretében a pszichoanalízis csak a tudattalan tudománya volt. Miután Freud 1923-ban (*Az őszvalami és az én*) bevezette a strukturális modellt, már nem hittek többé a kreatív tudattalanban. A strukturális modell keretében az a felfogás uralkodott, hogy minden egyes kreatív produktum keletkezésében részt vesz az összes interpszichés instancia, az én, az ösztön-én és a felettes-én. Saját empirikus tanulmányaimnál, amelyek folyamatos, hosszú távú megfigyelésen alapultak kreatívan tevékeny analízisek körében, általában az álmok, elvetések, tünetek stb. analízisének szokásos módszer szerint jártam el. Így keletkeztek tanulmányaim egy plazmafizikusról (1972, 1976, 1983) és egy technikai feltalálóról (1967).

Csikszentmihályi Mihály újabban „az egyénközpontú felfogással szemben” kifejlesztett egy látásmódot: „a renszertulajdonságokat állítja előtérbe, amelyek a kreativitást kiemelik”. Úgy véli, hogy a kreatív folyamat nem korlátozódik a kreatív egyén anatómiai határain belül lejátszódó folyamatokra, hanem kiterjed az egyén és a kulturális szimbólumrendszer közti kölcsönhatásra is az egyének közti térben. Be kell vallanom, hogy nem értem ezt az elméletet. A kortárs neuropszichológusok közül - mint G.M. Edelman, E.R. Kandel, J.H. Schwartz, I. Kupfermann - az egyént senki sem fogja fel leibnizi monádként, amely ajtó és ablak nélküli s el van zárva a külvilág elől. Ha „rendszer”-ről beszélünk, akkor azt a külső hatásokkal szemben nyitottnak gondoljuk. A kreatív folyamatok helye mégis a cerebrum - vélem én.

Tanulmányaimban bevezettem a *kreatív műhely* leíró fogalmát. Az esettanulmányoknál megpróbáltam kifürkészni mind a piaget-i értelemben vett kognitív műveleteket, mind az analitikus tapasztalatból ismert folyamatokat mint az azonosulást, az elhárítást, a konfliktus stb., amelyek részt vesznek a kerekreatív munka minden egyes részletében. E részfolyamatok közül egy sem interindividuális térben megy végbe. Anélkül, hogy kétségbe vonnám a kulturális befolyások együtthatását, azt a felfogást képviselem, hogy minden folyamat az egyéni cerebrum anatómiai határain belül, a kreatív műhelyben játszódik le. [...]*

* Itt Székely „Alfának” nevezett analízistja esetének finom részleteit mutatja be. Az esetelemzést az olvasó megtalálja a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1994/1-2 számában, Vikár György ismertetésében. (A szerk.)

Az analitikus és kreatív analízis

Alfa analízisének folyamatába részemről egy jóadag önanalízis is belekapcsolódott. Felismertem benne saját irigységemet az asszonyra, vagyis Edith-re, aki gyereket tudott szülni. Megértettem, honnan ered türelmetlenségem Edith-tel szemben, és annak okát, miért gondoltam gyakran, én tudom jobban, hogyan kellene a gyerekekkel bánni.

Alfa számára valamiféle múzsául szolgáltam. Miközben elméleti megfontolásokról és gondolatláncairól beszélt nekem, rám tudta bízni kételyeit és félelmeit, és képes volt ujjongani előttem sikerei felett. Kísérője lettem tévútjain az ismeretlen, feltáratlan földön. Nem volt teljesen magárahagyott és ez növelte bátorságát. Az, hogy a múzsája voltam, lehetővé tette számomra, hogy sokmindent megtudjak azokról az intrapszichés folyamatokról, amelyek a plazmafizikával való foglalkozás során végbementek benne. Segítségem-re volt ebben, hogy egyetemi éveim alatt természettudományokat tanultam.

Tevékenység a Svéd Pszichoanalitikus Egyesületben

Tudósításomat az egyesületi életről azon a ponton hagytam félbe, amikor már nem volt többé szükség rám mint frakciófőnökre Ekmannal szemben... A „viharak egy pohár vízben” tudományos jelleget öltöttek. Úgy látszik, nem tudok szembenállás, harc nélkül élni. Hajói emlékszem, a hatvanas években kezdődött. Feltűnt a tagságban egy tudományelméleti „guru”, Carl Lesche. Azt hangoztatta, hogy a pszichoanalízis nem természet-, hanem szellemtudomány. Amiről úgy vélhetjük, hogy természettudományos vonások, azok csak „kvázi-természettudományosak”. Gurunk körül nagyon összetartó tábor kristályosodott ki. Viták során és néhány nyomtatott írásban megkérdőjeleztem téziseit és érvelésem módjával némi tetszést arattam. Táborom azonban nem volt.

A tudományteoretikusok több mint negyedszázada egyetlen adalékot sem tártak fel, amely előmozdította volna ismereteinket az olyan lelki folyamatokról, mint az elhárítás, a konfliktus, a fejlődési fokok stb. A „tudományos igazság” keresésének a tudományteoretikusok közt nem magas az árfolyama.

Tagjaink többsége idejének és szellemi erejének jelentős részét adminisztratív dolgokba volt kénytelen fektetni. Az évenként megtartott gyűlések előtt számos ülés foglalkozott határozatok és szabályok módosításával, újak fogalmazásával stb. A „tudományos igazság”, az ismeret keresése ezáltal háttérbe szorult. Az én ízlésemnek nem feleltek meg ezek az igazgatási ügyek és nem vettem részt a kicsinyes tépelődésben. Tevékenységem az egyesületben három fő területre oszlott: az analitikus gyakorlat, analitikus jelöltek szupervíziója, továbbá kiképzőanalízisek és tanfolyamok. Tanfolyamokat az egyesületen kívül is tartottam a stockholmi és a lundí egyetemen. A tanfolyamok sok örömet nyújtottak, itt fejleszthettem elméleti tudásomat, néhány probléma jobban megvilágosodott és megtanulhattam, hogy kell a kérdéseket pontosabban feltenni. Az volt a benyomásom, hogy a résztvevők értékelték munkámat.

Röviden meg kell említeni, hogy az ötvenes és a hatvanas években a pszichoanalitikusok között nyugtalanságot okozott, hogy hátrányos helyzetben voltak az orvos-kollégákkal szemben. Sok pszichológus számára presztíziskérdés volt, hogy csak orvosi beutalás után fogadhattak pácienseket. [...]

Tevékenység a Svéd Pszichoanalitikus Egyesületen kívül

Az ötvenes években vezető tanár voltam a Sozialinstitutban, ahol gondozókat és szociális munkásokat képeztek. Sok egykori tanítványom mondja, ha több évtized után újra találkozunk, hogy szívesen gondol vissza közös munkánkra.

Azokban az években, mikor még jobb erőben voltam, Stockholm város és Stockholm körzet Child Guidance Klinikáján tanácsadóként működtem. Előadásokat tartottam pszichoanalitikus kongresszusokon, továbbá Finnország, Dánia, Norvégia, Izrael, Németország és Magyarország pszichoanalitikus egyesületeiben. Részem volt néhány kitüntetésben, melyek legyezgették hiúságomat. 1986-ban Edith-et és engem a DPV tiszteletbeli tagjává választottak. 1988-ban, hatvan évvel tanulmányaim befejezése után a budapesti egyetemen gyémántdiplomát kaptam. A Magyar Pszichológiai Társaság Ranschburg emlékéremmel tüntetett ki. [...]

Végül szeretném életem témáit, amelyekről életrajzom szólt, röviden összefoglalni. A legfontosabb emberek életemben szüleim, Gyuri öcsém, Edith, lányaim: Mirjam és Vera, a nagyszülők, Félix bácsi (mint pozitív és negatív példakép), valamint barátom és unokatestvérem Imre. Vágyaim, csalódásaim, ambivalencia-konfliktusaim és bűntudataim, hozzájuk kapcsolódnak nagyon bensőségesen.

Témák, amelyek tartósan meghatározták fejlődésemet, életpályámat és pályaválasztásomat: zsidó identitásom és tudásszomjam. A középpontban két tudásterület áll, a pszichoanalízis és a biológia. Végül szeretném vázolni, mikor és hol ért keresztútra utam a pszichoanalízishez.

Keresztúton

Az első az volt, amikor házorvosunktól, dr. Gábor Ármintól bátorítva felmondtam könyvelői állásomat és elkezdtem az egyetemet. Tizenkilenc éves voltam. A családi háztartáshoz csak elégtelenül járultam hozzá, magánórákat adtam. Választásom bűntudatot okozott, mert példaképem, Kinszki Imre hasonló körülmények között lemondott arról, hogy biológus legyen és irodai alkalmazotti pályára lépett. Kutató helyett szabadidejében kitűnő természetfényképész lett. Magyarországon maradt és fiatal életét fiával együtt Auschwitzban végezte.

A második, amikor Ferenczi huszonegy éves koromban azt indítványozta, hogy legyek pszichoanalitikus. Bár ez hízelgett nekem, köszönettel elhárítottam. Mondtam, hogy biológus akarok lenni. Az analízis érdekel úgy is, mint tudomány, de személyes neurózisom miatt is. Negyedszázados kerülőút után visszatértem ehhez a keresztúthoz és de Monchy vezetésével a pszichoanalízis útjára léptem. Amikor befejeztem nála analízisemet, barátok lettünk.

A harmadik keresztút, amikor Lamprecht Kálmán paleontológus tanácsolta, hogy a biológián belül a biokémiát válasszam szakterületemül. A jövő a biológia ezen ágáé. Később néha sajnáltam, hogy nem hallgattam a tanácsára. Másik tanácsát, hogy Magyarországot az első adandó alkalommal hagyjam el, mert „itt nem lesz önből semmi”, követtem.

Varga Éva fordítása

A HAGYOMÁNY ÉS A GYERMEKI FANTÁZIA SZEREPE A MODERN ANTISZEMITIZMUS KIALAKULÁSÁBAN*

Székely Lajos

*„Lehangoló a tudat, hogy olyan korban
élünk, amelyben egyszerűbb dolog egy
atomot kettéhasítani, mint egy
előítéletet lerombolni.”*

(Albert Einstein)

Vallási és világi antiszemitizmus

A politikai antiszemitizmus egy öreg törzs újonnan nőtt hajtásaként jelent meg a tizenkilencedik század második felében. A történettudósok körében azonban erősen vitatott, hogy mennyire tekinthető újnak ez a hajtás. Arendt (1992) azt a szélsőséges nézetet vallja, hogy világi jelenségről van szó, nem pedig a zsidók elleni gyűlölet vallási okokkal magyarázható újraéledéséről. Noha a politikai antiszemitizmus egészen nyilvánvaló világi vonásokat mutat, számos alapvető, bár nem mindig világosan elkülöníthető hagyományos vonatkozással is rendelkezik. Az még vitatottabb, hogy az anticionizmus és az antiszemitizmus egyenrangú jelenség-e. Emellett - és ez még zsidók körében is elterjedt vélemény - az antiszemitizmus, már csak eredete okán is, magában rejti a középkori vallási hagyományok cserépdarabjait. A későbbiekben erre még bővebben visszatérünk. Figyelmünket arra irányítjuk, hogy milyen *sokféle módon alakul a zsidókról alkotott képünk a korai infantilis konfliktusoktól a hagyományos, nemzedékről nemzedékre örökített modellek stílusáig és jellegzetességeiig.*

Nyilvánvalóan nehéz feladat, hogy behatoljunk védekező fantáziáink világába, és világos gondolatok formájában fejezzük ki azokat, mivel a történelem során soha nem sikerült elmünk, hogy az emberek valamely csoportja ne legyen folyamatosan kitéve egy másik csoport fenyegetésének. Fantáziánk világába azért is nehéz behatolnunk, mert igen szoros kapcsolat található életünk egy bizonyos területére vonatkozó fantáziáink, illetve reális ismereteink mennyisége, valamint az azt kiegészítő terület uraihatósága között.

A zsidók „titokzatos hatalmába” vetett hit

A zsidók mindig *mysterium tremendum et fascinans*¹ jelentettek az egyház számára. A zsidókat nem sikerült áttéríteni a keresztény hitre, így fennmaradásuk teológiai paradoxonná vált. Ennek következtében komoly konfliktus alakult ki a teológiai

* *Scandinavian Psychoanalytic Review*. 1988. 11. 160-177.

gondolkodásban: a konfliktus a régi tiszteletbentartása és az új csodálata között húzódott. Az Ótestamentum és annak hitelessége szolgált az Újtestamentum igaz voltának megerősítésére, az egyház evangelizációs missziójának hitelesítésére. A zsidók fennmaradását eszkatológiai funkciójuk igazolta, ezért azt elkerülhetetlennek tekintették. Hiszen a tanítás szerint a Messiás akkor tér majd vissza, ha minden zsidó áttér a keresztény hitre. Az egyház toleránsabb volt a zsidókkal, mint a keresztény eretnekekkel szemben.

A negyedik században a kereszténység államvallássá lett a Római Birodalomban. Egészen addig a szegények, az elnyomottak és az üldözöttek hite volt. Az államvallás püspökei tartottak az Ótestamentumba vetett hit kísértésétől, a judaizmushoz történő visszatéréstől (Funkenstein, 1981). Az eszkatológiai séma dogmája, mint a zsidó hitre való visszatérés fenyegetésével szembeni óvintézkedés kanonizálódott. Ettől kezdve jelent meg a zsidókról alkotott mózesi kép, mely szerint a zsidók egyrészt gonoszak, sátániak, megakadályozzák a Messiás visszatérését, a békét a földön, másrészt olyan hatalommal bírnak, hogy tőlük függ az emberiség sorsa. A papok és szerzetesek mindent megtettek azért, hogy ez a mózesi kép gyökeret verjen a hívő tömegek gondolkodásában.

Ami az egyház vezetőit illeti, néhányuk időről időre megpróbálkozott azzal, hogy a zsidókat finom eszközök segítségével az áttérésre készítse. Sokan voltak viszont, akik kemény és brutális eszközökkel igyekeztek az áttérést kikényszeríteni.

Emlékeztetnünk kell azonban magunkat arra a tényre, hogy a zsidókkal szembeni ellenségeség lényege nagyon sokszor változott a történelem során. A politikai antiszemitizmus kétségtelenül az első új hajtás az ősi törzsön. A tizenkettedik században, a kereszteshadjáratok hajnalán az antiszemitizmus új alakot öltött. Itt szeretnék megemlíteni három olyan sztereotíp képzetet, amelyekkel a zsidókról alkotott kép ekkor bővült.

Először is: az egyház korábban nem kérdőjelezte meg a zsidóknak azt az állítását, hogy a Szentföld az ő hazájuk. Később azonban más hangok hallatszottak. Ezek szerint a Szentföld a „valóságos Izraelhez” (verus Izrael), vagyis az egyházhoz, nem pedig Izrael népéhez tartozott. A keresztesek voltak hivatottak arra, hogy ezt a földet az egyház számára meghódítsák. Másodszor: Petrus Venerabilis (1094-1156) cluny-i apát komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bebizonyítsa, a zsidók megszűntek követni Isten törvényeit. Valójában titkos, ember által alkotott sátáni törvények szerint élnek. Ennek értelmében a zsidó közösségeket *titkos egyesületeknek* tekintették, amelyek az ördöggel, az Antikrisztussal és hasonló erőkkel állnak kapcsolatban. A harmadik sztereotípiá szerint: Izrael népe mindig anyagi előnyökre kíván szert tenni, még akkor is, amikor látszólag az ősi előírásokat követi. Megjelenik „a zsidó mint kizsákmányoló és szakadár” képze. Érdekes módon azonban Josephus Flavius éppen azt panasolja, hogy a zsidókban a görögökhöz és föníciaiakhoz képest kevéssé fejlett a kereskedői szellem.

A politikai antiszemitizmusnak tulajdonképpen két fő célja van. Az egyik az, hogy olyan politikai pártok alakuljanak, amelyek antiszemita programmal rendelkeznek (Ettinger, 1976). Ha ezek az antiszemita pártok romantikus-nacionalista célokat tűznek ki, az egyben magában foglalja azt is, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni, mivel idegen testet jelentenek a nemzet testén. Csak akkor lesz képes a nemzet önnön dicsőségének teljességét elérni, és csak akkor tudja saját kultúráját és nagyságát kialakítani, ha ezt az idegen testet eltávolították belőle. Ha viszont egy antiszemita pártnak antikapitalista céljai vannak, akkor az egyben azt is jelenti, hogy csak a zsidó tőke elkobzása után lehet a kapitalizmust legyőzni, és csak akkor nyílik meg az út az igazságosságon alapuló társadalmi rend előtt.

A politikai antiszemitizmus második jellemzője az a *hiedelem*, amelyet mind a romantikus-nacionalisták, mind az antikapitalisták osztanak. Mindkét csoport hisz ugyanis a zsidók egyetemes, világot átfogó „*hatalmában*”. Ez a hatalom szabad szem-

mel nem látható, vagyis rejtett és „titkos”, olyan, amelyet a zsidók „titkos társaságok” formájában gyakorolnak, s ezért különösen fenyegető az emberiség fennmaradó része számára.

Ezen a ponton egy újabb történelmi paradoxonba botlunk: miközben a tizenkilencedik század folyamán a tudományos racionalizmus egyre nagyobb teret nyert és a világ demisztifikálódott, a „titkos társaságokba” és a titkos fenyegető hatalmakba vetett irracionális hit is elterjedően volt.

A következőkben közelebbről is megvizsgáljuk ezt a történelmi ellentmondást. Arra is kísérletet teszünk, hogy bemutassuk, hogyan *használják fel* a gyerekek a továbbélő hagyomány bizonyos részeit arra, hogy tudattalan konfliktusait és félelmeiket uralni tudják. Az élő hagyomány gazdag sokféleségéből *aktívan kiválasztják* azt, amire szükségük van. A felnőttek pedig a „titkos zsidó hatalom” hagyományos képzetét meghatározott *történelmi helyzetekben* kínálják fel.

Vizsgálatunk során folyamatosan változtatni fogjuk perspektívánkat: hol mikroszkopikus, hol pedig panorámaszerű képet nyújtunk majd. Először a gyerekek mélyen fekvő érzelmi konfliktusaira és képzeleti folyamataira irányítjuk a figyelmünket, majd azoknak a történelmi helyzetét vizsgáljuk meg, akik a hagyományos gondolkodási mintákat felkínálják.

Emancipáció és hagyomány

A felvilágosodás és az emancipáció kétarcú, mint Janus isten. Azzal párhuzamosan, hogy a tudományos és racionális gondolkodás egyre inkább elterjedt és egyre meghatározóbbá vált az európai népesség széles rétegeiben, a felvilágosodott szellemi horizont számos területére árnyék vetült. Robbanó erejűvé vált a hiszékenységek, az irracionálisnak és a misztikusnak az idelaizációja, amely a század végén, de még inkább az első világháború után fenyegető méreteket öltött. A zsidók törvény előtti emancipációja a legtöbb közép-európai országban a tizenkilencedik század utolsó harmadában valósult meg. Az emancipáció szorgalmazói azt állították, hogy a zsidók sajátos életformája (vagyis hogy az üzleti életre összpontosítanak, hogy érdeklődésük igencsak erőteljesen a pénzügyek és a meggazdagodási lehetőségek felé irányul), hogy a zsidók életformája tehát élesen különbözik az őket körülvevő népektől, s ez annak az irracionális megkülönböztetésnek és üldözésnek a következménye, amelyet az uralkodók és az egyház évszázadokon keresztül gyakoroltak. Ezért, vallják az emancipáció hívei, amikor a hátrányos megkülönböztetés törvényes úton megszűnik, akkor a megkülönböztetés következményei is megszűnnek létezni. Számos nyugat- és közép-európai zsidó reménykedett, hitt ebben az elképzelésben. Ezért bizonyos mértékig elidegenítették magukat a világ zsidóságától, s tették ezt annál inkább, mivel a vallásba vetett hit a felvilágosodás során általában gyengült, a vallás gyakorlása ugyanis annyira sok időt és energiát igényelt volna, amennyit sokan már nem voltak hajlandók áldozni rá.

Az európai kultúra iránti lojalitás növekedésével párhuzamosan a zsidó öntudat is nőtt. Lényegét az a meggyőződés alkotta, hogy ők az ősi kulturális és etikai értékek birtokosai, és hogy az európai kultúra ezért hálával tartozik nekik. A zsidó öntudat e megnyilvánulását mind radikális, mind vallási körökben a zsidó arrogancia kifejeződésének tekintették, és ez előkészítette az utat az antiszemitizmus újbóli fellobbanása számára.

Az antiszemitizmus az európai kulturális hagyományok integráns része; olyan velejárója, amelyet nehéz megváltoztatni. Freud (1939) azt írja: „Természetesen egy olyan jelenségnek, mely annyira állandó és olyan intenzitású, mint a népek zsidógyűlölete, bizonyosan több oka van. Egész sereg okot meg is fejthetünk, némelyiket a valóságból lehet levezetni, ezeket nem is szükséges értelmezni; más okok mélyebben

fekvők, titkos forrásokból erednek, s ezek a különösen jellegzetes motívumok közé sorolhatók."

E mélyebben fekvő okok egyikeként szeretnék közelebbről szemügyre venni azokat a *zsidókra vonatkozó nézeteket*, amelyeket a népesség többé vagy kevésbé jelentős része magáénak vall. A politikai antiszemitizmus dogmája szerint ugyanis az üdvözülés mikéntje és egyben a *világ sorsa* attól függ, mi történik a zsidókkal.

Az európai *kulturális hagyományokon belül tehát a zsidó mint valami fenyegető képzet jelenik meg*, mint jelentős erővel és hatalommal felfegyverzett lény. Ez a hagyomány azonban nem indokolja a zsidók iránti intenzív gyűlölet hathatóságát. E megdöbbentő erejű érzelemnek valahonnan máshonnan kell származnia. A hagyomány csak utat mutat és összekötő kapocsul szolgál a cél felé. A cselekvés forrásának feltárására tett igyekezet az egyes ember lelki fejlődésére hívja fel a figyelmet, a gyermek tehetetlenségéről, segítségre szorulásáról, annak helyettesítőiről, valamint a gyermeki gyűlöletről szól. E megállapításomat illusztrálendő, az alábbiakban különféle pszichoanalízisek részleteit fogom bemutatni. Az analitikus részletek leírása előtt hadd jegyezzem meg azonban, hogy ezekben az esetekben az erős védelmező iránti gyermeki vágy nem antiszemitizmushoz vezetett, hanem a zsidók jótékony erejébe vetett túlságos bizalomhoz.

Pszichoanalitikus élettörténetek: vágyakozás egy titkos hatalom után

Az az analizált páciensem, akit a görög hős után Akhilleésznek neveztem el, érett házasember volt, jelentős tudományos állást töltött be, és ígéretes tehetségnek mondták. Egy szegény, kisvárosi munkáscsaládból származott. Gyermekkor külső körülményei éppen olyanok voltak, mint az akkori átlagos munkáscsaládoké: zsúfolt lakásban éltek, az apa időről időre az utcára került különféle állásaiból, így családja számára képtelen volt biztosítani a szükséges táplálékot és ruházatot. Tizennégy éves korában Akhilleész befejezte tanulmányait, majd inasként dolgozni kezdett. Gyakran változtatott munkahelyet, műhelyről műhelyre vándorolt: egyetlen munkahelyen sem tudott hosszabb ideig megmaradni, ugyanis diffúz szorongása következtében, amelynek oka ismeretlen volt számára, egyszer csak mindig úgy érezte, hogy valami új után kell néznie. Így aztán egyetlen műhelyben sem lépett előre segédde. Nem tanult meg egyetlen szakmát sem, ezért nem tudott hozzájárulni a család szűkös anyagi helyzetének enyhítéséhez. Egyik nagybátyja, aki tanár volt, mégis felfedezte, hogy tehetséges, és bár a szülők némiképp ellenkeztek, ő segített abban, hogy Akhilleész tanulni tudjon. Magántanulóként leérettségizett, majd beiratkozott az egyetemre, megvédte doktori disszertációját, majd egyetemi tanár lett.

E részletek, melyek Akhilleész életútjából valók, a fenti módon megfogalmazva csupán egy összefüggéstelen eseménysor képzetét kelthetik, mintha egy ember életének krónikáját adnák, de a belső logika és szükségszerűség jól érezhető jelenléte nélkül. A pszichoanalízis azonban rekonstruálta az események belső logikáját, tudattalan imaginatív funkcióját.

Akhilleész már nagyon fiatalon lebecsülte az apját. A munkanélküli apa azzá „deidealizálódott”, ami volt: olyan emberré, aki anyagi értelemben nem tudta kellőképpen támogatni a családját. Ettől azonban a gyermekben élt az igény egy olyan személy iránt, akire fel lehet nézni, akit csodálni lehet. Öt és kilenc éves kora között Akhilleészben fóbiasz neurózis alakult ki. Attól félt, hogy megsebesíti magát, amikor tojást tör fel vagy amikor veszélyes eszközt, például kést, villát, ollót használ; az a félelem gyötörte, hogy ezek a tárgyak kiugorhatnak a kezéből, így megsebesíthetik őt és a körülötte levőket. Akhilleész szégyellte, ezért gondosan rejtgette szorongását. Csak a szülei tudták, de egyáltalán nem értették ezt a dolgot.

Az egyik délután a következő eset történt. Egy vándorköszörűs, nem helybéli cigány, dolgozott náluk otthon. A kisfiú elragadtatással figyelte, hogy az idegen

milyen félelem nélkül bánt a veszélyes tárgyakkal, s a munkája végén úgy ellenőrzi a penge élességét, hogy hüvelykujját végigcsúsztatja rajta. Akhilleusz elragadtatással vegyes borzalommal figyelte, hogy a cigány nem vérzett és nem sérült meg. Ezért azt a következtetést vont le, hogy a cigány „titokzatos hatalommal bír, amely sebezhetetlenné teszi őt”. Akhilleusz tehát arra a következtetésre jutott, hogy vannak emberek, akik sebezhetetlenek.

Más kisfiúk a fentieket talán úgy magyarázták volna, hogy a köszörűs ügyes volt. Az, hogy a kisgyermek miként értik a körülöttük zajló eseményeket, a félelmeiktől, illetve a dolgok csodálata és lebecsülése iránti belső szükségletüktől függ. Ez a belső folyamat zajlott le Akhilleuszban is, amikor a gyermek egy hétköznapi helyzet szemlélése és elemzése során arra a gondolatra jutott, hogy léteznek sebezhetetlen emberek. Ez a felismerés reményt nyújtott számára a rejtett szomorúságban. Az olyanféle fantázia, hogy a kések, villák és ollók saját akarattal rendelkeznek és megsebezhetik az embereket, illetve a sebezhetetlenség gyermeki gondolata a kapcsolatképzés logikájával, vagyis a szükséghelyzetben megjelenő remény logikájával bír. Most nem ismertetjük részletesen, hogy ezek az egymással szoros kapcsolatban álló fantáziák a későbbiek során hogyan alakultak. Az idők folyamán tudattalanná váltak ugyan, de egyáltalán nem tétlenné. Hatásukra Akhilleusz a műhelyekben nem tudott igazán aktívan dolgozni.

Később a sebezhetetlenség gondolatát Akhilleusz a cigányokról a zsidókra vitte át, majd lelki problémái miatt egy zsidó analitikushoz fordult. Választását az a tudattalan vágya vezérelte, hogy elnyerje a zsidó analitikus titkos hatalmát, és ezáltal az sebezhetetlenné tegye őt.

Szeretnék Akhilleusz pszichoanalitikus életrajzának fentebb ismertetett részleteiből néhány következtetést levonni: mindenekelőtt azt kell megjegyeznem, hogy Akhilleusz soha nem lett antiszemita, mert tudattalanjának belső világában a zsidók titkos, mágikus hatalmát jószándékúnak tartotta.

Most viszont az olvasó figyelmét rövid időre egy szintén a való életből vett másik pszichoanalitikus részletre szeretném irányítani. Az analizált, akit Anatómusnak fogunk nevezni, orvosi pályájának legelején, meglehetősen fiatalon kezdett terápiába járni. Arról beszélt, hogy milyen zavar vett erőt rajta, amikor a mellkas anatómiáját tanulta. Meggyőződése szerint volt valami, amit nem értett, valami, amiről a maga számára sem tudta megfogalmazni, hogy pontosan mi is az. Az Anatómiai Intézetben kezdett tanítani, s minden évben, amikor a mellkas anatómiáját kellett hallgatóinak bemutatnia, a zavar érzése újra feltámadt benne. Csak akkor derült fény arra, hogy Anatómus miért képtelen megérteni önnön érzéseinek mögöttes okait, amikor analízisbe került. Kicsi korában az apja figyelmeztette, hogy ne játsszon macskákkal, mert lenyelheti a macska szőrét, és az eljuthat a szíve legbelső részébe. Ennek következtében a szíve megállna, ő maga pedig meghalna. Anatómus ebből a magyarázatból arra a következtetésre jutott, hogy összeköttetés van a torok és a szív között. Később aztán elfelejtette (inkább elfojtotta) ezt a hiedelmét. Tudattalanul azonban továbbra is hitt a két testrész közötti kapcsolat létezésében. Amikor a mellkas anatómiájával foglalkozott, akkor a „titkos nyílást” kereste anélkül, hogy megtalálta volna. Nem sikerült fellelnie azt, aminek „lennie kell”. Ebből származott a zavara, illetve az, hogy a helyzetet képtelen volt megérteni.

Fel kell tennünk azonban a kérdést, hogy vajon a tudattalanja miért ragaszkodott még felnőtt korában is ilyen makacsul ehhez a gyermeki elképzeléshez. A válasz: mert szüksége volt rá.

Attól kezdve ugyanis, hogy az apja a fenti képtelenséget mondta neki, Anatómus egy egészen más jellegű, félelemkeltő rejtéllyel gyötörte magát. Újszülött kishúgát látván ugyanis észrevette, hogy testvérének nincs pénisz. Vajon hol, mikor, miért fosztották meg tőle? Vajon ő maga is hasonló sorsra juthat? Kérdéseire az a hit adott magyarázatot, hogy van egy „rejtett nyílás” a kisfiúk és a kislányok testén. A kislány-

nak is lehet pénisze, csak el van rejtve, ezért nem látható. Anatómus ezzel a magyarázattal tett kísérletet arra, hogy félelmét egy „fantáziakép” segítségével kontrollálja. Anatómus egy számára nagy és ismeretlen veszélyt cserélt fel egy kicsire és ismertre. Tudta, hogyan kell védekezni a macskaszőr ellen.

Felnőtt korában Anatómus némi előítélettel viseltetett a zsidókkal szemben. Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy zsidókkal barátkozzék és tisztelje zsidó tanárait. Ennek ellenére a zsidók mindig rejtélyesek maradtak számára, mert volt egy rémületes titkuk: a körülmetélés. Mégis zsidó analitikushoz fordult.

Bármennyire különböző személyiségekről és analitikus értelemben vett élettörténetekről legyen is szó, találhatunk közös vonásokat bennük. Mindkét kisfiú a saját testi épségéért aggódott. Mindketten úgy próbálták legyőzni félelmüket, hogy fantáziaképeket alkottak. Ezeknek a fantáziaképeknek a lényege Akhilleusz esetében a titkos és rejtett erőbe és hatalomba vetett hit volt, Anatómus világában pedig az a meggyőződés, hogy létezik egy titkos és rejtett anatómiai részlet. Mindkét fiú tudott valamit arról, hogy a zsidóknak egy rémületes titkuk van: a körülmetélés. Felnőtt férfiként mindketten inkább a realitásban kerestek kielégülést, mintsem gyermeki fantáziáik és vágyaik megerősítését igyekeztek megkeresni a felnőttek világában.

A harmadik pszichoanalitikus élettörténetet a kezdet kezdetétől kell elmondani, mert a benne rejlő mögöttes ok lehetővé teszi számunkra, hogy egy bizonyos gondolkodási stratégiát, a *szelektív gondolkodásmódot* ismertessük. Ez a szelektív gondolkodás fontos szerepet játszott az antiszemita gondolatok létrehozásában.

Az analizált, akit Felszabadítónak fogunk nevezni, az egyik balti országból menekült, és átlagon felülően tehetséges volt. Képzletében önmaga egyfajta Krisztus-féle figura volt, aki arra hivatott, hogy áldozati halálával felszabadítsa országát. Felszabadító manifeszt módon homoszexuális volt. Azt várta, hogy időnként fellépő depressziójától a pszichoanalízis megszabadítja majd. Homoszexuális akart maradni. A homoszexualitás az ő számára azt jelentette, hogy egy titokzatos hatalommal rendelkezik, amelyre hazafias tettének véghezviteléhez szüksége is van. Hiszen a homoszexuális ügynökök (misztikus hatalmukat felhasználva) keresztül tudnak jutni két, egymással háborúban álló nemzet legszigorúbban őrzött frontvonalain is. Titkos hatalmuk segítségével hálójukba tudják csalni áldozataikat, azzal fenyegetőzve, hogy botrányt csinálnak homoszexuális tevékenysükből, kényszeríthetik áldozataikat arra, hogy az ellenséget szolgálják stb. Röviden szólva: a homoszexuálisoknak olyan *titkos hatalmuk* van, ami megkülönbözteti őket más halandóktól.

Ezen a ponton le kell szögeznünk, hogy egy különös, *hibás gondolkodásmóddal* állunk szemben. De miért is hiszi Felszabadító, hogy a homoszexuálisok különleges hatalommal bírnak? Hiszen azok a szegény ördögök, akik csapdába esnek, mert félnek attól, hogy botrányba keverednek, és ezért inkább erőtlenül hagyják magukat megszarolni, éppúgy homoszexuálisok, mint ő maga.

Felszabadító *homoszexuálisok nagy csoportjából kiválaszt bizonyos egyéneket és ezeket reprezentatívoknak tekinti az egész csoportra nézve*, vagyis titokzatos hatalommal bírónak tekinti őket. Hermann (1959) ezt a gondolkodási stratégiát *szelektív gondolkodásnak* nevezi. Matematikusok használhatják a szelektív gondolkodást, de ugyanígy a paranoidok is ezt alkalmazzák, amikor üldözéssel téveszméiket megalkotják. Cantor, a matematikus is a szelektív gondolkodást alkalmazta, amikor megalkotta a halmazelméletet. Az a felismerés viszont Hilbert erőfeszítéseinek köszönhető, hogy rendelkezünk a „kiválasztási axiómával a maga általános logikai formájában”. Hermann pedig leírta, hogy milyen szerepet játszik ez a gondolkodási stratégia az üldözéssel kapcsolatos, az idegen emberek vagy embercsoportok elleni gyűlölet és bizalmatlanság oly gyakori létrejöttében.

A különbség a következő. A matematikusok a szelektív gondolkodást arra használják, hogy a világ dolgainak rendszerint ismeretlen jellemzőivel szembesüljenek. A paranoidok viszont arra használják ezeket a stratégiákat, hogy valami nyilvánvalót

elrejtsenek vagy tagadjanak. Felszabadító hihet homoszexualitásának kivételes hatalmában, és elrejtheti a saját tudattalanjában rejlő gyermeki tehetetlenség érzését. Hiedelme ugyanakkor élethazugság, éppen olyan, mint amilyenről Ibsen *Vadkacsa* című drámája szól.

A Közel-Kelet manapság egymással versengő csoportok, konfliktusban álló pártok és politikai traumák darázsfészke. Izrael állam ellenségei (akárcsak bizonyos barátai) úgy választják meg stratégiájukat, hogy elrejtik és figyelmen kívül hagyják a politikai valóság e vonatkozását. *Kiválasztanak egy meghatározott dolgot, pl. Izrael állam vezetőit, és aztán őket tartják az ördög ügyvédeknek.* Amikor azok nem vonakodnak többé attól, hogy bizonyos területeket feladjanak, akkor béke lesz. A szelektív gondolkodásmóddal újra fogunk foglalkozni a politikai antiszemitizmusról szóló részekben. Érintjük a jól ismert sztereotípiákat a „zsidók világot behálózó hatalmáról” és arról, hogy mind a „gazdag zsidó”, mind az egyszerű, hétköznapi boltos a pincelakásában fantasztikus vagyonnal és gazdagsággal rendelkezik. Mindezek a sztereotípiák a szelektív gondolkodás stratégiáján belül változnak. Néhány további példát mondok el röviden azért, hogy bemutassam, ahogy a kisgyermekkorai fantáziák és hibás valóságfelfogások a későbbiekben, a serdülőkorban tovább hatnak, és filo- vagy antiszemita érzelmekhez vezethetnek.

Egy fiatal nő azt hitte, hogy a zsidó olyan ember, aki nem tér ki a perverz dolgok elől. Ezért zsidó analitikust akart választani, aki nem kárhozná őt perverz cselekedeteiért. Egy másik női páciens szégyellte züllött életét. Azt gondolta, hogy egy zsidónak, aki a kiválasztott nép tagja, sokkal elfogadóbbnak kell vele lennie, mint egy nem zsidónak.

Egy férfi, aki maga zsidó volt, arra törekedett, hogy mindenféle kapcsolatot elkerüljön más zsidókkal. Egészen kisgyermekkorától kezdve azt a fantáziát táplálta, hogy a zsidók teste rothadó, az angolok örökké friss teste viszont nem. Amikor kisfiú volt, a nagymamáját az ortodox zsidó szokásoknak megfelelően koporsó nélkül temették el, így - ahogy mondták - a testet megehetik a férgek és kikezdheti a rothadás. A férfi attól félt, hogy ugyanez történhet vele, és nagyon óvta magát a rothadás titkos kigözlőgései fertőzéseitől.

Az utolsó analizált, akiről beszélni szeretnék, ugyancsak elkerült mindenféle lehetséges kapcsolatot más zsidókkal; úgy érezte, hogy nem rendelkezik feddhetetlen erkölcsökkel, és ki van téve szenvedélyei kénye-kedvének. Zsidó pszichoanalitikust szeretett volna, mert sokat szenvedett a zsidókról alkotott fantáziáitól. Úgy vélte, hogy a zsidók titkos erkölcsi hatalommal bírnak, amelyet az Ótestamentum szellemében történő nevelés alapoz meg. Azt remélte, hogy a zsidó pszichoanalitikus át tudja vinni ezt a titkos erkölcsi hatalmat rá is, és ez képessé tenné őt arra, hogy ellenálljon a csábításnak, az erkölcsileg elítélhető tetteknek.

A bevezetőben említettem, hogy a politikai antiszemitizmus központi dogmája a „titkos társaságokba”, vagyis a zsidók titkos, világot átfogó, gonosz hatalmába vetett hit volt. Lelki fejlődése során minden gyerek - nemcsak Akhilleusz, Anatómus vagy a többi, akiről említést tettem - fantáziál hatalommal rendelkező alakokról. Ezeknek a fantázia-alakoknak egy része jószándékú, segítő személy, mások viszont gonosz démonok. A gyermekkorai fantáziatévékenység hozza létre azt a modellt, amelyből aztán az ifjú ideáljai és ellenideáljai kialakulnak.

A kisgyerekekben az a benyomás alakul ki, hogy a szülők birtokában vannak a gyerekek számára nem igazán érthető titkos erőnek és hatalmaknak, a mindentudásnak stb. A serdülő fiatal és sok felnőtt számára azok a személyek, akik beleillenek a titkos hatalom birtokosáról alkotott képbe, általában eltérnek az átlagtól, megjelenésük, életmódjuk éppúgy más, mint a nyelvük. Sokak számára a zsidók jelentik a pozitív és negatív ideálok kialakulása útján az átmeneti állapotot. Ez pedig ilyen vagy olyan módon színezi a zsidók iránti attitűdöket.

A kisgyermekkorai fantáziatévékenység adja meg tehát a keretet a kialakuló ideálok

és ellenideálok számára. Az emberek egy részének lelkében megmarad az a termékeny talaj, amelyben az antiszemitizmus gyökeret verhet.²

Váltás az időperspektívában

Most viszont megváltoztatjuk perspektívánkat: a gyermekkor időperspektívájából átváltunk a történelem időperspektívájára.

Az egyének sorsát, a nemzetek történelmét olyan erők alakítják és irányítják, amelyeket az átlagember nem ért. Ezért az emberek többnyire nem úgy tekintenek magukra, mint a történelmet befolyásoló személyekre, hanem inkább mint a történelem teremtményeire. Könnyen el lehet hitetni velük, hogy léteznek olyan, a világon minden harcot a végsőkig vívó titkos társaságok, amelyeket a zsidók, a szabadkőművesek és a jezsuiták alapítottak, vagyis ők azok, akik a világot a színfalak mögül irányítják.

Az előítéletek, hiedelmek és hagyományok könnyen válnak a gyermekkori fantáziák rejtekhelyévé.

A következőkben a hatalom jelenségét fogjuk megvizsgálni, miközben némileg rávilágítunk a gyermekkor fantáziákra. Élnem kell azonban fenntartással: e cikk írója se nem történész, se nem szociológus, hanem pszichoanalitikus. Minden olyan esetben, amikor az ember átlépi képességei, kompetenciája határát, ott leselkedik a dilettantizmus veszélye. Ám ezt a kockázatot vállalni kell, hiszen hol található az a szakember, aki az összes fent említett területhez ért?

A hatalom törvényessége és a zsidó hatalom törvénytelenége

A hatalom nemcsak a gyermekkor fantáziák összefüggésében létezik; a hatalom egyben politikai, gazdasági és szervezeti realitás. Most megpróbálunk röviden rávilágítani arra, hogy a hatalom különböző formáira vonatkozó tapasztalatok és a tudattalan gyermeki fantáziák hogyan hatnak kölcsönösen egymásra. A hatalommal nem rendelkezők szempontjából ez a kölcsönhatás a következő: *a hatalom végeredményben nem más, mint maguk az eszközök, amelyeknek segítségével valaki a saját akaratát másokra kényszeríti.* Az emberek két kategóriába sorolhatók: vannak, akik gyakorolják s vannak, akiken gyakorolják a hatalmat. A hatalom gyakorlását olyan lelki mechanizmusok teszik lehetővé, amelyek az elnyomottak osztályában zajlanak. Az elnyomottak tisztában vannak azzal a ténnyel, hogy ha megtagadják az engedelmességet, akkor büntetést kapnak - így aztán inkább engedelmeskednek.

A másik lelki mechanizmus ennél jóval bonyolultabb: e mechanizmus szerint a hatalom gyakorlása *legitim*. A legitim autoritásnak három fő típusa van: a törvényesség racionális, tradicionális vagy karizmatikus elvekre épülhet. Az a felfogás, mely szerint a törvényes hatalom az ésszerűségeen alapul, abból indul ki, hogy léteznek normatív szabályok, és a hatalom azokhoz tartozik, akik ezeket a szabályokat autoritatív szintre emelik. A tradicionális hatalom abból az ősi hitből származik, mely szerint vannak örök érvényű, megváltoztathatatlan, szent szabályok, és ezek törvényessé teszik a hatalom gyakorlóinak státusát. A karizmatikus hatalom (Max Weber) azon alapul, hogy az emberek egy olyan személynek (vagy gondolatnak) szentelik magukat, egy olyan személyt csodálnak, aki bölcsessége révén kivételes „szentséggel” vagy hősiességgel rendelkezik, és ezért az ő általa hozott szabályokat és az ő utasításait magasabb „kinyilatkoztatásoknak” tekintik.

E különböző nézetek létrejöttét (a törvényes, a tradicionális és a karizmatikus hatalomról) már a kora gyermekkorban kialakult, majd az egész élet során ható és módosuló lelki struktúra teszi lehetővé. A pszichoanalízisben ezeket a struktúrákat *felettes-énnek és én-ideálnak* nevezzük.

A hatalmat gyakorlók akarata többféle területen megnyilvánulhat; ennek megfelelően beszélünk politikai, gazdasági, katonai és jogi hatalomról stb. A hatalomnak számos különböző külső jele és szimbóluma van. Vannak emberek és csoportok, akiknek a szabad választását korlátozza mások hatalma, s ezek rendszerint tisztában vannak helyzetükkel, és tisztában vannak saját döntéshozataluk hatáiraival.

A titkos világ azonban, így a zsidók világot behálózó hatalma nem rendelkezik külső jelekkel, nincsenek olyan szimbólumai, mint például király, miniszter, püspök stb. Még képzeletben sem léteznek szimbólumok: minden rejtett és titkos. Így vagy úgy a legvadabb paranoid képzetek is a realitáson nyugodnak, csak a kiindulópontjuk a felismerhetetlenségig eltorzul.

A zsidók titkos politikai hatalmáról szóló fantázia ezért a realitás perifériáján vet horgonyt, mégpedig a gazdasági élet, különösen a pénzügyi szektor területén. Az a terület pedig, ami ezt a horgonyzóhelyét körülfogja, igencsak hamis fényben fog feltűnni.

Az „udvari zsidók”

Most tüzetesebben szemügyre vesszük a gazdasági élet egy speciális részletét, nevezetesen az „udvari zsidó” intézményét. Az „udvari zsidó” kifejezés azokat a személyeket jelölte, akik a fejedelemségek pénzügyeit kezelték. A tizenhetedik század kezdetén ugyanis szövetség alakult ki az európai fejedelmek és néhány „védelem alatt álló zsidó” között. A tizenhetedik század közepén csaknem minden fejedelemségnek voltak „udvari zsidói”. A tizenhetedik század végén, amikor a nyugat-európai államok helyzete megszilárdult (Németországban és Itáliában ez valamivel később következett be), az állami hitelek iránti igény nagyobb volt, mint korábban bármikor. A zsidó bankárok, akik mögött a pénzügyekre vonatkozó évszázados tapasztalat és hagyomány állt, lettek az állam pénzügyeinek kezelői, mivel jól ismerték a hitelügyleteket, és nemzetközi kapcsolataik is voltak. A zsidóknak ez a csoportja, a *zsidó elit*, mely már az emancipáció időszaka előtt kialakult, nemcsak néhány fejedelem helyi védelmét élvezte. Ezek a zsidók, akik közé tartoztak az általában jól ismert, legendás Rothschildok, Oppenheimerek és mások, bizonyos privilégiumokat élveztek. Sok családot közülük lassan-lassan lovagi rangra emeltek. A lovaggá ütött „udvari zsidók”, jórészt bankárok (akik természetesen csak egy nagyon kis csoportját jelentették az európai zsidó lakosságnak) sok ember gondolkodásában a zsidóságot *reprezentáló* személyekké váltak. Minden csoport hajlamos arra, hogy kiválasszon bizonyos személyeket, és ezeket úgy tekintse, mint akik az egész csoportot reprezentálják. Sok filozemita számára a zsidó Nobel-díjasok, tudósok és művészek (akik éppúgy a minimális elithez tartoznak) képviselik a zsidóság egészét.

A szelektív gondolkodási stratégia, amellyel korábban foglalkoztunk, szintén hozzájárulhat a serdülőkori ideálok kialakulásához.

Hannah Arendt a *A totalitarizmus gyökerei* című könyvében rámutat arra, hogy a zsidók „gazdasági hatalma” mint egy meghatározott csoport hatalma, sajátos történellemmel rendelkezik, s ez sok szempontból eltér az európai hagyományoktól.

Minden más csoport gazdasági hatalma egy már sokkal korábban kialakult katonai-hadi és politikai hatalomból származik és következik, s ezeket a hatalmakat a földbirtokos nemesség látható szimbólumai szilárdítják meg. Ezt a kisebb megszakításokkal zajló történelmi folyamatot figyelhetjük meg manapság a harmadik világban. Egy kicsiny klikk, amely hatalmát katonai akciókkal szerezte meg, meglepően rövid idő alatt elismert, legitim hatalommá alakítja azt.

Az európai zsidóság az egyetlen csoport, amely soha nem folyamodott katonai akciókhoz, soha nem rendelkezett politikai hatalommal, és bár egyes zsidó személyek gazdasági hatalomra tettek szert, jogi hatalmuk soha nem volt.

Az emberek többségének véleménye szerint azok a különböző területek, amelyeken belül a hatalmat gyakorolják (katonai, politikai, gazdasági, jogi stb.), elválaszthatatlan egységek. A hatalmat gyakorlók autoritásának hatalma csak teljességében tekinthető *legitimnek*. E tekintetben a legfontosabb a katonai hatalom. Aki ezt tiszteli vagy csodálja, annak nincs szüksége nagyon kifinomult intellektusra.

Mindezen túl mégis a harci virtus az, ami a legkönnyebben válik csodálat tárgyává a kisgyermekkorban, így aztán ennek legitimitása különösen mélyen gyökerezik az ember lelkében.

Ezért az emberek általában nem hitték el, hogy a zsidók kizárólag gazdasági hatalommal rendelkeznének. Véleményük szerint e mögött egy rejtett, szándékosan bújtatott és titkos politikai hatalomnak is meg kellett húzódnia, és ez az elgondolás még félelmetesebbé tette ezt a hatalmat. A zsidó elit gazdasági hatalma, valamint a zsidók titkos politikai hatalmába vetett hit azokban az évszázadokban jelentkezett, amelyeket a hagyományos történetírás a *felvilágosodás* és a *racionalizmus* korszakaként nevezett meg.

Ha az uralkodó *esprit de temps*³ megvalósulása elé nem gördültek volna akadályok, akkor vajon a titkos erőbe és hatalomba vetett hit nem csökkent volna? A *korszellem* soha nem olyan feltétlenül leszűkített, mint ahogy azt az iskoláskönyvek szeretnék velünk elhitetni. Az angol történész, Trevor-Roper (1956) egy egész könyvet szentelt a felvilágosodás árnyoldalainak. A felvilágosodás, a fejlődés időszaka igen komoly intellektuális regresszióval párosult. Az intézményesült vallások lelkekre gyakorolt szorítása gyengült, így a mindenféle babonákba, a különböző démonokba, boszorkányokba és ördögökbe vetett hit járványként terjedt el Európa különféle területein. Még a legsötétebb középkor idején sem üldöztek és égettek meg ennyi boszorkányt. A katolikusok és a protestánsok hasonló szenvedéllyel vettek részt ebben. Soha nem írtak annyit az ördögökről és démonokról, mint a racionalizmus évszázadában. Ebben a regresszív kultúrtörténeti időszakban sötét árnyék vetült egy kicsiny zsidó elit atipikus, „nem-törvényes” zsidó hatalmára: az a hiedelem, mely szerint titkos hatalmuk van a királyok, hercegek, államok, a háború és béke, az egyéni sorsok, a boldogság és a bánat felett. Így megjelentek azok a sötét képzetek, amelyekből a politikai antiszemitizmus a tizenkilencedik század végén Mefisztóként színre lépett.

A gazdaságtörténet a való történelemnek az a része, amelyre a „zsidók titokzatos hatalma”, mint a politikai antiszemitizmus legjelentősebb dogmája épül. E dogma képviselői egy kis létszámú elitet kiválasztanak, és azt úgy tekintik, mint a zsidóság egészének képviselőjét. Ugyanez érvényes az emberekre, amikor saját mindennapi eszméiket megalkotják.

Az ideálalkotásról: miszticizmus és legendák

E rövid kultúr- és gazdaságtörténeti kirándulás után visszatérünk a pszichoanalízishez. Feltesszük a kérdést: hogyan tud a zsidók (mint csoport) gazdasági hatalma sokkal inkább féltékenységet és gyűlölködést kiváltani, mint más csoportok gazdasági, politikai és katonai hatalma? Ehhez valamilyen módon bizonyára mi zsidók is hozzájárulunk.

Van egy olyan mondás, hogy bárhova ülhetsz, csak a szurony hegyére nem. Az az erő, amely a gyűlölettel és az ellenségességgel szemben dolgozik az elnyomottak lelkében, és amely biztosítja a hatalmon lévők helyét, az elnyomottak szívéből fakad. A mindennapi nyelv ezt a hatalmat különböző nevekkal ruházta fel, mint például lojalitás, csodálat, tisztelet, szeretet; a szociológus azt mondja, hogy a hatalommal rendelkező személy vagy intézmény autoritását legitimnek tekintik. A pszichoanalízis ebben a viszonyrendszerben az *idealizációt* ismeri fel, azt a folyamatot, amely biztosítja a társadalom hierarchikus rendjének folyamatosságát. Az uralkodó elit, amelyet a

tradíció támogat, modellként szolgál az ideálok kialakításához. Az ideálok közös kialakítása erős kötelék, amely a csoporttagokat összekapcsolja egymással és az uralkodó elittel. Ugyanakkor az elit tagjainak meghatározott tulajdonságokkal kell rendelkezniük, amelyek alkalmassá teszik őket arra, hogy az ideálok kialakításának modelljéül szolgáljanak. Ezeknek a tulajdonságoknak nem kell különbözniük túlzottan azoktól, amelyek már a kisgyermekkorban is csodálatot keltettek, hiszen az ifjúkori és felnőttkori ideálok kialakításában részt kell venniük a kisgyermekkorban létrehozott fantáziák összetevőinek. Jusson eszünkbe a titkos, hatalmat adó sérthetlenség Akhillész világában és az Anatómus rejtett anatómiai hiedelme. Sok ember esetében – talán az emberek többségénél – az életük során táplált ideálok gyermekiek maradnak. A kisgyerekek általában csodálják az apjuk nagyobb testi erejét és anyjuk fizikai szépségét.

A bankárok gazdasági hatalma soha nem fonódott össze katonai hatalommal; a pénzemberek nem dicsekedtek történelmi eredettel. A másik körülmény, amely ezt az elitet alkalmatlanná teszi arra, hogy modellként szolgáljon, az a zsidók híres és példás családi élete. „A jó férj, a jó családapa” – a legtöbb nép ilyen vagy hasonló kategóriákban gondol a zsidó személyekre. Egy ilyen dolgot el lehet fogadni, lehet dicsérni, de ez nem szolgál ideálalkotásra. Az emberek a lelkük mélyén hajlamosabbak egy olyan arisztokrata paráznát csodálni, aki ünnepekről gondoskodik a falvak népei számára.⁴

Ezt az állítást azzal a ténnyel hozhatjuk kapcsolatba, hogy az olyasféle tulajdonságok, mint a „szexuálisan túlfűtött” és „perverz”, hozzátartoznak a „zsidók” (mint csoport) portréjához. Mindig készek arra, hogy visszaéljenek a „nem zsidók ártatlanságával”. Így a zsidóknak egy olyan absztrakt jellemzőt tulajdonítanak, amely undort kelt. Tudjuk: nincsenek olyan legendák, amelyek csodálható, hősies erotikus cselekedetéről szólnak. A zsidók erotikus élete *titkos*.

Itt azonban nagyon fontos különbségeket kell észrevennünk. Ezek nem csupán az érzelem minőségében megmutatkozó különbségek. Csak formális különbségek. A felszínen a „tulajdonságok” és a „tettek” közötti különbség marad, a mélyben a *misztikum* és a *legenda* közötti. A misztikus jellemzőket sokkal könnyebb visszavonni a kritikus megítélésből, amikor nem hős a tárgyuk.

A gazdagság és a hatalom csak kevesek által birtokolt tulajdonságok a zsidóság körében, de az emberek általában értelmetlenül az egész csoportnak tulajdonítják őket. Az a tény, hogy a legenda legenda, nem pedig valóság, közismert dolog. A „legendás” és a „misztikus” két külön kategória a kultúrtörténetben és a pszichológiában egyaránt. Ehelyett nem tudunk a pszichológiai háttérrel foglalkozni. Meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy a *zsidók misztikusak és titokzatosak, de nem legendásak* az európai népek szerint, hiszen csak kis mértékben alkalmasak arra, hogy az ideálképzés modelljéül szolgáljanak, mivel titkos erők, valamint az érlelődő ifjúság kisgyermekkori rejtélyei irányítják őket. Az ideálok formába öntését a gyermekkori anyagból legendás hősök által irányított hagyomány vezérli.

Új hagyományos elemek a holocaust után

A nagy történelmi megrázkódtatások hozzájárulnak ahhoz, hogy bőséges anyag álljon rendelkezésre a hagyomány új elemeinek létrehozásához. Bennünk zsidókban a holocaust nemcsak a feldühödött csöcselék által végrehajtott helyi pogromok feltámadásától való félelemhez vezetett. Az, hogy megismétlődhet a technikai „civilizáció” eszközeivel elkövetett teljes megsemmisítés, amelyet magasan képzett szakemberek terveztek meg, határoztak el és hajtottak végre, újra felidézi a félelmet.

Két további hagyományos elem, amelyet itt csak mint „provizórikus információt” idézek, a *szerepcseré* és a *pszeudo-sajnálattól fakadó tárgyválasztás* infantilis fantáziájából származik.

A pszichoanalitikus gyakorlatban elég sűrűn nyílik lehetőség arra, hogy a tudatlan álomgondolatok szerepcseréjére összpontosítsunk, mint a tünet megjelenésének leglényegesebb pontjára. Ez a megbüntetett gyermek fantáziájához nyúlik vissza: „Amikor nagy és erős leszek, be fogom zárni az anyámat a sötét szekrénybe, vagy elfénekelem az apámat.” Az egyik analizáltamnak az a kényszerképzete, hogy ha a pszichoanalitikusát egy koncentrációs táborba vetették volna, akkor megkínozták és megalázták volna. Ha pedig ez történt volna, akkor vajon a pszichoanalitikus, aki most az erő pozíciójában van, igyekezne-e bosszút állni a szenvedéseiért az analizálton?

1967 után világhosszá vált az újságolvasó és a tömegkommunikációs eszközöket figyelő közönség számára, hogy Izrael erős állam lett. Amikor korábban Akhillszt említettem, azt a körülményt hangsúlyoztam, hogy a gyerekek a félelmeiktől, belső szükségleteiktől és vágyaiktól függően érik környezetüket. Tanulságos látni, hogy a felnőtt ítéletek erejét ezek a tudattalan erők hogyan változtatják meg. A Jordán folyó nyugati partján történetekből nem azt a következtetést fogják levonni, hogy Izrael olyan gyenge, hogy még kezelni sem képes néhány száz követ dobáló gyereket és asszonyt.

A halálcsapdák létéből és a sebesülésekből a következő következtetés vonható le: „Izrael nagy és erős lett. A szerepek megcserélődtek, a holocaust bosszúja megkezdődött.” A következtetés csak ritkán világos. Az ember azonban felteheti a kérdést, hogy vajon ezek nem hoznak-e létre előítéletes, látens gondolatokat, amelyek azon alapulnak, amit a médiumok sugároznak és hihetőnek tüntetnek fel. Ezen a területen további kutatásokra van szükség.

Ekman (1941) rámutatott az álsajnálát által vezérelt szerelmi tárgyválasztás neurotikus motívumára. Azok az emberek, akik hajlamosak az ilyen tárgyválasztásra, olyan tárgyat választanak, akit sajnálni lehet, akire szeretetüket és gondoskodásukat pazarolhatják. Amint a sajnálandó helyzete javul, a csalódottság és sajnálat érzése gyűlöletbe fordul át.

Izrael példál az álsajnálát áldozata.

Áttekintés

Szórványos vizsgálataink csak rövid analízisek voltak, amelyek során pszichoanalitikus élettörténeteket, a hatalom szociológiáját, a gazdaságtörténetet és az „udvari zsidó” intézményét, valamint a gyermek- és ifjúkori ideálképzést tekintettük át. Ennek során két olyan pszichológiai problémával találkoztunk, amelyet tudomásom szerint soha nem vizsgáltak. Az egyik az a pszichológiai mechanizmus, amelynek során egy csoportból kiválasztanak egyéneket, akik aztán az egész csoport reprezentánsaivá válnak. A második probléma a misztikus és a legendás különbségének pszichológiája. Vizsgálataink végén egy előzetes következtetésre jutottunk. *A politikai antiszemitizmus, a zsidók világát felkavaró titkos társaságaiba vetett hit egy kiegészítő elemet tartalmaz, amely a titkos erővel kapcsolatos gyermekkori fantáziákra és a titokzatos anatómiai részletek létre vagy nemléteére vonatkozik.*

Ha harcolni akarunk a politikai antiszemitizmus ellen, akkor elkerülhetetlen a kérdés: *mit kell tenni?* Lehet-e elméleti következtetések alapján akcióprogramot alkotni? A gonoszt a padlásra kellene rejteni, ám a gyermeki fantáziák elpusztíthatatlanok. Tudjuk, honnan származik a gonosz? Vajon az ellenintézkedéseket már magánál a forrásnál foganatosítani kell? A gyermeki fantáziák érettebb gondolatokká alakulásának során egyre bővebb lesz az áradat. Ezek a gondolatok többnyire mesékből, irodalmi művekből, filmekből és a televízióból származnak; az ember példaként idézhet olyan tehetséges emberek írásaiból, mint például A. A. Milne, Lewis Carroll és Astrid Lindgren, akik foglalkoznak a zsidók misztikus voltával, napfényre hozzák ezeket az elképzeléseket és demisztifikálják őket.

Fülöp Márta fordítása

JEGYZETEK

1 rettenetes és lenyűgöző misztérium (latin)

2 Ezeket az eseteket Peterfreund és Franceschini (1973) tanulmányából vettem. (A szerző jegyzete.)

3 korszellem (francia)

4 Szerencse, hogy Isaac Bashevis Singer széles körben olvasott novellái más képet festenek a zsidókról, mint ami a hagyományos, amelyben a zsidók semmilyen elhajlást sem engedélyeznek önmaguk számára. (A szerző jegyzete.)

IRODALOM

ARENDT, HANNAH, 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

EKMAN, T., 1941. Phänomenologisches und psychoanalytisches zum Problem des Mitleids. *Int. Z. Psycho-Anal.* London: Imago. 26. 275.

ETTINGER, S., 1976. Modern anti-Semitism and the appearance of anti-Semitic parties. In: H.H. Ben-Samsson (szerk.), *A History of jewish people*. Cambridge, USA.: Harvard University Press.

FREUD, SIGMUND: 1939. *Mózes, az ember és az egyistenhit*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987.

FUNKENSTEIN, A., 1981. Anti-Jewish propaganda: pagan, christian and modern. *The Jerusalem Quarterly*. 19.

HEER, F., 1967. Gottes erste Liebe. 2000 Jahre Judentum und Christentum. *Genesis des österreichischen Katholiken Adolf Hitler*. Bechte Verlag.

HERMANN IMRE, 1959. *A kiválasztásos gondolkodás pszichológiája és pszichopatológiája*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

PETERFREUND E. - FRANCESCHINI, E., 1973. On information, motivation, and meaning. *Psychoanalysis and Contemporary Science*. 2. 220.

TREVOR-ROPER, H.R., 1956. *The European witch-craze of the sixteenth and seventeenth centuries*. New York: Harper.

IN MEMORIAM

ERIK HOMBURGER ERIKSON
- A FORDÍTÓ BÚCSÚJA

Sokan azt hitték, már régen meghalt, de csak nemrégiben érkezett hozzánk a hír, hogy 91 éves korában elhunyt Erik Homburger Erikson, a Freud utáni pszichoanalízis egyik legnagyobb hatású és legnépszerűbb művelője. Haláláról a *Népszabadság* washingtoni tudósítója adott hírt a lap 1994. május 18-i számában. A *Thalassa* olvasói előtt bizonyára nem szükséges részletezni, mi mindent köszönhet a modern pszichoanalízis, továbbá sok egyéb pszichológiai diszciplína, a fejlődéslélektantól a személyiséglélektanon át a szociálpszichológiáig Eriksonnak, s különösképpen az identitás és az életciklus eriksoni fogalmának. Erikson egy új tudományág, a pszichohistória atyjának is nevezhető, hatása a történettudományban és más társadalomtudományokban ugyancsak rendkívül jelentős. Interdiszciplináris kutatásai új megvilágításba, társadalmi és történelmi perspektívába helyezték a gyermekkort és a serdülőkort - a pozitív vagy negatív értelemben „nagy” emberek (például Luther Márton, Mahatma Gandhi vagy Hitler Adolf) ifjúkorát éppúgy, mint a legközségesebb „kis” embereket. Erikson tárta fel az ifjúkori identitásválság egyetemes jelentőségét, s felismeréseinek alkalmazása során önmagát sem kímélte. Önéletrajza - „Identitásválság önéletrajzi vetületben” - magyarul is olvasható, Pető Katalin fordításában, *A fiatal Luther és más írások* című kötetben (Gondolat, Bp. 1991).

E sorok szerzőjének jutott az a megtiszteltetés, hogy az említett kötetben magyarra fordíthatta Eriksonnak talán leghíresebb művét, *A fiatal Luthert*. Fordítóként nemcsak a fiatal Luther, s nemcsak a szerző, Erik H. Erikson pokoljárását kísérhettem végig. A szöveg minduntalan arra kényszerített, hogy Lutherrel és Eriksonnal - Vergiliusszal és Dantéval - együtt magam is, ezúttal gondolatban, újra és újra megszenvedjem a válságokat, az identitás elvesztésének és megtalálásának gyötrelmes útját. A szöveggel való nehéz birkózás így vált olyan küzdelemmé, amelyben a főszereplő már nem a szöveg volt, hanem a mögötte lévő ember, a *self* amire nincs is igazi magyar szó: én és a többi ember, én magam, te magad, ő maga.

. Hadd idézzek két rövid részletet a könyvből. Az egyiket az elejéről, az Előszóából. „Egyszer már el kell ismerni, hogy vannak nem traumatikus érzelmi kötelezettségeink is. Ez a dolgozat talán a tavasz beköszöntét üdvözölhetné Európának abban a szögletében, ahonnan Schweitzer származott...” (13. o.). Tegyük hozzá, a német-zsidó-dán-amerikai Erikson is ebben a szögletben, Németországban, Közép-Európában született. Az én nemzedékem, amely traumatikus élményeket örökölt és megcsinálta a maga kisebb vagy nagyobb saját traumáit is, régóta vár - lehet, hogy hiába? - ennek a

tavasznak a beköszöntére. De Erikson nélkül a friss hajtásnak még az esélye is kisebb lett volna.

A másik szövegrészt a könyv végéről idézem - minden kommentár nélkül. Luther - írja Erikson - „élete végén nem volt mindig önmaga. »Amikor újra jó leszek, mindent jól fogok látni« - mondta. »Ja, wenn Einer bei ihm selbst ist, sonst nit ehe«: Igen, az ember azonos kell hogy legyen önmagával - másképpen nem megy." (362. o.)

Erős Ferenc

FEHÉR FERENC EMLÉKÉRE

1994 júniusában elhunyt Fehér Ferenc filozófus és esztéta, a Ferenczi Sándor Egyesület tagja, folyóiratunk barátja és munkatársa. Sokoldalú érdeklődésének fontos része volt a pszichoanalízis. Heller Ágnessel együtt a filozófia budapesti iskolájának azon gondolkodói közé tartozott, akik újra felfedezték Freudot és a pszichoanalízis budapesti iskoláját. A két budapesti iskola termékeny együttműködésének és kölcsönhatásának lehetőségét villantotta fel Fehér Ferenc a Ferenczi Sándor Egyesület konferenciáin tartott előadásain, amelyek folyóiratunkban is megjelentek. A „Ki a Dóra-történet szerzője?” című tanulmánya 1992/1, „Az álom mint régészet, az álom mint prófécia” című írása pedig 1993/1 számunkban jelent meg. Ez utóbbi tanulmányból részletek jelentek meg a *Kritika* 1994 augusztusi számának Fehér Ferenc breviáriumban is.

Fehér Ferenc gondolatai tökéletesen egybevágtak folyóiratunknak azzal a törekvéssel, hogy a pszichoanalízis méltó helyet kapjon a hazai filozófiai és társadalomtudományi kultúrában. Erre utal egy lapunknak szánt elismerő mondat, amely egyik - Heller Ágnessel közösen írt - cikkében olvasható: „Az újjászülető magyar pszichoanalízis - ígéretes lapjának, a Thalassának bizonyosága szerint - nemcsak terapeutikus tudományág lesz, hanem egyén és kultúra filozofikus olvasata is.” (Útban a filozófiai nagykorúság felé. *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 14.)

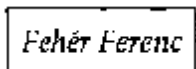
További együttműködésünket tervezve megállapodtunk abban, hogy „Freud és a racionalizmus” címmel egy tematikus számot készítünk elő. Nagy veszteség, hogy már nem számíthatunk Fehér Ferenc tanulmányaira, javaslataira, ötleteire, baráti tanácsaira.

Hadd búcsúzzunk Fehér Ferentől egy idézettel, amely a „Ki a Dóra-történet szerzője?” című tanulmányában szerepel. A tanulmány alcíme: „A pszichoanalitikus hermeneuta morális felelőssége”, s az idézet így szól: „...a jó terapeuta, éppen hermeneutikai okok miatt, egyben moralista is kell legyen. Fogalmazzunk világosan: értékelő állásfoglalás nélkül nincs jelentésteli interpretáció, s mivel a pszichoanalitikus interpretáció az ugyanabban a közegben élő emberek közötti, gyakran élet-halált érintő összeütközések egyike, a tünetek valódi értéke nem fedhető fel anélkül, hogy ne interpretálnánk őket morálisan is.” Ez az üzenet, azt hiszem, nemcsak a pszichoanalízisnek szól.

Erős Ferenc

A PSZICHOANALÍZIS, ÉS AKIKNEK NEM KELLEJT*

A Ferenczi Sándor Egyesület emlékkonferenciájára

Ezen a héten tartotta a Ferenczi Sándor Egyesület a rendszerváltás óta negyedik nemzetközi konferenciáját. Ezt, ez évben Freud „Budapesti Iskolája” legnagyobb, Freudhoz személyesen egy ideig mindenképpen legközelebb álló alakja, Ferenczi Sándor művének és emlékének szentelték. Elég csupán az évről évre ismétlődő konferenciasorozat meghívott résztvevőinek impozáns névsorát végigolvasni, hogy a legnagyobb megbecsüléssel szóljunk a magyar pszichoanalízis két generációjának (az idősebbnek, amely az elhallgattatás évtizedeiben sem adta fel szakmai-filozófiai meggyőződését, és az általuk nevelt fiatalabb nemzedéknek) áldozatkész alakjairól, akiknek erőfeszítéséből e konferenciasorozat létrejött. Ámde itt többről van szó, mint pusztán tudománytörténeti eseményről. A magyar pszichoanalízis feltámadása ugyanis nemcsak azok számára ünneplésre méltó esemény, akik e „tudomány” (vagy határos filozófiai mítosz) fenntartás nélküli hívei, hanem azok - például e sorok írója - számára is, akikben a kritikai megfontolások erősebbek, mint az analitikus elvek iránt érzett rokonszenv.

Ha a feltámadás jelentőségét meg akarjuk érteni, először a tetszhalál okaival kell röviden foglalkozni.

Kiknek nem kellett a pszichoanalízis és miért? Noha Budapest pillanatok alatt a pszichoanalízis második európai központjává vált - Bécs után - a század első két évtizedében, ez az „egész zsidó dolog” a maga „piszkos szexuális ügyeivel” egyáltalában nem kellett a Horthy-féldiktatúrának. A rendszer nem volt totalitáriánus, tehát nem tiltotta be a pszichoanalitikus gyakorlatot és könyvkiadást, de a lélek új „tudományának” művelői a magyar kultúra elismertségi margójára szorultak (maga Ferenczi például elvesztette katedráját és tagságát a Magyar Orvoskamarában), és tekintélyes részük, különböző okokból, emigrációba kényszerült. A kommunista rendszer 1949 után már valamivel alaposabb munkát végzett. A pszichoanalitikus gyakorlatot és képzést formálisan is felszámolták, a pszichoanalitikus iskolák saját álláspontját a rendszer agóniájának pillanatáig nem lehetett publikálni, csupán - többnyire nem különösebben mélyértelmű - bírálatokat.

A cenzorok vagy marginalizálók mindkét esetben a (morálisan vagy ideológiailag értelmezett) „egészségre” hivatkoztak az „erkölcsi fertő” vagy a „burzsoá dekadencia” ellenében (a marxista-leninista cenzorok például arra, hogy az „új típusú ember” mentes a polgári komplexusoktól). Hogy mennyi joggal ágáltak, arra nem érdemes ma már sok szót vesztegetni. Ugyancsak érdektelen a baloldali értelmiség számára egykor

* Eredetileg megjelent: *Népszabadság*, Hétvége c. rovat, 1993. július 24.

oly fontos Marx-Freud rivalizálást feleleveníteni. Ma tudjuk, hogy mindketten (filozófiai értelemben) radikális gondolkozók voltak, mindketten a „gyökerénél ragadták meg” az embert, csakhogy ezt a gyökeret mindketten másutt keresték, és más-más bölcseleti csomagolásban tálták fel. De ezt olyan következetesen tették, hogy az alapító atyák eredeti szándékai között csakugyan nem lehetett kompromisszumot létrehozni. A ma sokkal érdekesebb és aktuálisabb kérdés így hangzik: a pszichoanalízis feltámadása az előjelek egyszerű megfordítása lesz-e? A betegségből akarjuk-e ezután megérteni az egészséget, az előbbi egyik „alesetének”, átmeneti egyensúlyalapotának tekintve az utóbbit?

A dolgok szerencsére ennél jóval bonyolultabban alakultak, miközben nálunk a lélekanalízis maradt tiltott csempészáru. A freudi iskola merev ortodoxiája (amely mindig pusztá látszat volt, és csak kezdetben ötvözte monolit egységre a doktrínaalkotó példátlan tekintélye) formálisan felbomlott, és egymással versengő értelmezések pluralizmusává alakult. Mind több kritika, hol igazságos, hol felületes, kezdte ki Freud következetesen determinisztikus, csaknem természettudományos, szigorú elvárásait. Ám miközben egyre többen kezdték a lélekelemzési mítosznak tekinteni, a „mítosz” szóról fokozatosan lekopott a felvilágosodás által ráragasztott zordan pejoratív címke. Ma egyre többen érzik: a modern kor számos „tudományos meggyőződése” sem más, mint mítosz, a kérdés csupán az: nélkülözhetjük-e ezeket a mítoszokat, továbbá az, mire szolgálnak? Ezenfelül az elmúlt évtizedek folyamán egyértelmű élességgel került felszínre a tanban mindig benne rejlő feszültség a „szigorúan természettudományos”, valamint antropológiai megfontolások és a kulturális-historicista elemek között. Csátájuk ebben az egyszerű kérdésben fogalmazható meg: volt-e Ödipusznak Ödipuszkomplexusa? Más szavakkal: a lélekelemzés elmélete uniform és változatlan olvasata-e az ember nevű állatnak mint olyannak, függetlenül annak történelmétől, avagy, amint ma mondani szokták, „etnocentrikus” tanítás-e, amely a nyugati modernség terméke, és kizárólag annak hiteles olvasata? Ma mindkét álláspontnak megvan a vevőköre a pszichoanalízis táborában (és mindkettőnek megvan a gyökere magában Freudban). Akadt a pszichoanalízisnek egy újabb kritikusa is a radikális feminizmus mozgalmában. Ennek támadásai többnyire intoleránsak, gyakran vulgárisak is, de érvei azért vannak. Támadja Freud „fallokratizmusát”, érthetőbb nyelven: a férfisexualitás kitüntetett szerepét elméletében, valamint nagyon problematikus elméletét a perverzitásról, mely bizonyos szexuális szokásokat önkényesen kitüntet, másokat a tabu árnyéka alá vet.

Mindezekben a vitákban a pszichoanalízis, ahelyett, hogy a jelentéktelenségbe süllyedt volna, asszimilálódott a modernitás kultúrájának fő áramába; a modern ember önmegértésének, önértelmezésének egyik legfőbb „nyelvi játékvá” változott. Ma már nem lehet a modernitás *lingna francia*-ját beszélni pszichoanalitikus tanultság nélkül, nem lehet a modern egyént, saját kultúránkat értelmezni a pszichoanalízis jelenléte nélkül a szellemi palettán. Akiknek a pszichoanalízis nem kellett, alaposan megbuktak sokat reklámozott „egészségükkel”. De mintha azokban az évtizedekben, melyek során egyre vártuk, hogy csatlakozhassunk a „művelt világhoz”, túlságosan is a tudatalattiba szorítottuk volna azt az egykori tudást, hogy Budapest egy fontos pillanatra a modernitás egyik szellemi fővárosa volt, egyebek között Freud itthoni tanítványainak jóvoltából. Az ilyenfajta elfojtásokból születik aztán a kulturális komplexus. Ebből az elfojtásból és patológikus következményeiből segít kigyógyulni bennünket a magyar pszichoanalitikusok csapata, amely energiájával, talentumával, kezdeményező kedvével egy fontos ponton visszahelyez bennünket a művelődés térké-
pére.

INTERJÚ SZILÁGYI LILLÁVAL*

Abban a levegőben nőttem fel, ahol Freud volt a szemlélet alapja és ahol istenfogalom abszolúte nem volt, mert apám első kötete a *Tristia* volt 1896-ban¹ és ezért istenkáromlásért tíz nap fogházra ítélte az esküdszék. Isten nem volt, de Freud volt a földi helytartója. Nem is volt arról mit beszélni, hogy az igaz, amit ő mond és úgy kell nézni a világot. Abszolút nem olvastam Freudot egészen 1945-46-ig, de úgy szívtam be magamba azt a légkört, amit ezek az emberek árasztottak. Nagy részük nincs már meg: a Pfeifer Zsiga bácsi², a Décsi Imre³, aztán Hermann, Hollós⁴. Mindezek az emberek jártak hozzánk és beszélgettek. Ferenczi is '33-ig. Én egészen kicsi gyerek voltam és egy betűt nem érttem az egészből, de hallottam. Sajnálatos, hogy a Ferenczi-féle kiképző analízis, amiben apám részt vett, nem öröklődik. De azért valamit átvesz az ember az egész szemléletből. Apám igazi neurotikus szorongó volt, az minden versében is kifejeződik. A hegedűs, a rém: ezekben a verseiben a szorongást magát írja meg. S az esszéiben is, Kafkáról és más szorongókról. Valószínűleg ezen az úton jutott el pesti újságíróként valakihez, aki ezen úgy tűnik, hogy segíteni tud. Így került ő Ferenczihez, akihez hosszú éveken át járt analízisbe és amely analízisből azután kicsit szabálytalanul barátság is lett.

A pszichoanalízis akkor még nagyobb botránykő volt, mint most, habár most is eléggé az. Apám az *Az újságnak* volt a szerkesztője és rengeteg cikke jelent meg, szép és okos tanulmányok. Ferenczi könyvei is elkerültek dedikálva hozzá, s aztán apám írt róluk. Hosszú és érdekes írásokat, ami az akkori sajtóviszonyokra is jellemző, hogy napilapban ezek megjelenhettek. Azután 1918-ban volt egy analitikus nemzetközi kongresszus, amin itt volt Freud, és természetesen apám is részt vett ezen. Meg is ismerkedett vele. Ez gyerekkori nagy legendás történet volt, hogy amikor mi Freuddal együtt vacsoráztunk a Svábhegyen. Ott az analitikus egyesület tagjai megjelentek a feleségekkel együtt, s ahogyan apám elmondta, ő egy szót sem mert szólani, ami ritkaság, mert bőbeszédű volt, mint minden rendes kianalizált ember és csak nézte a

* Az 1993.2. számunkban rövid nekrológban emlékeztünk meg az 1993-ban elhunyt dr. Szilágyi Lilláról. Most ennek az interjúnak a közlésével idézzük fel kollégánknak, a Ferenczi Sándor Egyesület alapító tagjának emlékét. Az interjú az MTA Szociológiai Intézetének megbízásából készült az 1980-as évek elején, s része egy olyan sorozatnak, amely a magyar pszichoanalitikus társadalom szereplőinek élettörténetét, akkori gondolkodásmódját igyekezett az utókor számára megőrizni. Köszönettel tartozunk Losonci Ágnesnek, hogy az anyagot rendelkezésünkre bocsátotta. A jelen interjút Radnóti Sándor készítette s Vajda Júlia szerkesztette meg és látta el jegyzetekkel.

fehérek közt egy európaít. Később a Ferenczi-émlékkönyvbe⁵ Freud előszavát apám fordította le, és van is itt egy kézirat, a német eredeti, Freud javításaival, úgy hogy a keze vonása is itt van, ami engem kellő áhítattal tölt el, noha nagyon keveset tudok róla ahhoz képest, hogy ebben a légkörben nőttem fel.

Apám a kiképző analízis után nagyon sok patográfiát írt és egy-két beteget kezel is, de őt inkább az elméleti része izgatta az egésznek. Vajda Jánosról van patográfiája⁶, a spritzmussal foglalkozott ilyen szempontból és onnan van néhány cikke erre vonatkozóan. Aztán a nyelv struktúrája érdekelte. Róheim volt közeli barátja és nagyon érdekelte a néphit és ennek a lecsapódása a személyiségben. Ezekkel foglalkozott és ez mind az az erjedő kultúrélet, amit itt az első világháború előtt és után a pszichoanalízisjelentett.

Én csak belélegeztem az analízist a levegővel, de semmi igazi közöm nem volt hozzá. Tudomásul vettem, hogy az analitikusom nem jött vissza⁷, meg egy csomóan nem jöttek vissza és belevetettem magam az újságírásba, és a pszichoanalízis virágzása annyiban érdekelt, hogy virágzik valami, jaj de jó. Tevéleges részem nem volt benne. Beiratkoztam ugyan pszichológiára, mert jegyző voltam az igazoló bizottságnál, de aztán annyi pénzt kellett keresni s annyi embert eltartani, hogy annyiban maradt. Pszichoanalízishez nem jutottam, mert riportot kellett írni, meg külpolitikát, és ki ér rá a lelkével foglalkozni, s különben sem volt a lelkemnek semmi baja. Azután az egyesülés után, amikor a dolgom felől foglalkozhattam volna vele, mert nem volt állásom, akkor nem foglalkozhattam vele, mert nem volt pszichoanalízis. Csak feketén, titokban csinálta, aki merte. Nem nagyon merték. A tesztek az 1936-os szovjet pedológiai végzés nyomán megszűntek hivatalosan. Valójában a Gyermeklélektani Intézetben Molnár Imre változatlanul csinálta végig és tanították is, és az I. sz. Gyermekklinikán, Liebermann Lucy⁸ Gegesi⁹ égíse alatt végig csinálta és tanította is. Pszichoanalitikus praxis tudomásom szerint elvéve és egy-egy embernél folyt, hisz az analitikusok zöme nem jött vissza, elpusztult vagy emigrált még 38-39-ben. Így nem volt gond velük. Maradt a Hermann, a Rajka¹⁰, Révész¹¹, Pfeifer, Eisler¹² meghalt, Hollós élt, de már nagyon öreg volt és hamarosan súlyos agyvérmeszedése támadt. Bent lakott a Lipóton, meghagyták a szobáját, de munkáról szó se volt. Aztán a Farkasházi Menyhért¹³. Szóval elvéve akadt egy-egy, akik csináltak valami kicsi analitikus gyakorlatot, de hát azért 48 és 54 között rendkívül nehezen lehet elképzelni, hogy valaki lefekszik egy díványra és teljes elengedettséggel szabadon asszociál és mondja, ami az eszébe jut. Ha lefeküdt, ha nem, előbb körülnézett és mondta, amit nem szabadon asszociált. Úgy hogy ez nem volt alkalmas légkör, hogy analízist lehessen csinálni. Végeredményben ahhoz valamifajta bizalomnak kell lenni. Félelemben nem lehet analizálni.

Annak idején 67-ben a Ringéi professzor, aki egy hívő katolikus, kifejtette nekem, hogy jó pszichológus csak zsidó lehet, mert az tudja, hogy mi az a szorongás. S ahogy egy zsidó a Monarchiában szoronghatott, éppen emancipálva, éppen asszimilálva, ahol nem arról volt szó, hogy megmaradok-e a gettóban, hanem hogy megmaradok-e keresztény magyar úrnak, mint zsidó osztrák - ennél többet szorongani nem lehet. Azt hiszem, hogy ez a tudományos magyarázat, hogy elkezdtek ezzel emberek foglalkozni, akik valami rejtelmes dologtól félték, noha igazán minden a legnagyobb rendben volt. A szorongás lényege az, hogy minden rendben van, csak éppen nem lehet kibírni. Aztán ötvöződött ez egy kulturális kíváncsisággal. Meg lehet ismerni magamat, a másikat, akire kíváncsi vagyok, s mindent tudni akarok, s előttem a világ, s ugyanakkor juj de félek. 48 után ebből csak a juj de félek maradt. Szorongás helyett a félelem. A félelemnek van tárgya, amin már nincs mit analizálni.

Az újságírást akkor hagytam abba, amikor külső akadályai támadtak (szociáldemokrata újságíró voltam), akkor az Akadémiai Kiadóhoz kerültem orvosi és pszichológiai könyvek szerkesztőjeként, és akkor döntöttem úgy, hogy most már végül is az egyetemet is el kéne végezni, és végeztem el a pszichológiát, és akkor átkerültem a

Pszichológiai Intézetbe. Itt kilenc évig dolgoztam és ezen idő alatt kitaláltam magamnak egy témát, ami akkor még nem volt Magyarországon nagyon divatos (1965-ben), hogy vajon miért lesz valaki pszichoszomatikus beteg. Miért nem lesz tisztességes, rendes neurotikus, miért választ magának gyomorfekélyt vagy magas vérnyomást, vagy asztmát, és ezt kezdtem kutatni. A kutatást elősegítette az, hogy annak idején Magyar Imre¹⁴ könyvét szerkesztettem a máj- és epeutakról, és nagyon jó barátságba kerültünk. Amikor fölhívtam őt, hogy bázis-intézményre volna szükségem, akkor megkérdezte, hogy az I. sz. Belklinika jó lesz-e? Mondtam szerényen, hogy jó, és elkezdtem oda kijárni, és mint kutató, dolgoztam ott. Tehát a Magyar Tudományos Akadémia munkatársa voltam, de a munkámat Magyar Imrénél végeztem. Tovább folytatva ezt a vonalat, 1967-ben két hónapig a Hoff-klinikán dolgoztam kint Bécsben, mint magyar ösztöndíjas. Én voltam az első pszichológus, aki a vasfüggönyön túlra jutott, ami kétes öröm volt, mert körülbelül olyan szintig vizsgáztattak, hogy tudom-e, hogy ki volt az a Freud, vagy csak a Pavlovot tudom. Ezt a vizsgát az ember valahogy kiálta. A Hoff-klinikának volt egy pszichoszomatikus részlege, amit a Ringéi professzor vezetett. Nagyon összebarátkoztunk, meghívott egy egyéves munkára, amit már azonban én nem tudtam elfogadni, mert közben állást változtattam és átmentem a Péterfy Sándor utcai kórházba, ahol azóta is dolgozom mint pszichológus. Nemcsak a pszichoszomatikus betegségekkel foglalkozom természetesen, hanem mindenfajta neurotikus beteggel. Egyrészt a betegekkel folytatok munkát, másrészt három évig csináltam egy Bálint-csoportot, mert olyan közegben nem lehet dolgozni, ahol a kollégák nemigen tudják, hogy miről van szó. Tehát muszáj volt ezt a csoportmunkát is végezni. Lassacskán belelendültem, most már csoportot nem csinálok. Az orvosok már megszokták, hogy a világon vagyok és hogy a pszichológiai vizsgálat az körülbelül olyan szervesen épül be a kivizsgálásba és a terápiába, ahogy végül is röntgen is kell egy ulcusosnak. Szóval ez most már tényleg *majdnem* egészen így van. A körzeti orvosok is nagyon sokszor fordulnak ilyen problémákkal hozzám, úgyhogy intézmény lettem a Péterfyben. Hát így lettem én pszichológus.

A kórházban nem létezett ez a státus, a rendelőintézetben volt a dr. Farkasházy Menyhért, az SZTK-ban, és gyerekvonalon a Pfeiffer Margit¹⁵, de ők nem a kórházi betegekkel dolgoztak. A kórházban annyira nem volt pszichológus, hogy ez nem is státusz volt, hanem állományon kívüli béralapból létesítette a helyemet az akkori igazgató. 1970. január 1-én kértek ki. Akkor történetesen mindenki szabadságon volt és fogalmuk nem volt, hogy én miért jelenek meg egy munkakönyvvel, mert én senkit nem ismertem ott. Magyar Imrével tartottunk az Orvosegészségügyi Nemtudommi-ban egy közös előadást a „Pszichológus a belosztályon” címmel, ami azután az *Orvosi Hetilapban* is megjelent. Ezt hallotta a Péterfyből az egyik vezető, és akkor teljesen ismeretlenül kikért. Minthogy én akkor már nagyon el akartam menni az intézetből, mert a tudományhoz abszolút semmi érzékem nincs - megírtam én a kötelező publikációkat, minden rendben volt, de nem vagyok tudós, abszolút gyakorlati ember vagyok -, nagyon örültem ennek a kikérésnek. Elspórolták valahogy a fizetést és így létesítettek egy állást, ami még mindig nem státusz. Senkihez nem tartozom. Amikor kikértek, akkor az volt a feltételem, hogy teljesen önálló legyek. Főnököm a főigazgató, és magam szabom meg azt, hogy kivel, hogy és mennyit dolgozom. Ezt azóta is így tartjuk és ez nagyon áldásos állapot. Azóta új igazgató van, de ez a helyzet maradt. Teljesen elfogadnak, s ezt azért hangsúlyozom, mert a gyakorló pszichológusoktól - nem a nagybemberektől, hanem a kisemberektől - nyilvánvalóan azt fogja hallani, hogy nem lehet kibírnai a kórházakban és az orvosokkal alig-alig lehet együtt dolgozni. Egyszerűen nem veszik komolyan az embert, vagy eszközként használják tesztek készítésére. Én ebből semmit a világon nem tapasztaltam, mert az első pillanattól kezdve úgy kezdődött az orvosokkal való tárgyalás, hogy rögtön elfogadtak egyenrangú félnek. Ennek rendkívül egyszerű nyitja van. Én nem próbáltam őket semmire megtanítani, nem használtam a pszichológusi szlenget, szakkiifejezést egyetlenegy

nem mondtam, nem értelmeztem, nem „deutoltam”, nem interpretáltam, s hagytam, hogy ők legyenek az okosak. Ezt azért tartom szükségesnek elmondani, mert nagyon sok értekezleten, ahol a pszichológusok együtt vannak - pszichológus-klub és egyéb -, mindig rendkívüli csodálkozással hallgatják ezt, mert általában nagyon rosszul érzik magukat a kórházakban a pszichológusok.

Van egy neurológiai osztály, amelyhez személyes okokból nem óhajtottam tartozni, mert akkor ennek a vezetője - azóta már meghalt - a dr. Faragó István, jónevű neurológus és nehezen elviselhető ember volt. Személyesen előzőleg nem ismertem, de a szakmából olyan hírek érkeztek, hogy az ember, ha módja van, ne kerüljön vele semmilyen kapcsolatba. Egy-egy esetet természetesen onnan is vállallok és a megbízott osztályvezetővel problematikus esetekben kiválóan dolgozunk együtt (diagnosztika, terápia), de hivatalosan nincs hozzájuk közöm. Ezt azzal tudtam akkor kivédeni, hogy közöltem az igazgatóval, hogy végül is egy ideggyógyásznak hivatalból többet kell tudnia, mint egy pszichológusnak, és mi szüksége lehet rám. Ezt ő kellő humorral fogadta, és így alakult ez a dolog.

A betegek kiválasztása úgy történik - mivel a belgyógyászok pszichológiai képzettsége elég alacsony -, hogy - ez főleg kezdetben volt így - azokat a betegeket küldik hozzám, akikkel nem tudnak mit csinálni. Akiket nem tudtak megközelíteni, vagy akik nagyon agresszívak, nagyon be nem illeszkedőek voltak. Tehát a kellemetlen embereket. Annak idején a Nákó professzor, a gégszét főorvosa azt mondta nekem, hogy szóval maga fog azokkal dolgozni, akiket mi nem tudunk elviselni. Ez meglehetősen precíz volt. A továbbiakban aztán az A-belosztállyal folytatott Bálint-csoport és az egyes orvosokkal folytatott egyéni megbeszélések nyomán kezdődött valamifajta szelekció. Most alapjában véve tényleg ulcusosokat és colitisesekeket választanak ki, de hát aztán ha véletlenül mellényúlnak, akkor is neurotikus az a beteg. Úgyhogy akárkit küldenek, végeredményben jól küldik, mert tévedés végeredményben nemigen lehet. A kiválasztásnál valahogy egy kicsit úgy alakul ez - a klinikán is már ez volt a tapasztalatom -, hogy kétféle orvos van. Az egyik, aki tudja, hogy saját maga is neurotikus és vállalja a maga ulcusát és hipertóniáját, s az, aki meri választani a másik ulcusost vagy hipertóniást. A másik csoport azt mondja, hogy ő maga a egészség és a mérce, és az tényleg a kellemetlen embereket küldi, akikkel ő nem tud bántani. Ez a két kiválasztási alap van a gyakorlatban. A kórházi pszichológusnak, aki belbetegekkel foglalkozik, háromszögben kell dolgoznia: dolgozik a beteggel és ezen keresztül az orvossal, vagy az orvossal és ezen keresztül a beteggel. Szóval ez nem két ember - itt mindig van egy harmadik. Most a nővéreket és többieket nem is számítva, mert dolgozik azzal az előítélettel is, hogy akit pszichológushoz küldenek, az hülye. A beteg eleve megsértődve jön: ezt is be kell kalkulálni. De hát elvben a belosztályokról leküldik azokat a betegeket, akiknél fölmerül a gyanú, hogy neurogén, pszichogén faktorok is közrejátszanak a bajában.

A terápiás elméletem pszichoanalitikus elmélet, amelyet ebben a formában nem tudok ott megvalósítani és nem is volna célszerű, mert nagyon hosszadalmas és nagyon mély terápia volna. Én célzott, rövid terápiát csinállok. Ez fókuszkereséses, Bálint-féle terápia. Magamnak és barátaimnak úgy szoktam megfogalmazni, hogy célzott, rövid, elhúzódozó pszichoterápia jóasszony módra. Azért jóasszony módra, mert ízesítve van mindenfélével, egy kis behaviorizmussal, egy kis tanuláslélektannal, egy kis szexológiával és ízesítve van magával a Csikágóval. Mert a Péterfy Sándor utcai kórház a Csikágó szívében terül el és olyan csudálatos szerencsém van, hogy én a Damjanich utcában, a Csikágó szívében születtem. Így aztán értem a nyelvet és tudom, hogy mit jelent, ha valaki a Hernád utcába vagy a Rottenbiller utcába, vagy a Dob utcába járt iskolába. Tudok velük beszélni. Ez rövid terápia természetesen, de ha elhúzódik, akkor elhúzódik. Nem lehet elvekhez ragaszkodni, ha betegekről van szó. Ez csúnyán hangzik, mert az eklektizmus bűnébe sodor, de ha úgy mondom, hogy

több helyről szedem össze a bölcsességet, akkor már sokkal szebben hangzik, és kiépíték egy tágabb rendszert, ami nem merev, hanem dinamikus stb.

Elmondom a menetét, hogy mi történik a beteggel. A főorvos vagy az adjunktus, vagy a kezelőorvos leszól a házteléfonoon, hogy volna itt egy beteg, nagyon hisztis, beszéljess vele. Ez szokott általában a leküldési diagnózis lenni. Akkor megkérdezem, hogy mi a belgyógyászati diagnózis. Aztán mondok egy időpontot, hogy holnapután 11-kor jöjjön a beteg. Nálam nem kell várni, órára van beosztva. Inkább későbbi időpontot adok, de feltétlenül pontos időre jön a beteg. És akkor elkezdődik a terápia. Ha a beteg két-három hétig van benn, akkor igyekszem olyan sűrűn visszarendelni, hogy lehetőség szerint beférjen ez a valóban célzott, rövid terápia. Ha utolsó nap küldik a kimenetele előtt, ami rendkívül gyakori, akkor egy beszélgetést lefolytatok és megbeszélék vele egy időpontot, hogy mikor jöjjön vissza. A körzeti orvosok már nagyon megszokták azt, hogy én vagyok, úgyhogy ha megbeszélem velük, hogy tartsák még betegápolmányban, akkor tartják, de ha azt mondom, hogy ne tartsák betegápolmányban, mert az rosszat tesz neki, akkor elküldik dolgozni. Akkor is visszarendelem, és az illető kap egy igazolványt arról, hogy kezelésre jött, amely igazolványt azonban általában nem szokták kérni, mert a bélyegzőmön rajta van, hogy pszichológus és ezt szégyellik. Úgyhogy akkor valamit ki kell találni igazolásul, mert a társadalom nincs szocializálva a pszichológiára, csak divatban van, ami óriási különbség. Járjon pszichológiára a másik! Én nem vagyok hülye! Szóval itt tartunk ebben.

Na most, lejön a beteg. Van egy kis előszobám. Nekem építették egy műtőből ezt az egész rendelőt. Ez szintén hozzátartozik a pszichológiának szóló benti megbecsüléshez, mert általában visszatérő nyomor, hogy a pszichológusnak nincs szobája. Van egy párnázott ajtó mögött egy teljesen szalonnak berendezett szoba: könyvespolc, virág, kis dohányzóasztal és egy szék szemben az íróasztallal és két szék a dohányzóasztal mellett. Minden játszik, mint egy rendes drámában. Bejön a beteg, én elmegyek, bemutatkozunk egymásnak és aztán azt mondom, hogy foglaljon helyet és akkor aszerint, hogy melyik székre ül, lehet arra következtetni, hogy mennyire fogadja el nálam a beteg szerepet. Hogy izzad-e a keze vagy nem, megdöbben-e a köszönéstől és a bemutatkozástól vagy nem, bekopog vagy kint vár, szóval a legkülönbözőbb dolgok kiderülnek abban az első percben, amikor bejön. Ha leül velem szemben az íróasztalhoz, akkor hajlandó betegnek lenni, ha a legtovábbi fotelbe ül, akkor az úgy néz ki, hogy engem kérem küldtek, én lejöttem, mert egy fegyelmezett ember vagyok, de mi a fenének vagyok én itt. Ez olyannyira így van, hogy volt olyan terápia, hogy a beteg az óra közben felállt és átült a másik székbe.

Ezután fölírom az adatait, nevét, születési évét, helyét és mostani lakcímét. Ez azért érdekes, mert ha vidéken született, akkor hol, Magyarországon, külföldön, 45 előtt, után, ha asszony, a lánynevét is, s mindebből újra nagyon sokminden kiderül. Aztán a foglalkozását, a férje foglalkozását és a gyerekek számát. Erre a legkülönbözőbb válaszok lehetnek. Ha nagyon harapófogóval kell a gyerekekről információkat kihúzni, akkor a gyerekek körül van valami zűr. Volt olyan, aki az első házasságából való gyereket föl se sorolta, csak később derült ki. Szóval az adatfelvétel során mindenféle dolog kiderül és még mindig csak három perc telt el. Akkor jön a hidegzuhany, a sokk, ami szándékos. Leteszem a tollat és azt mondom, hogy meséljen valamit a gyermekkoráról. Ez teljes döbbenetként éri a szegény beteget. Ha a gyerekkoráról kezd részletesen beszélni, akkor a mostani problémája az, ami nagyon-nagyon kínos és nagyon nem akarja szóba hozni, nagyon örül neki, hogy a messzeségbe lehetett menni. Ha a gyerekkorát két mondatnál átugorja, akkor nagyon keserves gyerekkora volt, akkor jobb arról nem beszélni. Tizenhat éve csinálom így és beválik. Megint csak rendkívül árulkodó, azt mondja, hogy mit meséljek róla és néma csend és bögni kezd, és aztán azt mondja, hogy érettségi után ez meg az, akkor nem vitás, hogy ott van a baj. Úgyhogy valamit tudok arról, hogy tényleges pszichoneurózisról van-e szó, vagy most egy neurotikus reakció miatt van itt. Mert ha pszichoneurózis, akkor az a gyerekkorban

gyökerezik, ha neurotikus reakció, annak mindnyájan ki vagyunk téve. És hát így egy-egy kérdéssel - maximum öt-hattal - közeledem. Semmit nem kérdezek még a betegségről. Szüleiről kérdezem, megkérdezem, hogy mikor volt először szerelmes - nem szexuális élet, onánia, hanem így, hogy szerelmes. S akkor már beszél, teljes biztonsággal beszél és körülbelül ötven percig egyfolytában. Azután abban maradunk, hogy így a beszélgetés során kiderültek a panaszai és rendszerint már ő saját maga tudja abba az összeállításba kötni, hogy legelőször hároméves koromban, amikor elkezdtem köhögni, akkor vittek óvodába. A pszichoszomatikus beteg a betegségére fűzi föl az életét és nem úgy mondja, hogy amikor óvodába vittek, akkor köhögtem. Mert az egyetlen produktum az életében a betegsége, és arra büszke. Mindenki büszke valamire, ő a betegségére. Ez pszichoszomatikus jegy. A neurotikusok szégyellik, az egészséges meg elmondja. Szóval ez az első óra, aminek a végén szoktam közölni, ha ez az impresszióm, hogy úgy érzem, van itt néhány dolog, amit meg kellene beszélni, s ekkor és ekkor jöjjön vissza. Egyetlen igazán jó tulajdonságom, hogy ha úgy érzem, hogy ez az ember túl fog jutni ezen, s nem kell piszkálni, akkor azt mondom, hogy jónapot kívánok, ha valami panasza van, majd egyszer hívjon föl. Nem feltétlenül rendelem vissza a beteget. Nagyon sok beteget lehetne visszarendelni, de nagyon sokan vannak, akik el fogják intézni önmagukkal. Lehet, hogy nem magas szinten, de elintézik és nem kell őket feltétlenül neurotikusnak bélyegezni. Ez nagyon divatos, de nem fontos. Amikor megvolt az első beszélgetés, akkor fölhívom az osztályon az illetéket, aki leküldte, és elmondok neki annyit, amennyi neki való ebből, tehát hogy visszarendelem vagy nem, tovább benn kéne tartani vagy haza kéne küldeni, érzésem szerint a betegsége mögött különféle problémák húzódnak, kb. ilyen részletességgel.

Ennek a célja egyrészt a beteg érdekében történő intervenció, másrészt az orvos nevelése, mert feltétlenül kérdez. Aki már eljut odáig, hogy leküld a pszichológushoz beteget, az biztos, hogy kérdezni kezd. És ha kérdez, akkor arra már lehet felelni, és akkor már nagyon sok homályt el lehet oszlatni. Továbbra sincs szó arról, hogy oktatnék, vagy hogy egy tudományról beszélék, csak erről az egy esetről van szó: én a Kovács néni gyomorfekélyéről beszélék, és akkor oda is figyel az orvos. Ennyi.

Ha visszajön a beteg, akkor a második órán az előző óra befejező mondatával próbálok valamit kezdeni, mert közismert, hogy mindig az ajtóban hangzanak el a fontos dolgok. Hogy még azt akartam mondani, hogy, de arra már nincs idő... Ezt a mondatot feltétlenül memorizálni kell. Akármilyen szomorú, mégiscsak, amikor a beteg kiment, le kell írni az órát. Nagyon nagy memóriatréningben vagyok, mert sokszor nem jut rögtön erre idő, de azért kínos dolog az, hogyha az ember ezt az utolsó mondatot például összekeveri. Ha nincs ilyen utolsó mondat, akkor megnézem a családjáról mondottakat. S akkor azt mondom, hogy beszéljünk egy kicsit azokról a gyerekekről, hogy is van az? Vagy: miért ment férjhez. Ez visszatérő kérdés: általában nem tudják, miért nősültek meg, miért mentek férjhez. Nagyon érdekes, hogy hány százalék ebből a menekülés, és ami általában úgy végződik, hogy a kórházba jut valamilyen betegséggel. Mert mindenki önmaga elől menekül, és egy házasság erre nem ad megoldást. És aztán a második órán már nagyon kell tudnom a fókuszot, aminek az alapnehézsége, hogy ne az én fókuszom, hanem az ő fókusza legyen. Arrafelé kell terelni, megint csak három-négy mondattal. A másik, amit nem csinálók: nem beszélék annyit, mint most és nem értelmezek. Magamban értelmezek. Tudniillik éppen azért, mert Magyarországon a közvéleménynek abszolút fogalma sincs a pszichológiáról, divatban van, sikk némelyek számára, de nem lehet elmagyarázni a Dob utcából ennek a bizonyos Kovács néninek, hogy azért utálja a menyét, mert a fia az Ödipusz-szakaszon nem jutott túl. Ez képtelenség: megölne és igaza van. Nekem kell nagyon tisztán, világosan, elfogulatlanul megérteni a helyzetet, *sine ira et studio*, olyképpen, hogy nekem ne legyen nagyon szimpatikus a beteg - nagyon kell vigyázni az empátiával. Mert ha elragad az empátia, akkor zokogok a vállára borulva és akkor ki segít? A második órán tehát tudnom kell, hogy mi a terápiás cél. Hogy mi a - nem mondok

diagnózist, mert az egy szó, egy stempli -, hogy mi a baja a betegnek. Mert ezzel a fajta terápiával személyiség-átstrukturálódás nem járt együtt, ahhoz pszichoanalízis kell. Az én terápiámmal a betegnek valamelyik sebzett pontját lehet körülhatárolni és az egészséges személyiség-összetevői alapján megerősíteni, hogy ezt a sebzett pontot megoldja vagy elviselje. Én mindig az egészséget keresem, mi az, amire támaszkodhatunk. Mi az, amire büszke lehet. Minden ember büszke akar lenni. Ha más nincs, elmondja, ő a legjobb társbérlet. Ő bírja ki a legutálatosabb anyóást. Lám milyen ügyes, milyen okos, milyen erős, hogy még ezt is kibírja. És ennek az útján valahogy azt a fókusz kiiktatni, körülhatárolni, elszigetelni, gyógyítani. Ez mindig azon múlik, hogy az eset maga miben áll.

A betegről tudnom kell, hogy nagyjából milyen jellegű személyiség, melyek az elhárító mechanizmusai, tudnom kell a frusztrációs toleranciáját, az esetleges *Suchtra* való hajlamait, illetve szenvedélyeit, az örömeit, a párválasztásának igény szintjét, ösztönkielégítésének módjait és hogy mi az, amiben fejjel ment a falnak. Ha én ezt a második óra végén nem tudom - nem mondom, hogy csalhatatlanul... Na most ennek a tudásnak olyannak kell lenni, ahogy egy grafikus rajzol, hogy ez a vonal aztán még arrébb, és még arrébb kerülhet. Szóval ez egy lazán körvonalazott dolog: nem szabad nem hinnem önmagamnak, de nem szabad makacsul ragaszkodni ahhoz, amit láttam. Lehet, hogy tévedek, s ezt el kell tudni viselnem. Ez egyébként nem könnyű. Bálint Mihály az egyik helyen a fókuszról azt írja, hogy ez olyan, mint amikor a folyót elreteszeli egy nagy faág. El kell tolni onnan. De ehhez kell tudnom, hogy a folyó milyen mély, merre folyik, milyen a sodrása, honnan szedte ezt a fát és hova tudom eltenni ezt a fát. Jó, ha ismerem a környezetet. Én heteroanamnézist ugyanakkor sohasem veszek föl.

Az az érzésem, hogy ettől minden beteg megsértődik. Mert alapvető igénye, hogy valaki csak az övé legyen ebben a nagy fene egészségügyi tohuva-bohuban. Valaki bízson meg benne, valaki higgye el neki, hogy beteg. Visszatérő motívum, hogy nem hiszik el nekem, hogy én kínlódom. Jó, az EKG nem mutat semmit, de tessék nézni, most is hogy dobog a szívem! Ha kialakul az alapvető bizalom, akkor nem lehet úgy megkérdezni másvalakit, hogy benne a bizalom ne inogjon meg. Szóval ellenőriznek, szóval már megint nem hiszik el, amit én mondok. Nekem a környezetet rajta keresztül kell megismernem. Nem is az objektív valóság felderítése az én feladatom, hanem a szubjektív pszichológiai valóság.

Nem hiszek abban, hogy van külön szexuálpszichológia. Hanem abban hiszek, hogy vannak emberek, akik különböző szinten neurotikusak, gátlásosak, félreneveltek s azoknak más sem sikerül, de a szexuális életben ez nagyon kirívó. Tehát jobban kínlódnak tőle, mint attól, hogy zavarba jönnek, ha bejönnek az ajtón. Ahol szexuális probléma van, ott mindig megpróbálom megkeresni a háttérét. És mindig kiderül valami a múltból, vagy a kisgyerekkorból, vagy a kamaszkorból, ami a gátlásosságot megteremtette. Szexuális jellegű problémákkal kapcsolatban általában párterápiát csinállok, mert ez kettőjükre tartozik. Most volt egy nagyon szép eset. Van egy harminc körüli asszony, akinek egy gyerekkori csontbetegség folytán tizennégyeszer operálták a combját, aminek a helye mind megmaradt. Nagyon csinos lett volna, kicsit sántított és a minimális önbizalommal sem rendelkezett. A férje a munkahelyén ismerte meg az asszonyt, elvált miatta, és összeházasodtak és egyszerűen képtelenek voltak összehozni, mert a férfi teljesen más tempójú. Olyan feleséghez volt szokva - tizenöt évig élt vele együtt és ezalatt nem volt egyetlen másik kapcsolata sem -, aki azt akarta, hogy gyereünk és legyünk túl már az egészen. Tipikus feleségi magatartás. Az új feleség viszont állandóan azt akarta bizonyítani, hogy ő a legizgalmasabb nő a világon, tehát minél lassabban történjen meg az aktus és minél többször. Körülbelül olyan igényei voltak, mint egy pornóregény hősnőjének. Mindehhez társbérletben laktak. Mármost ez teljesen reménytelenné tette az életüket és elmentek a Családvédelmi Központoz. Onnan küldték át őket és amikor kiderült, körülbelül a harmadik beszélgetésünk

során, hogy itt arról van szó, hogy teljesítmény centrikus szempontok merülnek föl, tehát akkor szereti őt ez a férfi, ha ötször egymásután két óra alatt tudnak együtt lenni - és ez természetesen soha nem vált be. Akkor azt mondtam nekik, hogy márpedig a továbbiakban a közösülés tilos. Mindent csinálhatnak, amit akarnak, de teljesen ortodox közösülést, behatolást azt nem szabad. Nagyon meg voltak döbbenve és nagyon csalódottak voltak, de betartották az utasítást. Ja, még azt is mondtam nekik, hogy lehetőség szerint víkendre menjenek el valami kellemes helyre, vegyenek ki egy hotelben valami jó szobát, de közösülni nem szabad. Körülbelül négy hét alatt rendeződött a kapcsolatuk, majd szemlesütve jöttek mondani, hogy nem bírták ki, és együtt voltak. Az asszony később újra megbetegedett mindenféle gerinc- meg csigolya-, meg nem tudom mikkel, és épp a múlt héten jött a férfi mondani, hogy borzasztó nehéz az életük, az asszonyt lehet, hogy megint operálni fogják, de azért jöttbe direkt megmondani, hogy legalább egy dolog jó az életben, s azóta is nagyon jól vannak együtt, s nem is győzi, hogy köszönje. Egyszerűen egy paradox intencióval sikerült ez, ha már nevet akarok adni a dolognak.

A Csikágó színes, vagány, emlékeztet a Liliomra, fenn az ernyő nincsen kas. Az emberek nagyon intelligensek, nagyon félműveltek és nagyon büszkéek arra, amit tudnak. Nagyon nincs pénzük, de rendkívül elegánsak. Főútvonala a Körút és az a fény és pompa. Nem kispolgár és nem nagypolgár - Csikágó. Rengeteg a csavargó, vagány, ügyeskedő, ravasz és dörzsölt ember. Aki, ha észreveszi, hogy a pszichológus jó fej és nem nyomja a sódert, akkor lehet vele kezdeni valamit. Ha megpróbál nagyképi lenni, akkor vége. Csináltam Szondi-tesztet egyszer egy sofőrrel. Leraktam a képeket. Erre azt mondja: Zsugázunk, zsugázunk? Mondom neki, hogy de itt csak én nyerhetek. Kész. El volt intézve. Szerettük egymást. Szóval meg lehet nyerni őket azzal, hogy nem játszom meg magam, hogy na, most ő valahol van, valakinél. Affenét. S ha az ember elejti azt, hogy jé, én is a Hernád utcai iskolába jártam ezelőtt kétszáz évvel, akkor nagyon jóba lesz.

Feltétlenül nagyon izgalmassá teszi most a helyzetet, hogy a Csikágót benépesítik cigányokkal. Ami rendízüli feszültségeket jelent a cigányoknak is és a magyaroknak is - ezt így különböztetik meg. Nagyon izgalmas eset volt egy fiatal ulcusos cigányfiú, aki elmondta, hogy ő a Pongrácz úti házából, a Mária Valéria telep csücskéből, kétfalnyi két óriási bérházból - ahol egy-egy lakás egy-egy gangról nyíló szoba - jött. Ott lakott hatodmagával, s elkezdtek egyszer csak lakást igényelni és közben a hat ember közül három megnősült, illetve férjhez ment, maradtak a szülők és ő. Erre megkaptak a Kazinczy utcában egy lakást, s alig hogy ide beköltözött, gyomorfekélyvel behozták ide. Ahogy ő elmondta, neki soha semmi baja nem volt a Pongrácz úton, mert az nagyon jó hely volt. Ott minden ajtó mindig nyitva volt, s ha valakinek bármi baja volt, az egész ház összefutott és segítettek egymáson. Amikor ő először belépett ebbe a házba, akkor teljesen kétségbeesve konstataulta, hogy minden ajtó zárva van. Szóval ez a börtön. Hiszen csak a börtönben vannak zárva az ajtók: s itt nem lehet élni. Egy darabig élt a zárt ajtók mögött és nem mert sehová bekopogni. Aztán megpróbált visszamenni a Pongrácz úti haverokhoz és elmenni megint a Népligetbe egy kicsit kalandozni, de azok nem fogadták be, mert elköltözött. Aztán megpróbált itt barátokat szerezni, de nem lehetett, mert cigány és a Pongrácz útról jött. Gyomorfekély. Kész.

Meg lehetett tanítani arra, hogy attól, hogy egy ajtó csukva, az nem börtön. Hanem lehet lakni egy lakáson belül is. Ha valami baj van, akkor be lehet kopogni a szomszéd- ba, be lehet mutatkozni, vannak civilizációs szokások, s ezek az emberek ugyanolyan idegenként fogadják őt, mint ahogy ő fogadta volna azt, aki a Pongrácz útra ment volna innen. Meg kell tanulni ezeket a szokásokat és pont olyanok ezek az emberek, mint a többiek. Ezeknek is van gyomorfekélyük, ezek is tartoznak egymásnak, náluk sincs otthon só és átmennek kölcsönkérni. Szóval nem vadak közé került. Persze ezt nem ilyen direkt módon. De rendkívül tanulságos volt ez a beteg. Hogy nem lehet előké- szület nélkül jót tenni. Egyáltalán, hogy nagyon vigyázzunk azzal, ha jót teszünk.

Borzalmasan életveszélyes a jó. Legalább olyan ártó, mint a rossz. De a fiú meggyógyult. Elég soká járt és meggyógyult.

Az orvosok úgy érzik, hogy ők lényegében mindent tudtak, hiszen mágusok voltak, s most állandóan az elveszett tekintélyüket próbálják visszaszerezni. A tekintélyüket nem a pszichológusok miatt veszítették el, hanem az ismeretterjesztő irodalom miatt. Mert itt mindenki ért mindenhez, valamint mindenki megkapja a leleteit. Tehát konzíliumot tudnak tartani a betegek. Na most ez a görcsös kapaszkodás egy olyan szerephez, amely már lejárt, hiszen már egy másik színdarab megy - ez idegessé teszi őket. Hogyha ezt a pszichológus fölismeri és megpróbálja elfogadni azt, hogy ezek tulajdonképpen talajukat veszített emberek a szakosodás és a detronizálás miatt, akkor lehet velük együtt dolgozni, mert érdekli őket a pszichológia nagyon s van is érzékük hozzá. Részben, ha azt az orvost veszem, aki tényleg azért ment az egyetemre, mert orvos akart lenni, akkor adott az értéke, részben pedig mert ugyanolyan neurotikusak, mint mindenki más. A körzeti orvosok, ha azt látják, hogy egy kicsit gyógyul a beteg, akkor nagyon örülnek. Alapkérdés, hogy kinek gyógyul a beteg, s mennyire lehet elviselni azt, hogy nem én gyógyítom meg, hanem az a másik. Hát erre kell a pszichológus mazochizmusa: hogy nem nekem gyógyul a beteg soha, hanem mindig a belgyógyásznak. A pszichológusnak feltétlenül nagy frusztrációs toleranciával kell rendelkeznie, mert hisz állandóan frusztrálják. Ha valakit eltolnak, akkor persze, a pszichológus belekötött a dologba. Ha a beteg meggyógyult, akkor a belgyógyász meggyógyította. A hiúságnak abban kell lenni, hogy a legtöbb virág az én szobámban van, de hivatalosan biztos, hogy az orvosnak gyógyul. És tudni kell azt, hogy melyek azok az indulati elemek, amelyek a pszichológust gyötrik, tehát magány, szeretethiány, hatalomvágy. Milyen helyzete van az életben és ne ezt projiciálja a betegre. Szóval önismeret és önfegyelem kell.

Vissza kéne állítani a szabad orvosválasztást és a háziorvosi rendszert. Ez idézhetné elő, hogy megint bízzanak az orvosban, és a beteg úgy érezhesse, hogy mindenki odafigyel rá, aki erre illetékes, és ne az legyen a pszichológus nagy trükkje, hogy odafigyel a betegre és ettől a beteg megkönnyebbül. Ha nem az lenne, hogy beosztják a beteget valahova, hanem kiválaszthatja azt, akihez megy. Így is kialakulna, hogy kinek mennyi betege van és minden orvosnak lenne megfelelő beteg-partnere, csak meg kéne találni egymást. Az orvost is kevesebb csalódás érné, mert aki egy kicsit tisztességes, az ideges attól, hogy nem tudja ellátni a betegét. Az orvosok zöme szeret gyógyítani, hiszen az oly mágikus dolog, élet-halál ura, s helyett stemplizni borzasztó.

Az, amit most néha pszichoterápiának hisznek, hogy megkérdezi a beteget, hogy Hogy van, hogy van?, ez nem pszichoterápia. Először is alapvető dolog, hogy az orvos is egyedül üljön a beteggel. Képtelenség beszélni, ha ott van az orvosírnok, aki ismeri az egész környéket, és képtelenség kórteremben fölvenni anamnézist, ahol a körzetezés folytán a házimester néni is ott van, amikor elmondom, hogy a férjem iszik, a lányom elkurvult és én ettől ideges vagyok. A négy szemköztiséget, ami a bizalom egyik alapja, vissza kellene állítani. Nem formalitás. És azért a pszichológusnak bőven lenne dolga, csak nem kapná mindazon eseteket meg, amelyekkel esetleg nincs is dolga, csak az ideje telik. A pszichoterápiának az egyik nagy kérésztje, hogy ugyanazzal az eszközzel dolgozik, mint bármely beszélgetés: a szavakkal. S mindenki azt hiszi, hogy tud beszélni, tehát tud pszichoterápiát csinálni. Ezt tudni kell és az orvosok részéről az ellenállás nyilvánul meg abban, ha azt mondják, átküldve a beteget, hogy beszéljess vele, nekem nincs időm. A teljes elzárkózással is találkozok az ember, de azzal az orvossal nem kerülök össze, mert az nem küld beteget.

Én jobbnak tartom ezt a rendkívül lassú nevelési módszert, amely például abban állt, hogy mielőtt idekerültem, megrendeltem a *Psyché* és a *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse* és ez ki van téve a könyvtárban, ami magyarországi kórházakban még nem fordult elő, és ezt azért csak-csak megnézik. Meg az, hogy egy-egy beteggel kapcsolatban mondjuk nem négy szemközt beszélek azzal a főorvos-

sal, hanem valahogy úgy intézem, hogy bejöjjön az az orvos is, aki mereven ellenállt. S akkor az ember - vagy jámbor-szelíden, vagy malíciával - csak megtalálja a hangot. Az igazi Bálint-csoport az úgy megy, hogy körzeti orvosok vannak együtt és az egyik elkezd referálni egy esetet és a többi elmondja a véleményét, hogy hogy kéne csinálni, hogy folytassa, milyen lesz szerintük az eredmény, s hosszú időn át végig kísérnek így egy beteget. A lényeg az, hogy ne tanítás, ne szeminárium, ne előadás legyen, hanem az orvos személyiségének picit, de mélyreható változása következék be. Ez szó szerinti idézet. Megtanul másképp látni dolgokat. A pszichológusnak nem azt kell mondani, hogy ez pedig az elhárító mechanizmusok között az ellenkezőjébe fordítás, hanem azt kell mondani, hogy mit kéne csinálni ahhoz, hogy ez az ember megértse ezt meg ezt. És az orvosnak szembe kell néznie azzal, hogy mit nem látott meg. Hol vannak az ő vakfoltjai és azok rendszerint a saját neurózisát takarják. Ezt én megpróbáltam kórházi viszonyok közt, ahol nem egymástól független emberek vannak, hanem erőteljes függőség van. Ahol egy téves diagnózis azt jelenti, hogy a segédorvos hülye volt és ezt a főorvos aláírta a zárójelentésben. Úgyhogy ez magában hordta a kudarcot, illetve a pszichológus vesszőfutását. Mégis valamelyest sikerült. De a helyzet azt hozta magával, hogy ha a főorvos mondott valamit, akkor mindenki zajosan helyeselt, másrészt a főorvos és köztem párharc indult, hogy ki vezeti a csoportot, amibe én is belementem kellő önismeret nélkül és kezdőként. Mégis eredményes volt olyan szempontból, hogy három év alatt megtanulták egy kicsit pszichológiailag nézni a beteget. Érdekes volt, hogy ennek kisugárzása volt a többi osztályra is.

JEGYZETEK

1 Szilágyi Lilla (1921. november 10. -1994. július 3.) 1939-ben érettségizett, majd - minthogy a numerus clausus idején nem tanulhatott tovább - 1939-1941-ig a Szere-tetkórházban műtősnő, közben álnéven ír a *Népszavában*. 1939-től a szociáldemokrata mozgalomban is tevékenykedik. 1940 és 1945 között a *Népszava* külső munkatársaként dolgozik, 1945-1951-ig a *Népszavánál* külpolitikai rovatvezető, s a *Dolgozók Világlapjá-nak* is dolgozik. 1951 és 1953 között a *Népszavától* való eltávolítása után az Országos Béketanácsnál dolgozik. 1953-tól 1961-ig az Akadémiai Kiadónál szerkesztő, felelős kiadó, a *Magyar Pszichológiai Szemlét* és a *Pszichológia a gyakorlatban* című sorozatot szerkeszti, mindkettőben publikál is, s ő bábáskodik Bálint Mihály könyvének megjelenésénél (*Az orvos, a beteg és a betegség*), különböző pszichológiai tanulmányköteteket ad ki, közben 1957 és 1962 között elvégzi az ELTE pszichológia szakát. 1961-től 1964-ig az MTA Gyermeklélektani Intézetének, majd 1965-től 1969-ig az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos munkatársa, ezzel párhuzamosan 1967-1968-ban a SOTE I. sz. Belgyógyászati Klinikáján dolgozik félállásban. Magyar Imrével, a klinika professzorával közös írásuk jelenik meg az *Orvosi Hetilapban*. Közben 1969-ben bölcsész-doktori vizsgát tesz. 1970-től nyugdíjazásáig, 1984-ig a Péterfy Sándor utcai kórházban dolgozik. Közben 1982-ben klinikai szakpszichológusi, majd 1985-ben pszichoterapeuta címet szerez, pszichoanalitikus tanulmányokat fordít a Gondolat Kiadó különböző válogatásaiban.

Szilágyi Lilla apja, Szilágyi Géza (1875-1958) a *Nyugat* köréhez tartozó költő és újságíró. Az *Élet*, a *Pesti Napló*, majd a *Magyar Nemzet* munkatársa, később az *Az Újságnál* politikai rovatvezető. Aegrotus írói álnéven írt általában könyv- és színikritikákat. Ferenczihez járt kiképzőanalízisbe, de maga nem praktizált. Később Ferenczi baráti köréhez tartozott. Pszichoanalitikus irodalomelemzéseket is publikált, Vajda Jánosról írott tanulmánya a *Lélekelemzési tanulmányok* című Ferenczi-emlékkötetben

reprint kiadásban is megjelent (Somló Béla könyvkiadó Rt. én., Párbeszéd - T-Twins, 1993).

2 Pfeifer Zsigmond (1889-1945) ideg orvos, pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület aktív tagja, Ferenczi tanítványa. Kiképző analízisét Kovács Vilmánál végezte. Jelentős szerepet játszott az analitikus képzés kidolgozásában. A buchenwaldi koncentrációs táborban halt meg.

3 Décsi Imre (1884-1944?) ideg orvos, Ferenczi kollégája. A pszichoanalízist népszerűsítő írásai jelentek meg a *Világ* című lapban. A jungi iskolával rokonszenvezett, majd eltávolodott a pszichoanalízistől. A náciak ölték meg.

4 Hollós István (1872-1957) elme orvos, pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület alapító tagja, majd 1933-tól elnöke, úttörője az Open Door System kialakításának a magyarországi elmegyógyászatban.

5 *Lélekelemzési tanulmányok*. Id. kiad.

6 Uo. 249-265. o.

7 Pfeifer Zsigmond, vö. 2. jegyzet

8 Liebermann Lucy (1889-1967), pszichoanalitikus, a gyermekkori beszéd- és mozgászavarokkal, gyermekkori kóros pszichés tünetekkel, gyermekkori öngyilkosságokkal foglalkozott. A terápiában csoportmódszereket is alkalmazott.

9 Gegesi Kiss Pál (1900-1993) gyermekgyógyász professzor, a SOTE I. sz. gyermek-klinikájának vezetője, neves műgyűjtő. A gyermekgyógyászat mellett a gyermekkori személyiségzavarokkal is foglalkozott.

10 Rajka Tibor (1901-1980) orvos, pszichoanalitikus, főként a szorongásos és kényszerbetegségekkel foglalkozott. A holocaust idején aktívan részt vett zsidó kollégái mentésében.

11 Révész László (?-1944) neurológus, belgyógyász, pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület titkára, a tanulmányi bizottság alelnöke a zsidótörvényekig. Pszichoszomatikus megbetegedésekkel foglalkozott. 1944-ben a nyilasok családjával együtt agyonlőtték.

12 Eisler Mihály József (?-1944?) ideggyógyász, pszichoanalitikus, neves műgyűjtő, a *Pester Lloyd* műkritikusa. A terápiában hipnózist is alkalmazott az analitikus technika meggyorsítására.

13 Farkasházi Menyhért (1899-1990) belgyógyász, pszichiáter, pszichoanalitikus. Egyaránt folytatott gyermek és felnőtt terápiát.

14 Magyar Imre (1910-1984) belgyógyász professzor. Az *Orvosi Hetilapban* közös publikációjuk is jelent meg Szilágyi Lillával.

15 Pfeiffer Margit gyermekorvos, pszichoanalitikus, Szondi Lipót, majd később Hermann Imre tanítványa.

ARCHÍVUM

**A MARADÉK ZSIDÓSÁG LELKI KERESZTMETSZETE
1946-BAN****Kulcsár István*

1945 tavaszelején, amikor az ablaktalan vagonok, a rögtönzött hajóhidak és a sebzett betonú országotak önteni kezdték a kihalt tekintetű, mereven mosolygó visszatérők vánszorgó menetét, mi, a bujkálás és kétes védettség folytán véletlenül megmaradottak szorongva lestük jeltelen arcukat és szerettünk volna pillantásunkkal zsírosfényű, halottan dermedt homlokuk mögé hatolni: mit látnak ők vakmódra tapogatózó szemekkel, mit érez és mit gondol az, aki a halálból tér vissza.

Azután láttuk őket az átmeneti szállás szalmazsákjain feküdni letargiában és az ebédoztásnál verekedni a félpercnyi előny miatt. Láttuk őket a kórházi ágyakon, bénultan és kimaradt emlékezettel, és a gondozó intézet folyosóján, amint szorongó reménykedéssel keresik hozzátartozóik nevét a hosszú-hosszú listákon. Látjuk azóta is, alamizsnaosztásnál és a munkapad mellett, a bosszú leshelyein és a reménytelenség priccsein, mohó örömhabszolásban és az öngyilkosság mezsgyéjén. Egy ország épül körülöttük, de az emberi lélek - úgy látszik - nehezebben épül újjá, mint a leromlott házfal és a leszakított híd.

A visszatérőket kezdetben az erkölcsi és esztétikai gátak megszakadása jellemezte, ezzel együtt a kezdetleges ösztönök rég túlhaladott megnyilvánulási formái: fog, karom, tülekedés, a lágerélet rájuk kényszerült és még le nem vetett életformája. Indulati életük féktelen volt, és nem ismerték a megkívánás és kielégülés között egyensúlyozó kitarást és türelmet. Ugyanakkor finomabb érzelmi életüket - és ez már közös az itthonmaradottakéval - fagyos dermedtség ülte meg. Nem tudtak sem úgy örülni, sem úgy szomorkodni, mint annakelőtte. A színeket, az ízeket, az illatokat felismerték, de az észrevevés hideg volt, élettelen, olyan, mintha az ember homályos

* E tanulmány szerzője, Dr. Kulcsár István ideggyógyász, 1901-ben született Magyarországon és 1986-ban hunyt el Izraelben. A két világháború között Adler mélylélektani irányzatának, az individuálpaszichológiának magyarországi hívei közé tartozott. Ő fordította magyarra Adler *Emberismeret* című könyvét, és maga is több könyvet publikált Adler tanairól. A harmincas években Székely Bélával együtt szerkesztette az *Emberismeret* című folyóiratot. A második világháború után a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetője lett, majd 1950-ben kivándorolt Izraelbe, ahol pszichiáterként működött tovább. Ő volt az 1958-as jeruzsálemi Eichmann-per elmeszákértője; nagy feltűnést keltett a vádlottól szóló mélylélektani elemzése. Emlékiratait - Körömdi Balázs álnéven - *Zsidó gyónás* címmel jelentek meg (Interart Stúdió, Bp. 1990).

Jelen tanulmánya világszerte egyike az első olyan dolgozatoknak, amelyek a holocaust utáni zsidóság pszichológiai problémáival foglalkoznak. A tanulmány először a Beneschofsky Imre szerkesztette *Maradék-zsidóság* című kötetben jelent meg (A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menhelyegyesületének Évkönyve, Budapest, év nélkül, 34-38. o.). - A szerk.

üvegen át nézné a tájat, mintha az eleven testet durva szöveten át tapintaná. Éppen ilyen idegen, távoli módon, mintegy ködön átszűrve hatottak rájuk felbukkanó emlékeik is. Érdeklődési körük megszűkült, nem szöttek távolabbra nyúló terveket, a mában éltek a mának és nem tudták felfogni, mi is történt velük.

A megrázkódtatás utáni dermedtség jellemezte a zsidóság többségének lelki életét a felszabadulást követő hónapokban. Szorongó mellkasuk még nem tudta magába szívni a szabadság éles levegőjét és még a gyászra sem volt könnyük. E lelkiállapot egyeseknél kifejezett betegséggé fokozódott, idegennek tunkent önmaguk előtt és idegennek tunkent számukra a világ. Mintha testük, érzelmeik, gondolkodásuk megváltozott volna, mintha elvesztették volna személyiségüket.

Másféle lelki betegséget a kezdeti időben alig tapasztaltunk. A külső veszély rettenetes nyomása elhomályosította az egyéni problémákat, mint az éjszaka fényeit a perzselő nap. Ám akiket hivatásuk a lélek törvényeivel foglalkoztat és sorsuk a zsidósághoz köt, már akkor tudtuk és hangoztattuk, hogy a dermedt láva alatt emészto tunkent parázslanak. Az azóta elmúlt másfél esztendő folyamán a merevség feloldódott és mint Memnon szobraiból a dal, felszakadtak a zsidó szenvedés hangjai. A tudatot megülő köd gomolyodik, alakot ölt és benépesül kísértetekkel. Egy zsidó férfi állandóan füstszagot érez, noha gondolván nem is gondol a krematóriumra, ahol kisgyerekeit elégették. Egy másik, megbízható és lelkiismeretes hivatalnok, egy napon köveket rak a zsebébe és a Dunába veti magát. A harmadik, fiatal férfi, az érzékekben keresne feledést, de teste, lelke felmondja a szolgálatot: nem képes szeretni. Fiatal özvegyasszony éjjel-nappal vissza nem tért urával perlekedik, miért hagyta magára. Nagy jövőjének tartott énekes torkát fojtogatja az ismeretlen szorongás és hebegve tör elő belőle a hang. Lelkes ifjú nem bírja a maga vállalta közösséget, tör, rombol önkívületi állapotában. Mint a befagyott folyam, amikor megolvasztja a tavaszi szél és széttöredező kérge alól roncsolt hullákat, lemállott tagokat lök felszínre, úgy bukdácsolnak és kavarognak a fekete esztendők zsidó lelki sérültjei.

A széles tömeg, dermedtsége feloldódván, többféle, típusokba rendezhető magatartást tanúsít. Egy résznek sikerült bosszúvágját a társadalom megtorló szervének szolgálatába állítani és ily módon nyertek, ha nem is megnyugvást, de átmeneti kielégülést. A tömegek széles rétegeiben azonban továbbra is él, ha nem is a bosszú, de ressentiment, megbántottság, az igazságtalan üldöztetés, a kiközösítés, a hozzátartozók elvesztésének soha ki nem törölhető emléke. Noha lélektani jellemzésnek nem lehet célja az értékelés, mégsem mehetünk el megjegyzés nélkül a jelenség mellett, hogy egyes zsidó politikai mozgalmak szinte kizárólag erre az érzelmi magatartásra építik propagandájukat és ezzel rögzítik, tartósítják e nyomasztó és improduktív jelenséget. Mi is azt valljuk, hogy feledni nem szabad, de az emlékezés tanulság-levonó, építő késztetés kell, hogy legyen, ne primitív bosszúvág és tehetetlen siránkozás. A ressentiment-os zsidó tömegek általánosítanak, a gazdanép minden tagjában ellenséget látnak, de tőlük való elfordulásuk korántsem eredményez még zsidóságukhoz való visszatérést, és nem egyszer pusztán-individualista, antiszociális érvényesülésük takarója.

A zsidóságnak ijesztően széles rétege a felszabadulás óta nem állott talpra és úgy látszik, nem is hajlandó talpra állni. Otthonokban, kórházakban húzódnak meg, segélyekből, alamizsnákból tengődnek. Eközben gyanakvóvá, ügyeskedővé válnak, elégedetlenek, perlekednek, felhasználnak minden zugot és kibúvót, hogy ne kelljen munkába menniük, vagy, ami ezzel egyértelmű, saját lábukra állniuk. E néha tudatos, de gyakran tudattalan magatartás az önbizalmát elvesztett, ügyefogyottá vált lélek védekezése a fenyegető magára-maradással szemben, amivel - úgy érzi - nem képes megbirkózni. A körültekintően jól ismeri ezt a járadékneurózisnak nevezett képet, ami biztosított betegekben és járadékra jogosult háborús rokkantakon szokott mutatkozni. *A zsidóság széles rétege ma kollektív járadékneurózisban szenved.* Nem kis szerepe van e betegség kifejlésztésében az amerikai zsidók segítőszervének, a *Joint*-nak, ami, miköz-

ben megmentette a maradék zsidóság életét, szellemét akaratlanul is korrumpálta. A szolgálat nélküli szolgáltatás különben is könnyen hajlamosít felelőtlenségre, könnyelműségre, korrupcióra és e tulajdonságok sajnálatos mértékben fejlődtek ki a zsidóságnak közvetlen vagy közvetve eltartott rétegében.

Jellemzően alakult a megmaradtak magatartása zsidóságukkal szemben.

A magyarországi zsidóság nagy része a háborút megelőzőleg politikailag asszimilált volt, vagyis annak ellenére, hogy szokásaiban, ítéletében, világmépében, taglejtéseiben és hangsúlyában és nem utolsó sorban, foglalkozásában zsidó maradt, a gazdanéphez tartozónak vallotta, sőt hitte is magát. Ez az ellentét a tudat és a valóság között, már eleve magában hordta egy lelki egyensúlyi zavar csíráit. A nagy megrázkódás vagy végét vetette ennek a hiedelemnek, vagy a réginél sokkal nagyobb lelki energiát követel további fenntartásához. Az előbbieket most sehová sem tartozón úgy érzik magukat, mint a szárazra vetődött hal, tátogva és kapkodón. Azok, akik anullálják azt a tényt, hogy a gazdanép kivetette őket magából, ez eseményt társadalmi elméletek segítségével igyekeznek meg nem történné, részlegesnek, jelentéktelennek tekinteni és tíz körmükkel kapaszkodnak az új asszimiláció lehetőségébe. Minthogy azonban tapasztalataikat és érzelmeiket csak anullálni tudják, de megsemmisíteni nem, türelmetlenül, indulatosan, kóros energiafelesleggel utasítanak vissza minden kritikát, sőt minden olyan megnyilatkozást, amely álláspontjuk labilitására emlékeztet. Ennek következtében szellemi polgárháború dúl a maradék zsidóság körében oly gyilkos és elszánt keserűséggel, ahogy csak az egy vérből valók képesek egymást gyűlölni.

Ez a fel nem oldott ellentét újabb, még eljövendő lelki zavarok csíráját hordozza magában éppen a maradék zsidóság egyénileg legértékesebb elemei számára, akiknek előbb-utóbb rá kell majd ébredniök állásfoglalásuk nem őszinte és irreális voltára. Az átmeneti szükséghelyzet megszűnését követő, eljövendő csendes likvidálás újabb ressentiment-hullámot fog verni éppen azok között, akik igen nehezen fogják megtalálni az utat vissza, természetes közösségükhöz. Az elkövetkezendő mellőzés és visszautasítás a zsidóság amúgy is túlérzékeny értelmiségi rétegét fogja érinteni és olyan társadalmi és lelki elszigeteltségbe szorítja őket, amelyek áttöréséhez nem marad erejük.

El nem intézett emlékek, nem realizált veszteség, meddő ressentiment, kollektív járadékneurózis, újabb magahitegetés, szellemi polgárháború, ím ez a maradék zsidóság lelki átmetszete 1946 őszén. Mi emelheti ki e tespedésből, e magaemésztő belső viaskodásból? A válasz a tünetek és okaik felismeréséből önként adódik: a megrekedt, pangó vagy helytelen útra terelt energiák építő felhasználása, a munka. Üzemek, mezőgazdasági telepek, munkaotthonok szervezése a járadékneurózt tápláló alalmazsnák helyett. Közösség megteremtése, de nem a régi, a tőkések vezette, tartalom nélküli, idejét múlt, izrealita hitközségi élet mintájára, hanem gazdasági, társadalmi és kulturális együttműködésen alapuló, reális közösségalkotás, amely hivatott a zsidó fizikai és szellemi dolgozók összefogására, a zsidó szellem korszerű átnevelésére és a zsidóság bekapcsolására a haladó nemzetek közösségébe. Így nyerheti el a zsidó egyén a lelki egészség helyreállításához és fenntartásához szükséges közösség-élményt anélkül, hogy összeütköznék, szubjektíven a maga őszinteségével, objektíven a haladó társadalom mozgalmával, amelyekben részét kivenni zsidó elhivatottsága.

KÖNYVEK

Szirmai Rezső- Gartner Pál: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Pelikán Kiadó, Budapest, 1993. II., bővített kiadás. (Eredeti kiadás: Faust Kiadó, 1946).

1946-ban Európa és Magyarország még éppen csak ocsúdóban volt a második világháború pusztításából és a náci népiirtás okozta sokkból. Már folytak a háborús és emberiség elleni bűntetteket elkövetők pereit, de a nagyon közeli múlttal való szembenézés, a számvetés, a katasztrófa okainak feltárása még éppen csak elkezdődött. Óhatatlanul felvetődött a kérdés: milyen személyiséggel rendelkeznek azok az emberek, akik idáig juttatták az országot? Milyenek voltak azoknak a politikusoknak a mindennapjai, akiket a publikum addig csak a háborús sikerpropaganda szűrőjén keresztül ismerhetett? Milyenek voltak a gyilkosok, amikor magánéletüket élték, kedvteléseiknek hódoltak?

Ezekre a kérdésekre keres választ Szirmai Rezső és Gartner Pál könyve, amely az újságíró Szirmai rövid, érzékletes jellemrajzai mellett a lélekibúvár Gartner pszichoanalitikus interjút tartalmazza, amelyekben megkísérel a népbírói tárgyalás alatt álló nyilas vezetők és más szélsőjobboldali politikusok, újságírók cselekedeteinek lelki mozgatórugóira rávilágítani, rekonstruálni életútjukat. Szögezzük le mielőbb: a *Fasiszta lelkek* nem tudományos mű, nem alkalmas tudományos következtetések levonására. Az már első látásra világos, hogy a jó tollú Szirmai Rezső indulattól fűtött próterei a propagandisztikus újságírás műfajába tartoznak. A Gartner által készített beszélgetések súlyos módszertani problémáiról maga a szerző (freudomarxista orvos-publicista, akinek neve a címlapon nem szerepel) is így vall:

„Mértani rajzok készítésénél szokás előbb az ábra végpontjait meghatározni, azután összekötni a kijelölt pontokat... A mélypszichológiai diagnosztikai vizsgá-

lat menete más. A végső ábra - ha az ösztönési atmoszféra megbízható feltételei adva vannak - hosszas vizsgálódás után a kis részletek egymásutánjából alakul ki.

A közölt esetekben az ösztönzés külső és belső feltételei nincsenek biztosítva, így ... a végpontokat kell előbb kirajzolni és azokat összekötni egymással. Az az ábra, ami így kialakul, nagy valószínűséggel azonos a megvizsgált egyénnel." (88. o.) Nyilvánvaló, hogy Gartner itt előremenekül a kételyek elől, amelyek interjúi kényszerű rövide, irreális kérdésszerű szituációja (foglyokról van szó!) miatt merültek fel benne. Mégis úgy vélem: jól tette, hogy engedett a „navigare necesse est” parancsának, és megírta ezt a könyvet.

Vannak ugyanis helyzetek - márpedig Közép-Kelet-Európa huszadik századi történelme bőséggel produkált ilyeneket! -, amikor a társadalomkutató önhibáján kívül nem tud hiteles, ellenőrizhető információhoz jutni. Azt gondolom, hogy ilyenkor kényszerűen fel kell vállalni a „tudománytalan”, falszifikálhatatlan spekulációkat, sőt, akár az e vállalással járó esetleges tekintélycsorbulást is, különben a relevancia szintén alapvető szempontja háttérbe szorul. A szakma szabályainak szó szerinti betartása esetén ugyanis a valóság feltárása helyett annak elfedéséhez járulnánk hozzá. Persze, az érem másik oldala az, hogy amíg az emberek nem válaszolnak őszintén a kutatók kérdéseire, a különféle kóklereknek, váteszeknek, a publicisztikus, közbeszédimitáló „társadalomtudomány-nak” jócskán marad mozgásteret.

Kényszerhelyzetben van a recenzió is, hiszen egy nagyrészt hipotézisre szorító könyvről igazi műbírálat helyett csak reflexiókat közölhet, tehát azt tárhatja az olvasó elé, ami a *Fasiszta lelkek*-ről eszébe jutott. Ezen a téren dicséret illeti Gartner, mert - bár az egyes interjúalanyokról szóló elemzéseink inkább csak erőltetett „mélyenckedések” - összefoglaló előszavában gondolatébresztő módon summázta azokat a tapasztalatokat, amelyeket a csekély anyag kínál. Jó érzékkel veszi észre, hogy a válaszadók több-

ségének milyen csekély a libidója, hogy egyesek milyen erősen hajlanak a „mérnökösödésre” (vö. Adornóék „manipulátor” típusával!). Ami azt illeti, hasonló karakter volt Sztálin, Gerő stb. is, s ezért mai eszünkkel inkább totalitárius lelkeknek titulálnánk a kötetben szereplőket, mintsem egyszerűen csak fasisztáknak.

Ezzel kapcsolatos egy olyan értelmezési lehetőség is, amelyhez olykor Gartner is közel jár, végül mégis csukott szemmel megy el mellette. A jeles pszichoanalitikus azt felismeri ugyan, hogy: „A vizsgáltak lelkében nincs ellentét az ösztön-követelések és az erkölcsi-én igényei között. Azt tartják erkölcsileg is helyesnek, amit az ösztönviláguk is akart” (11. o.), azt azonban nem érti, hogy bár a foglyok szinte valamennyien sejtik, hogy milyen büntetésre vár rájuk, szemrebbenés nélkül tovább tagadnak, és büntudatuk sincs (jól alszanak, nincsenek neurotikus szorongásos és hisztériás tünetei, nem kíséreltek meg öngyilkosságot). Gartner itt azt nem veszi észre, hogy kérdezettjei ebből a szempontból csakugyan *fasiszta* lelkek, akik egy olyan ideológiában hisznek, amely szerint mindig a győztesnek van igaza. (Másfelől: sok veszélyes, visszaeső köztörvényes bűnöző is üzemi balesetnek fogja fel, ha elfogják és elítélik: ez „benne van a jegy árában.”) „Ha mind az igaz lett volna, amit gondoltam, akkor most nem beszélgetnék itt”, mondja széles gesztusokkal Görgey Vince (47. o.) Mások „magasabb elvekre” hivatkoznak: „Ereztem sokszor, hogy általánosabb emberi szempontból bizony nem mindig kifogástalanok azok az eszközök, amelyeket egy egész világ ellen dúló harcunkban kénytelenek voltunk használni.” (Kolosvári-Borcsa, 65. o.) „Sajnáltam a szenvedő zsidókat. De az volt a meggyőződésem, hogy egy elkerülhetetlen történelmi fejlődéssel állunk szemben.” (Imrédy, 106. o.) „... a bűncselekményeknek csak egy százalékát vagyok hajlandó közönséges bűncselekményként elbírálni, kilencvenkilenc százalékát legfeljebb lélektani szempontból tartom bűncselekménynek...” (Szálasi, 216. o.)

Azt hiszem, Hannah Arendt jó nyomon jár *A totalitarizmus gyökereiben*, ami-

kor azt fejtegeti, hogy a totalitárius lelket az a doxa(zma) irányítja, amely szerint az új, tökéletes világ (teljesen igazságos társadalom, biológiailag hibátlan embertípus) megteremtésének célja minden eszökzt szentesít. [Legyünk sportszerűek Gartnerrel szemben: ő is sejtí, hogy egyes interjúalanyai miért kérkednek érzelmi és szerelmi életük szegényességével: „Nagyon sok vezető személyiség terjeszt és terjesztett magáról olyan híreket, amelyek emberfelettiének állítják be. Ezekről a vezető egyénekről úgy tudja a közhit, hogy aszexualisak, vegetáriánusok, rettenthetetlenek stb.” (229. o.)] Ezt a mentalitást jól szemléltetik a másik totalitarizmus egykori prófétájának, Bertold Brechtnek a sorai: „*Ki a kommunizmusért küzd / Annak tudnia kell küzdeni és nem küzdeni, / Az igazat mondani és elhallgatni az igazat, / Szolgálatot teljesíteni s megtagadni, / Ígéretet megtartani és meg nem tartani, / Veszélybe rohanni és veszélyt kikerülni, / Ismertnek lenni és ismeretlennek is. / Aki a kommunizmusért küzd: / egyetlen erénye van csupán, / Hogy a kommunizmusért küzd.*”

A totalitarizmus elmélete természetesen csak egyike azoknak a megközelítéseknek, amelyek a holocaust vizsgálata során termékenyeknek bizonyulhatnak. Annyi mindenképpen világosnak tűnik, hogy a „fasiszta lélek” kutatása során a pusztán individuálpszichológiai perspektíva nem elegendő. Az elemzést a tágabb szociokulturális környezet összefüggésrendszerébe ágyazva kell elvégezni. Ehhez azonban le kell vonni bizonyos következtetéseket, amelyek a holocaust-kutató szerepkörének ártértelezésével, identitásának, előfeltevéseinek újrafogalmazásával kapcsolatosak, és meg kell szabadulni néhány szemléleti béklyótól.

Azt szerencsére talán mondani se kell, hogy például a német kollektív pszichével kapcsolatos antifasiszta nemzetkarakterológiai spekulációk tarthatatlanok. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a szociokarakterológiai konstrukciók - akár az autoriter személyiséggel, akár a kispolgár vagy a dzsentri természetrajzával, illetve a lumpenelemek pszichopatológiájával kapcsolatos változatban - szintén a torzítás számos veszélyét rejti maguk-

ban. Ormos Mária *Hitler*, valamint John Lukacs *Churchill és Hitler* című könyvei (eltérő színvonalon, különböző világnézetű indíttatással) arra is felhívják a figyelmet, hogy búcsút kell intenünk a félnótás, féltökű mázsolóról szóló, csak indulatkiélésre alkalmas doxazmáknak is.

Erős Ferencnek a *Fasiszta lelkekhez* írt utószava tudatosan kontrasztot alkot ezekkel a megközelítésekkel szemben. A szerző, a projekciós és bűnbakelméletek hazai monográfusa, arra a gondolkodóra hivatkozik, aki ezeknek a teóriáknak a legjelentősebb magyarországi kritikus: Bibó Istvánra. Bibónak a fasiszmusról és az antifasiszmusról vallott nézetei (így a német hitstériáról és a zsidókérdésről szóló tanulmányai) eddig kevés méltatásban részesültek. Okkal gyaníthatjuk, hogy a fasiszmus és az antiszemitizmus hazai értelmezéseiben azért is dominálnak még mindig a kivetítéses magyarázatok, mert szellemi életünk nemigen tud mit kezdeni azzal a rendkívül heurisztikus, de sokszor éppen ezért zavarba ejtő szemlélettel, amellyel Bibó ezeket a jelenségeket kezeli. Ezért a továbbiakban - a bizonyos fokú területi aránytalanságot is vállalva - bővebben foglalkozom Bibó koncepciójának legizgalmasabb, legújyszerűbb vonásaival.

Azt Bibó sem vitatja, hogy sok deklarált kispolgár és idült reakciós szegődött a fasiszmus hívéül, mint ahogy azt sem, hogy a fasiszta vezérek elvetemült, kriminális személyiségek. Irrelevánsnak tartja azonban azokat az interpretációkat, amelyek a bűneiket másokra áthárító deviánsukat tartják a fasiszmus okozóinak, mert ezek az ördöggel akarják kiűzni a Belzebubot. Ez az álláspont ugyanis csak tüneti, és nem oki terápiára ad lehetőséget: „A fasiszmus lényege éppen az, hogy a törvénytisztelő, tisztességes emberek értékvilágát zavarja meg... A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztátlan és hamis helyzetek, amelyek a törvényt rosszá, semmitmondóvá és képmutatóvá teszik.” (Bibó István: *Válogatott művek*. Magvető, 1986. 1. köt. 465. o.)

Ilyen hamis helyzet áll elő, amikor „valamely történeti megrázkódtatás azt a

görcsös félelmet ülteti el, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét” (Uo. 467. o.). A feldolgozatlan traumákból alakulnak ki a közösségi hisztériák, amelyek „tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.” (o. 374. o.) A hisztéria nem egyes egyének individuális pszichológiai vagy morális defektusa, nem is a metafizikusán tételezett közösségiségnek mint olyannak a lelki zavara, hanem egyéni interakciók olyan torzult struktúrája, amelyben a kérdéseket sem lehet helyesen feltenni, s amelyben a csapdahelyzetek merevgörcsszerű módon, zárt rendszerre csomósodnak össze: „Mindeme személyek, akik a közösség hisztérikus megnyilvánulásait akár politikai cselekvéssel, akár egyszerű elfogadással és helyesléssel kialakítják, ... lehetnek igen ép lelkű, egészséges és szimpatikus emberek...” (Uo. 375. o.) „A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota... Hiába pusztítunk el minden »gonosz« embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családokban, hatgyermekes családokban... fognak tovább élni...” (Uo. 376. o.)

Bibó az antiszemitizmus okai között sem a szakirodalomban leggyakrabban emlegetett középkori előítéletet és a modern társadalomfejlődés zavarait tartja elsődlegesnek, hanem a hisztérikus görcsös, szegregált kommunikációs struktúrát: „Az egész környezetnek - antiszemitáknak és nem antiszemitáknak - a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták *rémképei* a nem antiszemitákkal közös *tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak.” (Uo. 708. o.) Egyúttal elhatárolja magát a köznapi moralizálástól is, amely az antiszemitizmus értéktelen és egyben racionális, problémamegoldó vizsgálatának legfőbb akadály: „...a környezet zsidókról szerzett tapasztalatainak az antiszemitizmusban szerepük van... Nem az az antiszemita állítás, hogy az antiszemitizmus okai között a

zsidók is szerepelnek, hanem az, amely azt mondja, hogy az antiszemitizmus indulatai és akciói jogosult és indokolt válasz a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatokra (Bibó: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó, id. mű, II. köt. 685. o.). Annak megértéséhez, hogy rendes emberek is lehetnek a fasiszmus legalábbis passzív asszisztensei, vagy hogy az antiszemitizmus okai között a zsidók is szerepelnek, nem elegendő a tudományos felkészültség, az európai látókörről vagy az elemzőképesség. Még valami kell hozzá: a kutató ne féljen attól, hogy „*tout comprendre, c'est tout pardonner*”. Saját példámon tudom lemérni, milyen nehéz még a holocaust-túlélők leszármazottainak is, hogy „a dolgot őt magát nézzék”, és megszabaduljanak a szüntelen önvádtól: csak nem hajtom-e magam is az antiszemitizmus malmára a vizet, ha *sine ira et studio* próbálom meg vizsgálni? Bibó munkássága éppen arra tanít, hogy a hisztéria bármely olyan csoport sajátja lehet, amely nem képes vagy nem akar az őt ért tragédia után felnőtt módon szembenézni a realitásokkal, és Berne-nek az *Emberi játszmák* című könyvéből ismert „Faláb”-játszmát játssza. Minél nagyobb volt az elszenvedett sokk, annál nagyobb szükség van arra, hogy a szenvedők felismerjék: még ha minden elveszett is, csak rajtuk múlik, hogy legalább józan, praktikus ítélőképeségüket, a valósággal való kapcsolatukat ne veszítsék el, mert ezt senki más nem teheti meg helyettük.

A hosszúra nyúlt kitérő után Gartnerék könyvéhez visszatérve: egy szempontból indokolt, hogy a szerzőpáros Szálasiékról alkotott képe többnyire eltér Adornóék manipulátor-típusától, vagy például Arendt Eichmann-elemzésétől. A magyar szélsőjobboldal prominenseire azért nem alkalmazható kellőképpen Zygmunt Bauman *Modernity and the Holocaust* című művének paradigmája sem, mert ők (természetesen Antal Istvánt és Imrédyt kivéve) egy *konzolidálatlan* fasiszta rezsim élén állottak, s ezért inkább Röhmöt, Gregor Strassert vagy éppen a vaskardistákat mintázták, mint Hitlert, Himmlert vagy Eichmann-t. Ezt húzza alá az is, hogy a Magyarország és Németor-

szág közötti modernizációs különbség népi- és apparátusai „hatékonyságában” is megmutatkozott - ez pedig közvetve megerősíti Bauman ama felismerését, miszerint Auschwitz és vele az íróasztalos tömeggyilkos típusa csak egy kellően modern társadalomban jöhetett létre.

A Röhm-mel és a Strasserral való párhuzamot az is indokolja, hogy a nyilatkozat annak idején „nacionálbolsevistáknak” is nevezték, és valóban, a *Fasiszta lelkek* több interjúalanya (ld. Görgey, 45-46. o., Kassai-Schallmayer, 57. o., Antal, 95. o., Pálffy 176. o.) szimpatizált is bizonyos szocialisztikus nézetekkel. (Rákosiék tehát nemcsak abból a cinikus megfontolásból támaszkodtak a kisnyilasokra, hogy legyenek kikből Recskre verőlegényeket toborozniuk. Ezt a rekrutációs stratégiát valós társadalmi bázis és ideológiai rokonság is alátámasztotta.) A német náci ezért is nézték le olyan mélyen a magyar nemzetiszocialistákat; csak „ha nincs ló, számár is jó” alapon fanyalodtak rájuk. A németek a taylorizált, „eiskalt” népi- és apparátusai voltak, s nem az SA-hoz hasonló, áforradalmi jellegű, szervezetlen fosztogatásai, a fegyvelmezetlen, kanibalisztikus bacchanáliái. Ez a különbség a német és a magyar náci vezetők lelki alkata között is megmutatkozott.

Összegzésül: ez a könyv egyáltalán nem olyan haszontalan, mint amit „tudománytalansága” sejtet, legnagyobb érdeme azonban mégiscsak az, hogy egyáltalán megszületett. A két legnívósabb fejete ugyanis Erős Ferenc és Karsai László utószava. Mindketten igyekeznek tapintatosan kipótolni az interjúkötet tudományos fundamentumának hiányait: Erős a releváns lélektani teóriák, Karsai pedig az adott történelmi szituáció kontextusában helyezi el a művet, s ezt mindketten igen informatívan teszik. Persze, utólag könnyű okosnak lenni - epéskedhetnénk. A jelen baljóslatú tendenciái azonban arra intenek: muszáj okosnak lennünk. Nem elég csak nem elfelejteni 1944-et - elvégre a Bourbonok sem felejtették! Igaz, nem is tanultak abból, amit emlékezetük megőrzött...

Balog Iván

Dina Wardi: Memorial Candles: The Children of Holocaust. Tavistock/Routledge, London and New York, 1992.

Az ortodox zsidók házában egy közeli rokon halálának évfordulóján gyűjtanak emlékmécsest. Dina Wardi, izraeli pszichoterapeuta könyvében az emlékmécses metaforát arra használja, hogy azoknak a zsidó gyermekeknek az érzelmvilágát tárja fel, akiket szülei a meggyilkolt rokon helyére jelöltek ki. A metafora ereje óriási. Olyan zsidó szimbólumról van szó, amelyhez számtalan érzelm - gyász, bűntudat, félelem - tapad, de a fény és reménység forrását is jelenti. A holocaustot túlélő szülők többsége alig beszél arról gyermekének, hogy milyen szenvedéseket élt át, tudattalanul mégis közvetíti a traumát. A titkolózás, a képtelenség éppen annak a súlyos ténynek a kimondására, amely láthatatlanul szinte minden pillanatban jelen van, komoly következményekkel jár. Az elhallgatás lassan más témákra is rátelepszik, a családi kommunikáció vésszen beszűkül. Ha éppen arról nem lehet beszélni, ami a legfontosabb a család életében, minek beszélni egyáltalán. Csönd van. Ez a csönd lassan körülfonja a családot, immár senki sem fejezi ki szabadon érzelmeit, vágyait, nem idézi fel a múltját. Ebben a szűk határok közt mozgó kommunikációs sémában mindenki csakis azokat a szerepeket játszhatja, amelyeket kiosztottak rá. Az elvárásokat pedig pontosan teljesíteni kell, nincs feloldozás.

Az „emlékmécses gyermekek” - Wardi szerint -jóval súlyosabb érzelmi megterhelés alá kerülnek, mint a többi gyermek a családban, mivel ők nem pusztán résztvevői szülei sérült lelki életének, hanem sajátos küldetést is teljesíteniük kell. Az ő feladatuk, hogy a kihullott generáció után maradt óriási űrt betöltsék, hídként szolgáljanak múlt és jövő között. Nemritkán két-három nevük is van, amely a meggyilkolt vagy eltűnt rokonok nevével azonos. Már egészen fiatalon megtanulják, hogy nem lázadhatnak soruk ellen, nekik az a dolguk, hogy megvédjék szüleiket a kétségbeesésükkel, múltjukkal szemben, és hogy megőrizték a folyamatosságot élők és holtak között.

„Három nevet is kaptam... Tegnap, amikor a vendégségben valaki megkérdezte, hogy hívnak, zavarba jöttem. Nem tudtam, melyik nevemet mondjam. Tulajdonképpen az egész családomat a vállamon hordom. Nincs más választásom, mint hogy hurcoljam a halottakat a hátamon.”

Az élő emlékművek szinte elvesztik identitásukat, de mégsem állítható, hogy csak veszteségeik vannak. Erőt merítenek abból, hogy azonosulnak egy szeretett rokonnal, és ez az erő később a forrása lehet annak a felismerésnek, hogy kiléphetnek örök időkre rájuk osztott szerepkörükből.

A szerző, aki 1938-ban Olaszországban született, egyéves korában érkezett Palesztinába. A holocaust gyermekének nevezi magát annak ellenére, hogy Palesztinában, majd Izraelben nőtt fel, távol a holocaust borzalmaitól. 1946-ban, közvetlenül a második világháború után, amikor először látogatta meg családját Olaszországban, nagyanja elvitte abba a kolostorba, ahol a németek elől bujkált a háború alatt. Ez az emlék mély nyomot hagyott benne, és sohasem felejtette el.

Dina Wardi több mint húsz éve folytat csoportterápiát a túlélők gyermekeivel, így óriási tapasztalata és gyakorlata alapján hiteles és megrendítő képet ad a terápiában résztvevők lelki konfliktusairól, az átélte traumákról. A túlélők gyermekei csak jónéhány terápiában eltöltött év után válnak képessé arra, hogy megszabaduljanak örökségük súlyától, és visszaköveteljék saját identitásukat.

Dina Wardi könyve nem könnyű olvasmány. Nagy erejű, sodró lendületű és fájdalmas írás arról, milyen sötét árnyékok vet a holocaust még az újabb generációk életére is, és milyen nehéz megszabadulni ettől az árnyéktól. A túlélők gyermekei gyakran nagyon sikeresek szakmájukban, látszólag jól boldogulnak a hétköznapi életben is, kapcsolataik azonban többnyire szerencsétlenül alakulnak, kudarcra érnek véget. Wardi szerint ez annak a következménye, hogy olyan családban éltek, ahol az érzelmi megfosztottság és a túlgondoskodás egyszerre volt jelen. A túlélők közül sokan az

első gyermek születése után mély depresszióba zuhantak, képtelenné válva arra, hogy gyermekeik érzelmi igényeit megfelelő szinten elégítsék ki. Óriási energiát fordítottak azonban gyermekeik elemi szinten történő ellátására, amelynek lényeges formája, a tültetés sem volt ritka jelenség. A koncentrációs táborok egykori lakói nem felejtették el az éhezés rémét. Azok a nők, akik a táborból való felszabadulásuk után nem sokkal családot alapítottak, majd gyermeket szültek, még távolról sem álltak készen az anyaságra. Éveken át súlyos fenyegetettségben, nemcsak fizikai, hanem érzelmi veszélyeztetésben éltek. Felszabadulásuk után mindenekelőtt nekik lett volna szükségük arra, hogy szeretetet, biztonságot kapjanak, hogy feldolgozhassák azt, amit átéltek, meggyászolhassák halottaikat. A testet-lelket pusztító munkatáborok robotjából kiszabadulván, pszichikailag bezárultak, és még hosszú időn át legfeljebb arra voltak képesek, hogy automatikusan „működjenek”. Belső bizsogástartalék híján éppen azt a védőpapzs funkciót nem tudták ellátni, amelyre egy gyermeknek a születése utáni években feltétlenül szüksége van.

Wardi sokéves munkája során azt figyelte meg, hogy azok a gyermekek, akiknek szülei aktívan harcoltak a náci ellen, gyakran erős, szinte kényszeres vágyat éreznek arra, hogy munkájukban kitűnjenek, kiemelkedő teljesítményeket nyújtsanak. Ezzel szemben a passzív áldozatok gyermekei szívesebben választják hivatásul a segítő szakmát. Aki kiszolgáltatott, ahhoz vonzódik, akinek a fájdalommal azonosulhat annak reményében, hogy az segít feloldani saját fájdalmát is. A másokon való segítség egyben önségeit is jelent. Ha más támaszává tudunk válni, talán megvédhetjük önmagunkat is a kiszolgáltatottság rettenetes érzésétől, és végre biztonságban lehetünk.

Wardi úgy véli, az „emlékműves gyermekek” a pszichoterápia számos állomásán kell végighaladniuk, amíg felismerik, hogy a szüleiket ért megaláztatások mennyiben befolyásolták válaszaikat, egész önképüket. Ha sikerül feloldani merev védekezési mechanizmus-

ikat, akkor van remény arra, hogy megszabaduljanak a rájuk osztott szereptől, és megtalálják önmagukat.

A könyv ennek a nehéz és fájdalmas folyamatnak az állomásait mutatja be számtalan csoportterápiás beszélgetés anyagának gazdag illusztrálásával. Az egyszerű stílusban írt könyv hosszú részleteket idéz fel a terápiás csoportmunkáról. A könyv szerzője családterápiát, csoportterápiát és Gestalt terápiát is tanult (utóbbit a módszer megalkotójától, Fritz Perlstől).

A részletek gazdag bemutatásával Wardi azt kívánja bizonyítani, hogy a csoportterápia különösen hatékony a túlélők gyermekeinek kezelésében. A szerző, aki alapos ismerője a holocausttal foglalkozó pszichoanalitikus és pszichiátriai irodalomnak, minden fejezetet azzal kezd, hogy összefoglalja a fejezetben bemutatott csoportterápiás eseményekhez szorosan kapcsolódó legfontosabb elméleteket. Wardi hajlamos arra, hogy túlzásba vigye a freudi terminológia alkalmazását, ami lényegesen kevésbé érdekes az olvasó számára, mint a résztvevők érzelmi életútjának olykor lélegzetelállítóan izgalmas felidézése. „A holtakkal együtt eltemettek engem is, miközben éltem” - vallja az egyik csoporttag.

Az *Emlékműves* megrázó olvasmány mindazok számára, akik szembekerülnek a holocaust traumáját elszenvedett túlélőkkel és leszármazottaikkal, mindazok számára, akik tudományos érdeklődést mutatnak a késői traumatizáció hatása iránt, és mindazok számára, akik emlékeznek.

Lévai Katalin

ÚJ KÖNYVEK

Sigmund Freud: *A patkányember*. Klinikai esettanulmányok. Fordította: Alpár Zsuzsa, Lőrincz Zsuzsa, Paneth Gábor. (Sigmund Freud Művei II.) Cserépfalvi, Bp., 1994.

Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat-Talentum, Bp., 1994. 2. változatlan kiadás.

Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről. Szerkesztette: Szummer Csaba, Erős Ferenc. Fordította: Bánfai Bea, Ehmann Bea, Lengyel József, Szummer Csaba, Vajda Mihály, Vitézy Zsófia. Martin Heidegger, Ludwig Wittgenstein, Kari Popper, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Adolf Davidson, Richard Rorty tanulmányai. Cserépfalvi, Bp., 1994.

J. Laplanche - J. B. Pontalis: *A pszichoanalízis szótára.* Fordította: Albert Sándor, Burján Mónika, Gyimesi Timea, Pálffy Miklós. A magyar változatot szerkesztette Erős Ferenc, Gellériné Lázár Márta, Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis.* Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Kiadó, 1994.

Vikár György: *Az emlékezés ösvényein.* Balassi Kiadó, Bp., 1994.

Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni?* Fordította: Hidas Zoltán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

Bruno Bettelheim: *Az elég jó szülő.* Fordította: Rakovszky Zsuzsa. Gondolat, Bp., 1994.

Alfred Adler: *Életünk jelentése.* Fordította: S. Nyíró József. Kossuth, Bp., 1994.

Alfred Adler: *Emberismeret.* Fordította: Kulcsár István. Göncöl, Bp., 1994. 2. kiadás.

C. G. Jung: *Titokzatos jelek az égen.* Fordította: S. Nyíró József. Kossuth, Bp., 1993.

C. G. Jung: *Az alkímiai konjunkció.* Fordította: Pikó Gábor Mózes. Kötet Kiadó, Nyíregyháza, 1994.

Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája.* 2., javított kiadás. T-Twins, Bp., 1994.

Wolf gang Schivelbusch: *Írástudók alkonya.* A frankfurti értelmiség a húszas években. Fordította: Mesterházi Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

Ottó F. Kernberg: *Borderline személyiségszerveződés és patológiás narcizmus.* Fordította: Cserne István stb. Jegyzet gyanánt. (Párbeszéd könyvek) Párbeszéd - Autizmus Alapítvány, Bp., 1993.

Szkizofrénia. Szerkesztette: Bitter István, Füredi János. (A pszichiátria haladása) Füredi János, Bitter István, Bánki M. Csaba, Csorba János, Frecska Edit, Tóth

Miklós, Kenéz József és Dabasi Gabriella tanulmányai. Cserépfalvi - Psychoeducatio - Léleknevelési Alapítvány, Bp., 1994.

Kényszerbetegség. Szerkesztette: Németh Attila. Cserépfalvi - Psychoeducatio-Léleknevelési Alapítvány, Bp., 1994.

Magyar Pszichoanalitikus Egyesület: *Tudományos előadások 1992-1993.* Szerkesztette: Flaskay Gábor. Függőség-tárgykapcsolat-vizontáttétel. Hárdi István, Halász Anna, Blümel Ferenc, Ajkay Klára, Flaskay Gábor, Pető Katalin és Csordás Viktória tanulmányai. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület - Animula, Bp., 1994.

Csáth Géza: *Egy elmebeteg nő naplója.* Magvető, Bp., 1994.

Bruno Bettelheim: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek.* Fordította: Kunos László. Gondolat, Bp., 1994. 3. kiadás.

Bálint Mihály: *Az őstörés.* A regresszió terápiás vonatkozásai. (Hermész könyvek) Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

Csepeli György: *A meghatározatlan állapot.* Szociálpszichológia kezdőknek és haladóknak. EGO SCHOOL, Bp., 1993.

Buda Béla: *Szexuális viselkedés.* Jelenségek és zavarok - társadalmi és orvosi dilemmák. Tanulmányok. Animula, Budapest. 1994.

Donald O. Hebb: *A pszichológia alapkérdései.* Fordította: Czigler István, Lénárt László, Molnár Péter, Pléh Csaba, Szabó Imre. Gondolat - Talentum, Budapest, 1994. 4. kiadás.

HÍREK

Budapesten járt Ottó F. Kernberg. A neves New York-i pszichoanalitikus a Hidegkút Alapítvány rendezésében 1994. szeptember 22-23-án kétnapos workshop-sorozatot tartott a borderline és narcisztikus személyiségzavarok nozológiája, strukturális elemzése és terápiás megközelíthetősége témakörében a Szent Rókus Kórház Pesthidegkúti Pszichoterápiás Osztályán, valamint „A mai pszichoanalízis és vonatkozása a tömegpszichológiára” címmel előadást tartott a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, a Magyar Pszichiátriai Társaság és a SOTE Magatartástudományi Intézete közös szervezésében, és találkozott a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tagjaival az MTA Pszichológiai Intézetében.

„Társadalmi változások – Előítélet - Idegengyűlölet” címmel egész napos szimpóziumot rendezett a fennállásának tizedik évfordulóját ünneplő Soros Alapítvány, valamint a megalakulásának hatodik évfordulóját ünneplő Ferenczi Sándor Egyesület, illetve az ötödik születésnapját ünneplő két könyvkiadó: A T-Twins és a Cserépfalvi. A szimpózium házigazdái voltak Kardos László, a Soros Alapítvány igazgatója, a Kuratórium titkára, valamint Mészáros Judit, a Ferenczi Egyesület titkára. Az elhangzott előadások: Erős Ferenc: *Antiszemizmus és idegengyűlölet Magyarországon 1990-1994*; Kovács András: *Előítéletek és csoportsztereotípiák egyetemi hallgatók között*; Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*; Daróczy Ágnes: *Előítéletek és cigányság a mai Magyarországon*; Ormos Mária: *Előítélet - ítélet*; Fodor Gábor: *Kultúra és rasszizmus*. Ezt követően születésnap köszöntőt mondott Ambrus János, a T-Twins, és Berényi Gábor, a Cserépfalvi kiadó igazgatója. A szimpózium „Születésnap party”-val zárult. A *Thalassa* szerkesztősége is szere-

tettel köszönti a két jubiláló könyvkiadót, a lapunkat 1990-ben elindító Cserépfalvit és jelenlegi kiadónkat, a T-Twinst.

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1994. október 28-29-én kétnapos konferenciát rendezett „Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben” címmel. A szekciók a következők voltak: A pszichoanalízis története, a Budapesti Iskola; Képzési rendszerek, szupervízió; Terápiás kérdések, kazuisztika; A pszichoanalízis néhány elméleti problémája; Pszichoanalízis és társadalom; Pszichoanalízis és személyiségfejlődés. Két workshop foglalkozott „A pszichoanalitikus identitás a különféle pszichoterápiákban”, illetve a „Társadalmi trauma, holocaust” témakörökkel. A programbizottság tagjai Benedek László, Erdélyi Ildikó, Flaskay Gábor, Szerdahelyi Edit, Vikár György (elnök) voltak. A konferencia munkájára a következő számunkban visszatérünk.

Legutóbbi számunkban a magyar *Lettre internationale* tavaszi számának tartalomismertetéséről technikai okokból lemaradt a folyóirat címe. Az érintett folyóirat és olvasóink elnézését kérjük.

Edited by János Ambrus, Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), Kinga Göncz, György Hidas, Judit Mészáros, Julia Vajda

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, be they historical, theoretical or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

THALASSA comes out twice a year in Hungarian; we also plan to publish the most important contributions in English in yearbook form.

The first issue of THALASSA (1990/1) is based on the proceedings of the first scientific conference of the Sándor Ferenczi Society, held in Budapest, 1989, under the title Psychoanalysis and Society. The second issue (1991/1) is devoted to the life and work of Sándor Ferenczi. The third issue of our review (1991/2) deals with the relationship between psychoanalysis and hermeneutics. The fourth issue (1992/1) is devoted to the problems of the relationship between psychoanalysis and politics. The fifth issue (1992/2) is a memorial volume on Géza Róheim. The sixth issue (1993/1) contains psychoanalytic studies on language, fiction and cognition. The seventh issue (1993/2) is the first introduction in Hungarian language to the life work of the French psychoanalyst, Jacques Lacan. The next (1995/1) issue of our review will be dealing with the problems of the relationship between psychoanalysis, interpretation of art and deconstruction.

Description of the present issue (1994/1-2)

This issue commemorates the fiftieth anniversary of the Hungarian Holocaust and provides the reader with a systematic overview of the psychoanalytic and psycho-sociological study of Holocaust. As a motto of the whole volume, we publish an excerpt **Niht fordem kind from Napkönyv (The Book of Sun)** a novel by the Hungarian writer MIHÁLY KORNIS, in which the author retells his childhood memories of a family visit to the Martyrs' Wall in the Budapest Jewish cemetery. Then we publish a speech by GÁBOR FODOR, the Minister of Culture and Education of the Republic of Hungary. This text, under the title **Culture and racism**, raises the question of how culture may help people to overcome prejudice and hatred.

After this introductory essays the CASES AND STUDIES section follows. The first author of this section, MILTON E. JUCOVY, in his article **Psychoanalytic contributions to Holocaust studies**, provides a comprehensive overview of how effects of trauma incurred by victims of Nazi persecution during the holocaust may affect survivors and their children. Powerful defences employed by survivors themselves and the world about them led to a „latency period" which delayed investigation of the late sequelae of holocaust trauma,

and the effects of massive and cumulative trauma were transmitted to the second generation in most cases. The author argues that psychoanalytic theories of trauma have to be reconsidered in the light of these inquiries. He provides examples of how recurrent themes and conflicts in children of survivors are encountered in treating members of this traumatized group. Finally, the paper considers issues involving unresolved mourning and questions of commemorating the holocaust. Then we publish the translation of EDITH LUDOWYK-GYÖMRŐI's classical study **Analysis of a young concentration camp victim**. In this case study of a young girl, the author discusses the following problem: can one reconstruct a person's ego development only through dissecting her present personality and observing its changes in the analytic process, without the emergence of specific early memories: in what ways is it possible to adapt the analytic technique to the task of treating a person whose object relations did not proceed beyond the identifications of earliest infancy, and: is it possible to help to build a new concept of reality instead of the first conditioned by artificially cruel circumstances? The next article, KLAUS D. HOPPE's **Persecution, aggression and depression** tries to clear the relation of aggression and depression. In order to clear this problem it deals with the different degrees of reaction and adaption of people who in their early years had survived similar extreme burden. The new pathography, chronic reactive aggression is described through the methodology of psychoanalysis. It proved how important the development of an externalized negative super-ego and a hysterical identification is for the fate of the instinct. The paper shows that in the dynamic background of the pathography of chronic reactive depression there are disturbances of the self-esteem, the narcissistic regression accompanying the more or less explicit separation of the libidinal and aggressive drives and with apathy, the feeling of the time lived through being shut out. In her study **Transgenerational effects of the family unconscious** ÉVA FÜZESSÉRY, a Hungarian psychoanalyst living in Paris presents a case in which the symptoms of a young child can be traced back to the persecution of the grandparents. The author provides a Lacanian interpretation of the case while attempting to reveal the effects of the parental unconscious. Then JUDITH S. KESTENBERG's contribution **Children of survivors and child-survivors** follows. Her study is based on accounts from analyses of children of survivors and from their contacts with them on the one hand and on treating as well as interviewing child-survivors on the other. The paper compares the problems encountered by children of survivors with those from which child-survivors suffer. She presents five main categories in the symptomatology of these people with special emphasis on differences between children of survivors and child survivors. 1.) transposition to parents' past versus forgetting and acting out one's own past; 2.) problems of identity transmitted by one's parents versus identity shattered by one's own traumatic past; 3.) too close relationship to parents versus a difficulty in coming close to others; 4.) psychosomatic sequele of a depression of vital functions; 5.) aggression and depression. In her article **Working through the vicissitudes of trauma in the psychoanalysis of Holocaust survivors' offsprings** ILANY KOGAN attempts to explore the impact or re-traumatization upon children of Holocaust-

survivors, who have been traumatized by their parents. Her thesis is that the elaboration of real trauma in analysis weakens the impact of the transmitted trauma over internal psychic reality, since it brings a transformation in processes of mourning and guilt. Working through these processes facilitates individuation which was hampered by the transmitted trauma, and brings to a renewal of self-cathexis and to the reconstruction of a differentiated new self. This thesis is illustrated by two clinical cases. The last essay in this section, ANNA MARIA JOKL's **Two cases on the theme of dealing with the past** presents the reconstruction of two cases from the „two sides". Jehuda is a child-survivor while Volker is the son of a persecutor. The two parallel cases show us what elaboration of the past" means and how extremely difficult it is to be free from the past since the relation between murder and murdered is one of the closest bonds which remains glowing until solution is not found.

Our WORKSHOP presents the work done by Hungarian psychoanalysts. The section's first contribution was written by TERÉZ VIRÁG, a Hungarian psychoanalyst who recently started to run a consultation and therapy center KUT, under the auspices of the Hungarian Jewish Cultural Association, offering help to those who suffered directly or indirectly by the Holocaust. In her article **The Holocaust syndrome in the practice of psychotherapy** she presents the activities of the centre, and illustrates them by exposing a few cases. GYÖRGY VIKÁR's study **Jewish fate(s) in the mirror of analytic treatment** presents further interesting cases from the practice of Hungarian psychoanalysts who had started their pioneering work on the Holocaust syndrome in the early eighties. He argues that in children the age of life during traumatization is important, because this will mostly determine the degree of traumatic fixation of personality development, and the possibility of late verbalization in psychotherapy. He describes the psychodynamics of trauma transmitted to the offspring, and the importance of psychotherapy in the elaboration of repressed emotions, longitudinal integration of personality and restoration of impaired confidence toward other people. A Hungarian doctor, the general practitioner GYÖRGY VÁRNAI, in his study **Late psychosomatic and psychosocial effects of the Holocaust** shows cases from his own medical practice where somatic symptoms are clearly connected to the patients' victimization in the Holocaust. The contribution of another Hungarian psychoanalyst, JULIA SZILÁGYI's **Reflections on the analysis of a patient of Jewish origin** is based on the presentation of one single case where the female patient's psychosomatic symptoms can also be traced back to the traumatization of her parents.

The LIVES AND HISTORIES section deals with the problem of reconstructing life histories on the basis of interviews. The French psychologist JOSETTE ZARKA, in her essay **Life histories and testimonies** raises methodological and ethical issues of conducting interviews with Holocaust victims, and discusses the problem of how the gap between the interviewer's and the interviewee's experiences can be overcome. LENA INOWLOCKI, in her article **Grandmothers, mothers and daughters: women of formerly displaced families in three Jewish communities** discusses the question, what happens when generations in a family cannot talk to one another about what was most important for their lives. Those who experienced Nazi persecution,

the loss of their family and the destruction of their community have since then been preoccupied by these events. But, at the same time, because of the intensity of the trauma, they have not been able to talk about this period of their lives. Most of their experience can not be turned into a story for the grandchildren who must be protected from knowing about the pain and absolute despair, the complete absence of meaning of the individual and collective suffering. How are these experiences represented in the family communication? How does the older generation hand down the traditions to the younger generation? In the article the author analyses the three-generation interviews she made in three different Jewish communities, Amsterdam, Antwerp and Frankfurt/Main while attempting to understand the phenomena of transmission. In her contribution **German war memories: the biographical and social functions of narration and remembering** the German sociologist GABRIELE ROSENTHAL analyses the stories told by German interviewees about the period of the two world wars. When German witnesses of World War II narrate their life history, stories about the war period account for a disproportionately large part of the total narration. Biographical narrative interviews - be they focused on the „Third Reich" or on life history - produce long, epic and dramatic stories about war. What causes the difference in narrability and the readiness to narrate about these different periods? Firstly, experiences which can be brought into a sequential order are more easily narrated than diffuse and chaotic experiences. Secondly, whenever a certain period of life influences the rest of that life by affecting the present and the future of the biographer, then this period must somehow be balanced. Thirdly, if certain periods of history require collective justification and if a nation or group is faced with the question of political responsibility, then it is possible that cover-stories will appear which deal with personal suffering and serve to normalize the past. The mutual influence of these three components make the collective thematization of historical phases possible. In an other essay entitled **Family biographies: National Socialism and anti-Semitism in intergenerational dialogue** the same author, GABRIELE ROSENTHAL examines how the Nazi past of the grandparents's generation effect the life history and everyday life of the next generations in those families where the grandparents were adults in national socialist times? How do the children and grandchildren of those people who identified with the Nazi ideology or took part in the Nazi crimes live together with this part of their family histories? What do they know about their parents' or grandparents' deeds and what sort of phantasies do they have about it? The article reconstructs the biographic strategies of the grandparents' generation which they use to repair their problematical and burdening past, and the strategies of the children's and grandchildren's generation uses to get rid of the problematical Nazi past of the family. The reconstruction of a family's life history illustrates what is said in general. The Israeli social psychologist DAN BAR-ON publishes here an article under the title **First encounter between children of survivors and children of perpetrators of the Holocaust**, which is a first report of an unusual workshop that took place at the University of Wuppertal in Germany, June 18-21, 1992. Five American and three Israeli children of Holocaust survivors encountered for the first time a group of children of perpetrators of the

Holocaust who met regularly as a self-help group since the author interviewed them as part of an exploratory study, between 1985-1988. The workshop was not pre-designed, so the members of both groups could help structure its schedule. The members devoted most of the time to getting acquainted with each other's personal stories. A very supportive and open atmosphere evolved, which helped people share intimate details of their life stories. Members of both groups evaluated the workshop as being a beginning of a „therapeutic and inspiring” process. The closing contribution of this section was written by two Hungarian, ÉVA KOVÁCS (sociologist) and JULIA VAJDA (sociologist and psychologist) under the title **I have a certificate of not being an anti-Semite**. Being non-Jewish in a Jewish community on the one hand, and being referred to as a „Jew” outside it is a tricky situation, in which the non-Jewish children sent to the newly founded Jewish elementary schools find themselves. Why do parents do that to their children? The answer lies in their individual life stories. The article demonstrates an individual case of a father who struggles against his burdening family-past and unconscious anti-Semitism by becoming a „quasi-Jew” through sacrificing his daughter by sending her to a Jewish school.

The next section, DEATH UNTO DEATH provides the reader with further perspectives on the Holocaust. A Hungarian artist and psychoanalyst, FERENC JÁDI, who lives in Berlin, in an essay under the title **Death unto death...** (Halálnak halálál holz) analyses the so-called „diluvio” drawings by Leonardo da Vinci. According to the author, there is a striking parallel between Leonardo's cataclysmic view of the world and the Holocaust, and both can be examined from a psychoanalytic point of view. A Dutch sociologist, LEO LUCASSEN in his paper **The persecution of „Gypsies” during the Second World War in the Netherlands** presents a historical analysis of persecution of the Roma and Sinti population in the Netherlands by the German and Dutch authorities. Finally, we publish the protocol of a discussion meeting of the New England Psychoanalytic Association in the presence of CLAUDE LANZMANN, the French director who made the film SHOAH. In his provocative speech **The obscenity of understanding**, Lanzmann explains why he dislikes the traditional approach to Holocaust; according to him, Holocaust can not be „understood”.

In our ANNIVERSARY section we celebrate the ninetieth birthday of LAJOS SZÉKELY, a Hungarian psychoanalyst living in Sweden and congratulate him with the words of Livia Nemes. An autobiographical sketch **Themes of my life** and a scientific article **The role of tradition and infantile phantasy in the modern anti-Semitism** is reprinted here from Székely's oeuvre. In the OBITUARY section we commemorate ERIK H. ERIKSON and the Hungarian philosopher FERENC FEHÉR, member of the Ferenczi Society and author of our journal. As a commemoration, we reprint here his article **Psychoanalysis, and those who don't need it**, originally published in a daily newspaper on the occasion of the international conference of the Sandor Ferenczi Society in 1993. In the same section, we publish an interview made in the early eighties by SÁNDOR RADNÓTI with LILLA SZILÁGYI, a Hungarian psychologist and psychotherapist, founding member of the Sándor Ferenczi Society, who died in 1993. In the ARCHIVES section we

reprint a study of the Hungarian psychiatrist István Kulcsár, who later emigrated to Israel. The study - **Those who survived: the Hungarian Jewry in 1946 - a psychological overview** - is historically important, because it is one the very first psychological reflections on the Holocaust immediately after the war.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflexions and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, Terez krt. 13, H-1394 Budapest. Phone: (36-1) 122-0425, telefax: (36-1) 142-0514.

THALASSA is published by the T-TWINS Publishing House, Budapest. In matters of subscription, copyright and advertisement please contact the publisher (Attila út 20, H-1113 Budapest. Phone: (36-1) 156-8358, telefax: (36-1) 175-28-54.

Contents

Instead of Introduction

<i>Mihály Kornis</i> : Niht fordem kind (Excerpt from <i>The Book of Sun</i>)	3
<i>Gábor Fodor</i> : Culture and racism.....	8

CASES AND STUDIES

<i>Milton E. Jucovy</i> : Psychoanalytic contributions to Holocaust studies.....	12
<i>Edith Ludowyk-Gyömrői</i> : Analysis of a young concentration camp victim.....	32
<i>Klaus D. Hoppe</i> : Persecution, aggression and depression	53
<i>Éva Füzesséry</i> : Transgenerational effects of the family unconscious	68
<i>Judith S. Kestenbergy</i> : Children of survivors and child-survivors.....	81
<i>Ilany Kogan</i> : Working through the vicissitudes of trauma in the psychoanalysis of Holocaust survivors' offsprings	101
<i>Anna Maria Jokl</i> : Two cases on the theme of dealing with the past	110

WORKSHOP

<i>Teréz Virág</i> : The Holocaust syndrome in the practice of psychotherapy	129
<i>György Vikár</i> : Jewish fate(s) in the mirror of analytic treatment	139
<i>György Várnai</i> : Late psychosomatic and psychosocial effects of the Holocaust	147
<i>Julia Szilágyi</i> : Reflections on the analysis of a patient of Jewish origin.....	160

LIVES AND HISTORIES

<i>Josette Zarka</i> : Life histories and testimonies	169
<i>Lena Inowlocki</i> : Grandmothers, mothers and daughters: women of formerly displaced families in three Jewish communities	176
<i>Gabriele Rosenthal</i> : German war memories: the biographical and social functions of narration and remembering.....	188
<i>Gabriele Rosenthal</i> : National Socialism and anti-Semitism in intergenerational dialogue	203
<i>Dan Bar-On</i> : First encounter between children of survivors and children of perpetrators of the Holocaust	222
<i>Éva Kovács - Júlia Vajda</i> : I have a certificate of not being an anti-Semite	228

DEATH UNTO DEATH...

<i>Ferenc Jádi</i> : Death unto death	247
<i>Leo Lucassen</i> : The persecution of „Gypsies" during the Second World War in the Netherlands.....	261
<i>Claude Lanzman</i> : The obscenity of understanding.....	274

ANNIVERSARY

Lajos Székely is ninety years old (<i>Livia Nemes</i>)	288
<i>Lajos Székely</i> : Themes of my life	289
<i>Lajos Székely</i> : The role of tradition and infantile phantasy in the modern anti-Semitism	305

OBITUARY

Erik H. Erikson - the translator's farewell (<i>Ferenc Erős</i>)	318
In the memory of Ferenc Feher (<i>Ferenc Erős</i>)	320
<i>Ferenc Fehér</i> : Psychoanalysis, and those who don't need it.....	321
An interview with Lilla Szilagyi (<i>Sándor Radnóti</i>).....	323

ARCHIVES

<i>István Kulcsár</i> : Those who survived: the Hungarian Jewry in 1946 - a psychological overview	334

BOOKS	337

INFORMATION.....	344